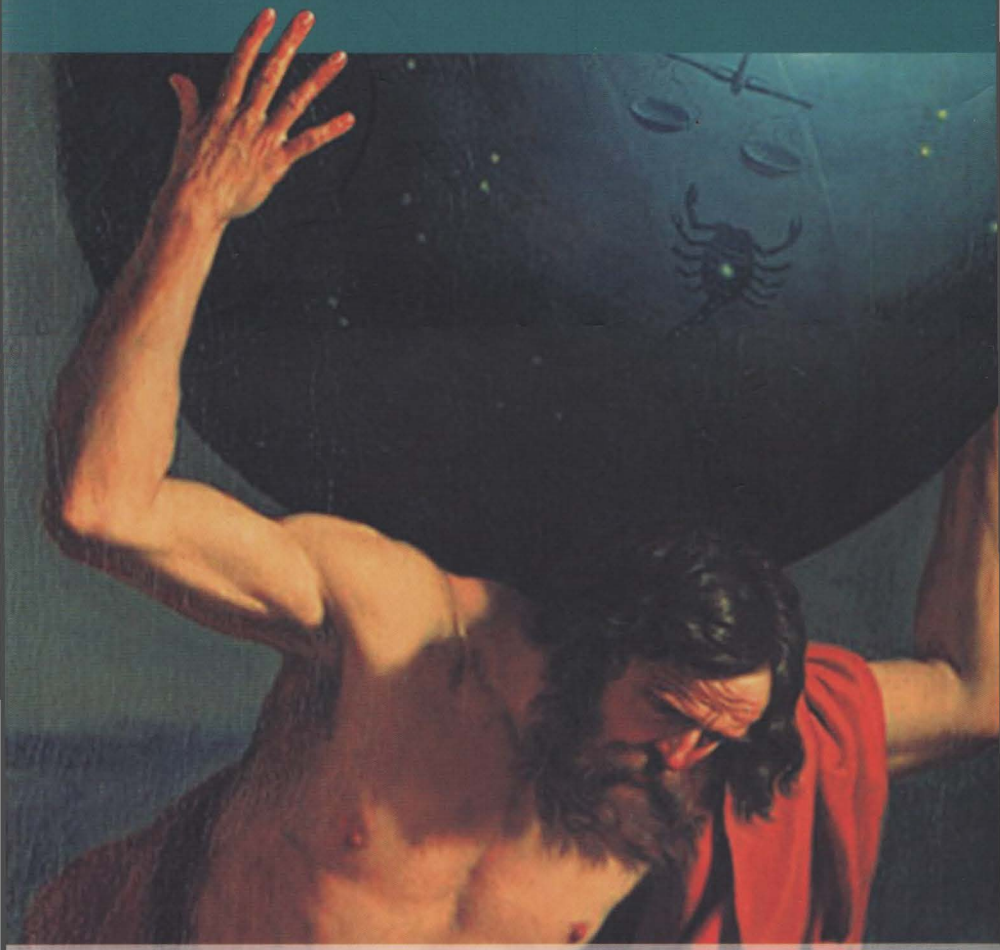
SERVER TANİLLİ

İNSANLIĞI NASIL BİR GELECEK BEKLİYOR?

Cumhuriyet Kitapları
İnceleme
8. BASKI

YAYIN KURULU
Doğan HIZLAN (Başkan), Turhan GÜNAY (Başkan Yardımcısı),
Ataol BEHRAMOĞLU, Celal ÜSTER, Deniz KAVUKÇUOĞLU, Deniz SOM,
Egemen BERKÖZ, Erdal ATABEK, Fazilet KUZA

YAYIN YÖNETMENİ
Zeynep ATAYMAN

DÜZELTİ
Mine ŞİRİN

GÖRSEL YÖNETMEN
Haydar BEY

GRAFİK TASARIM
Ahmet SUNGUR, Müge KAYGUSUZ

DİZGİ/SAYFA DÜZENİ
Mustafa BALABAN

KAPAK RESMİ
"Dünyayı Sırtında Taşıyan Atlante"
(Giovanni Francesco Barbieri –il Guernico– XVII. yüzyıl)

BASKI/CİLT
YAZIN BASIN YAYIN MATBAACILIK TRZ.TİC.LTD.ŞTİ.
Çiftehavuzlar Caddesi Maltepe Mahallesi Prestij İş Merkezi
No:27/806 Kat:9 Zeytinburnu / İstanbul
0212 565 01 22 – 0212 565 02 55 Sertifika No:12028

DAĞITIM
CK Cumhuriyet Kitapları

Baskı: Daha önce yedi basımı yapılan bu eserin,
8. basısı Cumhuriyet Kitapları'nda Şubat 2010

Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Prof. Nurettin Mazhar Öktel Sk.
No: 2 34381 Şişli - İstanbul
Tel: (0212) 343 72 74
Faks: (0212) 343 72 65
ckk@cumhuriyet.com.tr
www.cumhuriyetkitaplari.com

Yayın Hakları Cumhuriyet Kitapları'na aittir.
Tanıtım amacı dışında izinsiz alıntı yapılamaz.

Server Tanilli

İnsanlığı Nasıl Bir Gelecek Bekliyor?

Cumhuriyet Kitapları

Yetişmemde büyük emekleri olan
Anneannem Melike Hanımefendi'ye,
Dayılarım Nezihi ve Hasip Tokar'a,
şükranla anarak...

ÖNSÖZ

Yeni bir yüzyıla girerken akla ilk gelen, geçip giden bir dönemin bilançosunu çıkarmak olmuştur. XX. yüzyılın getirdikleri ve götürdükleri oldu; onun "matlup" ve "zimmet"inde bulunanları ortaya koymak, XXI. yüzyıla daha bilinçli adımlar atmak için de gerekliydi. Bu konuda, kitap ve makale olarak pek ciddi şeyler yazıldı ve tartışmalar yapıldı. Ünlü İngiliz tarihçisi Eric Hobsbawn'ın Zıtlar Çağı. XX. Yüzyılın Kısa Tarihi *adlı kitabını ve onun –gecikerek Fransızcaya çevrildiğinde– yol açtığı tartışmaları özellikle hatırlatmalı. Bu satırların yazarı da,* Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*'nın –XX. yüzyıl üstüne olan– son cildini 1999'da yayımlayarak üzerine düşen görevi yerine getirmiş, ya da getirmeye çalışmıştı.*

Şimdi yeni bir yüzyılın başlarındayız.

Yüzyılımız, bundan öncekinden devraldığı sorunları çözmeye çalışırken, kuşkusuz hiç bilmedikleri de çıkacak karşısına; o da, geleceğe yürüyüşünü onlarla boğuşa boğuşa yapacak.

Tarihin akışı böyle...

XX. yüzyıl, ağır bir miras bıraktı arkaya.

Onları, sorular halinde şöyle sıralayabiliriz: Dünyamız yağmalanıyor; gezegenimizin, giderek soyumuzun geleceği tehlikede; nasıl önleyebiliriz bu talanı? Bilim ve teknik ilerliyor; ama beraberinde dev sorunlara da yol açıyor; ilerlemeye evet, ama kimin için ve hangi amaçla? İnsanlar çoğalıyor, sorunlar da... Dünya nüfusunu bir istikrara kavuştururken, adil ve sürdürülebilir bir kalkınma yoluna girebilir miyiz? Her yerde kent ve her yerde de bunalımdadır: Nereden kaynaklanıyor bu bunalım ve nasıl önlenebilir? Özellikle insan, kent ve demokrasi ilişkisini sağlıklı olarak nasıl kurabiliriz? Kapitalizm, küreselleşmeyi de arkasına alarak yeni bir fetih çağına girmiştir. Bunun yol açtığı sorunlar nasıl çözülecek, özellikle dünya çapında bir sosyal anlaşma mümkün müdür?

Sonra, çağımızın bir temel olgusu da demokrasinin zaferidir. Ama eşitsizlikler diz boyu ve dünya çapındadır; dahası, liberalizm özgürlüklere karşıdır ve medya da fikirleri saptırmak-

ta. Bu ortamda demokrasiyi derinleştirmek nasıl mümkün olacak? Günümüzde hangi ideoloji egemendir ve ne söylüyor? Demokratik bir spor adına ne yapmalı? Hoşgörüsüzlüğün kaynakları açıktadır: Irkçılığa ve köktendinciliğe karşı nasıl mücadele etmeli? Yüzyılın başlarında kadın gerçekliği nedir? Hangi sorunlara nasıl bir çözüm getirmeli?

Bitmedi: Dünyamızın yeni sahipleri kimlerdir? Kuzey-Güney zıtlığını nasıl gidermeli ve piyasanın diktatörlüğüne karşı ne yapmalı? Uluslararası ilişkilerin yeni çerçevesi nedir? Bu ortamda barış nasıl sağlanabilir, özellikle "savaş ağalarının silahsızlandırılması" nasıl mümkündür? Tutucu bir dünya görüşünü yerleştirmek, giderek yazgıcılığı ve boyun eğmeyi aşılamak için, tarih nasıl saptırılıyor günümüzde? Özellikle aydınları bekleyen ne bu ortamda?

Son olarak, içinde bulunduğumuz bütün insafsız koşullara karşın, "daha insanca bir dünya" kurmak mümkündür. Ama nasıl?

İşte, yeni bir yüzyılın başında kimi temel sorular!

Onlar, elbet bizi de ilgilendiriyor; bir bakıma bizim de sorunlarımız. Ayrıca, hiçbiri de çözümsüz değil. Bir büyük filozof, "Tarih, hiçbir toplumun önüne çözemeyeceği sorunlar koymaz," der ki pek doğrudur; yani sorun varsa çözümü de vardır...

Bu kitap, öteden beri yakından izlemeye çalıştığımız Le Monde diplomatique'*in ve onu belli temalar çevresinde toplayan –"Görüş Biçimi" anlamına–* Manière de voir'*ın çizgisinden yola çıkarak dünya sorunlarına eğiliyor. Bütün öteki çalışmalarımızda olduğu gibi, başta gençler ve genel okurlar için yazılmıştır kitabımız; onların dışında kalanlara da kimi hatırlatmalarda bulunabilirse elbette seviniriz.*

Güzel okumalar dileyerek...

Strasbourg, 1 Eylül 2000
Server Tanilli

I

DÜNYAMIZ YAĞMALANIYOR

Yasa eşitsizdir. Genel çıkar adına, insanların ve nesnelerin güvenliği adına, adam öldürmeyi ve hırsızlığı cezalandırdığını iddia eder. Ne var ki, gözleri bantlı –bile bile– kör adalet ise, elinde ayarıyla oynanmış bir terazi tutar. O da onu bilir.

Bir başkasına ait bir şeyi ele geçiren kişinin vay haline! Ama firmasının simgesini küstahça bir gösterişle elinde tutarak, gizlenmek gereğini de duymadan, şu ya da bu kişiye değil –toprak, su, hava, sessizlik, ışık gibi– herkese, giderek bütün insanlığa ait olana el koyan madrabaz, ağzı laf yapıyor ve kılıkkıyafeti de yerindeyse, hemen hemen tam bir serbestlikten yararlanacaktır. Bir bağışlanmaz ihtiyatsızlıkta bulunup da dev petrol gemisini kayalara bindirmişse, ya da fabrikasının alabildiğine zehirli atıklarını ırmağa dökmüşse, adalet, zaman zaman parmağıyla işaret edebilir kendisini. Ama o kimse, en az riskle, ağır ağır havayı ve yeraltı su örtüsünü zehirleyebilir, göğü karartabilir, Afrika'ya gidip –örneğin Fildişi Sahili'nde– ormanların beşte dördünü yok edebilir, çölleşmeyi hızlandırabilir, Amazonya'da yüz binlerce hektar yeri ateşe verebilir, okyanusların yaşamını boğup orada oturanları kitle halinde rehine olarak alıkoyabilir. Bir tek sigara bir hava gemisinin içindeki havayı kirletir, ama aynı uçağın reaktörleri atmosferi kirletiyor olamaz.

Çevreyi koruma, işte bu çelişmelerle dolu ortamın çocuğudur.

İnsanlığın zenginliğini yağmacılara karşı savunacaktır.[1]

1) Bkz. Claude Julien, "Le Patrimoine de l'homme et les prédateurs," *Manière de voir,* Mai 1990, sy. 8, s. 6-7.

İNSANLIĞIN ZENGİNLİĞİ VE YAĞMACILAR

Bütün bu olup bitenlere bakıp dağınık ve güçlü araçlardan da yoksun yurttaşlar, bir şeyleri korumak için seferber olmuşlardır yine de. Yaptıkları da neredeyse şu: Bir köşede, gözü doymaz bir emlakçının tehdit ettiği bir tutam ağacı savunmak; bir başka yerde, adlarını kimsenin bilmediği, "kamu yararı" gerekçesiyle üzerinden bir otoyol geçirmekle görevli teknokratlara karşı –görünümü de olan– bir eski kent kalıntısına kol kanat germek! Bu militan eylemciler, sabır ve inatlarıyla sonunda kimi düşünceleri kabul ettirmişlerdir. Ama büyük yağmacılar serbesttir. Modern kapitalizmin serüvencileri kazançları kasalara yığacak, ortaklara paylarını dağıtacaktır. Ne pahasına? Herkese ait olan doğanın yoksullaşması ve hiçbir kanun metninde yazılı olmayan –hileyle bağışlanmış– bir vergi pahasına!

Günümüze kadar –büyük bir özenle– ulaştırılmış 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nden beri, "dokunulmaz ve kutsal" diye bilinen sadece "mülkiyet hakkı"dır. Bu hak sayesindedir ki, girişimciler, insanı ve onun emeğini, bilgiyi ve kültürü, doğanın bütün zenginliklerini metalaştırıp pazarlarlar. O yıllarda kurucu devrimcilerin ortaya koydukları bütün temel belgeleri alıp inceleyiniz: Dönemleri için alabildiğine cesur olan bu metinler bugün köhnemiş haldedirler. Niçin? Çünkü, doğanın vergisi olan ve böylece herkese ait olması gereken bütün bu şeylerden yararlanmakta, insanların haklarını da "dokunulmaz ve kutsal" sayma cesaretini gösteremedikleri için!

Birleşmiş Milletler, hükümetler arası bitip tükenmez tartışma ve görüşmelerden sonra, denizlerle okyanusların, içlerindeki bütün zenginliklerle "insanlığın ortak mülkü" olduğunu ilan etmekle iyi etmiştir. Ama aynı hükümetler, bu mülkün, öyle bizzat insanlıkça da değil, en kaba mali ve teknolojik araçları ellerinde toplamış olanlarca kirletilmesine seyirci olmayı sürdürürler. Dahası var: Hükümetler, şunu da bir türlü anlayamazlar ki, su, toprak, hava, yeryüzünde oturan bütün insanların da ortak mülküdür.

Doğanın nimetlerine erişmede eşitlik yoktur. Onları tüm insanların hizmetine hakça sunma özgürlüğü tanınmamıştır. Bütün bunlardan tek başlarına kazanç sağlamak amacıyla, üs-

telik hiçbir otoritenin kendilerine bırakmadığı ve yenilenmesi de mümkün olmayan bir mirası, soyguncular –hiç utanmadan– yağmalarlar. Onlardan sonrası tufandır; her halükârda bir genel yoksulluktur ve belki daha da büyük bir felaket, örneğin nükleer bir afettir.

Tehlike işareti verip ortalığı telaşa düşürecek her davranış yerinde sayılmaz, günahtır bir tür. Günahtır, çünkü paranın dini, neredeyse bir kaya kadar sert bir dogma koymuştur ortaya: Doğal çevreyi katletmekte insana alabildiğine güçlü teknolojik araçlar sağlamış olan bilim, zamanı geldiğinde, zararları onarmada da gerekli araçları vermeyi bilecektir ona. Böylece, bilim dini, kazanç dininin imdadına koşar. Ne var ki, bir uzun süreden beri "zararları onarma"nın saati çalmıştır. Vergi verenlerin ve tüketicilerin parası, daha şimdiden yağmacılara doğru yönlendirilmiştir; ve atmosferi temizlemek, ormanları yeniden yeşertmek, suyu arıtmak, yaşama haklarını geri vermek böyle gerçekleşecektir.

Ödeyenlerin, bizzat doğayı kirletenlerin kendileri olmaları gerektiğini söyleyenler çıkacaktır. Ne var ki, temelsiz bir düşüncedir bu; çünkü, ödeyen de olsa, hiç kimse, kendisine asla ait olmayan bir şeyin gücünü azaltma, doğasını bozup yok etme hakkına sahip olamaz. Para, hiçbir zaman ayrıcalık yaratamaz; çünkü, her ayrıcalık insan topluluğunun zararına işler. Bir serveti elinde tutma, onun sağladığı etki araçlarıyla beraber, özünde aşırı olduğu kadar yolsuz bir ayrıcalıktır; birtakım haklar sağlama bir yana, görevler yükler.

Öte yandan, dünyamızı yeni liberalizmin ve çıkarcılığın büyük rüzgârlarının yalayıp süpürdüğü gerçeği önünde, "bilim" imdada çağrıldığında pek kaba bir ikiyüzlülük yapılmış oluyor. Çünkü, böyle davranırken, şu göz ardı edilmiş gibi oluyor: Her bilim, iyileştirmek kadar zararları önleme olanağı da sağlar; çevre sorunları söz konusu olduğunda ise, başka konularda olduğu gibi önlemeye öncelik tanıyacaktır. Çevrenin yıkılıp yok edilmesinde, bilim adamları asla sorumlu değildirler. Suçlu olanlar, bilimdeki buluşları kendi amaçları için kullananlardır; onlar, bunun insanlığa zararlı olduğunu bile bile yapıyorlar bunu. Ayrıca, bilimsel araştırmaları paraca destekleyen girişimler ve hükümetler, araştırmayı, ticaret yönünden "ve-

rimli" ya da askerî bakımdan "etkili" amaçlara doğru yönlendiriyorlar ve bunu yaparken de, sonucun gezegenimiz üzerindeki yıkıcı etkilerinden kaygı duymuyorlar.

Bir eski düzene karşı ayrıcalıkları ortadan kaldırma, demokrasinin doğuşuyla sonuçlanmıştı. Demokrasi ise, o günden beri, özgürlük ve eşitlik adına, artık atalardan değil paradan doğan ayrıcalıklara dayalı yeni kastlara karşı mücadeleden geri durmadı. Oysa demokrasi kansız düşmüştür ve yeni liberalizmin sahte dogmaları ile uyuşturulmuştur; çıkarcılığın ve dümenciliğin Altın Dana'sı önünde diz çökmüştür; sözde "kazananlar"ı yüceltirken kaybedenler karşısında da tepeden bakıyor. Öte yandan, yine o demokrasi, özünü ve misyonunu unutmuş bir halde, kendini beğenmiş, tepeden tırnağa hırt ve hödük bir başka feodal sınıfın palazlanıp güçlenmesi için kapıları ardına değin açmış bulunuyor.

Başkalarını düşünüyor havasıyla azman kentler inşa eden işte bu sınıftır ve yaptığının, bir kentin zıddı olduğunu bilmektedir aslında. Üçüncü Dünya ülkelerinde, yerleri doldurulmaz kaynakları yağmalayıp, özyurtlarında yasaların dayattığı önlemleri almaksızın ormanları gitgide daha fazla sömüren yine bu sınıftır. Doğayı en çok kirleten sanayilerini azgelişmiş uzak diyarlara götürüp kuran ve zehirli atıklarını da oralara döken, bu sınıftan başkası değildir. Bu üçüncü dünyalar sanki başka bir dünyada imiş gibi insanları aptal yerine koyan demokratik Batı, kazanç hırsıyla ve kendi içine kapanmış bir halde, başkalarının yazgısına kayıtsız, bu büyük yağmacıların ellerini kollarını sallayarak dolaşmalarına seyircidir.

Bu yırtıcıların hiçbir zaman doymayan iştahları, böylece desteklenmiş bulunuyor. Kamuoyunun dayattığı sadece bir kanun baskısı, aşılamayacak kimi sınırlar koyar yolda. Kamuoyunun heyecanını çekmeyen alanlarda ise, tam bir serbestlik tanınmıştır büyük yağmacılara. Böylece onlar da, bir dost ülkenin bayrağını taşıyan yük gemisi ve tankerlerle işlerini sürdürürler; onlardan hiçbirisi de güvenlik ya da ücret düzeni bakımından asgari kurallara uymazlar, çünkü gemilerde çalışanlar –özgür ve hakça birbirine eşit– Batılı değildir, Pakistanlı ya da Endonezyalıdırlar... Zaman zaman o gemilerden biri yan yatar, bölünür; ancak önemi yoktur, şükür Tanrı'ya, bayrağı ne Av-

rupalıdır ne de Kuzey Amerikalı, sadece Panamalıdır ya da Liberyalı...

Peki, her türlü hakkaniyeti bir yana bırakan bir kazanç yarışı, her türlü düşünceden de yakasını sıyırabilecek midir? Bilgiler bütün alanlarda –çarpıcı biçimde– ilerlerken, başka iktisadi ve sosyal davranışlar ortaya koymakta yetersiz mi kalacağız? Sonsuz küçükten sonsuz büyüğe kadar uzanan pek yetkin bir doğa anlaşıyı, bize olsa olsa o doğayı yıkıp yok etmenin daha etkili araçlarını mı sağlayacak?

Demokrasi, var olduğu ülkelerde, 1789'un bireysel haklarına saygı gösterilmesini tam olarak başaramadı henüz. XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan büyük mücadele içinde kazanılmış ekonomik ve sosyal hakları (sağlık, eğitim, çalışma vb.) da saydırabilmiş olmaktan uzak o. Şimdi de bir üçüncü kuşak haklar karşısındayız: Çevre hakkı, barış hakkı vb. Bilinçlere bunlar da dayatıyorlar kendilerini; onları, dünya çapında tanımlamak, yasalara geçirip onaylatmak görevi de yine demokrasiye kalıyor.

Bu üç hak kuşağından her biri, ayrıcalıklara karşıdırlar: Önce feodal ayrıcalıklara; sonra, çoğu kez asalak bir burjuvazinin ayrıcalıklarına; son olarak şimdi de, büyük firmaların ve devletlerin ayrıcalıklarına. Bu sonuncular, egemen halkların rızası olmadan, dahası onlara danışmak gereğini bile duymadan insanlığın ortak mülkünü, yani bizzat Yerküre'yi zehirlemekte ve yakıp yıkmaktadır. Siyasal demokrasi, ekonomik ve sosyal demokrasiye götürmedikçe zayıf kalacaktır. Daha ileri giderek diyeceğiz ki, yurttaşların egemenliği, başta doğanın zenginliklerinden yararlanma, onların genel çıkar adına korunması üstüne olmalı ve onları saçıp savuran girişimlere karşı kullanılmalıdır.

YERKÜRENİN YIKIMI ÜSTÜNE PEK KISA BİR RAPOR

İspanyol fatihin, bir beş yüz yıl kadar önce, Antiller ve Amerika'daki Yerlilere karşı giriştiği soykırım, Sanayi Devrimi'nden beri başlamış doğal çevrenin sistemli olarak yıkımının

–ondan önceki– belki ilk örneğidir; birincisi uygarlık adınaydı, ikincisi ise ilerleme, giderek gelişme adına. Birincisindeki fecaati, Bartolomé de Las Casas, 1552'de yayınladığı, *Hind'in (Amerika'nın) Yıkımı Üstüne Pek Kısa Bir Rapor* adlı ünlü eserinde dile getirmişti; yeryüzünün toprağına, suyuna ve havasına reva görülen her türden yağma ve soygunu anlatmak için bir başka Bartolomé de Las Casas gerekecek. Doğanın takatine kayıtsız –ölçüyü şaşırmış– üretimcilik, bu yağmanın tarih bakımından ilk sorumlusu ise, bugün belki asıl tehlike Üçüncü Dünya'daki nüfus patlamasından geliyor; söz konusu patlama da, o ülkelerin kültürel ve ekonomik azgelişmişliğinin bir sonucudur. Eşitsizliklerin dünya çapında çoğalışının pahası işte bu! Gitgide dayanılmaz hale gelen bu fiyatın ise iki sorumlusu var: Batı'da olduğu kadar Doğu'da da zafer kazanmış görünen ekonomi için ekonomi anlayışı ve bir de yeni liberalizm!

Olan bitene örnekleri nerelerden getirmeli?

Şu son bir iki yıl, büyük gazetelerin ilk sayfalarında iri harflerle yazılmış başlıkları okumak bile, derin kaygılara düşmek için yeter: Mozambik'ten Venezüella'ya, Fransa'dan Türkiye'ye, Meksika'dan Hindistan'a kadar, her yanda, dünyanın şimdiye değin görmediği türden felaketler, kıyametler, tufanlar ya da depremler, art arda. Binlerce ölü, milyarlarca hasar, korkunç ekolojik yıkımlar: Yok olan ormanlar, kırıp geçirilen hayvan örtüsü, mahvolan ürünler, kirlenmiş sular, rüzgârların ya da sellerin aşındırıp götürdüğü ekilebilir topraklar... Rakama vurulması imkânsız kayıplar hepsi de.(2)

"Doğal" felaketlere karşı genellikle daha iyi korunmuş olan gelişmiş ülkelerde de, iklimdeki bozulmalar dramatik biçimde kendini hissettiriyor artık. Sadece Fransa'nın 1999'da, kimi bölgelerde, daha çok da ülkenin güneyinde uğradığı ve halkı dehşet içinde bırakan felaketleri hatırlatmak yeter. Güney'deki felaketlerin uzağında olduklarına –kimi zaman– inanan bu ülkelerde, üstelik yeni türde ekolojik yıkımlar birbiri arkasından geliyor ve kaygılar içine atıyor onları. Tankerlerin karaya oturmasının Atlantik kıyılarında yol açtığı son olayları

2) Bütün bunlar ve aşağıdaki örnekler için bkz. Ignacio Ramonet, "Alarme écologique", *Manière de voir,* Mars-Avril 2000, sy. 50, s. 6-7.

hatırlatmalı: Binlerce kuşun ölümü, yüzlerce işletmenin çöküşü, doğanın en güzel bölgelerinin ekolojik düşüşü; onların yanı sıra, yayılan petrolün kanser yapıcı niteliğiyle, herkesin sağlığına yönelmiş korkunç tehdit.

Besinlere musallat olan kirlenmeye bağlı sorunlar da var: Kasaplık hayvanlara ve havuzda yetiştirilen balıklara yedirilen –içine insan dışkısı karıştırılmış– hayvansal unlar; "deli dana" olayları, dioksinli tavuklar, kirlenmiş maden suyu şişeleri, hepsi de insanı ölüme götürecek olgular...

Ne bunlar?

Kuzey ülkelerinin çoğu, yanlış bir kalkınma anlayışı adına, dizginsiz bir üretim politikasının çılgınlığına kaptırmışlardır kendilerini; bildiğimiz köylü ve biyolojik tarımın aleyhine böcek ilaçları ve kirletici nesneler kullanarak, bu politikayı sürdürüyorlar. Onlar bunu yaparken, Güney'deki yığınla ülke de, doğal ortamları sistemli olarak bozup yıkmanın arkasındadır.

Her yanda toprağa, suya ve atmosfere musallat olmuş bir yağma ve soygun birbirini izliyor. Başını alıp giden bir kentleşme, tropikal ormanların yok edilişi, denizlerin ve ırmakların kirletilişi, iklimdeki ısınma, ozon tabakasının incelmesi, asit yağmurları: Bir ekolojik felaket hepsi de ve insanlığın geleceğini tehdit ediyorlar.

Dünyamızda, şimdilik 6 milyar insan yaşıyor. Bir çeyrek yüzyıl sonra 7,6 milyar olacak sayıları ve yüzyılın ortalarında da belki 10 milyara ulaşacak. Bütün insanlar Avrupalı yurttaşların yaşam düzeyinde olsalar, gezegenimiz 700 milyon insanın ihtiyaçlarını –üç aşağı beş yukarı– karşılayabilir durumda; ama o insanlar Mali'nin köylüleri gibi yaşamayı kabul ettiklerinde 18 ila 20 milyara da yetebilir dünya.

Her yıl, ekilebilir toprakların 6 milyon hektarı çölleşmeyle kayboluyor. Her yanda, aşınma (*erozyon*), toprağın aşırı biçimde işletilmesi, ekilebilir toprak düzeyini hızla kemiriyor. Ekolojik dengeler, başta Kuzey ülkelerinin sanayi kirlenmesi, sonra da Güney ülkelerinin yoksulluğu (ormanları yok etme, nadasa sırt çevirme) yüzünden, alabildiğine zayıflamış halde. Aptalca ekonomik ve politik koşullar, insanları hâlâ açlıktan öldürüyor; her yıl, 800 milyon insanın kötü beslenmenin acısını çektiği tahmin ediliyor.

2010 yılında, dünya orman örtüsü, 1990'dakine oranla yüzde 40 azalacak. 2040 yılında, "sera etkisi"ne yol açan gazların birikimi yüzünden, gezegenimizin ortalama ısısı 1 ila 2 derece artacak ve okyanuslar da 0,2 ila 1,5 metre yükselecek. Böyle olacağı kesin değil elbette, ama bilimsel tahminler doğru çıktığında, hareket etmek için pek geç olacak. Okyanusların düzeyindeki yükselmenin şimdiden –giderilmesi imkânsız– hasarlara yol açtığını hatırlatmış olalım.

Ormanlar için ekleyelim: Hepsi bir arada, ormanlar, yeryüzü topraklarının üçte birinden biraz az. 90'lı yılların başlarında, 14 milyon kilometrekare orman –Fransa'nın yüzeyinden 28 kez daha büyük!– daha o sıralarda çöle dönmüştü ve 30 milyon kilometrekare orman da tehdit altındaydı.

Her yıl 10 ile 17 milyon hektar arasında orman kayboluyor. İsviçre'nin dört misli fazla bir alandır bu! Ormanların yok oluşuyla beraber, eşsiz bir biyolojik zenginlik de gidiyor: Gerçekten, nemli tropikal ormanlar, bildiğimiz türlerin yüzde 70'ini barındırıyor. Her yıl, onlardan bir 6.000'i, yeryüzünden yok olup gidiyor. Uluslararası Doğayı Koruma Birliği'ne göre, dünyada var olan bütün türlerin yüzde 20'si her on yılda bir yıkıma uğruyor.

En çok el atılan ormanlar da tropikal olanlar. Böylece Endonezya'da, Sumatra adasının nemli ormanının yüzde 80'ine yakını 70'li yıllarda yok oldu; ve Borneo'da, on altı yılda, neredeyse beş kez daha fazla kesildi ağaçlar. Bu yıkımların kaynağında, hızla çoğalan nüfusun yakacak odun ve tarım için toprak ihtiyacı var gerçi; ama daha da önemlisi, zengin ülkelere gönderilen orman ürünleridir.

1997 Aralık'ında, Kyoto'da, gezegenin, "sera etkisi" yapan gazların çoğalmasına bağlı ısınması karşısında alınacak ivedi önlemleri tartışmak üzere, 150 ülkenin temsilcileri toplanmıştı. Bu dünya çapında konferans Uzakdoğu'da toplanırken, tam da o sırada, Asya, ardı ardına korkunç ekolojik felaketlerle sarsılıyordu: Gerçekten, her türlü denetimden çıkan binlerce dev yangın, Sumatra, Borneo, Java ve Sulavesi adalarında 800.000 hektardan fazla ormanı kül etmişti. Bir kıtayı kaplayacak kadar büyük, zehirli duman bulutları her yanı isle örtmüş ve Kuala-Lumpur gibi kentleri yarı karanlığa gömmüştü.

Bu yangınlar, bir bölümüyle, El Nino adı verilen dönemsel bir iklim olgusunun yol açtığı kuruluğa bağlı idiyseler de, felaketin asıl kaynağı, son onlu yıllarda, spekülatif ve gözü görmeyen bir aşırı üretimci kalkınma modelinin sonucu olan ve ısrarla sürdürülen ormansızlaştırma politikasıydı.

Kaygılandırıcı bir başka konu, yeryüzünde içilecek su kıtlığıdır. Yüzyılımızın başlarında, dünya nüfusunun yarısı bu kıtlıkla yüz yüze gelecek. Her halükârda su, uzak olmayan bir gelecekte, sosyal ve ekonomik gerilimlerin kaynağı olacak. Kuzey Afrika ve Ortadoğu, bu kıtlığın en çok etkisindeki bölgeler. Uzmanların tahminlerine göre, insan başına su, bir insan yaşamı süresinde yüzde 80 azalacak. 1960 ile 2025 yılları arasında, kişi başına su, 3.430 metreküpten 667 metreküpe düşecek. Tehlike eşiği de 2.000 metreküp olarak saptanmış durumda.

Tatlı suyun karşılaştığı tehdit birden çok. Önce, sulama amacıyla ırmakların yolunun değiştirilmesi, akış doğrultusundaki bölgelerin kuraklığına yol açıyor. Nitekim, eski Sovyetler Birliği'nde Aral Denizi –1960 ile 1989 arasında– bu yüzden yüzde 40 küçüldü ve gitgide tuzlu bir çöle dönüşmekte. Sonra, sulama ve elektrik üretimi amacıyla kurulan barajlar, büyük bölgeleri baştan başa boğuyor, balıkların göçünü bozuyor ve su baskınlarına yol açıyor. Söz konusu baskınların bir kaynağı da ormansızlaştırma. Bütün bu nedenlerle, ırmakların denetimi, halklar arasında gitgide büyüyen uyuşmazlıkların konusudur. Öte yandan, tarım ve sanayi atıkları bir büyük sorun: Böylece Tuna, özellikle üzerinde doğduğu Almanya yüzünden yığınla kirlenmenin kurbanı durumunda.

Ekolojik felaketin bir başka kaynağı daha var.

XIX. yüzyılın başında, dünya nüfusunun az çok yüzde 3'ü kentlileşmişti; önümüzdeki beş yıl içinde ise, insanlığın yarıdan fazlası kentlere yığılacak. Söz konusu olgu Kuzey'i olduğu kadar Güney'i de ilgilendiriyor; hele Güney'de kentler, kelimenin gerçek anlamıyla tam bir patlamayı yaşıyorlar.

XX. yüzyıl sonlarının en çetin sorunlarından biridir bu. Soruna çözümler aramak üzere, Birleşmiş Milletler, Vancouver Konferansı'ndan yirmi yıl sonra, İstanbul'da, resmî olarak Habitat II adı verilen bir dünya çapında kentler doruğu düzen-

ledi. İstanbul, bu bakımdan pek simgesel bir yerdi: çünkü, 1950'de 1 milyon nüfuslu kent, günümüzde 10 milyonu aşmıştı ve yetkili makamlar da, böylesi bir patlamayı denetim altına alamamışlardı. Sonuç da şu olmuştu: Kente su nöbetleşe veriliyordu; çöplerin toplanması rastlantıya bağlıydı; ve kamu taşımacılığı ya da yol bakımı, yurttaşların beklentilerine yanıt vermiyordu.

Şunu söylemeli: Bu çapta bir kent patlaması yeni bir olgudur. Nitekim Londra, 1 milyondan 8 milyona yüz otuz yılda geçmiştir. Oysa Lagos (Nijerya), 1950'de 290.000 nüfuslu iken, 2015 yılından başlayarak 24,4 milyona çıkacak. 1960'ta hiç yoktan yaratılmış olan Brezilya'nın başkenti Brasilia, daha şimdiden 4 milyona yaklaşmıştır.

2000 yılında, dünyanın en çok nüfuslu yirmi beş kentinden on dokuzu, pek yoksul ya da gelişme yolundaki ülkelerde bulunuyor. Ve bu kentler, ülkelerinin bütün sefalet ve zenginliğini içinde toplayacak, çevreyi kirleten fabrikaların çoğu ve köhne arabaların büyük bölümü orada birikecek, çöplükler de açıkta bırakılacaktır; içilecek su nadir olacak, hava da soluk alınamaz bir nitelik taşıyacaktır. Daha şimdiden, 600 milyondan fazla insan –Güney kentlerinde oturanların yarısı!– bu korkunç koşullarda yaşıyorlar: Gecekondularda, lağımsız, sağlık önlemlerinden uzakta ve kamu yardımından yoksun...

Öyle de olsa, tarımsal felaketten ya da savaşlardan kaçan yığınlar, çoğu kez eski sömürge güçlerinin kurdukları kent merkezlerinin –hemen hemen hepsi kıyı kentleridir!– dolayına gelip yığışıyorlar; yabancı yatırımlar da oralarda merkezileşmiştir. Çünkü kentler, iktidar sahiplerinin, alışverişin, üretimin, bilginin ortamı olmayı sürdürüyor; idarecilerin ve büyük medyanın, kültürün, yaratışın, yeniliğin de merkezleridir oralar. Belli başlı ekonomik etkinlikler, kimi zaman ülkenin geri kalanını "kurutacak" biçimde, orada toplaşmıştır.

Büyük işletmeler ve mali piyasalar mantığına dayanan küreselleşme, bu kentlerin üzerinde ağır bir tehdit dolaştırır. Devlet, onun baskısı altında ve kuralsızlaştırma dogması adına, günümüzde, hemen hemen her yanda, kent politikasına fazla karışmayarak işleri piyasaya havale eder gibidir; piyasa ise, bu yerleşmeleri yönlendirmekte yetersizdir. Sonuçta ortaya, için-

de her türlü gerilimin ve çatışmanın boy attığı cangıllar çıkmaktadır. Artık, Güney'de olduğu gibi Kuzey'de milyonlarca marjinal, dışlanmış ve yoksul bu kentlerden gelecektir; anlaşmazlık ve başkaldırma oralardan uç verecektir. Öyle olduğu için de, ucuz el emeği, değeri düşük para, dışarıya bol mal satma üstüne kurulu; uluslararası yatırımcı-spekülatörleri çekmek için yüksek faiz hadlerine dayanan kalkınma modeli, tehlikeli olarak görünüyor. Nitekim, 1995 Nisan'ında iklimlerle ilgili olarak toplanan Berlin Konferansı, piyasanın, megapollerin meydan okumasına, çevre üzerindeki tehlikelere yanıt verebilecek durumda olmadığı görüşünü onaylamıştı. Apaçık gerçek şudur: Alabildiğine üretim, gezegenimizin yağmalamasının başta gelen sorumlusudur; öyle olunca da, yaşamın çeşitliliğini sürdürülebilir kalkınma yoluyla korumak, bir emredici ilke durumunda. Ekolojik felaketlerin çapı ve yol açtığı sorunlar da, herkesi ilgilendiriyor.

Doğa, her yönden tehlikelerle karşı karşıya, bu pek açık; ama kurtarılması için fikir ve uğraşlar da eksik değil ve üstelik pek eskiye gidiyor kökleri: İlkçağ'da Latin tarımcıları toprağı korumanın üzerinde durmuşlar; III. yüzyıldan başlayarak, artan nüfusa bağlı toprak kazanmaya karşı ormanları koruma yolunda ilk önlemlere gidilmiş. Ama, ekolojik düşüncenin etekemiğe bürünmesi XX. yüzyılın başlarındadır.

Gerçekten, 1910'da İsveçli kimyacı Svante Arhenius, sanayi gazlarının atmosferde gitgide toplaşması sonucu dünyada iklimin ısınmasının ilk kez üstünde durur. 1926'da biyolog Vernadsky, sonra 50'li yıllarda iktisatçı Kenneth Boulding gibi öncüler, çevre üzerinde insanların etkilerine eğilirler.

70'li yıllardan başlayarak, kamuoyu, ekonomik kalkınma ve hızlı nüfus artışının uzun vadedeki sonuçlarından kaygılanmaya başlar. Kimi eserler, *Tek Bir Dünya Var Elimizde* (B. Ward, 1964) ve 1972'de Roma Kulübü'nün yayınladığı *Kalkınmaya Dikkat* adlı rapor, aşırı nüfusa, kirlenmeye ve doğal kaynakların tükenişine bağlı büyük ekolojik felaketin korkusunu beslerler.

1972'deki Stockholm Konferansı, arkasından da *World Conservation Strategy* (1980), çevreye saygılı, sürdürülebilir bir kalkınma modelinin niteliklerini tanımlamak isterler. Bunalım

yıllarında belli bir hafiflemenin arkasından, dayanıklı ve kalıcı anlamına, "sürdürülebilir kalkınma" ya da "çevresel gelişme" temaları, Birleşmiş Milletler'in *Ortak Geleceğimiz* adlı raporunun 1987'de yayınlanışıyla gündeme girer, oturur.

İlerde üzerinde tekrar duracağımız gibi, "sürdürülebilir kalkınma" kavramı ilerlemeye devam ediyor: Fikrin gizlisi kapaklısı da yok, basit: Gelecekteki kuşaklar, en az geçmiş kuşakların tanıdıkları bir çevreyi miras olarak almışlarsa, bir kalkınma sürdürülebilir. Temeli piyasaya dayanan günümüzdeki kalkınma mantığının "sürdürülebilirlik"le gerçekten uzlaşır bir yanı olup olmadığı elbette sorulmalı, sorgulanmalıdır.

Batı Avrupa'da tarımın bugünkü durumu, bu bakımdan ilginç bir örnektir: Köylüler, aşırı üretim adına bir tür sanayici olup çıkmışlardır; doğayla hiçbir ilişkileri kalmamıştır, çünkü bugünkü rejimde hayvan yetiştirme ve tarımın toprağa ihtiyacı yoktur. Bu ecdattan kalma bağın kopuşu, yığınla sapmayı da beraberinde getirmiştir: Hayvan "nesneleşmiş"tir; ot yemek için yaratılmışmış, olsun et de yedirilebilir. Liberal dogmalar adına bu doğal beslenme zincirinin kopuşu, bu sapkınlık, sağlık makamlarının gevşekliğiyle de birleşince, ortaya "deli dana" hastalığı çıkmıştır ve Yaşlı Kıta'da, vaktiyle yaşanmış "Büyük Korku"nun yeni bir örneği gibi dolaşmaktadır.

Öte yandan, Güney'in çoğu devleti de, çevrenin çaptan düşmesinin uzun sürede trajik sonuçlara yol açacağını kabul etmek istemiyor. Zenginlerin, egemen ülkelerin, üstünlüklerini sürdürmek için ortaya attığı yeni ve yapay bir iddia olarak bakıyorlar buna.

Gelecek yıllarda, öyle görünüyor ki birbirine zıt iki dinamik rol oynayacak dünyamızda: Bir yandan, mali kaygıların güdümünde ve bilimle teknikten kâr amacıyla yararlanan küreselleşmiş büyük firmaların çıkarı etkisini gösterecek; öte yandan da, bir ahlak, bir sorumluluk özlemiyle beraber, çevrenin –insanlığın geleceği için kuşkusuz yaşamsal– yasalarını göz önünde tutan daha adil bir kalkınma ve gelişme özlemi ağır basacak. Bir kolektif etik çaba olmadan, gezegenimizin acılarını dindirmek de mümkün olmasa gerek.

UYARILAR, ÖNLEMLER VE ÇÖZÜMLER

Peki çevresel felaketlerin çapı ve ortaya çıkardığı dev sorunlar karşısında çaresiz bekleyecek miyiz?

Dünyanın dört bir köşesinde, sayıları gitgide artan yurttaşların seçimi bu değildir; bu insanlar, karşılarına dikilen çarkı kırmak için hemen harekete geçmek ve çocuklarına, yaşanabilir ve insana yakışabilir bir dünya bırakmak istiyorlar. Afrika'da bir güneş pompası diken bir kuruluşun üyesi; Amazonya ormanını yağmalayanlara yaşamı pahasına direnen –Brezilyalı Chico Mendes gibi– bir militan; şu ya da bu türün hayatta kalması uğruna bilgisini hizmete koşan araştırıcı ya da çevreyi korumak amacıyla yeni mali önlemler tasarlayan yasakoyucu; bütün bunlar, bir savaş verilmezse kaybedilmiş olacağını biliyorlar. Çoğu kez akıntıya karşı çabalayan bu gruplar, bu erkekler ve kadınlar, somut ve uzun vadeli eylemlerden çok çarpıcı ama geleceği olmayan görünüşlere itibar eden büyük medyanın onurlarına nadir olarak nail oluyorlar. Ancak, umutlarını da sürdürüyorlar ve tehlike içindeki bir gezegenin korunmasının çağırdığı daha genişliğine hareketleri mayalandırıyorlar.

Hangi örneklerin üstünde durmalı?(3)

Bugün Afrika'yı etkileyen yığınla felaket arasında ormanların yakılması başta gelir. Bu konuda çok yol alınmıştır ve üstesinden gelmek de öyle pek kolay değildir. Ormanların yıkımında rol oynayan da, gitgide artan, üstelik toprak ve yakacak açlığı içindeki halkların yanı sıra, uluslararası pazarın istediklerini bilinçsizce yerine getirmedir. Ne var ki, yeniden ormanlaştırma, teknikle insanlar el ele verirlerse, kesinlikle kaybedilmiş bir dava da değildir.

Ormanlar, sadece bir bitkisel ve hayvansal bütünlükler değildir; onlar, aynı zamanda, insan topluluklarının sürekli yaşam, çevre ve çerçeveleri de olmuşlardır ve kimi zaman pek ileri toplulukların uzun yüzyıllar yaşattıkları uygarlıkları da ba-

3) Aşağıdaki örneklerin ayrıntıları için bkz. *Manière de voir,* Mai 1990, sy. 8, s. 10-36, 38-52; Ayrıca, Jacques Vernier, *L'Environnement,* PUF, coll. "Que sais-je?", Paris, 1994; Hervé Le Bras, *Les Limites de la planète. Mythes de la nature et de population,* Flammarion, Paris, 1994, s. 57 vd.

ğırlarında barındırmışlardır. Bu topluluklar, bir gezici tarım, avlanma ve yiyecek toplayıcılığı sayesinde ormana uyarlanmışlardır. Oysa, bu atadan kalma yaşam biçimleri büyük bir bunalım içinde; ormanı yok etmenin nedenlerinden biri de bu. Böylece, yeniden ormanlaştırmada göz önünde tutulması gereken şu: Daha yoğun tarım tekniklerini kabul etmek; odun yerine ısınmada başka teknikleri denemek; bir de, tutarlı bir eğitim ve nüfus politikası uygulamak. Alışkanlıklara kökünden son vermek ve her alanda cesur yeniliklere gitmek: Afrika ormanlarını yıkımdan kurtaracak ve yeniden ormanlaştırmada başarı sağlayacak olan, bunlar!

Akıllıca davranarak Amazonya'yı da kurtarmak mümkün.

Gelişmekte olan ülkelere bol bol çevre dersleri veren sanayileşmiş devletler, aslında kirlenmeye yol açmış olan bu ülkeler, iyi niyetlerini ispatlamak için şu büyüleyici araçtan da yararlanmak istiyorlar: Güney'in o dev borcunun bir bölümünü, çevrenin korunması amacıyla yerel kuruluşlara bağışlamak! Böylece, bir taşla iki kuş vurmak çabasındalar. Ancak, şunu da unutmamalı: Söz konusu toplulukların durumlarının düzelmesine de bir katkıda bulunmayacaksa, bu türden hiçbir programın başarı şansı olamaz. Çağımızda iki sorun etle tırnak gibi birbirine bağlıdır: Gelişip kalkınma ile çevre sorunlarıdır bunlar. Konulara bu bütünlük içinde yaklaşmakta yarar vardır.

Bir sorun da şu: Dünyamızda –ünlü "sera etkisi" dolayısıyla– iklimin yeniden ısınması olgusu, bilim adamları, devlet yöneticileri kadar özel çıkar çevrelerini de hareketlendirmiş durumda. Günlük yaşamımızda olduğu kadar sanayide de pek önemli bir yeri olan elektrik söz konusu olduğunda, sorun bir başka boyut kazanıyor: Enerji sağlamada, "temiz" nükleer elektriği mi seçmeli, yoksa doğaya gaz yayan termik santralları mı? Aslında, gerçek dışı bir ikilemdir bu. Çünkü, kaza tehlikeleri ile radyoaktif atıklar gibi sorunlar bir yana, nükleer yol pahalı ve dünya çapında genelleştirilmesi de imkânsız bir çözümdür.

Başka seçenekler üzerinde durmalı!

Şu gerçeği de unutmamalı: Bir tüketimi yaşamımızdan çıkarıp atmak, enerji üretimini artırmaktan daha az pahalıya gelen bir iştir...

Öte yandan, uzmanlar, bir "besin açığı"ndan söz ediyorlar.

Gerçekten, Amerikalı ünlü uzman Lester Brown, 1988'de yayınladığı bir araştırmasında, dünya yiyecek maddelerinin yarısından fazlasını oluşturan tahıl üretimindeki bir ilerlemeden kaygılanıyordu. Ona göre, 1950'den 1984'e kadar, söz konusu üretim 624 milyon tondan 1.645 milyon tona çıkıyordu ki –"patlama" halinde de olsa– nüfus artışını kat kat aşıyordu. Bununla beraber, çoğu yoksul ülkede böyle bir üretim çoğalışı hiç olmadı, çoğu kez gerileyişler görüldü. Böylece, bundan en çok yararlanan, zengin ülkelerdeki "aşırı oburluk" oldu.

Ne var ki, 1984'ten beri durum baştan aşağıya değişmiştir: Tahıl üretimi dünyanın hemen her ülkesinde gitgide azalıyor. Başta Afrika olmak üzere, kıtalarda çölleşme durmadan artıyor; oranı da, dünya çapında yılda 6 milyon hektardan fazla. Doğal otlaklarla ormanların çaptan düşmeleri de, tarım üretimindeki gerilemeye alabildiğine yardımcı oluyor. Sulama için kullanılacak kaynaklarda da savurganlık yapıldı; sulanan yüzeyler de azalıyor. Ekilebilecek toprakları çoğaltmak için kaynaklar var; ancak sık sık önerilen, onları tropikal ormanların aleyhine genişletmek. Oysa bu ormanların daralması –yılda 11 milyon hektar!– tam bir felakete dönüşmüştür; onların yerini, birkaç yıl içinde –hemen hemen verimsiz– çayırlar alıyor. Ayrıca eldeki topraklar da azalıyor. Sulama olanakları azaldığı oranda, büyük barajların içinde boğulan verimli vadiler tarım için kaybedilmiş oluyor. Açığı kapamak, yoğun tarıma ve en başta da kimyasal gübre kullanmaya götürüyor; bu ise hissedilir bir üretim artışını sağlamadığı gibi, gelişmiş ülkelerde aşırı gübreleme, yeraltı su örtüsünün kirlenmesine yol açıyor.

Daha korkunç bir tehdit giriyor işin içine: Yakın yıllara kadar, iklimler, derin değişiklikler göstermekten uzaktı; onlara az çok güvenebiliyorduk. Oysa bu duyguyu yitirdik. Çünkü 70'li yılların başından beri, yeryüzünde aşırı hız ve tüketimin sonucu olarak atmosfere yayılan fazla karbondioksit ve başka gazlardan dolayı dünyamızda –"sera etkisi"ne bağlanan– bir ısınma görülüyor. Bu ise, iklimde kuraklığa ve başka olumsuz sonuçlara götürecek; şimdiden belirtileri de var bunun.

Gelişmiş ülkelerde, aslında tek bir tahıl türünü destekleyerek çoğu kez çevrenin aleyhine sonuçlar doğuran tarıma paraca arka çıkmak aleyhinde eğilimler görülüyor. Öte yandan, uluslararası çevrelerde pek güçlü olan aşırı liberalizm yandaşları, yoksul ülke tarımcılarına, sınırları açarak uluslararası rekabete tabi olmalarını öğütlüyor. Yoksul ülkelerin yıkımı da hızlanırsa. orada fukara köylülerin sefaletine yol açıp onları kentlere, gecekondulara itecek. Bu da, zaten büyük güçlükler içinde olan Üçüncü Dünya ülkelerini, en başta onları çarparken, dünya besin açığını da artıracak.

Lester Brown'a göre, 1984, tarım tarihinde bir dönemeçtir. Toprakların ve suyun azalması, iklimlerde değişiklikler gibi bir dizi etkenin rol oynadığı bir ortamda,.ünlü uzman, pek yerinde olarak şu sonuca varıyor: Dünyamızın besin güvenliğinin sorumluluğu, tarımcılardan, enerji politikası ile aile planlaması sorumlularına geçmek zorundadır. Taşıl enerji savurganlığı hızla azaltılabilirse, iklimlerdeki değişiklikler de –en azından– frenlenebilecek. Ancak, gezegenimizin geleceği, bir başka büyük uzman olan René Dumont'un dediği gibi, her şeyden önce, o korkunç nüfus patlamasını önce yavaşlatmaya, sonra da durdurmaya bağlı görünüyor. Nüfus artışını yavaşlatmadan çevre sorunlarının çözümünde hiçbir ilerleme mümkün değildir.

Bu son sorun üzerinde, ilerde ayrıntılı olarak duracağız.

Ne olursa olsun, şu gerçek kendini dayatır durumda: Bugünkü koşullarda, tarım da, nüfus patlaması sürdükçe onu beslemeye yeter halde değil; çevreyi yıkmadan da bunun üstesinden gelemez. İktisadi liberalizm ise, zenginlerle yoksulların farklılığını çoğaltıyor ve zengin ülkelerde aşırı tüketime –özellikle ette!– ve savurganlığı yol açıyor; bu ise, yoksul ülkelerin sefaletini artırıyor.

Özetle, dünyamızın beslenme güvenliği, bugün, enerji savurganlığına son vermeye, aile planlamasında atılacak adımlara ve yeni liberalizmin iç yüzünü ortaya koymaya bağlı.

Bir başka örnek, Ren'in acıklı durumudur.

Bu efsanelere geçmiş ırmağın, sanayiden kaynaklanan kirlenişle çırpındığı zaten biliniyordu. 1986'da İsviçre'deki ünlü Sandoz ilaç fabrikalarının zehirli atıklarını ırmağa boşaltma-

sında ölçü kaçırılmış olacak ki, balıklar için trajik bir tablo ortaya çıktı. Bir altı ay sonra balıkçılığa yeniden başlama da, durumu fazla düzeltmeye yetmedi. Sanayi kirliliği ırmağı boğmakla tehdit ederken, kimi kıyı devletlerin savsaklaması sürüyor. Ren'in sularını koruma amacıyla uluslararası hukuk kurallarını saptama daha önce yığınla engelle karşılaşmıştır; uygulamaya gelince, onda da fazla bir ilerleme yok.

Ama olaylar da sürüyor...

Bir başka felaket de Orta Avrupa'nın tepesinde: Dağlar gitgide kelleşmekte, yüzyıllık ormanların yerini yeknasak bir step görünümü almakta. Sanayi Devrimi öncesinde durum böyle değildi; oralar, hayvanlar için besleme, insanlar için de enerji ve yapı malzemesi kaynağı idiler. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sanayinin yayılması, Yeşiller'in "çevresel kıyım" dedikleri bir olayı başlattı. Hastalığın kaynağı da belli: Bölgeye "asitli yağmurlar" yağıyor; ölen, yalnız ormanlar değil, yüzlerce gölde balıklar kayboluyor ve dereler yok oluyor.

Son olarak, "atıklar" sorunu var.

Kuzeyli sanayiciler, zehirli atıklarını boca edecekleri bir yer bulmuşlardır kendilerine: Kara Afrika'dır bu! Afrikalı devletlerin döviz açlığı kapıları açabiliyor; o da olmadı, görevlileri rüşvetle kazanmak çok iş görüyor. Uluslararası sözleşmeler böylesi kârlı bir ticareti frenleyebilecek mi? Çileli kıtayı, Avrupa'nın çöplüğü olmaktan kurtarabilecek başka ne gibi çareler vardır?

Atıklar konusunda daha da çetrefil olanı "radyoaktif atıklar"dır. Bugün, atomla işleyen yığınla elektrik santrali vardır. Ama bütün bunlar, yarın, belki de yüzyıllar, binyıllar için korkunç bir sorun çıkarıyor karşımıza: Nasıl çözeceğiz "radyoaktif atıklar" sorununu? Tehlikelerini uzun süre sürdürecek bu sorunu kolayca çözmek mümkün değil. Kapalı bir kutu halinde iş görmeye alışkın ve her şeyi de bildiğini sanan "nükleer lobi"ler de, kamuoyu önünde her türlü açık tartışmadan kaçıyorlar. Soruna, dünya çapında, inandırıcı, ama daha da önemlisi demokratik bir çözüm ve denetim getirmek gerekiyor.

İnsanlık, bir labirentin içinde...

BİR DEMOKRATİK ZİNCİR

Çevreci gruplar, 60'lı yıllardan beri, fikir ya da eylemdeki kararlılıklarıyla, yığınla ülkede başarılar kazandılar; Doğu'da, otoriter kalelerin yıkılışına yardımcı oldular. Ne var ki, doğaya karşı işlenen cinayetleri sadece ortaya koymakla yetinmemeli; ilk nedenlere, toplumdaki işleyiş kuralları ile yerleşmiş değerlere kadar uzanmalı ve demokratik tartışmanın içine çekmeli onları. Çünkü, bir çevresel ipliği yakaladığınızda, dünya çapında bütün bir yumak çözülmeye başlar. Ne siyasal düşünce ne de onun kurumları, bu yumağın ve insanla doğa arasındaki bir sözleşmenin ortaya koydukları sorunları çözecek çapta değildir. Kurumlar ise, olsa olsa uluslararası olabilirler; onların kararlarının denetimi ulusal ve yerel otoritelere düşer. Bu demokratik zincirin hiçbir halkası savsaklanamaz; ve söz konusu zincir, piyasanın göz boyayıcılıklarının, kimi kazananlarla yığınla kaybedenlerin uzağında, bütün canlı varlıklarla canlı küreyi birbirine bağlayan dayanışmayı paylaşmış bir bilinçten alır gücünü.

İnsanın doğayla zorunlu anlaşmasından başlayalım.(4)

Askerî amaçlarla geliştirilmiş teknikler, 1945'ten sonra, "barışçı" amaçların hizmetine verildi. Kılıçlar, saban demirine, traktör ve biçerdöverlere, termonükleer reaktörlere, böcek öldüren maddelere dönüştürüldü. 1950'li yıllarda, yığınla insan Bacon'la Descartes'ın vaktiyle kurdukları düşün nihayet gerçekleştiğini, doğayı –uygulamaya geçirilmiş– bilim yoluyla fethedeceğimizi sanıyordu; farklı görüşte olanlar ise pek azdı. Ancak, 60'lı yıllar geldiğinde, çevreyi tehdit eden felaketler sökün eder: Toprakta aşınma, hava ve suda kirlenme, kuşların azalması; zararlı böceklerin istilası, petrol akıntılarıyla kirlenmiş plajlar... İşte o andadır ki, çevrecilerde şöyle bir fikri uzlaşmaya varılır: Doğa, içinde hassas bir denge taşıyan, bütünlüğe sahip bir sistemdir. O yılların sonunda ise, neredeyse koro halinde bir çevresel bunalımın eli kulağında olduğu söylenir.

---

4) Bu konuda özel olarak bkz. John Baird Callicott, "Environnement", *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale* (sous la direction M. Canto-Sperber), PUF, Paris, 1996, s. 498-501. Ayrıca Michel Serres, *Le Contrat naturel,* Flammarion, Paris, 1992.

Bütün bunlara tepki olarak da, 70'li yıllar boyunca, bir çevre ahlakına ilişkin görüşler, Avrupa'da, Kuzey Amerika ile Avustralya'da ete kemiğe bürünür. Böylesi bir ahlakın kuruluşunda insanı merkez olarak alanlar vardır; onlara karşı başka noktalardan yola çıkanlar görülür. İnsanı merkez alan görüşün en ünlü temsilcisi –yüzyılın sonuna doğru– Bryan Norton'dur (1991). Ona göre, insanların doğa karşısındaki çıkarları henüz tam anlamıyla belirlenmiş değil. Ne türden çıkarlardır bunlar? Hele gelecek kuşaklarınki özellikle savsaklanmıştır. Bunların iyice farkına vardığımızda, her iki görüş de, olaylarda, aynı emir ve yasaklarda birleşeceklerdir. Ancak, insan dışındaki türlerin korunması ile, çevrenin kirlenmesine karşı çıkış, her ikisinin de ortak noktası olacaktır.

Bu arada, hayvanlar bakımından da büyük tartışmalar başlar: Niçin insanlık, bütün öteki doğal türler arasında sadece o, bir ahlaksal ilginin konusudur? Kant, insanların akıl sahibi olmalarında görüyordu bunu. İyi de, küçük çocuklar ile akıl hastaları karşısında ilgisiz kalmıyoruz. Bentham'ın arkasından Peter Singer (1975), zevk ve acı gibi bir duyarlık yeteneğini ölçüt alır. Böylece, akıldan yoksun insanlar nasıl ahlaki açıdan göz önünde tutuluyorlarsa, duyarlılığa sahip bütün öteki hayvanlara aynı statüyü tanımalı. Ne var ki, Robin Attfield gibi (1981) bu ölçütü de yeterli bulmayanlar çıkacaktır: Her canlı organizma gelişme yeteneğine sahiptir; onların da büyüme, gelişme, olgunlaşma ve üretmelerine engel olunmaması gerekir.

Çevre ahlakı konusunda düşünen ve yazan herkes Aldo Leopold'a (1949) ayrı bir yer vermek gerektiğinde birleşmiştir. Onun "yerküre ahlakı" diye adlandırılan ve ta David Hume'a ve Adam Smith'e kadar uzanan, bir yerde de Darwin'den geçen görüşüne göre, insanların donandıkları ahlaklar, onların manevi duygularına kök salmışlardır ve bireyleri topluluklar içinde birleşmeye kadar götürmüşlerdir. İlk insan toplulukları küçük çaplıdır ve içlerinde yabancı düşmanlığı da önde gelir. Zamanla bu topluluklar, daha geniş birimlere doğru evrilmişlerdir: Kabileler, uluslar, ulus-devletler ve sonunda da çağımızın "küresel köy"ü böyle ortaya çıkmıştır. Her aşamadaki kaynaşmada, insanların manevi duyguları (bir yandan sempati, öte yandan topluluğa bağlılık) bir genişleme içine girer. Bugün

vardığımız aşamada, çevre bakımından ortak yaşam da bir gerçektir; insanlar da, bu ortaklığın "sıradan üyesi ve yurttaşları"dırlar. Biz insanlar, söz konusu ortak yaşamda yer alan –hayvanlar, bitkiler, toprak ve su olarak– "yoldaşlar"ımıza saygı duymak zorundayız; ayrıca, bizzat bu ortak yaşam başlı başına saygıya layıktır.

Öte yandan, bir çevre ahlakının yerine Fransız filozofu Michel Serres (1990), bir "doğal sözleşme" önermektedir. Vaktiyle Rousseau'nun düşündüğü gibi, karşılıklı yıkımı önleme amacıyla –dostlar arasında değil– düşmanlar arasında bir sözleşme yapılmaktadır. Günümüzde, doğa insanlığı yok etmekle tehdit etmektedir, çünkü insanlık doğayı yıkıyor. Ancak dilsiz ve akıldan yoksun bir doğayla nasıl sözleşme yapabiliriz? Sendikalarla, çokuluslu firmalarla ve ulus-devletlerle nasıl yapıyorsak öyle. Doğayla sözleşmeyi de onun temsilcileri aracılığıyla yapabiliriz. Kimdir onlar? Doğanın dilini anlayan ve onun adına konuşabilecek bilim adamları! Böylece Serres, İngiliz filozoflarının soruna eğilirken sordukları "İnsanla doğa arasındaki ilişki nedir?" sorusunu şu soruya dönüştürmektedir: "Siyasetle bilim arasındaki ilişki nedir?"

Özetle, çevrenin insana öğrettiği şu: Doğal ortamla onun arasında mutlak bir ayrım yok. Çevrenin yıkımı gerçekte insanın kendisini yıkmasıdır, bir tür intiharı! Bunu, bir ahlaka bağlamak da zorunlu değil; kişisel çıkarımız çevreyi ciddiye almamızı gerektiriyor. Öte yandan, insan, tükenmez diye bildiği doğadan –sınırsız olarak– alacağını aldı; bugün ise, onunla ilişkilerini bir anlaşma çerçevesinde düzenlemekten başka seçeneği yok. Atıkları ne yapacağını, madde ve enerji kaynaklarını nasıl yenileyeceğini, doğa öğretecek ona; ancak, evrenin sahnesindeki geçici görünüşüne bir anlam verecek bilinci geliştirecek olan da insandır. İnsansoyunun yeryüzünde –belki de onun da ötesindeki!– serüvenini sürdürmeye yarayacak davranış kurallarını saptayacak olan da, işte böyle bir insan olabilir.

Avrupa'da çevreciliğin pek önem kazandığını belirtmeye gerek yok. Tarım ve çevrecilik de, Avrupa topluluğunun iradeci politikalar güttüğü iki alan. Ne var ki, her ikisi de piyasa mantığına bağımlı haldeler ve bu da tarımsal bölgelerin çökü-

şünc yol açıyor. Yine her ikisi de, ulusal rekabetlerden sıyrılmış değiller; ve son noktayı koyan da Almanya oluyor.

Öte yandan, bilim camiası, yerkürenin tehlikede olduğunu ilan edip duruyor; buradan kalkarak, politika çevrelerinin işe dört elle sarılmaları beklenir. Ne var ki, bugün egemen duruma gelmiş yeni liberal mantıkları tartışılır hale getirecek önlemleri radikal biçimde alma konusunda bir felç olmuşluk neredeyse kural hükmünde.

Daha da önemlisi şu: Çevrecilik, karmaşık bir kültür, doğrudan politikaya yansıyan dünya çapında bir düşünce biçimi. Ancak, fırtınada geminin dümenini çok iyi kullanmaları gerekirken, yöneticiler, çoğu kez, birbiri arkasından bastıran azgın dalgalara karşı denge tutturma oyunları oynamakla yetiniyorlar. Yarınları etkileyecek kesin seçimleri yapıp dayatmakta acizler.

Ütopyaların saati de çalmış değil mi?

ÜTOPYALARIN SAATİ

Bugün doğru konuşmak, gerçekçi olmak demek faiz oranlarında kıl payı değişiklikler üstüne hünerli yakıştırmalarda bulunmak ya da "büyük dengeler" veya "dış baskılar" hakkında bilgiççe yorumlara gitmek demek değil. Korunması gereken büyük dengeler varsa çevresel sistemin (*ekosistem*) dengeleridir bunlar; en başta geçerli olan ve dayatan da, insansoyunun –bütün olarak– hayatta kalmasıdır. Oysa çok uzağındayız bu kaygıların! Ve bu can sıkıcı sorulara, politika, çoğu kez gülünç ve saçma yanıtlar veriyor sadece. Gün, büyük fikri cesaretlerin günüdür; gün, pek yakında tükenmiş bir gezegen üstünde on milyara varacak insanların yaşam yol ve araçlarıyla kökünden bir hesaplaşmanın günüdür. Yalnız ütopyalar, anın gereklerine yakışacak bir düzeyde olabilir; tarihi sadece onlar yakalayabilir. Platon'un *Devlet*'i, Tommaso Campanella'nın *Güneş Ülkesi*, Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* ya da William Morris'in *Bilinmeyen Bir Ülkeden Haberler*'i ile beslenmiş bir filozof dikkatleri çekebilir üstüne. Ne var ki, bir yüzyılın bitip bir yenisinin başladığı bir dönem için gerekli filozof, en değişik bilimsel yetkilerle de donanmış bir heyet olabilir ancak. Gelece-

ğin Yurt-Dünya'sının kıvranışlarını sezinleyip gerçek bir ekolojik düşünceyi hazırlayacak olan odur.

Neler söylenebilir bu konuda şimdiden?

Yalnız çevrenin değil, tüm canlı topluluklar ile onların içinde yaşadıkları fizikokimyasal bütünün uğradığı felaketler ortamında, yerkürenin yaşaması için ilk akla gelen, piyasanın gücü ve diktatörlüğünü sorgulamak; ve yerleşik çıkarlar ile egemen düşünce biçimlerinin korkunç ortaklığına karşı çevrebilimsel bir seçimde bulunmaktır.

Sonra, gönenç kavramı da gözden geçirilmeli.

Bunun gibi, ekonomi de, çok yönlü, dinamik ve içinde yer aldığı dünyayla birlikte evrilir olmalı. Bu bilim dalı, insanların hizmetinde olup onların yazgılarına hükmeden bir şey değildir.

Ama belki asıl kurtarıcı sıçrama, insan olarak, insanlarla, başka canlılarla, giderek doğayla olan ilişkilerimizi kökünden değişikliğe uğratmak olsa gerek. Çevrebilimin, çevrebilim bilincinin önemi işte burada karşımıza çıkıyor.

Bu son konu üzerinde biraz durmak gerekiyor.(5)

Çevrebilim (*ekoloji*), bir bilimsel disiplin olarak, XIX. yüzyılın sonlarında Alman biyolojisti Ernst Haeckel ile doğdu; 1935'te, Tansley'le de "ekosistem" kavramı ortaya atıldı. Söz konusu kavram, bu bilimin konusunu öteki alanların çoğundan ayırıyordu. 1969'da Kaliforniya'da, bilim olarak ekoloji ile, doğal ortamdaki bozulmaların bilincine varış arasında bir köprü kuruldu; bu bozulmalar, yalnız yerel (göller, ırmaklar, kentler) değil, artık dünya çapında oluyordu ve besinleri, kaynakları, sağlığı ve bizzat insanların ruhsal yapısını etkiliyordu. Böylece, çevrebilimden çevrebilim bilincine geçilmiş oldu.

1969-1972 yıllarında, çevrebilim bilinci, kıyamet renklerine bürülü bir peygamberliğe yol açar. Haber verdiği şudur: Sanayi kalkınması, yalnız doğanın bütünü değil tüm insanlık için de geri döndürülemez bir felakete götürüyor. 1972 yılının tarihsel bir önemi vardır: O yıl, Roma Kulübü'nün ısmarladığı ve soruna küresel çapta eğilen *Meadows Raporu* yayınlanıyordu; rapor, biraz basite indiriyordu hesaplamalarında, ancak insan-

5) Bkz. James Lovelock, *La Terre est un être vivant. L'hypothèse Gaïa*, Le Rocher, Paris, 1986. Daha da özel olarak, Edgar Morin, "La Pensée écologisée", *Manière de voir*, Mai 1990, sy. 8, s. 90-94.

sal ve biyolojik oluşumu dünya çapında değerlendiren ilk girişimdi. 70'li yıllarda çevrebilimcilerin uyarıları, yeryüzünde kirlenme ve bozuluşlarla ilgili bilinci yaymada önemli bir rol oynadılar; haber verilen felakete karşı tepkiler ve mücadeleler başladı. Ama çarpıcı bir uyarı, on beş yıl sonra, yani gecikerek, Seveso'da ve Çernobil'de gerçekleşti; korkunç tehlike, elle tutulur biçimdeydi artık. Olaylar, yalnız bir çevre bilincini kökleştirmekle kalmadı; doğa fikrinde de yeni bir anlayışa, giderek çevrebilim diye bir bilim görüşüne tekrar gözlerimizi çevirdi.

Nelerin altını çiziyordu bu yeni bilim?

Çevrebilimde, en başta bilinmesi gereken, "ekosistem" kavramıdır. Belli bir ortamda, jeolojik, coğrafi, fiziksel, iklimsel gerçekliklerin yanı sıra –tek hücreliler de dahil– bütün bitkiler ve hayvanlar, üretmek ve yeniden üretmek üzere etkileşim içindedirler. Bir başka deyişle, canlı varlıklar arasında karşılıklı etkiler, sadece bir uyuşmazlık, bir rekabet, bir yiyip tüketme, yıkıp yağmalama değil, aynı zamanda bir karşılıklı bağımlılık, dayanışma ve birbirini tamamlamadır. "Ekosistem", kendi kendini üretir, kendi kendini düzenler; hiçbir denetleme merkezine, hiçbir düzenleyici başa, hiçbir jenetik programa tabi değildir. Bu kendi kendini düzenleme sürecinde, ölüm yaşamın içindedir, yaşam da ölümün.

Beslenme düzeni güzel bir örnektir buna: Bir büyük yırtıcı hayvanın ölümüyle –akbabalar gibi– yığınla leş yiyen hayvan beslenir; ama yalnız onlar ve ceset yiyen sinekler değil, bakteriler de. Bu bakteriler de, toprağı verimli kılar; cesedin ayrışması sonucu madensel tuzlar, kökler yoluyla bitkileri besleyecek; bu bitkiler de ot yiyen hayvanları, onlar da et yiyen hayvanları semirtecektir vb. Böylece, yaşamla ölüm karşılıklı söyleşirler. Bu kendiliğinden örgütlenişe hayran olmamak elde değildir; ancak yüceltmemeli de onu: Çünkü, doğumdaki aşırılık ile beslenmedeki yetersizliklerin üstesinden gelen, ölümdür. Doğa Ana, bir üvey anadır aynı zamanda.

Çevrebilimle, yeni bir bilim tipi karşısındayız.

Gerçekten, çevrebilimin başarısı bize şunu gösterdi: Aşırı uzmanlaşma dogmasının tersine, "bütünlüğüne bir bilgi" vardır; karmaşık gerçeklikleri anlamak için uzmanlaşmış alanları birbirine eklemleyip bağlayan odur. Bu yeni bilim, hem özelin

hem genelin üstünde duruyor; ve insanlarla doğayı karşı karşıya getirerek yararlı bir diyaloğa yol açıyor. Onunla asıl olan şu: Batı kültürü, XVII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar özne ile nesneyi birbirinden ayırıp birincisini felsefeye ikincisini de bilime havale etti; fikri olanla özgürlük felsefeye, maddi ve deterministolan da bilime kalıyordu. Öte yandan, bağımsızlık ile bağımlılık kavramları da birbirinden ayrılmıştı: Deterministolan bilim alanında bağımsızlığın hiçbir geçerliği yoktu; felsefe alanından ise bağımlılık kovulmuştu. Çevrebilimde işte bu kısıtlayıcı halka parçalanır: Canlının bağımsızlığı onun bağımlılığından ayrılamaz haldedir.

Bir canlı varlığın organizması sürekli çalışır; böylece, ayakta durabilmesi için enerji harcar. Enerjiyi çevresinden alarak yenilenme ihtiyacındadır, bundan dolayı da çevreye bağımlıdır. Böylece, bağımsızlığımızı sağlamamız için ekolojik bağımlılığa ihtiyacımız vardır. Bir başka deyişle, çevresel ilişki, bizi hızla görünüşte paradoksal bir fikre götürür: Bağımsız olmak için bağımlı olmak gerekir; bağımsızlığı kazanma isteği bağımlılıktan öder. Böylece, biz insanların maddi ve manevi bağımsızlığımız, dil, bilgi, teknik ve sosyal binlerce kültürel besine bağlıdır. Kültürümüz, yabancı ve geçmiş kültürlere kapı açtıkça, aklımız da bağımsızlığını geliştirme şansına sahip olacak.

Ayrıca dış dünya ile canlı organizmamız arasında sıkı bir ilişki vardır. Yerkürenin kozmik hareketi, kendi çevresinde dönerken gece ile gündüze, güneş çevresinde dönerken mevsimlere yol açması, insanların, bu arada hayvanların ve bitkilerin yaşamında yankı bulur. Zamanın örgütlenişini bize kosmos dayatmıştır; takvimimizi ve bayramlarımızı ona borçluyuz. Böylece, dünya içimizdedir ve biz de dünyanın içindeyiz.

Buradan kalkarak, insana bir adalı gibi bakan anlayışı kökünden terk etmeliyiz: Canlılar dışı, hayvanlar dışı, memeliler dışı, primatlar dışı değiliz. Üstün bir yanımız var, ama onlardan geliyoruz, aldıklarımız da var: İki ayağı üzerine yürüme, avcılık ya da aletlerden yararlanma maymunlarda başlamıştı, biz geliştirdik; anamızla ilişkimiz, kardeşler arası ilişkiler, daha da sıcak ve ölünceye kadar sürmek üzere, memelilerden geliyor bize. Demek ki bizden önce doğada vardı bunlar, şimdi de bizde sürüyor.

Ayrıca, bütün canlı varlıklar gibi, biz de fiziksel varlıklarız. Yerkürenin canlılar öncesi döneminden gelen karmaşık moleküllerden oluşmuş bulunuyoruz. Bu moleküllerin içindeki atomlar, bir karbon, bir helyum evrenin ilk saniyelerine kadar uzanıyorlar. Böylece, fiziksel bir dünyadayız; ama o fiziksel dünya da fiziksel-kimyasal yapısıyla bizde sürüyor. Böylece, baştan aşağıya evrenin çocuklarıyız. Ancak beynimizin özel bir gelişim geçirmesiyle, dilimiz, kültürümüz, toplumumuzla farklı bir duruma geldik. Kimileri insanı doğadan ayrılarak ve onunla zıtlaşarak; kimileri de doğayla bütünleşerek tanımladılar. Oysa, hem doğayla karşılıklı bağlılığımız hem de ondan farklılığımızla tanımlayabiliriz kendimizi. Bu paradoksal durumu yaşıyoruz.

Bugün vardığımız tarihsel an ise şu: Çevresel sorun, bizden evrenle temel ilişkimiz ve ondan farklılığımıza ilişkin bir bilince varmamızı, her ikisini de aynı anda yapmamızı istiyor. Bütün insanlık tarihi, canlılar dünyası ile insan arasındaki karşılıklı ilişkinin tarihidir. Bu ilişki, tarımın gelişmesiyle yoğunlaştı ve çevresel ortamı da alabildiğine değiştirdi. Gitgide, antropososyal dünyayla doğa arasında –hem tamamlayıcı hem zıt– bir tür diyalog doğdu. İnsan, banliyöde yaşar durumdan çıkmalı; yaşamın bir çobanı gibi değil doğanın bir ikinci pilotu gibi bakmalı kendine. Bu çifte pilotluk, çevresel bilince artık gelip girmiştir: Biri, yaşam ve insanla ilgili bilinçdışı kaynaklardan geliyor; öteki de bilinçli zekâmızdan.

Felaketler gelip bastırdığı için çevresel bilinçlenme daha kolay olabilir. Örneğin bir Çernobil'in öğrettikleri ve etkisi önemlidir. Ne var ki, çevrebilimsel düşünceye varmak pek güç; çünkü okuldan başlayarak bize öğretilenler, böylesi bir düşüncenin zıttı şeyler: Şu bakımdan ki, gerçekliğin karmaşık dokusu kopukluklara uğratılarak anlatılıyor bize; ve bilginin alanları da birbirinden soyutlanıyor; ve buna mahkûm olduğumuza inandırılıyoruz. Oysa bugün yerbilimleri ile çevrebilim, bilimlerde yeni bir dallandırmanın mümkün olduğunu gösteriyor bize. İnsanı çevresinden ayrı düşünmeye ve nesneleri de kendi içlerine kapatmaya alıştırıldık.

Bundan sıyrılmalıyız!

Bir hayvanı, kendi doğal ortamı ve türdeşleriyle birlikte değil de, laboratuvardaki davranışlarıyla tanımak istendiğinde, deney yöntemi kısır kaldığı gibi saptırıyor da. Örneğin, bu yöntem, şempanzelerin kendi doğal ortamlarındaki gözlemlerin bize verdikleri temel saptamalara varmakta aciz kaldı: Doğal gözlem bize öğretti ki, bu hayvanlar her şeyi yiyebiliyor, aletler icat edebiliyor, avcılık yapabiliyorlar; ayrıca, karmaşık varlıklardı bunlar, karakter ve zekâ olarak pek çeşitli idiler, üstelik insana has olarak bildiğimiz fücur yasağını onlar da uyguluyor, ana ile oğul cinsel ilişkide bulunmuyordu. Başka bir deyişle, varlıkları, kendi doğal çevrelerinde gözlemlemek onların asıl doğasını bize öğretiyor; oysa soyutlama yöntemi, onların yaşamını anlaşılır olmaktan uzaklaştırıyor. Bir nesneyi soyutlama, gerçekliğini gizliyor. "İnsanların, canlı varlıkların nesne olmadıklarını" söylemek yetmez; şunu da eklemeli: Nesneler de nesne, yani kapalı gerçeklikler değildir.

Buradan kalkarak, insanı doğaüstü bir varlık olarak görmeye son vermeli ve onun doğaya sahip olması gerektiği yolundaki Descartes'la Bacon'ın tasarısını terk etmeli. Bu gülünç bir tasarıdır: Evren, bizim uzanamayacağımız kadar uçsuz bucaksızdır; çılgıncadır da, çünkü teknobilimlerdeki gidiş dünyayı yıkıma, insanlığı da intihara götürüyor. İnsanı tanrılaştırma son bulmalı! Kuşkusuz, insanı değerlendirmeliyiz; ama yaşamı da değerlendirmeliyiz: İnsana saygı, yaşama derin saygıdan geçiyor. Çevresel sorunun ağırlığı, düşüncelerimizi değiştirmeye zorluyor bizi; yetmez, düşüncemizin ilkelerini de değiştirmeliyiz. Niçin öyle? Çünkü, çevresel tehdit, ne sınırları tanıyor ne de kıtaları; dünya çapındadır o ve insanlığın üstünde geziniyor. Çevresel sorunları dünya çapında düşünmemiz, sadece tehdidin çapı yüzünden değildir; korunması gereken çevresel, biyolojik ve kültürel hazinelerdir aynı zamanda. Örneğin, Amazonya ormanı böyledir. O yüzdendir ki, çevresel bilinç, çağdaş bütün bilinç türlerinden daha yoğun ve hızlı olarak şuna götürüyor bizi: Her şeyi dünya çapında düşünmeliyiz!

Bu gereklilik, bizi, kalkınma sorununu da yeni bir biçimde ele almaya zorluyor: Sanayinin büyüme hızı iktisadi gelişmenin; iktisadi gelişme de insansal, fikri ve kültürel gelişmenin ölçütüdür diyen, uzun süre de yürürlükte kalmış bu kaba ve barbar kalkınma anlayışı terk edilmelidir. Bugün gelip vardığımız

nokta şudur: Çevresel sorun, toplumların ve bütün insanlığın gelişme sorunuyla iç içedir.

Özetle, dünyamız –fiziksel ve biyolojik yanlarıyla– bir bütünlük içindedir; kimliği budur onun. Ve dünyamız, Edgar Morin'in duygulandırıcı sözleriyle söyleyelim, "üzerinde oturduğumuz bir yer olmaktan çok daha fazla bir şeydir: Bizim evimiz, ondan da öte anayurdumuzdur o. Kuşkusuz uzaklara gidebileceğiz, başka dünyaları elc geçirebileceğiz. Ama burada kendi evimizde ve yurdumuzdayız; bitkilerimiz, hayvanlarımız, ölülerimiz, yaşamlarımız, giderek anılarımız var burada. Onu koruyup saklamalı, karşılaştığı tehlikelerden dc kurtarmalıyız! Bu yolda bilimlerin, gerekiyorsa dinlerin ve ahlakların gerçeklerine de çağrıda bulunacağız. Aydınlanma Çağı, bütün insanlara seslenerek hümanist düşünceyi doruğuna çıkarmıştı. Ona tüm canlı varlıklara acımayı, kardeşliği, dahası enternasyonalist kardeşliği eklemeliyiz!" Gelip vardığımız noktada, bütün insanları, kendi aralarında ve hepsini de doğaya bağlayacak –dünya çapındaki– yeni dayanışma bilincinin temeli işte budur.

II

BİLİM VE TEKNİK NEREYE GİDİYOR?

Dünyamızın uzaydan çekilmiş fotoğraflarının güzelliğine diyecek yoktur: Üstüne yer yer pamuktan bulutlar serpilmiş mavi bir portakal görünüşüyle gözleri büyüler; zenginlik ve gönenç izlenimi verir insana. Gerçekten de, gür bir bitki örtüsüyle kaplıdır o ve bereketli bir hayvansal yaşamla hareketlidir. Bu cennet görünüşlü, coşkulu latif doğa milyonlarca yıl egemen oldu gezegenimize. İnsansoyu da, ortaya çıktığı günden beri onunla beslendi ve Doğa Ana'yla bir ortak yaşam içinde oldu uzun süre.

Ne var ki, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile Sanayi Devrimi'nden beri, insan, ilerleme ve gelişme adına, doğal ortamı sistemli olarak yıkıp yok etmeye yöneldi. Her türden yağma ve yakıp yıkma birbirini izledi; topraklarını altüst etti, sularını kirletti, atmosferini bozdu. Başını alıp giden bir kentleşme, özellikle tropikal bölgede ormanların yok oluşu, denizlerin ve ırmakların kirlenişi, iklimin ısınması, ozon tabakasının incelmesi, asit yağmurları, onun başının dertleridir; kirlilik, öylesine sonuçlara yol açmıştır ki, dünyamızın geleceği tehlikededir artık.

Tehlike bundan ibaret değil: İnsan, genetik olarak kendini değiştirme gücünü de elde etmiştir şimdi. Bilimsel serüven hızlanıyor ve ufukta insan varlığının kopyalanması belirmiştir. Ne ulusal planda ne de uluslararası planda henüz saptanmış olmasa da, sınırlar aşılmış değildir. Kopyalanmış bir koyun örneğini simgeleyen Dolly olayı, 1997 ilkbaharında, hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde, herkesin karşısına canlı bir kanıt olarak çıkmıştır.

Öte yandan, üzerlerinde genetik olarak oynanmış mısır ya da soyanın Avrupa pazarlarına sürülüşü, eli kulağında tehlikeler hakkında yığınla soruya yol açmaktadır: Genetik olarak de-

ğiştirilmiş organizmalara kimin için ve hangi amaçla gerek görüldü? Pek mi zorunluydu bu? Akla da uyuyor mu?

Bilim ve teknik ilerliyor; ama beraberlerinde dev sorunlar da getirerek...

Nereden girmeli konuya?

FAUST'UN EŞİĞİNİN ÖTESİ

Prometheus'tan Adanalı Theophilos'a, Paracelsus'tan Faust'a kadar örnekler, Batılı mitoloji ve edebiyatta eksik değildir; kendisini tehlikeye atacak denli bilgiye ve gerçeğe susamış insanlar olarak oralarda boy gösterirler. O dizginsiz bilgi susuzluğu, dünyayı değiştirmek üzere ona iyice sahip olmanın irade gücü olarak algılanmışlardır çoğu kez. Örneğin Jules Verne'in bütün kahramanları, bilim ve ilerleme adına alabildiğine pozitif ve coşkulu bir görüşe sahiptirler; özgürlüğün sınırlarını genişletmek, doğayı ehlileştirmek, enerjiyi dizginlemek, her şeyi yenmek ve sonunda insanı gezegenin gerçekten sahibi kılmak isterler.

Robinson, o uçsuz bucaksız denizlerin ortasında tek başına kalmış dünyalı, adasını karış karış dolaşıp keşfeder. Eskiden beri canlıların başına musallat olmuş hastalıkları yener ve çevresinde de, gözünün ve kulağının her yöne erişebileceği hüner dolu bir teknik yaratır. Hesaplamak, düşünmek, gezip düşlemek için makineler icat eder; ve mutlak enerjileri bulup açığa çıkarmak için maddenin özüne kadar cesaretle iner.

Bilimin bu göz alıcı atılımı elbette kavgasız olmamıştır ve kurbanlar da verilmiştir. Rönesans'ın insanları (Galilei, Campanella), Batı'da, skolastik yöntemin dayattığı otorite ilkesinden bağımsız bir bilimsel araştırma yolu önermiş olan bu insanlar, Kilise'ye ve zamanlarının karanlıkçılığına savaş açmışlardır.

Francis Bacon, Blaise Pascal ve René Descartes'la da, yöntemli ve akli düşünmenin altın çağı başlar; dinin ve geleneklerin dayattığı önyargıların hantal kılığından yakayı sıyırmıştır akıl. Descartes'ın şu ünlü sözleri hatırlanacaktır: "Gerçeğe varmak için, insan, yaşamında bir kez, o zamana değin

edindiği tüm düşünceleri bir yana bırakıp bütün bildiklerinden yeniden ve tepeden tırnağa bir sistem kurmalıdır." Aklı tek yol gösterici olarak kabul eden bu temel üzerinde Aydınlıklar felsefesi kurulacaktır. O felsefeyi kuranlar, doğa bilimlerinin ilerlemelerine dayanan bir "insanların bilimsel yönetimi"ni düşünmeye kadar gideceklerdir. XIX. yüzyılda, Charles Fourier gibi ütopik sosyalistlerin ve dahası, "bilimle demokrasi arasında doğal bağlaşıklık" öneren pozitivist Auguste Comte'un istedikleri de budur.

Bu bağlaşıklık sorunu, bugün yeniden ve ısrarla ileri sürülüyor. En başta şu bakımdan: Bilimcilik, bilimin sonsuz olanaklarına bu tam ve körü körüne güveniş, XX. yüzyıl boyunca aptallıklara ve cinayetlerle lekeli aşırılıklara vardı. Hiroşima'da 6 Ağustos 1945'te patlayan ve 60.000 insanı kurban veren atom bombası birden şunu hatırlattı ki, üstün güçle donanmış insan, böylesi canavarlıklara gidebiliyordu. O günden kalkarak, bilime yeni bir bakış başlar. Koruyucu ve kurtarıcı diye bilinen bilim, tehdit edici, tehlikeli olarak algılanacaktır yavaş yavaş. XVII. yüzyıldan beri edindiği büyük saygınlığın yerini, bir güvensizlik ve kaygı duygusu alacaktır; özellikle de nükleer karşısında.

Bu tür bir güvensizlik, daha önce başka vesilelerle de görülmüştü: Örneğin Kilise, bilginin sadece akla başvurmasına bir "şeytani antlaşma" olarak bakarken, ya da Romantikler, bilimdeki ilerlemelerin insanı yıkıma götüreceğini söyledikleri nde böyleydi. Ne var ki, bu bulanık düşünceler, bir yerde karanlıkçı, gerici güçlerden geliyordu. Hiroşima'dan başlayarak olansa bütünüyle farklıdır: Bilimsel saçmalık, ilerlemeye düşüncesizce tapma, kalkınma dini, teknik modernizm dogması, ölçüsüz araştırma çılgınlığı, bu kez akıl ve sağduyu adına, geleceği koruma kaygısı adına eleştirilecektir.

Gerçekten, dünyamızda neredeyse her yanda, dev bir sorun konmuştur masanın üstüne ve bilimle sonuçlarının demokratik denetimine ilişkindir bu. Bilim felsefecisinin günümüzdeki saygın bir temsilcisi Dominique Lecourt şöyle dile getiriyor sorunu: "Bütün yurttaşlara, bizzat araştırma üstüne değil, araştırmanın uygulamalarının yol açtığı sorunlar üstüne, görüşlerini ileri sürebilme olanağını sağlayacak hangi karar mekanizmasıdır?"

İşin gerçeği şu ki, yurttaşlar, bilimlerde ilerleme adına hoşgörüyle baktıklarında, özgürlüklerinin, çocuklarıyla torunlarının, giderek üzerinde yaşadığımız gezegenin yazgısının tehlikeye atılıp atılmayacağını kendilerine soruyorlar. Ancak şunun da farkındalar: Sorunların alabildiğine karmaşıklığı, her türden uzmana bir aldatmaca fırsatı verebilir ve bilimsel ve teknik nitelikte kararları demokratik tartışmanın dışına kaydırabilir. Öte yandan, bu tartışma parlamentoya sıçradığında, milleti temsil edenlerin, alacakları kararların önem ve sonuçlarını ölçmede fikri ve maddi araçlara nadir olarak sahip olduklarını da biliyorlar.

Teknobilimin iktidarı, devletin bağrında ama gerçek bir siyasal tartışmanın da kıyısında ve yurttaşların doğal merakının da dışında, ağır ağır işte böyle kuruluyor. Büyük düşünür Edgar Morin'in şimdiden haber verdiği şu: "Bilginin tarihinde korkunç bir devrime yaklaşır gibiyiz: Bu süreçte bilgi, insanlarca düşünülür ve tartışılır olmaktan, bireysel aranışın içinde bilgi ve bilgelikle bütünleşir olmaktan da çıkarak, gitgide veri bankalarında yığılmaya ve son bir aşamada da devlet makamlarında, kendine göre bir kılığa büründürülmek üzere sayılıp hesaplanmaya ayrılmış hale geliyor."

Yeni türdeki felaketler, örneğin Çernobil'de, Bhopal'da, Guadalajara'da olup bitenler, toplumlara şunu öğretiyor: Aptalca bir bilimsel ilerleme adına, sanayide devleşme, devletin körlüğü ve kazanç yarışı el ele vererek insanı unutup horladığında, tehlikeler daha somut ve öldürücü oluyor.

Ne var ki, biyoetik alanındadır ki korkular –haklı olarak– en büyük çapta. Çünkü bu alanda, pek derinlerdeki köklere dokunuluyor: Bedenin bütünlüğü, kişinin dokunulmazlığıdır bunlar. İnsan üstünde deneme ve doku ya da organ nakilleri, insan bedeninin bir alışveriş metaı, bir organ ticaretine dönüşmesi gerçekten korkutuyor. Örneğin Fransa'da, 80'li yılların başından beri, kişiyi korumak üzere ulusal etik komiteleri kuruldu ve zorunlu bir ahlak düzeyi ayakta tutulmaya çalışılıyor. Ne var ki, bu bile AIDS virüsünün karıştığı kan davası gibi korkunç olayları önleyemedi.

"Her bilimsel araştırma bilinmeze götürür ve o bilinmezden iyi de kötü de çıkabilir," gerçeğinin bilincinde olan Fransız hükümeti, 1992 Mart'ında, yeni üç yasa tasarısı hazırladı:

Bunlar, organ ticareti yasağı, ölülerden ya da canlılardan doku alma biçimleri ve genetik testler üstüneydi. Öte yandan, Avrupa çapında olmak üzere, 25 Mart 1992'de bir "Ulusal Etik Komiteleri Sürekli Konferansı" kuruldu: Kişinin rızası olmadan hiç kimsenin bir şahsın bedenine müdahale edememesini sağlamak amacıyla, gelecekte bir Avrupa Biyoetik Sözleşmesi hazırlama görevi verildi kendisine.

Bütün bunların kaynağında bir bakıma şu var: "Genetik mühendisliği", pek eskiye giden korkuları uyandırıyor. Kuşkusuz, bilgi yönünden, hele hele DNA'nın çözümlenişinde, bu arada insan hastalıklarının genetiğinde sayısız ilerlemelerden yararlanıyor bu mühendislik. Öyle de olsa, ayrımcı ve ırksal ölçütlerle doğumlarda bir ayıklamaya götüren bir tür "etkin soyarıtım"a yol açabileceği korkusu var; giderek dizi halinde üstün insan üretme, Aldous Huxley'nin 1932'de haberini verdiği "Dünyaların En İyisi"ni yaratmaya yönelik bir korku...

Organ nakilleri de, sağlık alanında çarpıcı iyileştirmelerin kapısını açtı; ne var ki, dünya çapında utanç verici bir organ ticaretini de yüreklendirdi. 1992'de Latin Amerika'da, önce Kolombiya'da patlak veren olay unutulur gibi değil: Orada tıp fakültesine insan bedeni sağlamada uzman bir çete, dilenci ve ayyaşları öldürüyor, cesetlerden kimi organları çıkararak kliniklere yeniden satıyordu. Arjantin'de de, yıllar boyunca, büyük bir psikiatri hastanesi bir grup hekime bir ölüm havuzu hizmetini görüyordu; bu hekimler, hastaları öldürüyor, kanlarını, gözlerini, böbreklerini ve öteki organlarını alıyorlardı. O tarihten sonra başka ülkelerde gazetelere geçen nice olayı da eklemek mümkün bu örneklere...

Aydınlanma Çağı'nın filozofları, ilerleme deyince, insanı boşinançlardan kurtarmayı ve aklı en iyi biçimde kullanarak yaşamı da güzelleştirmeyi anlıyorlardı. Ancak akıl denetimden çıktığında ve ideolojilerin bunalım içine düşmesinden yararlanarak teknobilimi yeni bir tanrı olarak yüceltmeye gittiğinde, yurttaşların da ayağa kalkmasını nasıl istemez oluruz? Çünkü, ilk kez Hiroşima'da aşılmış Faust eşiğinin ötesinde, bilgi, ölümün yaygınlaştırılmasını ve yeryuvarlağının kısırlaştırılmasını getirebilir ancak. 1992 Haziran'ında Rio'da tertiplenen dünya doruk toplantısına katılanları korkutan da başta bunlar olmuştur.

Şu içinde bulunduğumuz yeni bir karanlıkçılığa ve akıldışına dönüş yıllarında, şu tehlikeli yıllarda, bilime ve ilerlemeye güveni elbette tazeleyeceğiz. Ama bilimin insanlara kulluk ve köleliğin yollarını açacak korkunç olanakları demokratik olarak en iyi biçimde denetlemeleri için bütün yurttaşların uyanıklıklarını ortaya koymaları da, bilime ve ilerlemeye güven değil midir?(1)

Bu uyanıklığı gerektiren birkaç konudan söz edeceğiz.

Ama onlardan önce ne anlaşılmalıdır bugün bilim deyince?

BUGÜN BİLİMDEN NE ANLAŞILMALIDIR?

Bilim adamlarından sık sık şunu işitiriz: "Zamanımızın felaketlerinden bilim ve teknolojiyi sorumlu tutmak da ne oluyor? Baksanıza tarihe, insanlara çektirilen çoğu acılar gibi içerde ve dışardaki savaşların kaynağında da dinsel bağnazlıkla siyasal çılgınlığı görceksiniz!" Söylenen doğru da, biraz kısa tutulmuş değil mi? Şunu anlatmak ister gibidir bu düşünce: Bilimin egemen ideolojide hiçbir rolü yoktur; davranış ve düşünme biçimlerine hiç karışmaz; gökte, duru fikirlerin katında sessiz uçup gider; aşağıda, zavallı insanlık da, tutkularının zincirlerinden boşandırdığı çılgınlıklar içinde çatışır durur.

Özellikle de eski Yunan biliminin, pratik sonuçları horlayarak işi soyutlamalara döktüğü kuşkusuz doğrudur: Arşimedis'in yakıcı aynalar yapmaya karar vermesi için, Roma donanmasının Siraküza'yı kuşatması beklenecektir. Hıristiyan din ve kozmogonisi bütün davranışlara gelip sızdığında, ortaçağ için de doğruydu bu. Ancak, Kopernik ile Galilei'den beri, durum hiç de böyle değildir.

Gerçekten, bilim, kuramları ve uygulamaları ile düşünürleri, politikada karar mevkiinde olanları, girişimcileri, sonra da halkın gitgide genişleyen tabakalarını ilgilendirdi. Marksist ya da Saint-Simoncu ideolojiyi onsuz düşünmek

1) Bkz. Ignacio Ramonet, "Au-delà du seuil faustien", *Manière de voir,* Mai 1992, sy. 15, s. 6-7. Ayrıca, Dominique Lecourt, *Contre la peur. De la science à l'éthique, une aventure infinie,* Hachette, Paris, 1990; Edgar Morin, *Science sans conscience,* Fayard, Paris, 1988.

mümkün mü? Bilimle devletlerin ilişkileri de, önce silahlanma sonra da araştırma söz konusu olduğunda gitgide güçlendi. Hitler, hava güçlerinin başarısızlığından sonra, kuşkusuz bilginlerine dayanarak İngiltere'yi dize getirmeyi ümit ediyordu. İsrail, savaştan sonra, Mısır'a sığınmış olan aynı bilginleri çekip almayı başardı, onlar da gelip askerî güce katkıda bulundular.

Devlet-araştırma ilişkisi, silahlanmadan bağımsız olarak da, milletlerin gücünde bir temel öğe olmuştur hep. Çağımız ise, araştırmalarını sürdürmek için evindeki döşeme ve mobilyaları ocağında yakan Bernard Palissy'nin (1510-1590) çağı değil artık. Tıpta, biyolojide, kimyada, uzay yolculuklarında ve daha birçok temel araştırma alanlarında, bilimin kamusal kaynaklara ihtiyacı var; kimi zaman öylesine önemli ki bu, birçok devlet işbirliği yapma gereğini duyuyor.

Bugün, bilginlerin elleri, filozofların, politikacıların ya da girişimcilerin ellerinden daha temiz olamaz. Bilim her yana gelip girmiştir. Ama hangi bilimdir söz konusu olan? Sokaktaki adam, bilime, aşağı yukarı büyük babalarımızın XIX. yüzyılın sonlarında ona baktıkları gibi, yani determinist ve materyalist açıdan bakmayı sürdürüyor bugün de. Oysa, XX. yüzyılın son üç çeyreğinde, bilim, kökten bir değişikliğe uğradı. Bu uzaklaşıp giden bilimin felsefi, siyasal, sosyal içermeleri nelerdi? Bugünle yarının biliminin içermeleri neler olabilir?(2)

XIX. yüzyılın sonlarında, mantık, Aristotelesçi olmayı sürdürüyordu; yani sırtını özdeşlik, çelişmezlik, atılan üçüncü ve nedensellik ilkelerine dayamıştı. Kimya Lavoisier'ci idi, yani basit elementlerin çeşitli birleşmelerde kimliklerini hep koruduğuna inanıyordu; oksijen de, hidrojenle bileşip suyu ya da demirle bileşip alyuvarları oluşturuyor ve hep oksijen olarak kalıyordu.

Fizik Laplace'cı idi, yani deterministti ve olguların sürekliliğine inanıyordu: Doğada sıçrama yoktu. Astronomi, Galilei'ci ve Newton'cu idi: Yerküre, evrenin merkezi değildi gerçi, ama evrene de, ne başı ne sonu olan bir zamanda kendini

2) Bkz. René Lenoir, "Une science pour les hommes de ce temps", *Manière de voir,* Mai 1992, sy. 15, s. 10-14.

tekrarlayan uçsuz bucaksız bir saat olarak bakılıyordu. Evrimci biyoloji de Darwin'ci idi.

Bilim, kendinden emin, mağrur idi. Kimyacı Berthelot, evreni tanımanın neredeyse sonuna geldiğimizi haber veriyordu. Napoléon Bonaparte, gök mekaniği üstüne olan eserine bakıp Laplace'a iltifatta bulunurken şunu da hatırlatmıştı: "Newton'un kitabında Tanrı'nın adına sık sık rastladım, ancak sizinkinde bir kez olsun göremedim"; Laplace'ın yanıtı ise şu olmuştu: "Çünkü, böyle bir varsayıma ihtiyaç duymadım Haşmetmeab!" XIX. yüzyılın sonuna kadar başkaları da böyle bir varsayıma ihtiyaç duymadılar. Enerjinin sakınımı ilkesi, madde dünyasının en büyük yasası olarak görülüyordu. Biyologlara göre, canlı organizma, fiziksel-kimyasal yasalara bağlı bir makine idi.

İnsan ve evren üstüne bu mekanist anlayış, metafiziği ve hümanist felsefeyi de itibardan düşürür ve nihilist felsefe ile anlamsız (*absurde*) üstüne kurulu felsefeyi güçlendirir. Bir bezginliktir hüküm sürer. Bir adam, bu durumdan kendine göre dersler çıkaracaktır. Hitler, pek çabuk unutulmuş kitabında, *Kavgam*'da şunları yazar: "Gezegenlerin ve güneşlerin değirmi yörüngelerini izlediği, ayların gezegenlerin çevresinde döndüğü, gücün her yerde hüküm sürdüğü ve zayıflığın üstünde tek egemen olduğu, zayıflığı kendisine uysalca hizmete zorladığı ya da kırdığı bir dünyada, insan kendine özgü yasalara bağlanamaz!"

Hiç kuşkusuz, Nazilik, bilim adamlarınınkinden bütünüyle başka köklere sahip. Ancak, varlığı yadsıyan bir bilim, milyonlarca insana insanca bir statü tanımayı reddedecek bir kişinin karşısına çıkacak durumda değildir. Anlamsızı (*absurde*) işleyen felsefeler, zamanın gerçekliğine uygun düşmüşlerdir. Nitekim faşizm, İkinci Dünya Savaşı'nda altı milyon Yahudiyi yok eder ve otuz milyon insanın yaşamına mal olacak bir yangını tutuştururken anlamsızın pek çarpıcı bir örneğini gözler önüne sermiş değil midir?

Bununla beraber, yine bu dönemdedir ki, kavramlarda devrimci bir değişiklik olur.

Kesinliklere karşı çıkılır.

Başta fizik, eski kesinlikleri sarsar. Molekül, Lavoisier'nin inandığı gibi artık maddenin en küçük parçası değildir ve istik-

rardan da yoksundur; radyoaktivite ispatlar ki, bir madde, kimi parçacıklarını değiştirirken bir başka maddeye dönüşebilir, uranyum radyum olur, sonra da radon, en sonunda da kurşun olup çıkar. Dahası, bu en küçük parça kaybolur, kitlesini yitirir, ışığa dönüşür. Niçin olmasın? Maddeyle enerjinin, aynı gerçekliğin iki yüzü olduğunu Einstein bize söylemedi mi?

1912'de Rutherford atomu keşfeder. İçinde gördüğü de bir küçük güneş sistemidir: Pozitif bir çekirdeğin çevresinde negatif elektronlar dönmektedir. Bir on iki yıl sonra, elektron, yörüngesini değiştiren bir elektrik yükü olarak tanımlanır. Ancak, daha da önemlisi, bir nükleer parçacığın durumu ile hızını, ikisini birden saptayabilmek mümkün değildir. Heisenberg, buradan kesinsizlik ilkesine varacaktır. Determinizmin otoritesini sarsan tartışmalara karşı da, Einstein şu ünlü çıkışını yapacaktır: Tanrı, zar atmış olamaz! Öyle de olsa, evrene, maddi parçacıklardan oluşmuş diye baktığımızda, onların hareketini belirleme elimizden kaçmaktadır; bu belirleniş artık Newton mekaniğine göre değil, dalga mekaniğine bağlı olasılıklar hesabına göre olmaktadır. Louis de Broglie'ün dalga mekaniği ise denemelerle doğrulanacaktır. Maddenin en küçük parçasını tanımanın güçlükleri karşısında, enerjinin en küçük parçasını tanımak mümkün mü? Planck, evet diye yanıt verir. Ama o andan başlayarak da, sürekliliğe olan inanç çöker: Taşınan ya da yayılan enerji "kuanta"lar halindedir hep. Böylece, doğada sıçrayışlar vardır.

Bunlar olurken, astrofizikçiler de görüşlerimizi altüst ederler. Hubble, 1923'te Samanyolu dışında başka gökadalarını keşfeder ve kaçış hızlarının uzaklıkları ile orantılı olduğunu hesaplar: Evren genişleme halindedir ve zaman planında bir başlangıcı vardır. Olası çapı on beş milyar ışık yılı; olası yaşı da, "Big Bang"den, yani doğuşundan başlayarak on beş milyar yıldır. Einstein'in kuramları "Big Bang" modelinin temellerinden birini oluştururken, uzayla zamanı da göreceleştirirler. Ama fizikçilerle astrofizikçilerin, evrende sabitliklere bakıp belirttikleri bir gerçek de şudur: Rastlantı, alabildiğine olasılık dışı bir varsayımdır.

Öte yandan, evrimci biyolojinin dogmalarında da çatlaklıklar oluşur: Ancak dikkat edilsin, tartışılan evrimin kendisi değil, rastlantının rolü ile doğal ayıklanmanın etkisinin rolü-

dür. Niçin? Çünkü, paleontoloji ile canlı varlıkların incelenmesi, bu dogmalarla, özellikle "aşamalı" evrimle uzlaşmaz birtakım olguları gün ışığına çıkarmıştır.

Nörobiyolojide insanla ilgili mekanist görüş ağırlığını bugün de sürdürüyor. Ama Nobel de kazanmış R. Speery ile John C. Eccles, artık düşünce ile beyni birbirine karıştırmıyorlar ve nörolog W. Penfield de bu görüşü hararetle savunuyor.

Bütün bunlar kadar önemli olan şu: "Epistemoloji" dediğimiz bilimsel düşünme ve yöntemin tutarlılığı adına yoğun bir çaba görülüyor. Bu çalışma, bilim adamları kadar filozofların da eseri: Gaston Bachelard, Alexandre Koyré, Michel Foucault, Henri Atlan, Michel Serres'in adlarını anmalı.

Ne denli birbirinden farklı alanların düşünürlerince dile getirilmiş olurlarsa olsunlar, kavramlarda büyük bir toplaşıp birleşmenin düşü hep yaşıyor. Dünyamızın bütünlüğünü görüp de, o dünyayı dolaşan felaketlere karşı çarelerimizin geçiciliğine baktığımızda, bu düşün gerçekleşmesini nasıl özlemez oluruz?

Daha da güzel olanı şu: Gerçekler, bilimle felsefe arasında bir diyaloğu yeniden başlatmıştır. Filozoflar, matematikçiler ve bilginler arasında toplantılar birbirini izliyor. Bilim ve matematik üstüne eserlerde Platon'a, Aristoteles'e, Bergson'a ya da Piaget'ye yollamalar görülüyor. Bilimle felsefenin mayasında birbirinin uşağı olmak yok. Ama bilim, daha alçakgönüllü ve dünyaya daha açık bir tavra bürünerek, felsefenin bütün sorularıyla yeniden buluşmuştur; bu sorular, daha baştan beri insanın da soruları değil miydiler?

Bununla beraber, günümüzün bilimi yine de varlıkbilimsel (ontolojik) bir çerçeve kazanmış değil. Ancak bilim, gerçeğin bir başka yüzünü horlamayarak, insanın özgür iradesini reddetmeyerek, bir tartışma başlatıyor ve araştırmanın ufkunu kapamıyor.

Bilimdeki bu değişmenin toplum üzerindeki yankıları pek büyüktür. İnsanlık, kendi yazgısı ile bilimlerdeki gelişmeyi birbirinden ayrı olarak göremez artık. Teknolojik ilerlemelerin –neredeyse sonsuz– olanaklarına bakıp sarhoş olanlara, bütün bunları en iyi bilenlerin alçakgönüllülüğünü ve kendilerinin ise pek az bildiklerini hatırlatmak yerinde olacak. Şunu da hatır-

latmalı onlara: "İlerleme" terimi, evrimin eşanlamlısı olarak alınabileceği gibi değerin de yananlamıdır. Böylece "ilerleme", insanın maddi, sosyal ve manevi bakımdan artan ihtiyaçlarının doyurulması anlamına da gelebilir.

Her şeyin her şey üzerinde etkide bulunduğu bir evrende, bilimsel ve teknolojik etkinliğin ahlaksal kaygıların dışında görülemeyeceği açıktır. Söz konusu kaygılar, Oppenheimer'den Testart'a kadar büyük bilim adamlarında kendisini hep belli etti: Bu insanlar, bir araştırmanın zararlı sonuçlara yol açabileceğini gördüklerinde, onu durdurmasını bildiler. Bu tür kaygılar, insan varlığına, onun bedenine saygı söz konusu olduğunda olağan gibi görülüyor; ama hayvanlar ya da dünyamızın ekosistemi bahis konusu olduğunda, kimi araştırmacılar için o kadar etkili olmayabiliyor.

Bilimle politikanın birleştiği noktada ise şu soruyu nasıl sormaz oluruz: Mali bakımdan kim destekliyor araştırmayı? Özellikle teknoloji de işin içine girdiğinde, büyük çapta sanayi firmaları! Girişimler alanına ahlaksal kaygıların girmediğini söylemek yanlış olacak; tersini gösteren yığınla işaret var. Ama onlar arasında çoğunluğun, doğa ya da insan için bir tehlikenin sezildiği anda bir araştırmayı ya da uygulamasını sınırlandıracaklarını sanmak çocukça olur. Böylece, aydın fikirli bir iktidar sınırlar koymalıdır.

Devletler de araştırmaları mali yönden destekliyorlar. Uygulamalı araştırmalarda birtakım önceliklerin seçimi, çoğu kez birkaç büyük patronun siyasal ilişkilerine bağlı kalacak yerde bir akli asgariye kavuşturulamaz mı? Ve ayrıca bu seçimlere götüren ölçütler yurttaşların önüne konamaz mı? Temel araştırmalara gelince, devletler ya da milletler topluluğu değilse kim destekleyecek mali bakımdan onu? Politikacıların gürültü ve patırtılarından çok daha önemli bu sorunlara yaklaşmakta demokrasi daha da canlanmış olarak çıkmaz mı?

Bilimin sorunları ta eğitime kadar uzanıyor ki, biri şu: Öğrencilere, ciddi olmanın değeri ve doğruyu araştırmanın güzelliğini öğretmeliyiz; bunun gibi, düşüncenin genişlemesi ve derinleşmesi ölçüsünde bir bilimsel kültürü geliştirmek ivedidir. Öte yandan, uzmanlara ya da tacirlerin emrindeki teknisyenle-

re ayrılmış bir bilim anlayışı reddedilmeli; toplumun yaşamını yerel çekişme ve darlıklara terk etmenin de hiçbir yararı yoktur. Bilimin keşfettiği felsefi ufuk sınırsızdır; ortaya koyduğu harikalar ne denli görkemli ise, bugün yarattığı tehlikelerle yarın için sakladıkları da pek büyüktür. Demokrasiler, içinde yaşadığımız zamanın bilimi ile yaşamayı öğrenmezlerse, o bilim yüzünden ölebilirler.

Bilimle yaşamayı öğrenirken, ilk yanıtlanması gereken sorulardan biri ne?

NEYİ GELİŞTİRMEK, KİMİN İÇİN GELİŞTİRMEK?

Bilim yansız değildir, uygulamalarında daha da öyledir. Kültür ve sanayi tasarıları söz konusu olduğunda, hemen herkesçe kabul edilmiştir ki, bilimsel uygulama gelişmeye yarıyor ve hızlandırıyor onu. Özellikle, sağlık ve beslenme alanlarında büyük adımlar atılmıştır bu sayede ve bunlar sürüyor; ama aynı şeyi nüfus ve çevresel sorunlar için söyleyemeyiz.

Ekoloji ile gönenci nasıl uzlaştırmalı?

Adil ve çevrenin akılcı biçimde kullanılmasını içeren bir gelişmeyi dünya çapında ve sürekli olarak sağlamak mümkün müdür? Bu iki amaç birbiriyle çelişik midir, yoksa birbirlerini tamamlar nitelikte midir?(3)

Daha 1972'de, Birleşmiş Milletler'in çevre sorunları üstüne Stockholm'de topladığı ilk konferans, bu iki amaç arasındaki derin bağlılığın altını çizmişti. Çevrenin çaptan düşmesi, şu birçok etkenin sonucudur deniyordu: Zenginlerin aşırı tüketimi, ekolojik ve sosyal değerlere kazanç için el koyup dışarıya taşıma üstüne kurulu bir iktisadi sistem, teknik uygarlığın saldırganlığı, Güney'deki toplulukların henüz elde ettikleri –topraklar ve ormanlar gibi– nadir doğal kaynaklardan dizginsizce yararlanmaları.

Böylece, gelecek yüzyıllar için de bize güvence veren gezegenimizin korunması, zenginlerin tüketiminin, özellikle "se-

3) Bkz. Ignacy Sachs, "Comment concilier écologie et prospérité?" *Manière de voir,* Mai 1992, sy. 15, s. 32-34; Riccardo Petrella, "Plaidoyer pour un contrat mondial", *Manière de voir,* aynı sayı, s. 36-39. Ayrıca, Albert Jacquard, *Voici le temps du monde fini,* Le Seuil, Paris, 1991.

ra etkisi"nin başlıca kaynağı olan petrol enerjisi tüketiminin sınırlanmasından geçiyor. Bunun gibi, Güney'de olduğu kadar Kuzey'de de genelleşen yoksulluğun kaynaklarını kurutmak da pek gerekli.

Çevrenin yıkımının, kaynakların yağmalanmasının ve zararların birikmesinin en başta gelen kurbanları, yoksullardır. Özellikle Güney'in kentlerinde, onlar, yalnız kirlenmenin etkilerine uğramakla kalmıyorlar; çevredeki mahallelerde ve gecekondularda altyapı yokluğu ya da yetersizliklerinden dolayı sağlıkları da bu olumsuzlukların altında eziliyor. Oysa, Güney bir kentsel patlama yaşıyor: Dev kentlerde nüfus 1980'le 2000 arasında iki katına çıkmış, bir milyardan iki milyara ulaşmıştır; tahminlere göre, bir ikinci çifte katlanış da, 2000 ile 2025 yılları arasında gerçekleşecek.

İki sorun arasındaki bağı göstermek yetmez: Uluslararası, ulusal ve yerel somut biçimleri önermekte ivedilik vardır. Buradan kalkarak gelişme beş ölçüte uymalıdır: Sosyal adalet, ekolojik ihtiyatlılık, iktisadi bakımdan etkili olma, kültürel yönden kabul edilirlik ve alanın dengeli biçimde düzenlenmesi. Kısacası, bir "çevre-gelişme" (*écodéveloppment*) olmalıdır (Bu kavram, Stockholm Konferansı'nın ertesinde yaygınlaşmıştır ki, Anglosaksonlar "*sustainable development*" terimiyle karşılıyorlar). Söz konusu biçim, tüketimin yapısında olduğu kadar, üretim tekniklerinde de değişiklikleri gerektirecektir zorunlu olarak.

1992 Haziran'ındaki Rio de Janeiro Konferansı da, çevrenin korunmasını tartışmakla yetinmedi; Güney-Kuzey ilişkilerini çıkmazdan kurtarıp bir kurala bağlamak isterken, bütün aktörleri (hükümetler, uluslararası örgütler, işletmeler ve yurttaş hareketleri), bir "erdemli" sarmala doğru geçiş stratejisi çevresinde toplamayı arzuladı ve bununla kastedilen de, adil ve ekolojik olarak ayakta kalabilir bir gelişme idi.

Dönemin çarpıcı olaylarından biri, yurttaş ve katılımcı dernek hareketlerinde bir açılıp serpilmedir; daha da genel olarak –devlete ve piyasanın örgütlü güçlerine karşı– "sivil toplum"un siyaset sahnesine çıktığı görüldü. "Yeşiller" gibi partileşmeleri de söylemeli.

Özetle, çevre ve gelişme temaları dolayında, son otuz-kırk yıl boyunca önemli hareketlenişlere tanık olsak da, kötü geliş-

menin "fasit dairesinden" çevre-gelişmenin "erdemli" dairesine geçiş daha çok yıllar isteyecektir.

Öncelikli olarak yapılması gerekenler neler?

Sanayileşmiş ülkelerin saygınlığı soruna uyarlanabilmede gösterecekleri yetenekle ölçülecek; en başta da, yoksul ülkelerin daha çok yararlanabilmeleri için, petrol enerjisi kullanımını sınırlandırmaları geliyor. Bir süredir tartışılan enerji üstüne vergi, bu doğrultuda bir ilerleme olacak. Ama asıl önemlisi, enerji ekonomilerini, yeni enerji üretimlerini, bireysel taşıt araçlarının yerini kamusal taşımaların almasını, daha da genel olarak –ne olursa olsun– tüketime koşuyu durduracak ciddi ve sert bir planın yapılıp yürürlüğe sokulmasıdır ki, bunun hâlâ uzağındayız bugün de.

Ama şunun bir kez daha altını çizmekte yarar var: Tüketim toplumu modeli ve onun dünya çapında genelleştirilmesi, akılcı bir çevre düzenlemesi ile uyuşmuyor. Bu yolda ısrar etmek, Kuzey toplumlarının yarattığı ikiliği –üstü kapalı olarak– kabul etmek anlamına gelecektir; onlara özenmenin yolunu açmanın sakıncası bir yana, asıl korkuncu, Kuzey'le Güney arasında gitgide oyulan uçurumun daha da derinleşmesini kabul etmek olacak. "Yeni liberal" bir piyasa ekonomisinin ise, böyle bir model son vermede, daha da genel olarak, adil bir gelişme ile akılcı bir çevreciliği uzlaştırmada hiçbir yarını yoktur.

Bu, bizi bir başka sorunu tartışmaya götürüyor.

Bir avuç firma yeryüzüne egemen olduğunda, bilimsel bilgi ve güç herkesin imdadına nasıl koşabilir? Asıl bu korkunç karışıklığa son vermek gerekmiyor mu?

Gerekiyorsa nasıl?

Gerçekten, "rekabet ilkesi"nin yıkıcı etkilerini ışığa çıkarmak zorunludur, ama yetmez. Bugün egemen olan ekonomiciliğin yerine neyi koymalı? Günümüz dünyasını incelemenin arkasından, iki öneri ileri sürülebilir:

– Dünya ekonomisinin yeni oyun kurallarını, kendine özgü bir yasal ve siyasal çerçevede kabul etmek, yani bir tür "dünya çapında sözleşme"ye gitmek;

– Bunu uygulamaya sokacak bir dizi araç ve önlemi hazırlamak, yani bir "yeni dünya ekonomisi mühendisliği"ne gitmek!

Bir tarihsel dönemin içindeyiz: İçinde her devlete özgü yaşama ve politik çerçeveleriyle ulusal ekonominin önde geldiği bir dönemden, ekonominin küreselleştiği, ama kendine özgü bir örgütlenişten yoksun bir başka döneme geçiyoruz. Bir yanda mali sistemden gelen anarşi vardır; öte yanda oligarşi, yani sanayisel, mali ve teknolojik bakımdan sınırları aşan dev firmaların ağları halinde toplaşmalar. Dünyamız, dev girişimlerin arasında yeni bir bölüşüme uğramıştır; ve söz konusu girişimler, dünya ekonomisini düzenleyen egemen biçimlerdir. Geçmişte, ulusal ekonomilerin gelişmesi ulus-devletin düzenleyici işlevi ile mümkün olmuştu; şimdi tanık olduğumuz gitgide küreselleşen ekonomi de, yine küreselleşmiş bir yasama ve politik çerçeveden yoksun oldukça, dünya çapında bir gelişmeyi çekip çeviremez.

Böylece, belirleyebileceğimiz bir gelecekte bir dünya devletinin kurulmasını beklemek de elimizde olmadığına göre, dünya çapında bir sözleşmenin yapılmasına çalışmalıyız: İnsanlığın insanlık için bir sözleşmesi olacak bu! Birleşmiş Milletler'in çevre ve gelişme üstüne 1992'de Rio'da topladığı konferansın doğrudan sonuçlarının ötesinde, ortaklaşa yaşamın ve çevreyi düzenleyip kullanmanın kurallarını dünya çapında mekanizmaların aracılığıyla tanımlamaya girişmek, hiç de ütopik değildir. Böylesi bir sözleşme, şu temel öğeleri içerecektir:

– Bütün insanlığın mamelekine giren kolektif nesneler. Bunların değerlendirilmesi ve onlardan yararlanma dünya çapında ortak kurallara tabi olacaktır. Doğal kaynaklar, kimi temel teknik altyapılar, bilimsel bilgi... Özellikle bu kategoriye girerler.

– Nüfus patlamasının daha da artıracağı göç dalgalarına katılmak için, dünya çapında bir sosyoekonomik yurttaşlığın yaratılması. Daha da somut olarak, dünya çapında bir çalışma politikası saptanmalı. Emeğin pazarlanması ve sosyal fonlar Kuzey-Güney gerçekliğini göz önünde tutmalıdır.

– Dünya çapında yeni parasal ve mali kurallar koymak zamanı gelmedi mi? Günümüzdeki düzensizlik bütün iktisadi aktörler arasındaki ilişkileri –etkili biçimde– yönlendirmeye imkân tanımıyor; bugünkü cangıl ortamı hiçbir güven sağlamıyor çünkü. Kuzey'in gelişmiş ülkeleriyle Güney ülkelerinin sorunları ve çözümleri birbirinin aynı değil kuşkusuz. Ne olursa ol-

sun, şimdiden ivedilik kazanmış bir önlem vardır: İstikrarsız dalgalanmalardan kaçınmak için, hammaddelerin kurları, istikrarlı bir parasal ölçü üzerinden endekse geçirilebilir.

– Bu da bizi dosdoğru şu öneriye götürür: Kuzey'le Güney arasında –ekonomiler ve toplumlar planındaki– kopukluğu giderecek kimi büyük dayanışma girişimlerini hazırlayıp hayata geçirmek! XX. yüzyılın egemen ekonomileri geniş ve kolektif programlar sayesinde kurulmuştur: Zorunlu ve parasız eğitim, genel sağlık hizmeti, sosyal konut, büyük yolların açılması böyledir. Onlar olmasaydı, Kuzey'in yoksul kentleri ve bölgeleri gecikmişliklerine daha çok gömülürlerdi. Ulusal planda doğru olan, dünya çapında da öyledir. Zengin ülkeler, kendi çıkarlarına da zarar vermeden, yoksul ülkelerle –daha adil esaslarla– iktisadi ilişkiler kurabilirler. Korkmadan ve fazla dökülüp saçılmadan da, örneğin ormanların yeniden ihyası ve daha birçok konuda yapılacak çok şey vardır.

Dünya ekonomisinde en üstün bir yönetime ulaşabilmek için, yalnız yeni işbirliği biçimleri değil, en hızlı yol ve araçları da arayıp bulmak gerekir ki bunun da pek uzağındayız. Bugünkü küreselleşmenin, rekabet adına ve Birleşik Devletler, Japonya ve Batı Avrupa'nın –dağınık da olsa– çeşitli ülkeleri arasındaki mücadele çerçevesi içinde bizi mahkûm ettiği gerçek bir kaynak savurganlığı bunda başta gelen bir rol oynuyor. Dünya nüfusunun 5 milyarı aşkın bir bölümünün yaratıcılığı ile başka kaynakların sağladığı dev potansiyelden yararlanacak yerde, küreselleşme, rekabet yüzünden bunun bir bölümünü değerlendirebiliyor, geri kalanı değerlendirmiyor ve saf dışı ediyor. Sistem, özellikle çevre sorununda yol açtığı büyük zararlar bir yana, sürekli bir istikrarsızlıkla, yerel ve küresel "savaşlar" kaynağı; bütün bunların, başta pazarlar, ürünler, parasal dalgalanmalar, işgücü ve teknolojik gelişme yüzünden ortaya çıktığını da unutmamalı! Ne Gümrük Tarifeleri ve Ticaret üstüne Genel Antlaşma (GATT), ne Uluslararası Para Fonu (IMF), ne Dünya Bankası, ne Birleşmiş Milletler ailesinin öteki kuruluşları ve başka gruplar, hiçbiri, dünya ekonomisini bütün insanlığın çıkarı adına çekip çevirme gücüne ve yeteneğine sahip görünmüyorlar. Oysa ivedilik var: Kaynakların nadirliği ya da bolluğu, bireysel ve kolektif güvenlik (ekonomik, ekolojik ve askerî planlar), her gün biraz daha fazla olmak üzere,

dünya çapında hareket eden etkenlerce belirleniyor artık. O yüzdendir ki, dünya çapında iktisadi ve mali örgütlerin yeni bir kuşağı üzerinde kendini dayatan önlemler var. Onların içinde en başta gelenlerden biri de, "enerji üzerinde vergi"dir; çünkü, dünya ekonomisini, zengin ülkelerin saçıp savurdukları ucuz bir enerji temeli üzerinde sürdürmek imkânsızdır. Böylesi bir vergi, dünya çapında bir fonu besleyecek ve yönetimi de öyle olacak; görevlerinden biri de, yenilenebilir enerjiler konusunda uyarılarda bulunmaktır.

Sonra, önemli teknolojik yenilikleri yüreklendirecek nitelikte ekolojik yasalar niçin yapılıp yürürlüğe konmaz? Çevre sorununun çözülmesi için, "yeşil kapitalizm"in vahşi kapitalizme gitgide üstün gelmesini beklemek yetmez. Dünya Bankası ile Uluslararası Para Fonu'nun (IMF), tasarıları değerlendirme ölçütlerinde köklü bir reform yapmadan ekonomiyi sağlığına kavuşturmak mümkün olmayacaktır.

Bugün yürürlükte bulunan kurallar ve mekanizmalar, yoksul ülkelerin bulundukları durumdan çıkmalarını engellemekle kalmıyor yalnız; onları, açık seçik zengin ülkelere sermaye sağlayıcı duruma dönüştürüyor. Böylece 1989'da, Kuzey'le Güney arasındaki mali ilişkilerde hesap bakiyesi, Kuzey'in yararına olmak üzere 50 milyar dolara yükselmişti. Daha yakın yıllar için yapılacak bir araştırma, maliye imparatorluklarının mutlak gücünü ortaya koymaktan başka bir yarar sağlamayacak olsa gerek...

Bireyler, işletmeler, kentler, ülkeler arasındaki iktisadi ilişkileri yönlendirmeyi bir "görünmez el"e bırakmayı önerenler vardır. Ama dünya ekonomisi söz konusu olduğunda şu açıktır ki, iktisadi ilişkileri sadece kendi çıkarlarına yürüten yığınla "görünür el" dolaşıyor yeryüzünde. Böyle olunca, gerçek seçim, bir "görünmez el"le bir "görünür el" arasında değil, her ikisi de birbiri kadar görünür eller arasında olabilir: Bir yanda, ulusal devletlerin desteğinden yararlanan dünya çapında özel oligarşiler bulunuyor; öte yanda da, herkesçe bilinen kurumlar ve oyun kuralları. Bu sonuncular, kamusal ve özel kuruluşlara dünya ekonomisinin yönetimini –açık ve seçik ilkeler üzerinde yönetme olanağı sağlayacaktır; kolektif çıkarlarla insanlığın gelişmesinin ana doğrultularını sürekli araştırıp yeni baştan tanımlayarak yapacaktır bunu.

Bu anlamda, dünya çapında sözleşmenin dayanacağı yasal ve politik çerçeve, başkalarının yanı sıra, Birleşmiş Milletler'in de derinliğine yeni bir örgütlenişini gerektiriyor. Dünya çapında sosyal istemleri ve ortak çıkarları dile getirecek bir örgütlenişe doğru gitmenin zamanı değil midir?

Özetle, birkaç milyon tuzukurunun "görünmez el"i yerine, sefalet, bilgisizlik ve yarın korkusu içinde çırpınan milyarlarca insanın özlediği "görünür el" işte budur!

Yaşamın alabildiğine zorlanmasında da çıkarı yok onun.

YAŞAMI ZORLAMAK...

"Bizden sonra tufan!": Üretim çılgınlığının mantığı buraya gelip varmıştır ve kapitalizm de artık bu flamayla dolaşıyor. Bir "hemen ve şimdi" mantığı piyasada somutlaşmıştır; kumar masasına ne ki var yatırmak ve anında kazanıp parsayı toplamak isteniyor, ne geçmişle ilgili bir belleği vardır onun, ne gelecek için kaygısı. Bir gazino ekonomisinde, açıktır ki her şey üzerinde spekülasyona gidilebilir; şimdi en hassas konulara bile böyle yaklaşılıyor: Canlı türlerin "sınır"ı, bir gümrük sınırından daha az çiğnenilebilir olamaz ve genlerin elden ele dolaşması da sermayeninki kadar serbest olmalıdır, diye düşünülüyor. Öyle olunca da, yaşamın en esrarlı parçası olarak görülen ne ki var, temel araştırma alanından ya da manevi alandan ticaretin ve kazancın alanına çekiliyor, onlara elverişli hale getiriliyor. Yaşamın içinde oluştuğu su bile aynı akıbetle karşı karşıya.

İşte paranın yarattığı yeni "doğal" düzen!

İnsansoyu, kendisi de dahil, canlı türleri genetik olarak değiştirme gücüne sahip artık. Aşamayacağı sınırların ulusal ya da uluslararası planda saptanmadığı bir ortamda, bilimsel serüven hızla yola koyulmuştur. Biyolojik yapısıyla oynanmış soya ile mısırın Avrupa pazarına gelişinin arkasından Dolly adlı kopyalanmış koyunun ortaya çıkışı, buna eklenecek başka örnekler, bilinçsiz bir teknobilimin kaygılandırıcı belirtileridir.

Bu konuda biraz durmalıyız.[4]

Genetik teknoloji, insana yararlı nitelikte bir sorumlu genin bir bitki ya da bir hayvana nakledilmesine olanak sağlıyor. Böylece, bitkiler verimliliklerini artırabilir, asalaklara ya da zararlı otları öldüren ilaçlara daha dirençli hale gelebilir, besleyici özellikleri zenginleşebilir, hatta ilaç yapımında işe yarayacak tözler bile üretebilirler.

Transjenik bitkileri çoğaltıp yaygınlaştırmayı haklı çıkarmak için, şu ileriye sürülmüştür: 2100 yılında 11 milyar insanı beslemek gerekecek; başka bir deyişle, nüfus, "geleneksel" yapısını sürdürme halinde tarımsal üretimden daha çok artacak. Burada tarımda genetik tasarı, sanayide atom tasarısının bir tamamlayıcısı oluyor; transjenik bitkilerin yayılmasını kabul etmek, nükleer santralların çoğalmasını kabul etmekle eşanlamlı oluyor ya da bu sonuncular birincilerini gerektiriyor, çünkü biri olmadan ötekinin geleceği yok.

Nükleer enerjinin üretimine ilişkin tehlikeleri sayıp dökmeye gerek yok. Olgunlaşması hızlandırılmış bir domatesi ya da kimi parazitlere dayanıklı bir mısırı yemekte bir tehlike yok gibi görünürse de, yapıları genetik olarak değiştirilmiş organizmaların kimi alerjilere, ters tepkilere yol açabileceği düşünülmelidir. Daha korkunç olanı, doğaya salınmış yeni genlerin ne olacağı sorunudur: Çünkü bizzat uzmanların belirttiği gibi, başka bitkilere ya da mikrobik bitki dünyasına bu yeni genlerin yayılması, "önceden fark edilmeyen" bir gelecekle karşılaştırabilir bizi. Avustralya'ya vaktiyle götürülmüş olan birkaç tavşanın çoğalarak koskoca bir kıtanın başına bela olmasının öyküsü ise pek bilinir.

Buna, başka tehlikeleri de eklemelidir.

Bütün bu tehlikeler gerçektirler ve hayatta kalmanın başka çareleri olmadığından göze alınabilir. Demografiara göre, yeryüzünde nüfus olsa olsa iki katına çıkacaktır. Kuşkusuz bugünkü altı milyara bir o kadar daha eklenmesi pek fazladır; ancak, bu çoğalma XXI. yüzyılın sonundan başlayarak duracaktır. Şimdi mevcut nüfusu azaltmaya girişecek

4) Bkz. Jacques Testart, "Espèces transgéniques: Ouvrir la boîte de Pandore?", *Manière de voir,* Mars-Avril 1998, sy. 38, s. 15-17. Ayrıca, Catherine Aubertine / Franc-Dominique Vivien, *Les Enjeux de la biodiversité,* Economica, Paris, 1998.

yerde, sözde kaçınılmaz diye belleyip bir nüfus eğrisine takılmak neden? En iyisi, tıpsal yeniliklerle, bu arada çocukları, özellikle de kızları okutarak çoğalmanın dizginlenmesidir. Sonuçlar da ispatlayıcıdır: Kadınların eğitimi ortaya çıktığında, doğumlar alabildiğine azalmaktadır. Ama hangi lobi okul kurmak ister? Kim öğretmen sayısını artırmak için elini cebine atar?

Sonuçlar ortadadır, ne var ki politik irade buna ilgisizdir; ama yeni pazarlar açmak söz konusu olduğunda, o irade dikkat kesilmektedir. Böylece, bütün aldatmacalara karşı, teknobilimin egemenliğini sorun yapmak gerekiyor. Ürün fazlasının dağıtılacak yerde yok edildiği, verimli toprakların kısırlığa itildiği bir dünyada yarın adına teknolojik ilerleme şarkıları söyleyip vaatlerde bulunmak, yüzsüzlüktür.

Öte yandan, genetik yapısı değiştirilmiş bitkilerin yayılışı doğal çevre ile ilişkilerimizi etkilemek gibi bir tehlike de taşıyor; iklimlerin bozulmalarına onların da katılarak bizim teknik dünyamızı altüst etmeleri, giderek zayıflatmaları mümkündür. Ya şu çok süt veren inekler? Belli bir gözetim altında ahırda tutuluyorlar, sık sık veteriner denetimine tabi tutuluyorlar, yiyecekleri zenginleştiriliyor, yine verimlilik adına yemlerine hayvani öğeler karıştırılıyor, o kadar ki hayvanlar "deli" oluyorlar. İnsanın doğrudan evreniyle ilişkilerinin gitgide çığrından çıkarılması, bizi teknolojik vaatler karşısında şu yalın soruyu sormak zorunda bırakıyor: Pek zorunlu mu bu? Akla da uygun mu?

Sonra bu transjenik bitkilerin yayılması, sosyal bir istemin dışında oluyor; ve halkların "özgür ve aydınlık bir rızası" da yok. Burada da, uzmanların küstahça kesinlemeleri mutlak bir rol oynuyor; tıpkı vaktiyle nükleerde olduğu gibi... Açıktır ki, gen ve atom, politikalara esin veriyor.

İşin bir tehlikesi de şurada ki, biyoteknolojide dev programlar üretim ilişkilerini değiştirebilir; sanayiciler uzmanlarla birleşerek, insanlığın büyük çoğunluğuna hiçbir yarar sağlamayacak yeni yaşam biçimleri dayatabilir. Olguların etik ve politik niteliği de uzmanların tartışmalarıyla maskelenmiştir. Politikanın tekniğe indirgenmiş olması ise korkutucudur: Böylesi bir indirgeme, düşünceyi etik zemininden kaydırarak insanların geleceklerini seçme gücünü kısırlaştırıyor; ve onla-

rın eylem özgürlüğünü teknolojik bir yazgının çekip çevrilmesine indirgiyor.

Yukarıda andığımız "deli dana" olayına da ayrıca ekleyeceklerimiz var.(5)

Fransız ve Avrupalı çiftçileri modernleşme çağında yönlendiren, akılcı davranışlar olmuştur. Bilimin ve tekniğin yakınında durduklarından etkileyici aklın alanında yer almışlardır: Verimliliğe meraklı olduklarından ilerleme treninc binmişlerdi; bollukla ve düşük fiyata beslemek politikasıyla yönlendirildiklerinden, ahlak alanında idiler de. Böylece Fransa'da, buğday üretimi kırk yılda üç misline çıktı, domuz üretimi de. Öküz üretimi iki katına çıkarken, mısır üretimi 13'le çarpıldı. Gerçekten, 1950 ile 1980 arasında, üretkenlik 7,2 ile çarpıldı. Ancak gelişme de tarım-yiyecekte oldu: 1996'da, Fransa, tarım ürünlerinde dünyada ikinci ihracatçı olmakla kalmadı, değiştirilmiş tarım ürünlerinin de bir numaralı satıcısı oldu.

Teknik-ekonomik akılcılık nicel bir ilerlemeye yol açsa ve kolektif zenginliğin artışında rol oynasa da, XX. yüzyılın sonlarındaki tüketici gibi çiftçilikteki değişikliği de görmezden gelemeyiz. Gerçekten, tüketilmek için yetiştirilen hayvanlar, gitgide kapalı yerlerde doğup yaşamakla kalmıyor; bu yerlere, bir sanayi niteliğine bürünmüş domuz ve dana ahırlarına ya da tavukhanelere serbestçe girmek de mümkün değil. Böylece, doğayı bir çekip çevirme sanatı olan tarım, artık doğanın dışında bir şey haline gelmiş bulunuyor. Toprak, bir mülk olmaktan çıkmış, bir çalışma aletine dönüşmüştür; her şeyden önce de, kendisinden parasal bir verim beklenilen hareketsizleşmiş bir sermayedir. Bilimsel, teknik ve ekonomik rasyonellik, insanla hayvan, hayvanla bitki arasına ağır aracılar yerleştirmiştir. Bir alet haline getirilmiş olan hayvan, bitkisel proteini hayvansal proteine dönüştüren bir makine olup çıkmıştır. Daha da genel olarak denecektir ki, sanayi toplumlarının hayvan ve bitki ile

5) Bertrand Hervieu, "La 'vache folle', mépris des liens du vivant", *Manière de voir*, Mars-Avril 1998, sy. 38, s. 21-22. Aynı yazarın, *Du Droit des peuples à se nourrir eux-mêmes*, Flammarion, Paris, 1996. Daha da genel olarak, Dominique Bodin-Rodier/Jacques Blanchet, *La stratégie agro-alimentaire mondiale. Les enjeux du XXIe siècle*, Armand Colin, Paris, 1997.

ilişkileri olanca sertlikle kopmuştur ve canlıyla bağları yeniden kurmanın özlemi içindedirler.

"Deli dana" olayına gelince... Thacher anlayışını bütün çıplaklığıyla gözler önüne seriyor: İngiltere'de veterinerlik denetimler artık devletçe sağlanmadığından, piyasanın yasası ve hep daha ucuza mal etme kaygısı, hayvan beslemede temel güvenlik kurallarının üstüne çıkmışlardı. Özellikle Fransa'da, bozulmuş kan davasının anısı sürerken, konunun tepkisiz kalması mümkün değildi. Tepki ise bir bunalıma yol açtı ve ambargo da tehdidin ağırlığını tiyatrolaştırdı; o tarihten beri de çıkmaz tamdır.

Sorun, sadece denetim azlığından da ibaret değil. Bütün bunlardan kalkarak, yalnızca teknik-ekonomik, üretimden başka bir şey düşünmeyen, tek boyutlu bir mantığın egemen olduğu tarımsal bir "ilerleme"yi yeniden değerlendirmek mümkün olacak mı? Sağlığın gereklerini öne alan ve doğal kaynaklarda sadece parayı ölçüt almayan bir strateji kaygısındaki bir başka mantığı seçme fırsatı doğacak mı?

Artık, köylülerin misyonu en ucuza mal edilmiş hayvansal proteini üretmeye indirgenemez. Bu, en başta bizzat çiftçileri-yetiştiricileri çarpıyor ve onların altındaki zemini hızla kaydırıyor. Yurttaşların bekledikleri topraksız bir tarım değil, toprağa yeniden yerleştirilmenin yanı sıra, doğal görünüm, su ve çevre kaygısı da. Bir başka deyişle, aynı zamanda bir yaşam biçimini de içine alan bütünlüğüne bir tasarı; kaliteyi göz önünde tutan, ama aklını sadece ona takmamış bir beslenme güvenliği felsefesi.

Ancak hayvanları da unutmadan...[6]

"Deli dana"nın hastalığının insanlara da geçebileceğini gösteren doyurucu kanıtlar elimizde olmasa da, olay, tüketiciler arasında ve politik çevrelerde haklı bir kaygıya yol açmış bulunuyor. Ancak, et karşısındaki bu gerileyiş, bu ürünün özel niteliği üzerinde durma fırsatını da verebilecek mi? Hayvanı ette görmenin, onları besine dönüştürmenin mantığı üzerinde

6) Bkz. Florence Burgat, "L'oubli de l'animal", *Manière de voir,* Mars-Avril 1998, sy. 38, s. 18-19. Aynı yazarın, *L'Animal dans les pratiques de la consommation,* PUF, coll. "Que sais-je?", Paris, 1995; *Animal, mon prochain,* Odile Jacob, Paris, 1997.

bir an olsun durmayacak mıyız? Ve ta Pythagoras'a kadar uzanan bir geleneği sürdürüp et yemeyi reddedenlerle dalga geçecek yerde, bu tavrın incelikleri hakkında kafa yormayacak mıyız? Öte yandan, yetiştirme ve kesmedeki sanayi yöntemleri sayesinde hem bollaşmış, ama o oranda da soyutlaşmış bir besin olup çıkmıştır et. Öyle olunca da teknik modernitemizi de sorgulamayacak mıyız?

"Deli dana" üstüne tartışmalar, sadece sağlıksal görünüşlere takılıp kalmış, öyle olunca da mezbahalık hayvanların yazgısı ve durumunu saklayarak, suçlu diye gösterilen bu yaratıkların aslında birer kurban olduklarını göz ardı etmiştir. Kasap dükkânlarında asılı etlere bakıp hayvanların başına neler geldiğini anlayamaz durumdayız artık; hayvanla et arasında bir kopuş olmuştur. O kadar ki, çoğu kez çocuklar, ana babalarıyla beraber marketlerde satın aldıkları etle, çizgi filmlerde o denli yüceltilen hayvanlar arasında hiçbir bağlılık kuramıyorlar; işin bir gün bilincine de vardıklarında şaşkına dönüyorlar, bunalım geçiriyor, tiksiniyorlar.

Dahası var: Hayvanla eti birbirinden ayıran insan, ayrımcılığı hayvan dünyasına da sokmuştur: Soylular ve piçler vardır, yol arkadaşları ve eti yenenler... Öte yandan yoldaş olarak seçilmiş hayvanların hepsinin de üzerlerine titrendiği sanılmasın: Terk edilen hayvanların sayısının gitgide arttığını biliyoruz; otoyolda terk edilmiş bir köpeğin "hayvanseverlik"e indirilmiş ne büyük bir darbe olduğunu da söylemeye gerek yok. "Hayvanseverlik" ile etik iç içedir. Hayvanı eğlence haline getirenlerin ya da acısı önünde seyre dalanların insanlıkları önünde koşkuya düşmez olur muyuz?

Öte yandan, kedi ya da köpek maması denen ve uğrunda büyük paralar ödenen nesnelerin, insanların yemeyecekleri -mezbaha artığı– beşinci dereceden şeyler olduğunu bilmeyen yoktur. Sonra proteinli bitkileri üretenler çoğu kez açlıktan kırılan ülkelerdir; zengin ülkeler ise, o ürünleri alır hayvanlarını semizlendirip yağlandırmak için kullanırlar.

"Deli dana" üstüne tartışmalar insanların sağlığı sorununda yoğunlaşınca, "doğaya karşı" bir nitelik almış tarım –örneğin Fransız tarımı böyle suçlanıyor!– sorgulanmaz olmuştur: Hayvanlara çektirilenlerin onları ölüm derecesinde hasta etmesi; alındıkları yerden mezbahaya kadar –"doğal" diye sunu-

lan– korkunç bir mesafeyi kat ederken başlarına gelenler, hiçbiri dile getirilmemiştir. Hepsi bir yana, doğanın "otla beslenir" diye yarattığı bir hayvanı "etle besleme"ye kalkarken, onu bir makineye indirgemenin de uzağına gitmiş olmuyor muyuz?

Toprağı terk etmiş, hayvanların elinden havayı ve toprağı alarak onları –yağlanmaları için– kapalı yerlere tıkan bir tarım üstüne söylenecek bir şey yok mudur? Şu, artık bir olgudur: Dünyamız, hayvan için, Jacques Julliard'ın dediği gibi, "uçsuz bucaksız bir toplama kampı olmuştur; besiye çekme denilen işkence salonlarıyla, yetiştirme bataryalarıyla, yapay ışıklı bölümleriyle..."

Vahşi hayvanların ise, nasıl korkunç bir ticaretin konusu olduklarını anlatmaya kalem aciz kalır.

Latin kökenli dillerde, hayvan karşılığı "animal", ruh anlamına "anima"dan geliyor. Türkçedeki hayvan kelimesi de Arapça kökenli. İnsanı hayvandan ayıran da, onun "hayvan-ı natık", yani konuşan hayvan olmasıdır, denir. Bu kadarcık bir farklılığın, insanı daha erdemli kılacak yerde, onu doğaya karşı hoyrat ve onun bir parçası olan hayvanlara karşı zalim, cellat ve işkenceci yapıp çıkması nedendir?(7)

Bu bizi, sorumluluk gerekliği de dahil yığınla konuda düşünmeye götürüyor.

BİR DÜŞÜNME ZAMANI

Bilim ve teknik nereye gidiyor?

Yeni bir binyılın eşiğinde insanlığın karşı karşıya bulunduğu başlıca kaygılar nelerdir?(8)

Şu, artık pek bilinen bir gerçek: Ölçüyü kaçırmış bir üretim ve kazanç tutkusu, doğayı yağmalarken insanı da yağmalamaya başlamıştır. Bu konuda hiçbir sınır tanımak istemiyor ve

---

7) Soruya yanıt olarak özellikle şu iki eser: Elisabeth de Fontenay, *Le silence de bêtes. La Philosophie à l'épreuve de l'animalité*, Fayard, Paris, 1998; İsmet Sungurbey, *Hayvan Hakları. Bir İnsanlık Kitabı*, 3. Baskı, İstanbul, 1999.

8) Bkz. Jacques Decornoy, "Un temps pour réfléchir", *Manière de voir*, Mai 1992, sy. 15, s. 96-97. Daha da özel olarak, *Le savant et la foi* (kolektif eser), Flammarion, Paris, 1989; *Science et philosophie* (kolektif eser), Le Monde Éditions, Paris, 1990.

ister istemez yaşamı –her yönden– alabildiğine zorluyor: Doğadan istediğini istediği miktarda çekip almakta serbest sayıyor kendisini; doğaya istediğini de fırlatıp atıyor. Görünümler bozulmuş, toprak, hava ve su kirlenmiştir. Gelecek kuşaklara daha şimdiden bırakılmış miras pek olumsuzdur. Bunun acısını çeken ve pahasını ödeyenler de, her zaman olduğu gibi en yoksul Güney ülkeleri oluyor: Özellikle kirletici işletmeler ve zehirli atıklar için o ülkeler seçiliyor. Kuzey'de ise, nükleer santrallar ve atıklar daha şimdiden sanık sandalyesine oturtulmuştur: Hepsi de, kendinden emin bir teknobilimin mutlak gücünün rahatsız edici simgeleri halindeler; ne var ki, o ülkelerde bile, yurttaşların dikkatleri üzerlerine çevrilmiş durumda.

Bilim adamları, fildişi kulelerde kendilerini insanlığın iyiliğine adamış ve bilgiye tapınmakla günlerini geçiren saf zekâlar mıdır? Ya da, ne egemen ideolojilerle ilişiği olan ne de kendilerine iş veren kamusal ya da özel kuruluşların siyasal, ekonomik, askerî yeğlemelerinin dışında kalabilmiş emekçiler midir? Bu nitelemelerin her birinde bir gerçek payı vardır; ancak, kalabalık bilim ekiplerinin ve temel araştırma programlarının gitgide artan maliyeti, "verimlilik" gerekliliğini her geçen gün daha da güçlendiriyor. Bu "verimlilik", Soğuk Savaş yıllarında sadece stratejik olabiliyordu, ama günümüzde artık "bedava" yatırıma yer yok. Bilim, piyasaya gitgide daha yakın, bir "teknobilim" olup çıkmıştır; ve bu piyasanın da kazançtan başka hiçbir kaygısı yoktur. O kadar ki, insanı, aklına eseni bulup eline verebileceği, hatta işkence ya da ölüm aletlerini icat edip satabileceği zengin bir para kaynağı olarak görebiliyor; dahası var, hastalıklar ve hastalar onun için sınırsız bir kazanç kaynağıdırlar.

Ama öte yandan, kimi zaman teknolojik fiyaskolara yol açan donuk ve ışık geçirmez karar mekanizmaları, genetik sapmaların yarattığı korku, doğal ortamlara –giderilmesi imkânsız– saldırılar, araştırmaların ölçü dışında paraya boğulması, vb.; bütün bunlara bakıp yurttaşlar, bilimin erdemlerinden kuşkulanmaya başlamışlardır. Kendileri de antidemokratik ideolojilerin çöplüğünde yemlenen şarlatanlar ve "akıl dışı" tacirleri için zemin pek bereketli hale gelmiştir. Araştırmacıların ortaya koydukları ortak zenginliğe toplumun yeniden sahip çıkabilmesi için çok şey yapmak gerekiyor; onların araştırmala-

rını yaparken kullandıkları birlikte özgürlüğe ilişmeksizin, buluşlarından yararlanmaya birtakım öncelikler ya da sınırlamalar koymak da söz konusudur. Seçimlerin aydınlıkta yapılabilmesi için, sorumlu –ve konuların inceliğinden haberdar– yurttaşların işin içine girmelerinde yarar var: Eğitim çevrelerinin, politikacıların, araştırmacıların, bilimsel ve teknik kültürü yaymada görevli bu kimselerin karşısına çıkıp onlara meydan okuyacak olanlar işte bu yurttaşlardır. Bilim alanında, etik, kültürel ve ekolojik boyutların, paranın istilasına karşı durabilmesi ancak böyle mümkün olabilir.

Eklemeliyiz: Öyle bir çağın içine girmiş durumdayız ki, bizi ilk kez ve dünya çapında –bugüne değin de bilmediğimiz– sorumluluklarla yüz yüze getirmiş bulunuyor. Bir fizik profesörü olan Jean-Marc Levy-Lebond şunları söylüyor: "Bugüne kadar dev tasarılar, teknobilimsel gelişmede büyük seçimlerimiz oldu. Pek doğalmış gibi karşıladık hepsini, kuşkuya düşmedik hiçbirinden. Bugün, ne mümkünse yapmalıyız!" Öte yandan, filozof Janicaud Dominique'in dediği de şu: "Bilime egemen olmak, onun sınırları üzerinde düşünmektir ve bu yolda bizzat bilim adamlarına olduğu kadar bütün bir topluma da yardımcı olmaktır; bilim adamlarına uygulamalarının, topluma da teknik olanaklarının sınırlarını fark etmesi için yapmalıyız bunları."

Aslında, bilimsel iktidar, kendine egemen olmak gerektiğini bilir: Bir buluşun, bugünkü insanlar, dahası gelecek kuşaklar için anlamı ve neye mal olacağını bir an olsun durup düşünmüştür: Ne yapmalı? Ne zaman, kimin için? Bunları sormuş ve yanıtını aramıştır. Ama güçlerini her zaman ortaya koyma kararlılığını taşıyan devletler ve uluslararası firmalarla, toplumun kazanç aranışı arkasındaki bütün çevreleri için bilimin kendine egemen olma gerekliliği boş laftır. Hele işler karar aşamasına geldiğinde, bilimin getireceği hiçbir çözüm olmuyor, olamaz da.

Büyük araştırma yönelişleri, giderek onların mali bakımdan desteklenmeleri, askerî, sanayisel, kültürel alanlarda uygulanmaları, aslında Kuzey toplumlarının bir olgusu; orada da, siyasal örgütlerle –zorunlu olarak– iç içe olmayan gerçek yönetici çevrelerin eseri bu. "Bilimin haritası", daha genel olarak söylemek gerekirse, "gelişmenin haritası"na denk düşüyor.

Başka da nasıl olabilirdi ki?

Ancak bu iktidar, aşağılara doğru inildikçe, eylem alanı pek dar olan "etik komiteleri"nce boynuzları –bir parça– törpülenmiş de olsa, ana bölümlerinde ve geleceği de uzun süre etkileyecek biçimde, bir toplum görüşünün hizmetinde olmayı sürdürüyor; söz konusu görüş ise, insanlığın bütününe, "aşağsama ve horlama çağı"ndan çıkışı yasaklıyor. Ona, bu konuda, kuramda da olsa yardımcı olabilecek sadece bilimdir.

Dünyamız bilimin, giderek tekniğin tehlikesini taşıyorsa, bilinçsizliğindendir bu...

III

İNSANLAR ÇOĞALIYOR, SORUNLAR DA...

1987'de, dünya nüfusu 5 milyar olarak tahmin edilmişti ki, çarpıcı bir rakamdı. 1950'de, sadece 2,5 milyardık. Bir başka deyişle, bir kuşakta dünya nüfusu ikiye katlanmış oluyordu. Ekleyelim: En gelişmiş ülkelerin nüfusu 830 milyondan 1.190 milyona çıkarak, yüzde 40 artmıştır; en azgelişmiş ülkelerinki ise, 1,7 milyardan 3,8 milyara varmıştır ki, artış yüzde 120'dir. Birinci grup ülkelerin yıllık artış hızı ikinci gruptakilere oranla pek az da olsa, dünya nüfusu yüzde 2 dolayında bir hızla çoğalıyor. Bu hızla, bir otuz beş yılda iki katına çıkmışız. Bugün 5 milyarsak –ki 6 milyara çıktığımız kesinleşmiştir!– bu gidişle çocuklarımız yarın 10 milyar olacak; torunlarımız öbür gün 20 milyar, onların çocukları da bir başka gün 40 milyara ulaşacaktır... Bu yıllık yüzde 2 hız, önemsiz olmaktan uzak, gerçekten patlayıcı bir nitelik taşıyor; binlerce sakin yılın arkasından insanı şaşırtabiliyor.

Peki ne oldu insanlığa? Hele XX. yüzyılın ikinci yarısında?

Yine XX. yüzyılın ikinci yarısında, birbirine zıt tezler ortaya çıktı ve konu tartışıldı. Kimilerine göre, zaten aşırı kalabalıklaşmış dünyamız yakında gelecek olanları besleyemez olacaktır. Genel kıtlık ya da –bu kez zenginlerle yoksullar arasında– yeni bir dünya savaşı tehlikesi yakındır, belki kaçınılmazdır bile. Başkaları için, tersine, dünyamızın doğal zenginlikleri tam anlamıyla işletilmiş değildir. Toprak akıllıca ekilir biçilir ve verimli kılınırsa, on milyar, yirmi milyar, hatta daha fazla insanı rahatlıkla besleyebilir. Son olarak, bir başka düşüncede olanlar için, asıl ihtiyacımız, bu dünyanın zenginliklerini en iyi biçimde bölüşmektir. Bu anlamda Üçüncü Dünya'daki nüfus çoğalışı, istediğini elde etme olanağını kendisine verebilecek bir güçtür.

Aslında, bu tezlerin hepsi kısa görüşlüdür ve nüfustaki gelişmeler de ağırlıklarını uzun vadede ortaya koyuyorlar. Geleceğin sorunu, bunları da aşacak biçimde belki şudur: Nüfustaki artışı frenlememiz mümkün mü? Doğumların sayısını ölümlere –aşağı yukarı– denk düşürerek, dünya nüfusunu sonunda bir istikrara kavuşturabilir miyiz? Politikaları bu doğrultuda yürütebilir miyiz?

Kuşkusuz bu konuda da tartışmalar çıkacaktır, nitekim çıkmıştır da. Aşağıda, onlar da dahil, yığınla konuya değineceğiz. Önce, nüfusun yeryüzünde dağılışından başlayalım.(1)

NÜFUSUN COĞRAFYASI, CİNS VE YAŞ

Dünya nüfusu, bağdaşık bir bütün olmaktan uzaktır. Aslında, değişik düzeylerde, birbirinden az çok bağımsız alt-bütünlükler yan yana yaşıyorlar. O düzeylerden biri de, siyasal bakımdan devletler halinde resmin temelini oluşturuyor. Birleşmiş Milletler de, işte bu devletler üzerine kuruludur.

1991'de yapılmış bir tabloda, 192 devlet, bu arada egemen olmayan 41 ülke yer alıyor. Göze ilk çarpan da, yeryüzünde dağılışın eşitsizliği: Çin ve Hindistan, tek başlarına dünya nüfusunun yüzde 37'sini topluyorlar; onlara Amerika Birleşik Devletleri, Endonezya, Brezilya ile Rusya da eklendiğinde, bu en kalabalık altı ülke, dünya nüfusunun yarısından fazlasını (yüzde 51) içine almaktadır. En kalabalık yirmi ülke de, söz konusu nüfusun dörtte üçünü (yüzde 72) temsil etmektedir. En az nüfuslu yirmi bağımsız devletin barındırdığı insan sayısının oranı ise devede kulaktır. Eklemeliyiz: Nüfusları bakımından altı dev ülke, yüzölçümleri bakımından da hatırı sayılır durumdadırlar; ne var ki Kanada, Çin'den –bir parça– daha geniş olsa da, 18 milyon nüfusuyla 50. sıradadır; Avustralya'nın bir o kadar nüfusuyla Hindistan'dan iki kez daha büyük olduğu unutulmasın!

---

1) Özellikle bkz. Jacques Vallin, *La Population mondiale*, La Découverte, coll. "Repères", Paris, 1995, s. 14-34. Ayrıca, P.R. And A.H. Ehrlich, *The Population Explosion*, Simon and Schuster, New York, 1990; Albert Jacquard, *L'Explosion démographique*, Flammarion, coll. "Dominos", Paris, 1993.

Nüfus yoğunluğu da, ülkeden ülkeye pek değişmektedir.

Zenginliğin dağılışı daha da eşitsizdir: Zengin ülkelerin bütünü (Avrupa, Rusya, Kuzey Amerika, Japonya, Okyanusya, Arabistan'ın petrol ülkeleri), dünya nüfusunun dörtte birinden az insanı barındırdığı halde, gelirlerin yüzde 85'ine yakınını elinde tutmaktadır. Tersine, yoksul ülkeler (Japonya dışında Doğu Asya; Arap petrol ülkeleri dışında Güney Asya; Afrika, Latin Amerika), insanlığın geri kalan dörtte üçünü içine alsa da, gelirlerden yüzde 15'ine yakınını toplayabilmektedir. Avrupa dünya gelirinden aldığı yüzde 35, Kuzey Amerika yüzde 30'a yakın miktarla, dünya nüfusunun sırayla yüzde 9 ve yüzde 5'ini temsil etseler de, aslan payını almaktadırlar. Bu gelir tahminleri, nüfus tahminlerinden de kaba olsalar, durum bu!

Öte yandan, söz konusu büyük bloklar, yurttaşlarının zenginliği bakımından da bağdaşık değil: Örneğin Avrupa'da, kişi başına gelir, Doğu'ya oranla Batı'da, Güney'e oranla Kuzey'de daha yüksek. 1992'de, ortalama Avrupalının geliri kişi başına 15.520 dolarken, İsveçlininki 28.000, İspanyolunki 11.000 ve Portekizlininki sadece 7.000 dolardı. Bunun gibi, Polonyalıların 1.900 dolarına karşılık birleşmiş Almanlar 23.000 dolar elde ediyorlardı. Fransızlar ise, kişi başına yılda 22.000 dolarla en zenginler arasındadırlar.

Bununla beraber, daha da zenginler vardır. Öyle sadece Birleşik Devletler (kişi başına 22.000 dolar) değil, daha ayrıcalıklılar görülmektedir: İsviçre (36.000 dolar), Japonya (28.000 dolar) ve İskandinav ülkeleri böyledir. Son olarak, üç ya da dört küçük petrol ülkesinin (Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt, Brunei) pek az nüfuslarına karşın, kişi başına 22.000 dolar kazandıklarını belirtelim. Ne var ki, bunlar istisnadır. Çok petrol ürettikleri ve nüfusları da hatırı sayılır olduğu halde, şu ülkelerin farklı durumda olduklarını hatırlatmalı: Meksika (kişi başına 3.500 dolar), Cezayir (1.800 dolar), Nijerya (320 dolar). Suudi Arabistan'da bile, onca petrol kazancına karşın, kişi başına gelir 7.500 dolardır. Hem petrolün, zenginliğin en iyi güvencesi olmadığını da söyleyelim.

Dünya ekonomik gücünü ise, jeopolitik üç bütün aralarında bölüşmektedirler: Bunlar da Avrupa, Kuzey Amerika ve Uzakdoğu'nun "yeni sanayi ülkeleri"nin eşliğiyle– Japon-

ya'dır. Bu üç bütün, ayrıca, nüfus bakımından –200'den 500 milyona varan insanlarıyla– oldukça dengelidirler. Bununla beraber, Avrupa, en kalabalık olanıdır. İktisadi planda da ağırlıkta olan Avrupa'dır; onu Kuzey Amerika ve Japonya izlemektedir. Ancak bu üç grubu arkasından sürükleyenin, ekonomisi ve dinamizmi en ilerde olan Kuzey Amerika olduğu açıktır. Japonya'nın Uzakdoğu'da lider durumda olduğunu söylemeli. Avrupa'nın durumundaki farklılık şundan ileri gelmektedir: Avrupa Birliği bir devlet değildir, önde gelen bir ekonomik gücü de henüz yakalamamıştır. Egemenlik uyuşmazlıklarına, dil farklılıklarına, yasalardaki kopukluklara bağlı merkezkaç güçler Avrupa'nın lider rolünü oynamasını engelliyor. Ancak, bu farklılığın gitgide silikleştiğini de belirtmeli: Maastricht Anlaşması tek para ile daha büyük bir ekonomik bütünleşmeyi haber verirken, yapının temelleri coğrafya planında günden güne genişlemektedir. Siyasal birlik tamamlandığında, Avrupa, dünyanın en büyük iktisadi gücü olabilir hiç kuşkusuz.

Dünyanın ekonomik yazgısına –hemen tamamıyla– karar veren bu üç dev bütün olsa da, onların insanlığın dörtte biri olduğu unutulmamalı; geri kalan dörtte üç ise sadece kırıntıları toplamaktadır, bu ise dünya gelirinin olsa olsa beşte biridir!

Alfred Sauvy, ellili yıllarda, yoksul ülkelerin durumunu belirtmek üzere "Üçüncü Dünya" deyimini ortaya attığında, Soğuk Savaş'ın tam ortalarıydı: Birleşik Devletler, Batılı denen dünyaya (Avrupa ve kolonileri, Latin Amerika ve Uzakdoğu) tartışmasız egemendi ve Sovyetler Birliği de Çin'i, uydularının en büyüğü olarak görüyordu. Bu üçüncü dünyanın doğuşu, Doğu-Batı çatışmasında ciddi bir durum haline gelmeyecek miydi? Böylece, çatışan iki blok, ona gitgide ilgi gösterip çok geçmeden iktisadi gelişmesini hızlandırmada birbirleriyle rekabete girişmeyecekler miydi? Nüfusları durmadan çoğalan bu ülkelerin sürekli artan ihtiyaçlarına yanıt verebilecek tek şey de bu gelişme değil miydi?

Öyle de, nedir bir elli yıl sonra gelinen nokta?

"Üçüncü Dünya"nın ekonomik gelişmesi adına birbiriyle rekabet şöyle dursun, iki büyük süper güç, gözleri dönmüş bir halde, nükleer silahlar ile uzayın fethi konusunda yarışa verdiler kendilerini. Bu çılgınca yarış, aynı hızı uzun süre tutturamayacak olan Sovyet sisteminin çöküşüne varırken, Batı Avrupa

ile Japonya'yı da Amerikan hegemonyasından kurtardı. İnsanlığın geri kalanı ise, arabanın beşinci tekerleği durumundadır.

Bu beşinci dünya, nüfusunun çarpıcı boyutlarına karşın dünya gelirlerinin sadece beşte birini elde ederken, bağdaşık da değil. Üç büyük parçanın, Asya (3 milyardan fazla), Afrika (710 milyon) ve Latin Amerika (470 milyon) arasındaki farklılıklar ve birbirlerine olan uzaklık üzerinde ısrar etmenin yararı yok.

Çin'le (1,2 milyar) komşusu Hindistan iki büyük sütun: Çin, bir yarım yüzyıldır kıtlık görmemiş olsa da, dünyanın en yoksul ülkeleri arasında bugün de. Hindistan da (1994'te 920 milyon) öyle. Onların yanı sıra, öteki üç Asya ülkesi, Endonezya (195 milyon), Pakistan (140 milyon) ve Bangladeş (120 milyon) korkunç bir demografik ağırlık altındalar. İçlerinde en yoksulu bu sonuncusu, Pakistan daha az yoksul, Endonezya ondan da iyi.

İçinde sadece beş devletin nüfusun çoğunluğunu topladığı Asya ile karşılaştırıldığında, Afrika korkunç bir parçalanmışlık içinde. Dahası, karşıtlıklara boğulmuş durumda: Dillerin ve kültürlerin karşıtlığı bu. Onlara, gelirler arasındaki pek ileri eşitsizliği eklemeli. Nüfus başına 150 dolardan da az gelirle Mozambik, Etiyopya ve Tanzanya gezegenimizin en yoksul ülkeleri; tersine, nüfus başına 1.000 ila 2.000 dolar gelirle, Cezayir, Tunus ya da Kongo, Avrupa'nın –Polonya ya da Romanya gibi– en az zengin ülkeleri düzeyindeler. Son olarak, üç ülke istisna halinde: Gabon'la Libya, büyük petrol gelirlerinden yararlanırken; Güney Afrika, kişi başına 2.700 dolarla sivriliyor, ancak orada da beyaz azınlıkla siyahi çoğunluk arasındaki zıtlıklar her şeye egemen.

Latin Amerika, daha az karşıtlıkları barındırıyor: Eski iki metropol ülkenin, İspanya ile Portekiz'in, dilleri, dinleri, kültürleriyle bu kıtaya vurdukları pek güçlü damga, bağdaşıklığın önemli bir etkeni. Kıta, neredeyse Afrika kadar parçalanmış da olsa, daha az yoksul; aynı zamanda Afrika ve Asya'ya oranla daha az ayrışık durumda. Kişi başına ortalama 2.700 dolar gelirle, kıtanın bütünü, en az zengin Avrupalı ülkelerin üstünde ve bu bakımdan Afrika (640 dolar) ile –Japonya dışında– Asya'dan (730 dolar) uzakta. Söz konusu ortalamadan ayrılışlar da pek büyük değil: Kişi başına 3.500 dolardan fazla gelirle,

Meksika, Uruguay ve Arjantin, birçok Avrupa ülkesinin gıpta edeceği bir sıradalar; hemen bütün öteki ülkeler ise, kişi başına yıllık 1.000 ile 3.000 dolar gelir arasında bir yer tutuyorlar.

Nüfusun bu genel çerçeveleri içinde, demografik dinamik üzerinde etkisi olan başta iki öğe vardır: Cins ve yaş. Doğa, insansoyunu kadın ve erkek olarak dünyaya getiriyor; yaş bakımından ise, gençlerin özel bir ağırlığı olmuştur hep.

Kadınla erkeğin birbirine eşitliği en başta şu noktada: Dünya nüfusunu, her iki cins yarı yarıya bölüşüyorlar: 1994'te, dünyamızda 2.832 milyon erkek ve 2.798 milyon kadın yaşıyordu ki, birinin oranı yüzde 50,3 ve ötekinin de yüzde 49,7 idi. Yüzde 1 ya da 2 tahmin yanlışı göz önünde tutulursa, dünya nüfusunda, birbirine gerçekten eşit iki parça olarak görebiliriz kadınla erkeği.

Bu bölünüş, bir kıtadan ötekine pek az değişiyor: Erkeğin kadın nüfusa oranı Afrika'da yüzde 49,8 ise, Doğu Asya'da bu yüzde 51,1, Güney Asya'da 51,1, Latin Amerika'da 49,8, Kuzey Amerika'da 48,9, Avrupa'da 48,9, eski Sovyetler Birliği'nde 47,5 ve son olarak Okyanusya'da 50,3'tür.

Her iki cins arasındaki dengeyi sağlayan üç etken şunlar: Doğuşta oğlan-kız ilişkisi, erkekle kadın arasında ölüm sayısında farklılık ve göç hareketlerinde her cinsin payı. Açıktır ki, dünya çapında rol oynayan sadece ilk ikisi. Gerçekten bu ikisi zıt doğrultuda rol oynuyor ve birbirlerini dengeliyorlar: Her yıl, öteden beri ve hemen her toplumda, kızlardan bir parça fazla oğlan doğar; 100 kıza 105 oğlan isabet eder. Ne var ki erkekler, kadınlara oranla bir parça daha az yaşarlar (1990-1995 dönemi için bu oran, yaş olarak kadınlarda 66,5 karşı 62,4 idi erkekler için). Cinslerin dağılımında kıtalar arası görülen ufak farklılıkları da, ölüm oranlarının ve göç dalgalarının etkisine bağlamalı. Göçler ise, kıtalar çapında zayıf bir rol oynuyor; bunun belki tek istisnası, Okyanusya'da, Avustralya'ya ve Yeni Zelanda'ya doğru erkeklerin çoğunlukta olduğu göç dalgasıdır. Ülkeler çapında ise, tersine, göçlerin kadın-erkek ilişkisini pek dengesizleştirdiği oluyor, ama erkeklerde ölüm oranına etkileri yine de hafif kalıyor.

Özetle, cins yönünden farklılıklar pek zayıftır ve ağır basan izlenim, cinsler arasında eşit bir bölüşümün olduğudur. Bi-

reyleri yaşlarına göre ayırdığımızda ise pek farklı bir tablo çıkıyor ortaya.

Demograflar, bir nüfusu yaş ve cins dağılımını görüntülemek amacıyla bir "yaş piramidi" icat etmişlerdir ve orada kadınla erkeğin birbirlerine oranını açıkça görmek mümkün oluyor. Dünya nüfusu için söz konusu piramit oldukça dengelidir; ancak büyük bir artış potansiyelini de sergilemektedir. Ne var ki, dünyanın büyük bölgeleri arasındaki derin farklılıklar da piramitlere yansımaktadır: Güney Asya, Latin Amerika, özellikle Afrika, tepede dar ve tabanda genişleyen bir görünüm ortaya koyarken, Avrupa, Kuzey Amerika, eski Sovyetler Birliği ve Okyanusya'nın piramitlerinin görünüşleri pek farklıdır. Tabandaki genişleme genç kuşaklar lehinedir ve "Üçüncü Dünya"da bir nüfus patlamasının kanıtıdır. Bütün bunların, nüfuslara tarihlerini dayatan güçlerin eseri olduğu bir gerçektir.

DOĞURGANLIK VE YAŞAM UMUDU

Son yirmi-otuz yıldan beri, Birleşmiş Milletler'in 2000 yılı için öngörüleri ve onların medyadaki yankıları, bizi gelecek için kaygılar içine atmıştır.

Dünya nüfusundaki bu artış nereden geliyor?(2)

A priori yaklaştığımızda yanıt oldukça basittir: Halklar doğurganlıkları, ölüm oranları ve göçlerde alıp verdikleri ölçüsünde evriliyorlar. Ayrıca, yaş piramitleri de, belli bir çoğalma potansiyelini, geçmişten gelen bir tür atılımı içinde barındırıyor. Günümüzdeki nüfusların doğal hareketini, yani doğurganlıkla ölüm oranına canlılık getiren güçlerin bir panoramasını çizdiğimizde, çeşitlilik pek çarpıcıdır.

1990-1995 dönemi boyunca, dünya nüfusunda ortalama doğurganlık yasası, kadın başına 3,2 çocuk veriyordu. Bu ortalama, pek farklı gerçeklikleri içeriyor: Gelişmiş ülkelerde söz konusu ortalama 1,8'e düşerken, gelişmekte olan ülkelerde 3,6'ya çıkıyor. Ayrıca, gelişmiş ülkeler bu noktada oldukça tutarlılık gösterirlerken, gelişmekte olan ülkelerde bu görülmüyor.

2) Bkz. Jacques Vallin, age., s. 35 vd., 43 vd.

Gerçekten, sanayi ülkelerinde (Kuzey Amerika, Avrupa, eski Sovyetler Birliği'nin Avrupa yakası, Japonya, Avustralya, Yeni Zelanda) kadın başına çocuk sayısı, hemen her yanda 2'den aşağıdır. Çoğu halde, 1,5 ile 1,9 arasında değişiyor. Gerçi Almanya, İtalya ve İspanya gibi oranın daha da aşağıya düştüğü ya da Birleşik Devletler, Yeni Zelanda ve İrlanda gibi 2'ye eşit ya da onun üstüne çıkan istisnalar görülebiliyor; ancak onlar da, genel eğilimin çok dışına düşen durumlar değil. Oralarda böylesine düşük bir doğurganlık düzeyinin açıktır ki vahim sonuçları vardır: Kuşakların yenilenmesinin uzun süreli olduğu düşünülürse, böyle bir açık vardır şimdiden. Araya başka etkenler de girdiğinde, nüfus gitgide düşmeye başlayacaktır.

Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da bir yirmi yıldan beri böylesi bir düşük doğurganlık düzeyi yerleşirken, gelişmekte olan ülkelerde durum alabildiğine değişiktir: Büyük bölgelerde farklılık şimdiden güçlüdür. Doğu Asya'da, kadın başına ortalama çocuk sayısı (1,9) Avrupa'dan daha yüksek değilken, Afrika'da üç kez daha büyüktür (5,8); Güney Asya (3,9) ile Latin Amerika (3,1), arada bir yerde durmaktadırlar.

Kimi ülkeler, Batı Avrupa'dakine benzer bir doğurganlığa sahiptir: Küba'da, Singapur'da, Hong-Kong'da, kadın başına çocuk sayısı 2'den aşağıdır. Çin'in durumu özellikle ilginçtir: Kadın başına tam iki çocuk isabet ediyorken, doğurganlık, Kuzey Amerika'nın aşağısına kaymaktadır yavaş yavaş.

Merdivenin öteki ucunda, kimi Arap ya da Afrikalı ülkeler, kadın başına 7 çocuğu aşmışlardır: Bir yandan Yemen, Umman; öte yandan Etiyopya, Somali, Uganda, Mali, Nijerya, Benin, Angola, Malawi vb., böyledir. Ruanda'da bile, 1994 kıyımından önce bu rakam 8'i aşıyordu! İkisi arasında doğurganlığın bütün düzeyleri bulunuyor.

Kadın başına 7 ya da 8'den fazla çocukla, kimi ülkeler, 1990-1995'te, demografların "doğal doğurganlık" dedikleri, yani gebeliğe karşı hiçbir etkili uygulamaya başvurulmayan bir noktada bulunuyorlardı hâlâ. Buna karşılık, kadın başına 2 çocukla, gelişmekte olan pek az sayıda ülke –Çin en büyüğüdür içlerinde!– sanayi ülkelerindeki benzer bir etkililikle doğurganlıklarını dizginlemeyi başarmışlardır. Her ikisi arasında, ge-

lişmekte olan yığınla ülke, az çok başarılı biçimde, bu dizginlenişe giden yola girmiş görünüyorlar.

Dünya ortalaması olarak, doğduğunda yaşam umudu 1990-1995'te 65 yaşını aşıyordu. Ancak, doğurganlıkta olduğu gibi burada da, gelişmiş ülkelerle (74,3 yaş) gelişmekte olan ülkeleri (62,9 yaş) zıt kutuplarda göremeyiz. Üçüncü Dünya ise, bir dağınıklık içindedir.

Dünyanın geri kalanı ile karşılaştırıldığında Batılı sanayi ülkeleri (Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya, Avustralya, Yeni Zelanda), oldukça bağdaşık bir bütün oluştururlar bu bakımından. Büyük yumak için, 1990-1995'te doğuşta yaşam umudu 75-77 yaşlarına varıyordu. Bununla beraber küçük bir grup için şunları saptayabiliyoruz: Japonya 79 yaşı aşıyor; İzlanda, İsveç, Norveç, İsviçre, Hollanda 78 yaşın dolayındalar.

Buna karşın, eski Sovyetler Birliği ile Doğu ülkeleri –hissedilir ölçüde– geridedirler. Doğu Avrupa ortalaması 69 yaştı. Eski Sovyetler Birliği'nde, yaşam umudu, ellili yıllarda alabildiğine arttıktan sonra, 1965-1974 yıllarında azaldı ve 70,1 yaştan 68,7 yaşına düştü. O kadar ki, devlet yetkilileri bu konuda bir on yıl boyunca yayınları durdurdular. 1985'ten beri, Gorbaçov dönemi ile rakamlar yeniden yayınlanır olur, ama görülür ki gerileyiş sürmektedir. 1985-1986'da, Gorbaçov'un başlattığı alkolizm karşıtı kampanyanın arkasından kısa bir düzeliş olur; sağlık bunalımı yeniden başlar ve doruğuna çıkar. 1993'te Rusya'da yaşam umudu 65 yaşını aşmıyordu.

Gelişmekte olan ülkelerde durum, doğurganlıkta olduğu gibi büyük farklılıklar gösterir. Yelpaze pek geniştir: Afrika'da 50 yaşı aşmazken, Doğu Asya'da 70 yaştır. Bu konuda da Çin, yoksulluk merdiveninin aşağısında da olsa, 69 yaşa yakın bir yaşam umuduyla insanı şaşırtır. Kimi ülkeler bugün bile, bu bakımdan 45 yaşın altındadırlar: 1990-1995'te, Afganistan, Sierra Leone ya da Gine'de yaşam umudu 40'ı aşmıyordu; entertropikal Afrika'da 55 yaşa nadir olarak ulaşır, çoğu kez 50'nin altındadır. Kimi Asya ülkeleri, Bangladeş, Laos, Kamboçya, Nepal, Yemen için de böyledir. Pakistan, Hindistan, Endonezya 55'le 60 yaş arasında dolaşırken, Kuzey Afrika ve Ortadoğu 60'la 65 yaş arasında sallanırlar. Filipinler, Tayland, Türkiye ile Latin Amerika'nın belli başlı ülkeleri 65 yaşa varır

ya da onu hafifçe aşarlar. Böylece, doğurganlıkta olduğu gibi, ara durumlar iki ucu birleştirirler.

Yaşam umudunun yanı sıra, çocuk ölümlerinin oranı da önemli bir konudur. Sağlık durumuna pek bağlı olan bu bahiste, dünyanın bir bölgesinden ötekine büyük değişiklik görülür: 1.000 bebekten, bir yaşından önce, Japonya'da 4'ü ölürken, Güney Asya ya da Afrika ülkelerinin çoğunda 100'e yakını ölür. Bu oranın binde 150'yi aştığı ülkeler de vardır: Sierra Leone, Mali, Afganistan onların başında gelirler.

Çocuk ölümlerinin çok olduğu ülkelerde, doğurganlık da pek güçlüdür.

Dünya nüfusu, doğurganlık ile ölümlülüğün çifte yasası arasındaki dengenin etkisi altında arttı ya da azalıp durdu hep. Bugün yaşayan 5 ya da 6 milyar erkek ve kadın, işte bu iki yasanın etkisi altında burnu dönmüşlerdir. Bir nüfustan ötekine farklılık gösteren yine bu iki yasa ve onların evrimidir ki, insanlığın farklı bileşimlerine farklı yerleşim hızları dayatmış ve bugünlere gelinmiştir. Onların gelecekteki evrimleri üzerine varsayımlara da giderek, bugünkü yaş yapılarından hareketle, insanlığın kısa ve orta vadeli geleceğini öngörebilir ya da çok daha uzun vadeli yazgısı üstüne konuşmaya kalkabiliriz.

Hareketin bu güçleri, yaşadığımız şu yıllarda, dengelerini dünya çapında yitirmişlerdir: Evrensel planda, daha çok doğurganlık –kadın başına 3,2 çocuk– daha zayıf bir ölüm oranı –doğuşta yaşam umudu 66 yaştır– nüfusta hızlı bir çoğalışa götürüyor. Durumlardaki benzeşmezliğe karşın, Üçüncü Dünya ülkeleri bu bakımdan tutarlı bir bütündür ve oradaki artış, insanlığın geleceğini alabildiğine tehdit ediyor. Dünya nüfusu, 1900 ile 1950 arasında Avrupalıların Amerika'ya doğru yayılmaları nedeniyle, 1,6 milyardan 2,5 milyara çıkmıştı; 1970'te 3,7 milyar, 1994'te 5,6 milyar olur; bugün de açıkça 6 milyardır! Bu hızla nereye kadar gidilecektir? Gelişmiş ülkelerin neredeyse sıfıra doğru yöneldikleri bir aşamada, Üçüncü Dünya ülkelerinde yüzde 2 ya da yüzde 3 çoğalmanın sürüşü, dünyanın –zaten zayıf olan– jeopolitiğinde nasıl bir altüst oluşa yol açacaktır?

İktisadi gelişmelerin sonucu olan göç hareketleri ya da siyasal çatışmaların neden olacağı düzeltici etkiler göz önünde

tutulabilir. Ne var ki, olağanüstü durumlardır bunlar; büyük kitlelerin evriminde rol oynayan demografik etkenlerle karşılaştırıldıklarında sınırlı bir etkisi olmuştur bunların.

Felaketlerin çapını azaltmak için neler yapılabilir?

Birleşmiş Milletler Örgütü, kurulduğu tarihten başlayarak nüfus konusuna özel bir dikkat harcamıştır ve zaman zaman da uluslararası toplantılar düzenlemiştir: Onlardan ilki 1974'te Bükreş'te gerçekleşti ve Vatikan'ın katılmadığı bir "eylem programı" kabul etti. 1984'te Meksiko'da toplanan konferans da böyle yaptı. 1994'te, nüfus ve kalkınma konusunu işleyen bir uluslararası toplantı Kahire'de düzenlendi. Bu toplantı, çevre ve kalkınma (1992), beslenme (1992), insan hakları (1993) üstüne konferansları izliyordu; daha sonra da, sosyal kalkınma (1995) ve kadınlar (1995) üstüne uluslararası toplantılar düzenlendi. Kahire'deki konferansın, Vatikan ile alabildiğine tutucu kimi İslam devletlerinin kösteklemelerine karşın kabul ettiği eylem programı, pek çeşitli konuları ele alıyor. Programın gerçekleşmesi, uluslararası ve ulusal –pek pahalı– bir mali yükü de gerektiriyor.

Bunlar üzerine ayrı ayrı durmalıyız.

NÜFUS, EKONOMİK KALKINMA VE ÇEVRE

Bu üç alandaki ilişkiler alabildiğine karmaşıktır; ancak XX. yüzyılın sonlarında yapılmış gözlemler, gelecek ve politik yönelişler için derslerle doludur.(3)

Neler örneğin?

Üçüncü Dünya'nın 80'den fazla ülkesine ilişkin çeşitli bilimsel çalışmalar şunu gösteriyor: 70'li yıllara kadar, o ülkelerdeki nüfus artışı ile iktisadi kalkınma oranı arasında hiçbir ilişki kurulmamış. Tersine, 80'li yıllardan başlayarak, bir yandan Üçüncü Dünya'nın nüfus artışı pek yüksek ve gelirin de düşme eğiliminde olduğu ülkeleri ile, öte yandan nüfus artışı daha az

3) Genel olarak bkz. Hervé le Bras, *Les Limites de la planète. Mythes de la nature et de la population,* Flammarion, Paris, 1994, s. 11 vd., 263 vd. Daha da özel olarak, Jean-Luc Mathieu, *Les Grands problèmes de population,* PUF, coll. "Que sais-je?", 2e éd., Paris, 1997, s. 44 vd. Ayrıca, Hervé Domenach / Michel Picouet, *Population et environnement,* PUF, coll. "Que sais-je?", Paris, 2000.

yüksek ve gelirin de artış eğilimini taşıdığı ülkeler arasındaki karşılıklı ilişkiler ortaya konur. Buradan kalkarak, nüfus artışının, sadece onun kalkınmayı frenlediği ya da desteklediği sonucu elbette çıkarılamaz. Ancak, pek olasıdır ki, nüfus artışındaki yavaşlama ve kalkınma yığınla etkenin sonucudurlar ve bunlar her ikisi üzerinde birlikte rol oynuyorlar; söz konusu etkenleri de şöyle sıralamak mümkündür: Halkın fikir ve sağlık düzeyinin yükselmesi, kadınların statüsündeki düzelmenin sonucu olan bir sosyal değişiklik...

Bununla beraber, Birleşmiş Milletler'in bir resmî yayınındaki şu düşünce çarpıcıdır: Orada, "1965-1980 döneminde nüfusta zayıf bir çoğalma oranı, 80'li yıllarda iktisadi bakımdan iyi sonuçlarla iç içe olmuştur," denildikten sonra, konu şöyle bağlanıyor: "Nüfusta hızlı artış, bir yarış atına yüklenen ek bir ağırlık gibi bir engel oluşturuyor. Ama başedilemez bir engel de değil bu!" Yerinde iktisadi politikalar, pek hızlı bir nüfus çoğalışının köstekleyici etkisini hafifletebilmiştir. Ancak şu da anlaşılmıştır ki, daha yavaş bir nüfus artışı, daha iyi bir eğitime ve daha yeterli bir sağlık sistemine imkân verdiği için, kimi hallerde ekonomik ve sosyal durumun iyileşmesine de yardımcı oluyor.

Güçlü nüfus artış oranları, üretici etkinliklerin hatırı sayılır bir bölümünü etkiler ve geleceği hazırlayan insansal ve maddi yatırımları alabildiğine azaltırken, toplumlar için korkunç engeller olup çıkıyorlar; bu toplumlar, onlarla baş edecek güçlere ve araçlara sahip olamadıklarında, engeller daha da yıkıcı oluyorlar. Sadece geleneksel iktisadi kalkınma açısından bakıldığında, azgelişmiş ülkelerin nüfus artış oranlarını azaltmalarında çıkarları olsa gerek.

Bununla beraber, teknik-kapitalist uygarlığın başta gelen başarısı olarak onca övünülen iktisadi kalkınma, yürüdüğü yolun kenarlarına sayısı gitgide artan sefil yığınlar bırakmıştır. Birleşmiş Milletler'in, dünyanın sosyal durumu üstüne on yıl kadar önce yaptığı bir araştırmaya göre, gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk içinde yaşayan insanların oranı, 1970'te yüzde 52 iken 1985'te yüzde 44'e inmiştir. Öyle de olsa, bu dönem içinde nüfusta artış sonucu, pek yoksulların sayısı 944 milyondan 1.156 milyona çıkmıştır ki, mutlak çaresizler arasına 212 milyon insan daha katılmış demektir. Böylece, Üçüncü Dün-

ya'da daha ahenkli toplumları aramak, hem Malthusçu politikalardan hem de ekonomik, mali ve sosyal alanlarda teknik liberal kapitalizminkinden alabildiğine ayrılan kuralları bulup yürürlüğe sokmaktan geçiyor.

Öte yandan, gözle görülür çevresel bozukluklar, şunlardan oluşan bir sistemin sınırları üstüne dünyayı kaygılara sürüklüyor: Üçüncü Dünya'da nüfus patlaması, "gelişmiş" ülkelerin tüketim düzey ve türleri, canlılar âlemi karşısında insanlığı alabildiğine yağmalayan ilişkiler.

Birleşmiş Milletler'in Nüfus Etkinlikleri Dairesi (UNFPA), nüfus ile çevre arasındaki bağlılıkları şöyle bir denklemde özetlemiş bulunuyor: I- PxAxT. Burada I çevre üzerinde etkiyi; P nüfusu; A oturanların tüketim ölçüsünü; T de, çevreye zararlı teknolojiyi temsil etmektedir, dolaylı olarak A'yı içermektedir.

P, A ve T, bu üç etkenin her biri, ötekiler üzerinde çoğaltıcı bir etkide bulunmaktadır. Söz konusu denklem şu saptamayı dile getiriyor: Teknolojinin tipi, tüketimin ya da atıkların düzeyi ve miktarı, yoksulluğun ya da eşitsizliğin derecesi ne olursa olsun, nüfus ne kadar çoksa, onun çevre üzerindeki genel etkisi de o kadar fazla olmaktadır. UNFPA'nın yöneticisi, şöyle açıklıyor: "Çevrenin –bugün tanık olduğumuz– çapta düşüşü, aslında iki grup bireyin eseridir: En zenginler ile en yoksullardır bunlar. Kuzey Amerika'nın, Avrupa ile Asya'nın en zengin tüketicileri, dolaylı yollardan çevreyi yıkmaktadırlar, yani kaynakları delicesine tüketerek ve alabildiğine atığa yol açarak. En yoksulların tüketici yığınlarının ise, kaynaklarının temelini yıkmaktan başka yapacakları başka bir şey yoktur." Ne var ki nüfus etkeni, her iki halde aynı rolü oynamıyor.

Gelişmiş ülkeler söz konusu olduğunda, dünyanın çıkarı, bu ülkelerin zaten pek aşağı olan doğurganlıklarını azaltmalarında değil, tüketimlerini azaltmalarıdır; çünkü bu tüketimler, dünyanın geri kalan bölümünde yaşayanları gelecek yıllar için kendilerine doğru dürüst ve sürekli bir yaşam düzeyi sağlayabilecek kaynaklardan yoksun bırakıyor; söz konusu tüketiciler, ayrıca atıklarıyla çevreye bütün olarak zarar vermeye de bir son vermelidirler. Zengin dünyanın bu tüketicileri, çevreye zarar veriyorlarsa, bilinçli ya da bilinçsiz olduklarından değildir; için-

de yaşadıkları ekonominin niteliği, dizginsiz bir enerji tüketimi üzerine kuruludur ve ortaya çıkan atıkların ne olacağının kaygısını çekmemektedir. Böylece, yeryuvarlağının bu bölgelerinde, canlılar dünyasına olan saldırıların hemen hemen tek sorumlusu, işte bu iktisadi ve sosyal kalkınma tipidir. Yoksullara gelince, nüfus etkeni temel bir rol oynuyor, ama mutlak değil.

Dünyanın birçok yerinde, toprakların aşırı biçimde kullanılışı ile verimliliklerinin zayıflaması, yakacak olarak oduna başvurup ormanların küçülmesi, giderek iklimlerin değişmesi, aşınmanın hızlanması, hatta toprakların kısırlaşması, bütün bunlar baştan aşağıya ya da esas olarak aşırı nüfusa bağlı sonuçlar. Kimi toprakların olanaklarını tüketircesine aşırı kullanılışı ve nüfusun da artışıyla, 80'li yılların sonunda, fiyatlarının yükselişine karşın tahıl stoklarında bir azalışa bile tanık olundu.

Üçüncü Dünya'nın yığınla köşesinde, suların ve havanın kirlenmesi, aslında, sefalet içinde yaşayan insanların aşırı birikiminin bir sonucu. Oralarda da nüfus artışının olanca hızla durdurulması, sefaletin yayılmasının, giderek hastalıkların ve ölüm oranının çoğalmasının bir panzehiridir.

Aşırı nüfusun yol açtığı olumsuz sonuçların örneklerini çoğaltabiliriz: Dünyanın ciğerleri olarak gösterilen tropikal mantosunun mahvedilmesinde onun payı vardır, ama başka etkenleri de unutmadan söylemeli bunu. Örneğin, tarımsal topluluklarda yaygın sefalet, toprakların kötü dağıtılmış olması, gayrimenkul rejiminin adaletsizliği, tarım tekniğindeki yetersizlik, devletin yiyecek tarımına gerektiğince ilgi duymaması, altyapı kıtlığı ile genel kalkınma stratejisindeki yanlışlar, bu etkenler arasındadır. Ama o insanları daha da genişliğine bir yıkıma götüren nedenler arasında, "tropikal keresteler"in gelişmiş ülkelerce düşük fiyatla satın alınması da rol oynuyor.

Aşırı nüfus, şimdi iyiden iyiye hissedilen temiz ve içilebilir su kaynaklarındaki yetersizliği de –bir bölümüyle– açıklayabiliyor. "Sera etkisi"ni artırarak yerkürenin ısınmasına götüren etkenler arasında ona da bir pay ayırmak mümkündür. Ama şu son konuda, asıl sorumluluk payının ilerlemiş ülkelere düştüğü unutulmamalı. O ülkelerde nüfus artışının yılda yüzde 0,8'in altında ya da ona eşit olduğunu biliyoruz; ne var ki o ülkeler, olağanüstü bir teknikle donanmışlardır ve yerkürenin doğal

kaynaklarının başta gelen tüketicisidirler. Dünya nüfusunun ortalama yüzde 25'ine sahip oldukları halde, enerji kaynaklarının yüzde 75'ini, petrolün yüzde 79'unu, odunsu ürünlerin yüzde 85'ini tüketirler. Dahası, gezegenimizin ısınmasının yarı payını oluşturan karbonik gazın dörtte üçüyle öteki çoğu gazları onlar yayıyorlar. Her "Batılı", kendi yaşam biçimini tatmin etmek için, bir Üçüncü Dünyalıdan on kat daha fazla atmosferi kirletiyor; bu sonuncusu ise, yaşamı için gerekli olanı topraktan çıkarıyor. Dünyamızın gelecekte oturulabilir olması davranışların derinden derine değişmesini gerektiriyorsa, azgelişmiş ülkelerin nüfusunu frenleme kadar gelişmiş ülkelerin yaşam biçimlerinden kesin dönüşleri de içine alıyor bu.

Böylece, hangi yanından bakılırsa bakılsın, nüfusun çoğalışını hemen frenleme kadar ekonomik kalkınmada kökten yeni bir yönleniş, insanlığı tehdit eden felaketleri savuşturmada etle tırnak gibi birbirine bağlı; adil ve sürdürülebilir bir kalkınma çağına bunlar olmadan girilemez. Konuyu oraya getirmeden önce, nüfus ve kent ilişkisine de kısaca değinmeliyiz.

1991'de, Dünya Büyük Kentler Doruğu'nun üçüncüsünü kapatırken, Tokyo Belediye Başkanı şöyle diyordu: "XX. yüzyıl, kentleşmenin yüzyılı oldu. XXI. yüzyıl ise megapollerin yüzyılı olacak." Bir 20-30 yıl var ki, "kent" olgusu nitelik değiştirmiştir. Kuşkusuz yine kentler, kentsel çekirdekler mevcut; ancak onların çevresinde ve dışında insansal yerleşimlerin genişleyip çeşitlendikleri durumlar da görülüyor ve bunlara "kent" adı verilemez.

Batı dünyası, uygarlığın yüksek bir biçiminin kaynağını, pek haklı olarak eski Yunan sitesine çıkarır: Gerçekten, yurttaşlıkla beraber toplum yaşamına örgütlü bir katılış, yani politikanın yeni bir yaklaşımının doğuşu; kent damgasını taşıyan sosyal ilişkilerin ortaya çıkışı, yani daha ince, daha uygar, belki "ötekine" daha saygılı bir topluma doğru adımlar böyle atılmıştır. Kent dendiğinde, belli bir sosyal ve geniş boyutlu örgütleniş biçimi akla gelir: İktisadi, siyasal, dinsel, kültürel planda, kırsalda olduğundan çok daha çeşitli, çok daha zengin bir sosyal ilişkiler ağı damgasını vurur ona; mekânın karmaşık bir yapılanışıdır o, ufka yeni bir bakış, yeni bir yaşam anlayışıdır, kısacası "kentçilik"tir (urbanizm) söz konusu olan.

Kapitalizmin, hele sanayi kapitalizminin ilerlemesiyle beraber kentlerde nüfus arttıkça, sınıf ilişkileri de bütün açıklığıyla belirir. XIX. yüzyıldan başlayarak, burjuvazinin ve aristokrasinin tehlikeli saydığı çalışan sınıflar, dış mahallelere itilir. Her şeye karşın demokratik ideoloji, türdeşlik yokluğunu unutturmak ister; bütünün düşüncelerini temsil etmek için çok şey yapar. Nüfusun hızla arttığı çağımızda kentsel görevlerin tıkanıklığa uğraması bir yana, kent, bütün eşitsizliklerin merkezileştiği, kızıştığı ve en çok patlamaya hazır olduğu ve patladığı bir yer olup çıkmıştır.

XX. yüzyılda, nüfusta artışın en canlı olduğu bir yerdir de. Kentlere doğru göç, genel nüfus artışına eklenerek, kent yığışmanın kaynağı olup çıkar. Bu yığışmayla beraber, sorunlar da gitgide çözümsüzleşir; bu çözümsüzlük, Üçüncü Dünya'da daha çok çarpıcıdır.

"Komünist" denen ülkeler, kapitalist ülkelerinkinden çok farklı bir dünya görüşü adına, kentlerdeki büyümeyi frenleyebilmiştir. Oralarda madalyonun bir yüzünde, zayıf bir artış, düşük yaşam düzeyleri, otoriterlik varsa, öteki yüzünde de, iktisadi nedenlerle işsizlik yokluğu, nüfusun ülke düzeyinde göz alıcı bir dengeye sahip oluşu yazılıydı. Ne var ki, ekonomik amaçlar değişince, nüfusun ülke düzeyindeki dağılışı da değişmeye başladı. "Komünist" Çin'de kapitalizme geçişle olan biten hatırlansın!

XX. yüzyılın sonlarında, insanlığın çoğunluğu, kentsel bölgelerde yığışmıştı. Bir yirmi kadar yerleşim bölgesinde, rakamlar 10 milyonu aşmaktadır. XX. yüzyılın başlarında en büyük yerleşme noktaları Avrupa'da iken, yüzyılın sonunda özellikle Avrupa dışındadır. Uzmanlar, ileriye dönük olarak, bu yığışma hızının nüfus artışından daha hızlı olacağını tahmin ediyorlar; "megapol"lerde insanlık dışı niteliğin daha da artacağı bu tahminler arasında. Büyük kentlerin artışı ve gitgide de büyümesinin, şimdiden çözümü güçleşmiş sorunlarda (taşımacılık, çevresel yıkım, gitgide artan kitlelerin sosyopsişik denge bozuklukları ve bunların suçluluğun çoğalması olarak dışavuruşu, vb.), soluk soluğa bir duruma geleceğini hatırlatmaya gerek var mı?

DOĞURGANLIĞI NASIL DİZGİNLEMELİ?

Birleşmiş Milletler Nüfus Etkinlikleri Dairesi'nin (UNFPA) 1990'da yayınlanmış bir raporunda şunlar yazıyor: "90'lı yıllar 'kritik bir on yıl' oldu. Nüfus artışı ile dağılışı, kaynakların kullanılışı ile çevrenin –büyük çapta– yıkımı sorunlarına karşı çıkmak üzere dünya camiasının kendini toparlaması bu dönemde gerçekleşti. Kararları erteleme ve hareketsizliğin, XXI. yüzyılın kuşakları için yıkıcı sonuçları olacaktır. Sorun, gezegenimizin oturulabilir halde kalmasıdır da." İşin içine ölümün karışmaması için doğurganlığı azaltmak en iyisidir.

Bir "aile planlaması" ihtiyacına nasıl yanıt vermeli?(4)

1989 tarihli Uluslararası Amsterdam Forumu Bildirisi, ilk adımı atarak, kadınların doğurganlığında ortalama oranın 3,6'dan (1989) 2000 yılında 3,3'e indirilmesini öngörür. Azgelişmiş ülkelerin çoğunda doğurganlığın önemli ölçüde azaltılması demekti bu.

Aslında, bir uzun süreden beri azgelişmiş ülkelerde gebeliği önleyici nesnelerin kullanılması artıp durmuştur. Evli eşlerde bu önlemlere başvuranların oranı, 60'lı yıllarda yüzde 10'dan aşağı iken 80'li yılların sonunda yüzde 51'e çıkmıştır. Ülkeden ülkeye büyük farklılıklar olsa da durum budur; ve rekor da Çin'de kırılır. Öte yandan, doğurganlığın, dünya ortalaması olan kadın başına 3,3 çocuğa erişebilmesi için, aile planlaması görevlilerine başvuran kadınların da yüzde 51'den yüzde 59'a çıkması gerekecektir. Bu oran, pek fazla görünmese de yine de önemlidir. 2025 yılı için saptanan oran da yüzde 71'dir. Bütün bunlar göz önüne alındığında, aile planlamasında modern yöntemlerin herkesçe erişilir hale getirilmesinde yarar vardır. Böylesi yöntemlere başvurulmadığında, XXI. yüzyılın sonunda dünyamızın nüfusu 14 milyara varacaktır diye tahmin ediliyor.

Ne var ki, kadınların bekleyişleri ile onlara yanıt vermesi gereken aile planlaması hizmetleri arasında bir uymazlık görülür. En başta da ekonomik nedenler rol oynamaktadır: 2000 yılı için öngörülmüş amaçlara ulaşabilmek için, dünyada aile planlaması programlarına 80'li yıllarda ayrılan paranın en az

---

1) Bkz. Jean-Luc Mathieu, age., s. 50 vd.

iki katı bir miktarı ayırmak gerekiyordu; 1987'de bunun değeri en az 9 milyar dolardı. Bunu yoksul ülkelerin zaten dar bütçelerinden karşılaması imkânsızdı. Gelişmiş ülkelerin katkısı ise, durumu kurtarmaya yetmemiştir. Daha 90'lı yılların ortalarında, maddi yetersizlik yüzünden aile planlamasında –2000 yılı için– öngörülen hedeflere ulaşılamayacağı belli olmuştu. Böylece kaçırılmış bir fırsatın acısı ilerde insanlığa neye mal olacaktır, düşündürücüdür.

Öte yandan, gebeliği önleme bir yerde yüzyılların köklü inanışlarına da gelip dokunduğundan, Batı'nın "nüfus patlaması" hedefi dışında bütün dünyaya yaydığı aşılardan farklı olarak, sosyal çevrede kolaylıkla kabul görmüyor. Böylece, aile planlaması programları, çok daha geniş tasarılarla, özellikle anaların ve çocukların sağlığı amaçlarıyla birleştirildiğinde daha etkili oluyor. Dahası, söz konusu programlar, gebeliği önlemede, din ve sosyal etkenleri de göz önünde tutarak, birçok yöntemler arasında kadına, giderek ailelere bir seçim olanağı sağladığında, daha etkili olabiliyorlar. Böylece, neler yapılmak isteniyorsa, onların medya yoluyla da açıklanması ve popüler hale getirilmesinde yarar vardır. Hatırlatmaya gerek yok: Programları uygulayanlar, halka yakın ve her yönden inandırıcı olmalıdırlar.

Ayrıca, bir çocuk yapmaya ya da yapmamaya karar verme söz konusu olduğunda yığınla örf ve kurum işin içine girip etkiliyor. Doğumlar karşısında tavırları değiştirmek, belli kültür ve uygarlıklarla iç içe gelişmiş olan kişilikleri değiştirmek demektir. Gebeliği önlemede açık bir isteğe yanıt vermek görece kolaydır; ama olmayan bir isteği uyandırmak ise elbette zordur. Nüfus patlamasını önlemenin ivediliği ve çapı göz önünde tutulduğunda, inandırıcı her yolu denemek gerekiyor.

Burada, kadının eğitim durumu önem kazanıyor: Yığınla çalışma ortaya koymuştur ki, eğitim düzeyinin yüksekliği ile doğurganlığın düşüşü arasında bir neden-sonuç ilişkisi vardır. Çeşitli olasılıklar söz konusudur: Bir kadın ne kadar eğitimli ise, o kadar ücretli bir işle uğraşmak şansı olabiliyor ve söz konusu iş de kendisine bir bağımsızlık, sorumluluk ve gelir sağlıyor, giderek bir çocuk sahibi olma ve onların araçlarını denetleme olanağını elde ediyor. Erkeklerin eğitim dü-

zeyleri de aynı doğrultuda rol oynuyor. Tersine, eğitim görmemiş kızlara, kendilerini analıkta değerlendirmekten başka yol kalmıyor; bu kızlara, düşledikleri sosyal statü ile saygıyı, sadece evlilik ve çocuk doğurma sağlıyor. Eğitimin nasıl büyük sonuçlar doğurduğunu –90'lı yıllara ilişkin– şu iki örnekte görmek mümkün: Pakistan'da, kadınların sadece yüzde 21'i okuma yazma bilir ve kızların da yalnız yüzde 17'si okul yüzü görmüştür. Orada, 2000 yılına kadar öngörülen yıllık nüfus artış oranı yüzde 2,9'dur ki, dünyanın en yüksek rakamlarından biridir. Buna karşılık, Tayland'da, kadınların yüzde 96'sı okuryazardır ve nüfus artışı, yılda yüzde 1,4'e indirilmiştir.

Doğurganlık oranını azaltmanın en emin yollarından biri de, kadınların güvenliğini artırmak; onlara gelecek için, yaşlılıklarında belli bir kolektif güvenlik sağlamaktır. Açıktır ki, birçok çift, yaşlılık günlerini güvenceye bağlamak için çok çocuk istemektedir. "Aile" dayanışması pek normal bir mekanizmadır; ondan daha yüksek dayanışma mekanizmaları yaratarak –bir ölçüde– yerine geçilebilir. Gelişmiş ülkeler böyle mekanizmalar kurmuşlardır. Mao Zedung'un Çin'inde olan da pek aydınlatıcıdır: Orada tek çocuklu ailelere yararlar sağlayıp çok çocuklu ailelerden bunu esirgeyerek, doğumların oranı azaltıldı; köyler örgütlenip "komün"ler yaşlılara da bakmayı kararlaştırdıklarında, doğum oranı, bir on yılda yarı yarıya düştü. Çin'in 80'li yıllarda girmeye başladığı kapitalist yolda, daha az bir dayanışmaya gidişin yol açacağı çalkantı bu bakımdan da düşündürücüdür.

Aynı düşünce çizgisinden giderek diyebiliriz ki, kadına güvence sağlayan belli bir dayanaktan onu yoksun kılan her âdet ya da kanun, kadını doğurganlığa iten bir etkendir.

Son olarak şu öğeler de doğurganlık oranının artışında olumsuz rol oynuyor: Çocuk yaşta evlilikler, oğlan çocuğa önem veren ailelerde onu elde edinceye kadar doğumları çoğaltmak, kalkınma programlarına kadınları katmamak vb.

Kahire Konferansı, kadınların "gönenç" içinde olmalarını, nüfus politikalarının başta gelen kaygıları arasına koymuştur.

Kadınların statüsünü değiştirmek bir devrim yapmakla eşanlamlıdır.

Doğurganlığı dizginlemede siyasal bilinç ve irade de pek önemli.

Birleşmiş Milletler'in 1987'de, 131 azgelişmiş ülke üstüne yaptığı bir soruşturmaya göre, aile planlamasına, aralarından 99'u "doğrudan destek", 14'ü "dolayısıyla destek", birkaçı "sınırlı destek" sağladıklarını söylüyor, sadece 4'ü "hiç destek vermediklerini" belirtiyorlardı. Bu sonuçlara inanıldığında, aile planlamasının olduğundan da ileri bir noktaya varacağı çıkarılabilirdi. Kimi devletler, uluslararası stratejiler nedeniyle umulduğundan da fazla desteklediğini söylüyorlar. Ayrıca, bir devletin bir aile planlaması politikasından yana çıkması, halk nezdinde önemli bir yankı yapmasına, giderek sonuç sağlayıcı olmasına yetmiyor. Böylece, resmî siyasal ilanlara güvenmemeli!

Ama öte yandan, siyasal irade ve geniş destek, başarıya ulaşmanın da anahtarlarıdır. Aile planlamasının başarısı, sağlam temellere dayanması kadar iyi yönlendirilmeye; siyasal yöneticiler, din adamları, sosyal önderlerden oluşan geniş bir yelpazenin desteğine bağlı. İyi yetişmiş ve bilinçli görevliler de toplumun katılımında rol oynuyorlar. İşin içine zorlama değil, ama pozitif uyarılar da girecektir ki, ancak güven verici kadrolar sağlayabilir bunu.

Geçmişte, en tam ve en etkili aile planlama programlarından biri, Çin'de uygulananıdır. Bir "tek çocuk belgesi" elde eden çiftler, çeşitli konularda pek önemli olanaklara kavuşuyorlardı ki şunlardı: Konut, tıpsal özenler, eğitim, çeşitli primler, hatta meslekte ilerleme. Doğurganlık pek büyük ölçüde ve hızla düşürüldü. Bu politika sonra yumuşatıldı; çünkü, geleneksel olarak bir oğlan çocuğa sahip olma duygusuyla, eşler, ilk çocuk kızsa, bir ikinci şans elde etmek için onu öldürüyorlardı!

Hindistan'da da pek etkili uygulama örnekleri görüldü: Uzun süre komünizmi bayrak edinmiş Keral yerel yönetimi ile Tamil Nadu ve Sri-Lanka'yı hatırlatmalı.

Konumuzla sınırlı olarak söylemiş olalım: Çin'in ortaya koyduğu örnek ve sonra Endonezya'nın da gösterdiği gibi, kimi diktatörlükler –en iyisi olmasa da– daha az otoriter rejimlerden çok daha fazla sonuca ulaşmışlardır. Yöneticilerin hiç açık vermeyen siyasal desteğinin yanı sıra, din adamları, işadamları ve eğitimciler belirleyici öğe oluyorlar.

ADİL VE SÜRDÜRÜLEBİLİR BİR KALKINMAYA YÖNELMEK

Ekonomik, teknik, giderek sosyal alanda sert, köklü ve zorlayıcı yönlendirmeler olmazsa, dünya kıvranışlarından kurtulamayacak. Bütün bunları sağlayacak olan da, bir "adil ve sürdürülebilir kalkınma"dır.(5)

Peki, niçin böyle bir kalkınma yolu?

Mutlak bir sefalet içinde yaşayan, en yüksek nüfus artış oranına sahip, yaşamları –toprak, orman, su ve balık avcılığı olarak– çevrelerine bağlı ve onu günü gününe ve dayanılmaz bir hızla sömürüp tüketen milyarı aşkın insan, yaşamlarının temellerini yıkarken sefalete gömülmüşlerdir ve onları çoğalmaya iten de yine aynı sefalettir.

Bu durum uzun boylu sürebilir mi? Sürmeli mi?

İnsanlığın pek azınlıktaki bir bölümünün her türlü iktisadi, teknik ve sosyal olanaklardan yararlanarak yaşamasına bakıp asıl büyük çoğunluğun durumunu gözlerden uzak tutamayız. Birleşmiş Milletler'in Nüfus Etkinlikleri Dairesi'nin yayınladığı *Nüfus, Kaynaklar ve Çevre* (1991) adlı bir araştırmada şu satırları okuyoruz: "Mevcudu 2100 yılında 11 ve 14 milyar arasında olacak bir nüfusun ihtiyaçlarına yanıt verebilecek kalıcı bir geleceği kurmak istiyorsak, iktisadi, siyasal ve sosyal temellerimizi kökünden değiştirmemiz gerekiyor. Bu, bütün ülkeler için geçerlidir."

Sürdürülebilir bir ekonomi yoluyla sürdürülebilir bir kalkınma ne anlama geliyor?

Birleşmiş Milletler'le ortaklaşa hazırlanmış *Gezegeni Kurtarmak* (1991) adlı bir eserde şöyle bir tanımlama veriliyor: "Sürdürülebilir kalkınmadan anlaşılan, insan topluluklarının durumunu ekosistemlerin sınırları içinde kalarak iyileştirmektir. Bunun gibi, sürdürülebilir ekonomi de, sürdürülebilir kalkınma ile ilişkili olarak, bağlı olduğu kaynaklar sermayesini koruyup gözeten bir ekonomidir. Böyle bir ekonomi, yönetimi, tekniği ve bilgiyi yetkinleştirerek gelişmesini sürdürebilir." Sürekli bir ekonomi sayesinde dengesini bulan bir kalkınma, kaçınılmaz biçimde, bugünkü eko-

5) Bkz. Jean-Luc Mathieu, age., s. 59 vd.

nominin ölçüyü şaşırmış ekolojik maliyetlerini azaltmaktan geçiyor.

Öte yandan, sürdürülebilir kalkınma, olanca adaletle iç içe yürümelidir: Bireysel çapta yaşam düzeyini iyileştirmek adına rekabet, kıskançlık ve mücadele üstüne kurulu teknik-kapitalist iktisadi kalkınma, gerçi büyük zenginliklere yol açmıştır, ama kamu kurumlarının –görece de olsa– zayıflamasına, çevrenin –görülmemiş biçimde– yıkımına ve insanlığın büyük sosyal amaçlarına sırt çevirdiği için de, iğreti koşullarda yaşayan yığınla insanın çoğalmasına da neden olmuştur.

Böylece, söz konusu olan, sadece ahlaksal kaygılar adına değil, tarihin uğursuz akışını değiştirmek amacıyladır ki, ekonomi, sürdürülebilir olabilmesi için, kalkınmanın yararlarının daha adil dağılımını örgütlemeli; daha eşitçi olmalı, insanlığın temel ihtiyaçlarına yanıt veren bir nitelik taşımalı. En zenginler, bunları anlayıp kabul etmek bilgeliğini gösterebilecekler mi? Yoksa "benden sonrası tufan" deyip kısa vadeli görüşler mi baskın gelecek?

Birleşmiş Milletler'in yayınladığı *Dünya Nüfusunun Durumu* (1992) adlı bir eserde şu satırları görüyoruz: "Günümüz dünyasında, durumları –görece– iyi 1 milyar insan, yarın için pek kaygı duymadan arzularını tatmin ediyor. Ama faturayı gelecek kuşaklar ödeyecekler." Aynı eserin belirttiği gibi, sürdürülebilir kalkınma, mutlak yoksulluğu ortadan kaldırmak ve "çoğunluğun yani ne zengin ne de çok fakir olan üç milyar insanın meşru özlemlerine yanıt vermek zorundadır." Bu özlemler, daha çok "meşru" kavramı çevresinde dönmektedir. Örneğin, herkesin bir otomobil özlediği bir ortamda, hiçbir sürdürülebilir kalkınma mümkün olmayacaktır.

Sürdürülebilir bir kalkınmanın koşulları nelerdir?

Temel koşul felsefidir: Yeni bir sosyoekonomik yol araştırılmadıkça, toplu olarak kurtuluşun mümkün olamayacağı bilinci dünyanın her yanında yeşermelidir.

Ona, şu ekonomik koşullar eklenmelidir:

– Doğal kaynaklar, başta da toprak ve su, gerçekten "yenilenebilir" kılınmalıdır. Her ikisi de birçok yerde bu niteliklerini kaybediyorlar. Bu doğal zenginliklerden yararlanma ko-

şulları değiştirilmeli, yeniden canlandırılmalı, korunmalı, kimi zaman daha ılımlı kullanılmalıdır;

– Yenilenebilir olmayan zenginlikler azami derecede korunmalıdır. İnsanlık, bir yandan biyolojik çeşitliliğin sürmesine özen gösterirken, öte yandan petrol gibi taşıl enerjiyi tasarrufla kullanmalıdır. Çünkü, söz konusu enerji, hem yenilenemez bir sermayedir hem de yakıldıklarında atmosfere saldıkları atıklar yalnız sürdürülebilir bir kalkınma olanağını değil, insanlığın geleceğini de tehlikeye atıyor;

– Atom enerjisinin kullanımları sınırlandırılarak, yeni ekolojik felaket nedenleri artırılmamalı; ayrıca, bu kullanımdan doğan atıklar, insanlık için pek uzun yıllar tehdit oluşturacaktır. Atomik elektrik, bugünkü teknolojimiz göz önünde tutulduğunda başka enerji kaynaklarının yerine geçireceğimiz türden bir şey değildir.

Ancak açıktır ki, amaç, kimi teknolojilerin üretimini ve kimi nesnelerin de tüketimini azaltmak için azaltmak değildir; söz konusu olan, onların, yerlerine başkalarını koyamayacağımız usul ve nesnelerden bütün insanlığın gerçekten yararlanabilmesi için, çevre üzerindeki olumsuz etkilerine egemen olmak ve dahası azaltmaktır. Bir başka türlü söylemek gerekirse, çevreye saldırıları durdurmak; yaşamın yeryüzündeki temel koşullarını değiştirip saptırmadan yaşam tür ve düzeylerini iyileştiren her şeyi geliştirmektir hedef!

Bu ekonomik koşullara siyasal ve sosyal koşulları eklemeli: Sürdürülebilir bir kalkınma sürecine giriş ve onu genişletmek, her düzeyde (dünya çapında, bölgesel, ulusal, yerel) köklü değişiklikleri de içine alıyor. Dünyanın doğal zenginliğini sürdürüp yaşatma amacı, uluslararası ticaret planlarına, fiyatlara, kalkınma için yardımlara, çoğu ülkeyi sıkıp boğan borç yükünü hafifletme ya da ortadan kaldırmaya yansıtılacaktır, kurulması gereken, daha hakça, kimi yerde ve kimi amaçlar uğruna –dünya çapında– yeniden bölüşmeleri de içeren bir uluslararası ekonomik düzendir.

Bölgesel, ulusal ya da yerel çapta girişilecek reformlar da az değil ve çoğu kez birer devrim niteliğini taşıyorlar: Toprakların yeniden dağıtılması, insan hakları ve bu arada pek de önemli olarak kadın hakları, yeni fiyat sistemleri ve kredi koşulları... Hukuku tepeden tırnağa gözden geçirmek, zihni ve

fikri bir devrim yapmak, siyaseti köklü bir değişikliğe uğratmak ve sorumluluklar yüklemek. Ne adına? Gezegen çapında bir işbirliği çerçevesi içinde, bütün dünyayı, insanlar ve kaynaklar arasında sürekli bir dengeye doğru ilerletmek için!

Birleşmiş Milletler'in yayınladığı, daha önce zikrettiğimiz *Nüfus, Kaynaklar ve Çevre* adlı eserde şöyle deniyor: "Bir kalıcı gelecek yolunda yapmamız gereken nedir, biliyoruz. Bilimsel bilgiler toplanmış, kendine özgü teknikler hazırlanmış, ekonomik çözümlemeler yapılmış, siyasal gerekler belli olmuştur... Ama çoğu kez eksik olan harç, siyasal iradeyi işe koşmaktır."

Peki, sürdürülebilir kalkınmanın nüfusa etkisi ne?

Daha az hızlı bir nüfus artışının yararı her şeyden önce şu olacak: Zaman kazandırarak, insanlığın süreklilik savaşında zafer sağlamasında şansını artıracak. Ama sosyal ve insansal öğelerin açılıp serpilmesiyle, yani tıpsal özenler, eğitim, kadının statüsünü yükseltme, toplu güvenlik sistemlerini yaygınlaştırma, aile planlaması, demokratik kurumları değerlendirme... bütün bunların desteğiyle sürdürülebilir kalkınma yolunda atılacak adımlar da, nüfus artışının yavaşlamasında yardımcı olacaktır.

IV

HER YERDE KENT VE HER YERDE DE BUNALIMDA

Binlerce yıl önce ortaya çıkan kent, aslında insanlık tarihinde bir aşamadır. Kırsalın uzağında, yalnız ticaret ilişkilerinin yoğunlaştığı bir uğrak noktası değil, yaşam biçimi, sosyal ve siyasal ilişkileriyle de bir uygarlık merkezi oldu kent. İnsanları ortak idealler çevresinde toplayıp bireyler ya da sosyal kümeler arasında karşılıklı bağımlılık biçimlerinin, bütünleşme yeteneğinin, dayanışma duygularının, bu arada incelik, kibarlık ve görgü kurallarının yaratılışı orada gerçekleşti. Batı dillerinin çoğunda nezaketi, zarafeti ve görgülü olmayı dile getiren kelimelerin Yunanca ve Latince "*polis*", "*civitas*" ve "*urbs*" kelimelerinden kaynaklanışı bundandır. İnsanları "*agora*" ya da "*forum*"da toplayarak, onlara yurttaşlık bilincinin kazandırılması ve belli bir siyaset idealinin aşılanışı da kentlerin eseridir. Böylece kent, anıtlarının güzelliği, yenilikleri, çağdaşlığı ve içinde oturanların yaşam biçimi ile gözleri büyülemekle kalmadı, o yaşam biçiminden kalkarak dünyayı, giderek evreni özgürce yorumlamanın kapılarını da açtı duygu ve düşünceye: Politika gibi, sanat ve felsefe de kentlidir. Uygarlığın (*medeniyet*) Arapçada kent anlamına "*medine*" kelimesinden türetilmiş olmasının ince bir anlamı olsa gerek.

Ne var ki kent, dünyanın her yanında gırtlağına kadar sorunlar içindedir bugün; gücünü ve özgünlüğünü yapan ne ki var, yavaş yavaş kaybeder haldedir: İdeal yaşamın yerine kötü yaşamın, konforun yerine rahatsızlığın, zararlı şeylerin simgesi olup çıkmıştır o. Zamanımızın büyük sosyolojik hastalıklarının orada birikip yoğunlaştığını görüyoruz artık: Şiddet, dışlayıp toplum dışına atma, yoksulluk, hava kirliliği, asayişsizlik ve güvensizlik, ruhsal gerginlik, karışıklık, yalnızlık... Yaşadığımız yıllarda kentin damgasını taşıyan olgulardır.

Peki niçin? Nereden kaynaklanıyor kentlerin bunalımı?

KENTLER NİÇİN BUNALIMDADIR?

Söz konusu bunalımın[1] başta gelen nedeni kuşkusuz şu: Kentler, olağanüstü bir büyüyüp gelişme içindedirler. XIX. yüzyılın başlarında dünya nüfusunun olsa olsa yüzde 3'ü kentleşmiş durumdaydı; bir on yıla kalmaz, insanlığın yarıdan fazlasının kentlerde yaşayacağı söyleniyor. Öyle olunca, insan soyu, gerçekten bir kentli soy olup çıkacak demektir. Sorun Kuzey'i olduğu kadar Güney'i ilgilendiriyor; nitekim Güney'de kentler, bir 20-30 yılda kelimenin tam anlamıyla "patladı"lar. 1950'de, 5 milyondan fazla ahalisiyle 6-7 yerleşme yeri vardı sanayi ülkelerinde (Şanghay bir yana); günümüzde ise, nüfusu 5 milyonu aşan 37 kentten 25'i Güney'de bulunuyor. Afrika'da Kinshasa'nın nüfusu 20 kat, Lagos'unki 30, Abican'ınki de 35 kat artmıştır...

Ölçüsüzlüğün kentleri ise yalnız ahalisi artmakla kalmıyor, sınırları da genişliyor: Bugünkü yapılaşma sürerse, en büyük yerleşme yeri –24 milyon nüfusuyla– Tokyo olacak; onu, 23,9 milyon nüfusuyla New York-Filadelfiya merkez kenti izleyecek ki, 14.150 kilometrekare yüzeyiyle dünyanın en geniş yerleşim merkezi olacak; bu arada Sao-Paulo 17 milyon, Meksiko 15,9 milyon ve Seul 15,3 milyon olacak. Hemşerilerini kelimenin gerçek anlamıyla ezip öğüten ve bir anlamda da hapseden dev kentsel oluşumlar onları köleleştirip çıkmışlardır ki, bu gerçeği daha 1930'da Fritz Lang *Metropolis* adlı filmiyle önceden görmüştü.

Olgu, dünya çapında olsa da, zengin ülkelerle Üçüncü Dünya ülkelerinde aynı sonuçlara yol açmıyor: Güney'de kentle kırsal arasındaki bölünme pek çarpıcı iken, Kuzey'de kentlilerin yaşam biçimi genelleşmiş ve kentlerin dışına da taşmıştır. Vaktiyle başkentlere özgü bilinen ve kırsaldakilerin gözlerini büyüleyen –elektrik, musluk suyu, kanalizasyon, telefon, asfaltlı yollar gibi– kolaylık ve rahatlıklar küçük kentlere, köylere, çiftlik evlerine kadar yayılmışlardır. Avrupa'da, Amerika'da, Japonya'da, medyanın sergilediği kent yaşamı standardı, her yandadır artık.

---

1) Bu konuda bkz. Ignacio Ramonet, "Supplique pour le genre urbain", *Manière de voir,* Octobre 1991, sy. 13, s. 6-7.

Ne var ki, bu arada, iktisadi etkinlikler yeni hemşeri kitlelerini çekip yığarken, kentler de gerilemişlerdir: Kent merkezi canlanıp güzelleşirken, gayrimenkul fiyatlarının artışı, en orta halli insanları bile uzak banliyölere kaçırtmıştır (Fransa'da kentlilerin yüzde 43'ü banliyölerde yaşamaktadır). Kentlerin merkezi terk edilirken, kangrenleşmiş, ayyaş ve serserilerin mekânı olup çıkmıştır; her türden dışlanmış ve uçta yaşayan insanlar bakımsız berhanelerde bir sığınak bulmuşlardır kendilerine.

Öte yandan, otomobil, yaşamsal mekânı kemirip dururken, gayrimenkul spekülasyonu, varlıklı mahalleler ile banliyö siteleri diye –birbirinden keskin çizgilerle ayrılan– bir farklılığa yol açmıştır: Birinde insanlar parlak bir yaşamı sürdürürken, ötekinde yeteneksiz mimar ve şehircilerin tasarladıkları kalitesiz, yeknasak, çirkin konutlarda barınır olmuşlardır. Çabucak ve az parayla kurulan bu sitelerin çoğu, kısa bir süre sonra çaptan düşmüş, itici bir nitelik almış, sosyal durumları iğreti insanları, işsizleri, yabancı kökenlileri, hiçbir mesleği olmayanları... bir araya getiren gettolara dönüşmüşlerdir.

Merkezin bakımsız evleri ve banliyö siteleri bütün bir kent demek değil; toplumdaki derin bir rahatsızlığın simgeleri de onlar. Ekonomik ve sosyal bunalımın genişliğini ve etkilerini de açığa vururlar; orada burada birden patlayan şiddet eylemleri, söz konusu bunalımı kafalara çarpar. Öyle olunca da güvensizlik duygusu genelleşir; metro gibi ortak taşıma araçlarıyla yayılır ve medyada iç karartan yankılara dönüşür. Kentin üzerinde korku dolaşır. 90'lı yılların başlarında Lyon ve Paris banliyölerinde, Brüksel gar mahallesinde ya da İngiltere'de Newcastle'da patlak vermiş şiddet gösterileri, bütün bu olguların bir ülkeyi nasıl baştan başa yaraladıklarını gösteriyorlar.

Bu gelişmelerin sonuçlarından biri, Fransa'da bir kent bakanlığının kurulması oldu. Çünkü yetkililer, Amerikan türünde bir belanın karşısında onu nasıl savuşturulacağını sorup duruyorlardı kendilerine. Gerçekten Amerika Birleşik Devletleri'nde, piyasanın kanunu (gayrimenkul spekülasyonu) bir kaba kuvvet ordusu yaratmıştır; on binlerce meskensiz, milyonlarca yoksul bu ordunun içindedir ve sefalet, ceplerini boşaltıp durmaktadır ona. South-Bronx'un (New York) kimi mahallelerin-

de çocuk ölüm oranı, Bangladeş'tekinin kat kat üstündedir; rekabetin mahvettiği kimseler, ayrımcılığın kurbanı özellikle siyahiler ve İspanyollar, çoğu kez alkolde, uyuşturucuda ve özellikle de şiddette gelip karar kılmış bu insanlar oraya kapağı atıyorlar. 1990'da, Birleşik Devletler'in sokaklarında 23.200 Amerikalı öldürüldü. Tam bir savaştır bu! Daha da kötüsü, Körfez Savaşı'nda hava akınlarında 24 Amerikan askeri yaşamını yitirirken, yine o sıralarda sadece Dallas'ta 52 kişinin canına kıyılmıştır. Polisin sayısını hatırlatmayalım: Los Angeles'ta, 417 kişiye bir polis düşmektedir; Washington'da ise 126 kişiye bir polis... Amerikalıların yüzde 79'unun, yönetimlerinin başta gelen işinin "kentleri kurtarmak" olduğunu söylemesi, şaşırtıcı olabilir mi bu durumda?

Güney'e gelince... Kentler, şaşırtıcı, neredeyse çılgınca bir büyüyüp gelişme gösterdiler orada. Bir yüzyıl kadar önce sadece birer köy olan Lagos, Casablanca gibi yerler, bugün biri 7, öteki 4 milyon nüfusuyla dev bir yerleşim merkezi durumundalar. 1960'ta, hiç yoktan kurulan Brasilia'nın nüfusu daha şimdiden 3 milyonu aşmıştır... Bir on yıl dolmadan beş kentin nüfusu 15 milyonu aşacaktır ki, içlerinden dördü Güney'dedir.

Kırsalın süreğen sefaletinden, feodal baskılardan ve kimi zaman da savaşlardan kaçan kitleler, kentler çevresinde yığışırlar; hemen hepsi de sömürgeci güçlerce kurulmuş ve yabancı yatırımların toplaştığı merkezlerdir bunlar ve çoğu kez de limanlardır. Lima, Manila ya da Seul gibi kentler, gerçekten dev yerleşim yerleri oldular. Belli başlı ekonomik etkinlikler, oralarda, kimi zaman ülkenin geri kalanını "kurutacak" ölçüde toplaşmışlardır: Örneğin, Tayland'ın nüfusunun yüzde 10'unu barındıran Bangkok, iç brüt hasılanın yüzde 80'ini sağlar; ve Bangladeş'in nüfusunun yüzde 4'ünün yaşadığı Dakka, dönüştüren sanayilerinin yüzde 60'ını barındırır.

Güney'deki kentlerin çoğu, güçlü planlama araçlarından ve gelen yeni göçmen kitlelerine konut, iş, sosyal ve sağlık hizmetleriyle eğitim olanakları sağlamaktan uzaktırlar. Örneğin Lima, nüfusu her yıl 250.000 arttığı halde, donanım için, kişi başına ve yılda olsa olsa 60 franklık bir gelire sahiptir... Böylece, 600 milyona yakın insan –ki Güney kentlerindeki nüfusun

yarısı demektir– kanalizasyonu, çoğu kez suyu da olmayan sağlıksız gecekondularda, yani korkunç koşullarda yaşamaktadırlar. Lagos, Kinshasa, Dâr-üs Selam gibi dev başkentlerin gerçek kamu taşımacılığı ve çöp boşaltma sistemleri yoktur; öyle ki, bu çöpler birikir, sinek yapar ve fareler yoluyla da hastalık yayarlar çevreye. Son kolera salgınlarından birinin Peru'nun "favela"larında (gecekondu) doğmuş olmasında şaşırtıcı bir yan var mıdır? Yığınla kentte sadece soluk alıp verme bile sağlık için tehlikeli olabilir. Latin Amerika'da yılda 24.000 ölümün nedeni yerleşme yerlerindeki atmosferik kirlenmeye bağlıdır.

Bu berbat iri kentleri ve onların karmakarışık ve denetim dışı çoğalışını biçimlendiren yoksulluktur. Yoksulluk, kırsalda kaybolmaksızın kentlere de kalkıp gelmiştir: Venezuela'da yoksulların yüzde 85'i, Brezilya'da yüzde 75'i ve Meksika'da yüzde 69'u, kent merkezlerinde yaşamaktadır. Bir on yıla kalmaz, Üçüncü Dünya'nın kimi kentleri dev boyutlar kazanacaktır: Meksiko'nun nüfusu 31 milyon olacaktır; Sao Paulo 26 milyon; Rio de Janeiro, Bombay, Kalküta, Cakarta da 16 milyon... Daha büyük kent merkezinden yirmisi, gezegenin en yoksul ülkelerinde boy atacaktır. Buna bakıp sormalı: Kuzey'de olduğu gibi Güney'de de, kent soyunun trajik oluşumu üzerine eğilme zamanı gelmiş değil mi?

Kentler, kaçınılmaz biçimde, suç, uyuşturucu, şiddet ve ahlaksal çözülüş mekânları olup çıkmışlardır. Çocuklar, bu kentsel sefaletin başta gelen kurbanlarıdırlar. 100 milyona yakın çocuk, Üçüncü Dünya'nın büyük kentlerinin sokaklarında hemen hemen terk edilmiş halde yaşamaktadır. Örneğin 1991'in ilk dört ayında, Cuzco'da (Peru), on iki yaşından küçük 600 kadar çocuk, kendi ailelerince terk edildiler ya da satıldılar. İrlandalı ünlü yazar Jonathan Swift 1729'da yayınladığı *Yoksul Çocuklarının Ana-Babalarına ve Ulusa Bir Yük Olmalarını Önlemek İçin Sıradan Öneri* adlı eserinde, yoksullara, çocuklarını yemeden önce iyice semirtmelerini öğütlüyordu. Verdiğimiz örnekte, yetkililer, yazarın önerdiği vahşi önleme mi başvuracaklardır acaba?

BÜYÜK KOPUŞLAR VE GERİLİMLER ORTAMI

Nüfus baskısı, kırsaldan göç, bütün gezegene yaygın başta bu iki olgudan dolayı, insanlar kentlerde yığışıyor; ve bu ölçüsüz birikme, gitgide insanın dizginleyebileceği bir şey olmaktan da çıkar haldedir. Her yerde, Güney'de olduğu kadar Kuzey'de de, dört bir yana yayılan yerleşmeler, çevresel, sosyal ve ekonomik dengeleri altüst etmekte; servetlerin büyük bölümünü çekip toplamakta ve ayrıcalıklı bir azınlık ile dışlanmışların giderek azmanlaşan kitlesi arasında öylesine gerilimlere yol açmaktadır ki, demokratik bir iktidarın barışçı yoldan bunu gidermesi güçlüklerle doludur.

Bu büyük kopuşlar ve gerilimler ortamına yakından eğilmekte yarar var.(2)

Kırsalın dev insan dalgasına, bu arada Üçüncü Dünya'nın seline uğramışlık, günümüz kentlisinin en baskın saplantılarından biridir. En eskilerden biridir de bu: Binlerce yıl öncesinin Romalıları için, uygarlığın doruğu olan site, Spartaküs ve Got'larca tehdit edilmişti; Yunanlıların gözünde de, polis, Barbarların tehlikesi altındaydı; büyük İslam düşünürü İbni Haldun'a göre de, medine, yani kent, kabilelerin darbeleri altında çöküp gitme felaketiyle yüz yüzeydi... Tarihsel her büyük kopuş, böylesi korkulara ve gerilimlere yol açar. XIX. yüzyılın Paris'i, "esrarlı"ydı ve Eugène Sue'nün *Paris Esrarı*'nda anlatılır bunlar; kent, Victor Hugo'nun *Sefiller*'inde sergileyeceği "sefiller"ce istila edilmişti.

Yorumlamakta olduğu kadar düzenlemekte de güçlükler içinde çırpındığımız yığınla dönüşüm ve dengesizlik tomarının adı olan günümüzdeki bunalım, bütün bu korkuları yeniden canlandırıyor. Bir yanda, mahallede ve işyerinde sosyal bağ gerilmiştir; gayrimenkul spekülatörün elindedir; taşıt güçlükleri, hava kirliliği çalışamaz hale getirmiştir kenti, boğmuştur. Öte yanda, "gecekondular dünyası" yayılmaktadır, yerine göre açlığın, ayaklanmaların ve denetlenemez bir şiddetin dünyasıdır bu.

2) Bkz. Claude Liauzu, "Le lieu de toutes les fractures", *Manière de voir*, Octobre 1991, sy. 13, s. 10-13; Henri Lefebvre, "Les illusions de la modernité", aynı dergi, s. 14-17. Ayrıca Jean Chesneaux, *Modernité-monde*, Le Découverte, Paris, 1989.

Vaktiyle uygarlığı korumak için bir sınır (*limes*) çekilebiliyor, bir duvar örülebiliyordu, bugünse bunu yapamaz durumdayız; hâlâ o düşüncede olanlar olsa da, sorunlara çözüm değil hiçbiri.

Bugünkü patlama başka bir şey; bir hiyerarşi değişikliği, çağdaş dünyanın geri döndürülemez bir eğilimi. 1800'e doğru, dünya nüfusunun yüzde 3'ü kentleşmişti; 2000 yılı dolayında ise, yarıdan fazlası kentlerde yaşayacak ya da kırsalın dışına çıkmak için can atacak. Latin Amerikalıların dörtte üçü bu durumdadır şimdiden ve Afrika, kentlilerinin sayısının her yıl yüzde 10 arttığını görür. XIX. yüzyılın başlarında, nüfusu 100.000'i aşkın olsa olsa 20 kent vardı, bugünse 900'dür bu sayı; ve yarının azman kentleri Asyalı, Latin Amerikalı, Afrikalı adlar taşıyacak; Paris, Meksiko'dan üç kez, Şanghay ile Pekin'den iki kez daha az nüfusa sahip olacak.

Mümkün mü bu patlayışı önleyip durdurmak?

Gecekondu mahallelerini yıkmak, ya da oralara girişi çıkışı yasaklamak hiçbir şeyi çözmüyor. İlk gecekonduların ortaya çıktığı 30'lu yıllardan beri bütün baskı biçimleri denendi ve hepsi de başarısızlıkla sonuçlandı. Artık, uluslararası örgütlerin de katılımıyla, bu kaçınılmaz hareketleniş karşısında başka çözüm yolları aramalı ve uygulamalı.

Gerçekten, kendini ortaya koyan ve daha da koyacak olan sorunların niteliği, dünya çapında düşünmeye zorluyor. Şehirleşmeyi belirleyecek olan da böylesi bir bakıştır: Dünün sıradan fikirlerinin tersine –Doğu, Batı ve Güney diye– üç dünya yok, bir merkez ve çevresi de; bir egemen sistem var ki, onda da "Güney" ve özellikle de kentler, bağımlılık içindeler. Nüfus artışı, köy topluluklarının çözülüşü, kırsaldan göç, bütün bunlar, bir Batılılaşma sürecine sıkı sıkıya bağlılar; ve süreç, piyasa ekonomisi, ölüm oranının düşüşünün daha da etkilediği nüfus artışı, yeni modellerin genelleştirilmesi gibi yollarla genişliyor ve derinleşiyor.

Sermayelerin, ürünlerin, insanların, bilgilerin akışı, yeni bir coğrafya yaratıp örgütlüyor ve bu, uluslarla devletlerin coğrafyasına kendini yukardan dayatıyor; kentler de bu coğrafyada birbirine bağlantılı. Jean Chesneaux'un belirttiği gibi, bütün toplumlar, artık, bir modernite, bir ilişkiler ve bağımlılıklar ağı içinde bütünleşmiş haldeler ve hiçbiri de bunun dışında kalmış değil.

Kolombiya'da, Lübnan'da, Asya'da uyuşturucu bitkisi ekip biçen köylü, uluslararası bir örgü içindedir ve onun bir ucu Paris metrosu ile Washington'da ise, bir ucu da İsviçre'nin bankalarındadır. Buna karşılık, bir Üçüncü Dünya metropolünde bir iktidar devrildiğinde bütün bir dünya sistemi de sarsılmaktadır.

Oysa kentler, kritik noktalarıdır da sistemin.

Nitekim, zaman zaman büyük çatışmalara sahne olurlar. Şiddet, içerde olduğu kadar dışarıya karşı da direnişin tek biçimidir. Hemen her yerde aynı şema tekrarlanır ve hepsi de Kuzey-Güney ilişkilerinin yapısına bağlı koşullarda ortaya çıkar.

Dışlanış ve geçicilik, hepsinde, özellikle emek alanında ağır basar: İş yokluğu, işten çıkarma, ücretin iğretiliği, giderek genişleyecektir. Magrip için öngörülerin ortaya koyduğu şu: Çalışabilecek yaşta insanlar yılda yüzde 3 ya da 4 arasında çoğaldığından, önümüzdeki yakın yıllar pek çetin geçecektir. Hindistan'da, artan nüfusu emebilmek için, içine girdiğimiz yüzyılın başlarında 100 milyon iş yaratılmış olmalı. Oysa, Kuzey-Güney ilişkilerinin bugünkü çerçevesi göz önünde tutulduğunda, ekonomi bunu sağlayamaz durumdadır.

Gitgide daha çok açıktır ki, Üçüncü Dünya'nın kentleşmesi, Büyük Okyanus'un "küçük canavarlar"ı bir yana bırakılırsa, öyle sanıldığı gibi bir kalkınma öğesi değildir: Kentleşme, ekonomiyi ileri dış ekonomilere bağlanmaya, beslenmede bağımlılığa, üretken olmayan alanlarda dev harcamalara sürüklüyor. Dünya sisteminin tutsağı haline gelen kent de, ulusal mekânda bir kalkınma ve bütünleşme kutbu rolü oynayamıyor.

Daha da korkunç olanı şudur: Kent, tutarlı ve bağdaşık bir sosyal doku da yaratamıyor. Avrupa'da "yeni yoksulluk", sosyal durumlarda patolojik bir uçta olay değil, kapitalizmin mantığının doğurduğu bir olgudur. Hemen bütün ülkelerin uyuşturucu mafyasının etkisi altına girmesini de öyle olağan dışı karşılamamalı; "normal" piyasanın güvence altına almadığı halkın dökülecek bir yol da budur. Bogota'nın sokağa terk edilmiş çocukları, Kahire'nin çöp kutularını eşeleyen insanları, Bombay'ın kaldırımlarda yatıp kalkan fahişeleri, iki vitesli bir dünya toplumunun çözülüp dağılışının en çarpıcı simgeleridir. Sapıp savrulma, tek başına kalmışlık, "gerikalmış" denen ülkelerde sayısı yüz milyonlara varan kitlelerin nasibidir. Çünkü, devleşme insansal ölçüleri aşmıştır. Sao Paulo, 50 kilometre uzun-

luk ve 40 kilometre genişlikte bir alana yayılmıştır: İster Meksiko, ister Los Angeles ya da Paris olsun, bu çapta yerleşmelerin, ne bir uygarlık ve politikanın ana çerçevesi olan İlkçağ Yunan ya da Roma sitesi ile, ne bağımsızlıklarının üstüne titreyen ortaçağ komünleriyle, ne Rönesans'ın ve Aydınlıklar yüzyılının yüksek düzeyde kentleriyle, ne de XIX. yüzyılın başkentleriyle hiçbir ortak noktası yoktur.

Bu durumda, şu soruya yer vardır: Kentli olmak ne demektir? Merkez, yani ortak bir anlam, bir bilinç veren yer! Kuleleri, katedralleri, büyük camileri, yani o güzelim mimarlık simgeleri, başını alıp gitmiş çevrenin ulaşamayacağı kadar uzakta kalmış ya da yerlerine beton geçmiş ve ezilmişlerse, bir kimliğin oluşması nasıl mümkün olabilir?

Bitmedi: Zaman zaman yapılan seçimler bir yana bırakılırsa, kentin yönetilişi, kentte oturanların katılımı olmadan teknokratik biçimde, merkezileşmiş ve otoriter bir anlayışla yürütülüyorsa, ya da kent devletin, onun baskıcı örgütünün denetimi altına girmişse, bir siteye ait olma duygusu nasıl billurlaşacaktır?

Avrupa'da, vaktiyle "agora"ların ve "forum"ların icat edildikleri yerlerde, yurttaşlığın sesini yükseltebileceği mekânlar artık yoktur. Örneğin belediyenin hangi mekanizması hakkında Parislilerin aydınlık bir fikri vardır? Geçmişin Işık Kent'inin kişiliği eriyip gitmiştir. Ya da yönetimle ilgili dedikodulu bir haber olursa basında ve televizyonda yer alabilir. Tam bir "politikadan arınma" gerçekleşmiştir. 60'lı yılların kent ve belediye üzerine yoğunlaşan o bereketli tartışmaları bile uzakta kalmış bir anıdır. İşçilerin ve belediyecilerin ete kemiğe büründükleri militan gelenek silinip gitmiş gibidir. Sosyal planda bir umursamazlık, bireyci bir içe kapanış, aklını tüketime ve güvenliğe takmış bir saplantı: "Postmodern" kentleri nitelendirenler neredeyse bunlar.

Öyle de olsa, Batılı toplumlardaki yurttaşlık bunalımı elbet bir yazgı da değil. Ne Aldous Huxley'nin *Dünyaların En Iyisi*, ne George Orwell'in *1984*'ü, Batı'nın kaçınılmaz geleceğini temsil etmiyorlar. Olan biten açıkçası şudur: Totalitarizmin demokrasilerin karşısına dikildikleri yerlerde, demokrasiler köklü kitle hareketleriyle kendilerini dayatmışlardır. An-

cak, dünya sistemi, en vahim boşluklarını Güney'de belli ediyor, en zayıf olduğu yer orasıdır. Çöküşler de önceden görülebilir haldedir: Yıkılışların sonunda kaos ve yeni totalitarizmler mi bekliyor insanlığı? Yoksullar ve ezilenler, köktendincilik bayrağı altında mı ayaklanacaklar, yoksa özgürlüğün renkli sancakları altında mı?

Kurban, cellada dönüşebilir; devrimin ertesi hep ışıklı ve aydınlık değildir. Cezayirli yazar Kâtip Yasin, "Eskiler vahşeti artırırlar," diyordu ki, gerçektir. Cemaatçi ve dinsel tırmanışlar, beraberlerinde tutuculuğu, tekelciliği, yabancı düşmanlığını da alıp getiriyorlar.

Bir on yıl öncesinin Beyrut'u olan bitene pek güzel bir örnektir: Orada bir din ve mezhepten olma her şeyin ölçüsü olup çıkmıştı; ama bu, merkezi yıktı, sivil toplumu parçalara, klanlara, silahlı çetelere bölüp toz duman etti... Neredeyse her yanda, etnik ve dinsel çatışmalar, yoksulların yoksullara, zayıfların semizlere karşı yürüttükleri savaşlara dönüşüp soysuzlaşma tehlikesini taşıyorlar; arada, Yahudi kıyımına da bir pay ayrıldığı oluyor. Vicdanların tekeli, dünya düzeninin adaletsizliğine karşı protestonun tekeli ayetullahlara bırakıldığında, bu söylediklerimiz özellikle oluyor; Üçüncü Dünya'nın erkekleri ve kadınları, geleneğin hapishaneleri ile soyutta bir özgürlük arasında seçmeli kaldıklarında da böyle oluyor. Caracas'ta Olvidados'ların umutsuzluk ve şiddeti, arkasından gelen korkunç bastırma, demokrasinin dibini oydu orada; tıpkı Manila'da tutulmayan vaatlerin, Marcos'un yerine geçenleri meşruluktan yoksun bıraktığı gibi...

Nereye varacağız buradan?

Şuraya: Yücegönüllülük değilse de akıl, bu tür çıkmazlardan sıyrılmanın araçlarını arayıp bulmaya çağırıyor bizi. Kaosu, bir Çin seddiyle çevirebileceğimizin güvencesini kim verebilir? Resmî dilin o gerçeği gözlerden saklayan deyimiyle, "zayıf yoğunluklu uyuşmazlıklar"ı sonuna kadar bir bölgeyle sınırlayabileceğimize nasıl inanabiliriz?

Bunun mümkün olmadığının yığınla örneği var önümüzde.

Etik ve politik gerekçelerle, tek şeyin bahsini tutuşabiliriz ki o da demokrasidir. Terimin en gerçek ve güçlü anlamıyla demokrasi! Demokrasiyi, gitgide artan kitlelerin politikaya açılıp girmeleriyle nasıl uzlaştırabiliriz? Görece gönençten yararla-

nanlar ya da egemen sistemde şu ya da bu biçimde nasiplenenlerle dışlanmışlar arasında dayanışmayı nasıl kuracağız?

Çoğu soruya yanıt verilse de bunlara verilmedi. Ama en azından şu bir gerçek: Söz konusu yanıtları piyasanın serbest yasasında aramamalı; kent yaşamının bütün görünüşlerini ekonominin ve tekniğin mutlak egemenliğine tabi kılmakta da değil onlar; toplumu bir makine gibi görüp işlemekte hiç değil! Dizginsiz bir modernite ile ekolojik dengesizlikler arasındaki kopukluklar; nüfus artışı ile üretimdeki artış ve doğa ile bizim kalkınma mitolojimiz arasındaki kopukluklar; postmodernite içinde yaşama sıkıntısı ve Üçüncü Dünya'da yaşamanın eziyeti, bütün bunlar, kentleşmenin bağrında gelip toplaşmış çelişmelerdir.

Kentlilerin kenti yeniden fethetmesi ve belki bizim köylülükten kalıp da iç dünyamızda gerilere ittiğimiz köylü yanımızla barışmamız, hepsi de, kendi kişisel dünyamızın ve gelecek kuşaklara bırakamayı istediğimiz dünyanın büyük sorunlarıdır.

KUZEY'İN KENTLERİ, GÜNEY'İN KENTLERİ

Kuzey'de kent, sosyal ayrımcılıkların vitrinidir: İktisadi bunalım ve teknolojik ilerleme, işsizlik ve sanayide yeniden yapılanmalar, kent planlamalarındaki başarısızlık, gayrimenkul spekülasyonları, binlerce nüfusu banliyö-sitelerin gettolarına itip hapsetmiştir oralarda. Söz konusu insanların içinde başta gelenler gençler ve göçmenlerdir; hiçbir bütünleşme düşünceleri yoktur onların, umutsuzluklarını da gitgide daha sıklaşan patlayışlar halinde dökerler ortaya. Güney'de bölünüp parçalanmış megapoller görülür: Yüz milyonlarca insan, milyonlarca çocuk, köklerinden kopmuş bir halde, yazgılarına terk edilmişlerdir bu kent azmanı yerlerde; hava kirliliği ve spekülasyon, işlemez halde ya da hiç olmayan altyapılar. Bütün bu nitelikleriyle, Üçüncü Dünya kentleri, Batı'nın kent toplumu modelinin çözülüşünü haber verir gibidir.(3)

3) Bkz. Claude Liauzu, "L'impossible modèle urbain", *Manière de voir*, Octobre 1991, sy. 13, s. 40-43. Ayrıca, F. Massiah / J.-F. Trébillon, *Villes en développment*, La Découverte, Paris, 1988.

Gerçekten, Üçüncü Dünya'da yığınla gelişme gösterilebilir ki, hepsi de, aslında kentsel bir olgudur: İran kentlerinde İslamcı "Devrim", üç kıtada dinin uyanışı, Güney Afrika gettolarındaki ayaklanma, "ekmek" adına çatışmalar –Lübnan'da, Afrika'da, Hindistan'da– kent yönetimine katılmak için cemaatler arası çatışmalar, Bogota çocukları, metropollerdeki asayişsizlik... Ama hepsinde de olan, başka türden bir gelişmedir. Batı'yı örnek almış dünya kenti ile Üçüncü Dünya kenti arasında hemen hemen ortak hiçbir şey yoktur. Çatırdayıp çöken, bir başka barbar gezegen değil, egemen sistemin ana parçası, dünya çapındaki kent modelidir. Kalkınma vaat ettikleri halde dışlamaya yol açan, bir model ve bir sistemdir. Kentleşmedeki bunalım da, çok boyutlu bir olgu olup tarımsal yapıların çözülüşünden, toplumların küreselleşmesinden ve özünde kentsel bir dinamikten kaynaklanmaktadır. En azından, kalkınmacı düşüncede kente biçilen rolde bir değişikliğe gitmek gerekiyor.

Üçüncü Dünya'da kent, toplumun örgüsünde pek hassas bir bölge olarak görünüyor gitgide. İdarede merkezcilik, polis ve asker denetimi, kentlilerin her türlü özgürlüğünü yasaklıyor. Öte yandan, kent, Üçüncü Dünyalı kitleler için, bir yığın hizmete kavuşmak, beslenme, sağlık ve eğitim olanaklarına erişmek için bir umut kapısı. Bu ihtiyaçlar, örneğin Latin Amerika ya da Arap dünyasının popülist rejimlerinde –iktisadi pahası pek ağır da olsa– bir ölçüde ve geçici olarak karşılanıyor. Ne var ki, bu durum, gitgide daha az gerçekleşeceğe benzer. Magrip ve Mısır'da "ekmek adına" ayaklanmalar bunu gösteriyor: Oralarda olaylar, Uluslararası Para Fonu'nun baskısıyla zorunlu yiyecek ürünlerinin fiyatları artırıldığında patlak vermişti. Böylece, dış baskı, sonunda halkın yaşam düzeyindeki –geçici de olsa– dengeleri bozmuş ve "sosyal sözleşme"yi felce uğratmıştı. Örnekleri başka ülkelerde de görülen bu türden olayların zaman zaman tekrarlanmasının koşulları, henüz pek iyi fark edilmese de "yapısal"dır.

Ayrıca, gözleri egemen sistemin "modernite"si ile büyülenmiş şehirciler, konut sorununun toprak mülkiyetine, müteahhit ve spekülatörlere bağlı olduğunu görmezden gelirler: Bütün bunlar, çoğu kez siyasal iktidarlara ve para babalarına tabidirler, dahası şehircilik programları ile Dünya Bankası'nca kurumlaştırılmışlardır.

Ancak, şurası da açıktır ki, kültür, toplumların varlıklarına ve oluşlarına bir anlam vermek için aradıkları bir şeyse, Üçüncü Dünya, kenti yeniden icat etmenin aranışı içinde. Orada kentin yeni insanları bir geçiş dönemini yaşıyorlar. Gerçekten, kentleşme cemaatlerin çözülüp dağılması, aile, klan, kabile, köy topluluklarının, eski mahallelerin zincirlerinin parçalanması bir yerde. Bu yanıyla kentleşme, içine kapanmış, bireyin "kumaş üstünde bir nokta" olduğu toplumlardan, geleneğin hapishanelerinden bir kurtuluş gerçekte. Ne var ki, bu özgürlük, eğer sadece piyasanın, işsizliğin özgürlüğü olacaksa, dış modellerin darbeleri altında eski modelleri yıkacaksa, olumsuzdur. Çoğu Arap ve Müslüman kentinde, hele hele petrol körfezindeki kentlerde gördüğümüz budur. Müslüman toplumlarla Asya uygarlıklarında, kentin eski merkezi çoğu kez taklit, yapay, uyduruk, sahte bir Batılılaşma dalgasının altında boğulmuştur.

Böylece, İranlı köylünün dediği gibi, "büyük ortam", alabildiğine parçalanmış, "nizami olmayan" mahalle ve çevrelere bölünmüştür; hepsinde de, bir kökenden gelmenin, hısımlığın, aynı mesleği sürdürmenin dayanışması ayakta durmayı, bir asgari kolektif örgütlenişi sağlar. Daha da somut bir adlandırılışla, nedir "gecekondu"? Bir itilmeye karşı sığınak ve iktidarla pazarlık yapılan bir savunma hattı değil mi bir yerde? Kimi yerde camiler ve Latin Amerika'da cemaatlerin kiliseleri de bu rolü oynamaktalar...

Görüldüğü gibi ikili bir toplum karşısındayız. Asıl kentte böyle alt-kentler doğmuştur: Onlar, kente kabul edilmeyenlerin kentleridir; içindeki işgücünün üretimini –bir bölümüyle– eski dünya sağlar; sömürülme mutsuzluğuna bile uğramadığı olur onun; kendisini oluşturanlar, özellikle genç kuşaklarda, ekilmemiş topraklar gibidir.

Bütün bu söylediklerimizin bir sonucu da, "sosyal oluşumların atomlaşması"dır ki, kapitalist ekonominin mantığına göre açıklamak imkânsızdır. Bir sonuç da –özelle kamusal, etikle teknik...– diye parçalanmış şeyi yeniden birleştirebilen ideolojilerin; bireyleri ve cemaatleri tek başlarına yapayalnız kalmışlıktan kurtaran mesihçi ve mehdici –daha çaplı– hareketlerin yeşermesidir. Böylece, Eric Hobsbawn'ın "geleneğin icadı" dediği, İran'da ve Lübnan'da Şiiliğin ya da Brezilya kentlerin-

de halktan kimi çevrelerin söyledikleri şey üzerinde durup düşünmek gerekiyor. Sorun şudur: İktidar ve modernite, modernite iktidarı adına hakaret eden güçler, egemen gruplar, aydınlar, karar vermenin ve tarihsel girişimin dışında tutulmuş kitlelere, siteyi yeniden icat etmeyi önerebilecekler mi? Üçüncü Dünya bunu gerçekleştirecekse, bugünkü dünya düzeninin çerçevesi içinde, onun referans sistemine uyarak, ya da Batılı modeli tekrarlayarak olmayacak bu. Öyledir, çünkü bugünkü dünya kentini düşünüp kurmuş olan Batı, aynı zamanda gezegenin birliği ile parçalanmışlığı arasındaki patlayıcı gerilimi de yaratan sistemdir.

Üçüncü Dünya kentleri üzerinde düşünürken, onların pek az durulan bir gerçeği, sokak çocuklarından da bahsetmeli.[4]

1990 Ekim'inde, çoğu devlet, New York'taki Birleşmiş Milletler binasında, bir *Çocuk Hakları Üstüne Uluslararası Sözleşme* imzaladılar. Sözleşme, çocuğun korunması konusunda, imzacı devletlerin davranış kurallarını ve sorumluluklarını düzenliyor. Çocukların durumu, azgelişmiş ülkelerde daha da ağır bir nitelik taşıyor kuşkusuz: Çocukların erkenden ölümü, kötü beslenmeleri, okul dışı kalmaları pek çarpıcı o ülkelerde. Ne var ki, bu tür yetersizlikler, çoğu zengin ülkelerde de görülmez şeyler değil: Washington'da 1990 yılında açıklanmış bir rapor, hem de tehlike çanları çalarcasına, Birleşik Devletler'de, yoksulluk eşiğinin altında yaşayan binlerce çocuktan söz ediyor ve "ülkenin geleceğini tehdit eden ulusal bir trajedi" olarak nitelendiriyordu olayı. Söz konusu metin, ayrıca sefaletin, çocuklar ve yeniyetmeler için vahim sonuçlara yol açacağını belirtiyordu: Bozuk bir sağlık, okulda verim azlığı, erken gebelikler, suçlar, uyuşturucu alışkanlığı gibi kötülüklerdi bunlar. Belgenin açıkladığına göre, yoksulluk siyahilerle İspanyollar arasında daha da belirgin: 1987'de yoksul doğan çocukların oranı beyazların ailelerinde yüzde 15 iken, İspanyollarda yüzde 39, siyahilerde de yüzde 45'tir. Dev iktisadi kaynaklara sahip, dünyada da başta gelen bu ülke, böylece, gençliğinin büyük bir bölümüne yakışır bir gelecek sağlamaktan aciz haldedir.

4) Bu konuda özellikle bkz. Adolfo Pérez Esquivel, "Enfants des rues", *Manière de voir,* Octobre 1991, sy. 13, s. 45-46.

Brezilya'da, çocuklar ve yeniyetmeler –150 milyon dolayındaki– nüfusun üçte birine yakın durumdalar. Aralarından sekiz milyonu, sokakta, mutlak bir sefalet içinde yaşıyor; hepsi de "sosyal bir tehlike" halinde. Genelevleriyle ünlü bir bölgede, 14 yaşından küçük 400.000'e yakın kız fuhuşla yaşamak zorunda. Çoğu bölgede, özellikle de Sao Paulo'da, küçükler ucuz işgücü olarak sömürülüyorlar. Kentlerde çocukların üçte biri okuryazar değil, kırsalda bu oran yüzde 48'e yakın. Sağlık durumları da içler acısı: Aralarından yüzde 60'ı daha ilk yılda ölüyorlar; yüzde 20 bebek, normalden aşağı ağırlıkta, çünkü kötü beslenmiş; anaların yüzde 19'u bebeklerini altıncı aya kadar emziriyorlar. Doğum yaparken ölen anaların oranı da pek yüksek.

Küba, çocuk ölüm oranı gelişmiş ülkelerdekiyle karşılaştırılabilecek tek Latin Amerika ülkesi. Şili ile Kosta Rika da aşağı yukarı öyle. Buna karşılık Bolivya, Haiti, Peru, Honduras, Guatemala ve Nikaragua, çocuk ölüm oranının dünyada en yüksek olduğu ülkeler arasındalar.

Dünya Bankası, yoksulluk üstüne olan son raporlarından birinde, günlük geliri 1 doların aşağısında 1 milyar 100 milyon insanın bulunduğunu hatırlatıyor. Yoksulluk haritasında ise, Latin Amerika'nın garip ve çarpıcı bir yeri var: Hiçbir yerde yoksullarla zenginler arasındaki zıtlıklar oradaki kadar göze batıcı değil. Pek büyük eşitsizliklerin kıtası bu!

Ama şunu da söylemek gerek: Dünya Bankası ile Uluslararası Para Fonu'nun dayattığı ayarlama politikasıdır ki, ülkeleri, piyasada ve yatırımlarda durgunluğa, giderek yoksulluğa sürüklüyor; zengin ülkelerle yoksul ülkeler arasında gitgide derinleşen uçurumu kazan işte bu politikadır. Güney'in hammadde ve ürünlerine doğru dürüst fiyatları güvenceye bağlamak üzere, uluslararası ticarette şimdiye kadar uyguladığı kuralları değiştirmesi için Kuzey'e kendini dayatacak bir siyasal irade de yok. Tersine, eşitsiz mübadele sürüyor ve vahimleşiyor; ve Kuzey'in ülkeleri, yoksul ülkeleri ezen haksız bir borcun ödenmesini isteyip duruyorlar. Bu haksız durumun sonuçlarından biri, çocukların trajik yazgısıdır. Ortadaki sadece sosyal bir sorun değil, Kuzey'in izlediği ekonomik politikanın bir sonucudur. Üçüncü Dünya'nın çocukları, büyük bölümüyle, Kuzey'in ekonomik körlüğü ve utanmazlığının savunmasız

kurbanlarıdırlar. Yoksul ülkelere yollanan bağışlar ise, binlerce insanı ölümden kurtarsa da, sorunun temeline inmeyen yüzeysel davranışlardır.

Ne olacak bu çocuklar?

Bu çocuklar, yakalarını ölümden kurtarabilirlerse, büyüyecek, sonra da yurttaş olacaklar. Elbette kendi yönetimlerinden ve Kuzey'den hesap soracaklar ve başkaldıracaklar. İnanılmaz bir patlama gücüne sahip bir saatli bomba hazırlanıyor böylece; bu bomba patlayacak ve hiçbir vaat ve öğüt de para etmeyecektir sonra. Şimdiden aklımızı başımıza toplayıp, fazla gecikmeden, dünyamıza biraz daha ahenkli, tutarlı, insanlara paylarını tanıyıp veren uluslararası yeni bir düzen kuramaz mıyız? İnsanlık, bir bütün olarak kendisini ilgilendiren bir dramla karşı karşıya. Öyle olunca da, toplu olarak yeni kalkınma formülleri önermeli; zincirlerinden boşanmış bencilliklerin burgacına da aldırmadan cesur olmalıdır.

Toplumların yaşamında tam bir sosyal boğuluşa götüren borçlanma mantığına son vermeli. Bütçelerini Uluslararası Para Fonu'nun talimat ve tembihlerine hazırlamak için, hükümetler, sosyal nitelikte (sağlık, eğitim, her türlü yardım) bütün yatırımlarını kısıp azaltıyorlar. Sonuç da şu oluyor: Yoksulluk yayılıyor, orta sınıflar sefalete kayıyorlar, kentler sosyal çapından düşüp serseriliğin ve ayyaşlığın çerçevesi genişliyor, suçların oranı artıyor. Ve bu genel yoksullaşma, daha da özel bir şiddetle çocukları vuruyor; kendi hallerine terk ediliyor bu genç filizler ve sürekli bir sosyal tehlike haline geliyorlar. Latin Amerika'da, sokakta yaşayıp yiyen ve uyuyan 100 milyon çocuk var. Bir yirmi yıl kadar önce Bogota'nın *Gamino*'larıydı onlar, şimdi her ülkede rastlanan –"unutulanlar" anlamına– *Olvidados* olup çıkmışlardır. Örneğin Peru'da, terk edilmiş çocuklar o denli çoktur ki, bu ülkenin başta gelen bir sosyal sorununa bürünür ve bir iç savaş görünümü kazanır. O çocuklardan kimisi köylerden kaçar ve Lima'ya sığınır: Bir yandan, ayaklanmış grupların eline düşüp onlar gibi olmamak; öte yandan, askerlerce, terörizme yardım ediyor diye damgalanmamak için böyle yaparlar. Ama bir kez kente varınca, kolayca avlanırlar; ne yapacağını bilemez hale gelip ya modern esir tacirlerinin eline düşerler ya da uyuşturucu ve fuhuş içinde tükenip giderler.

Bu çocukların uğradıkları şiddet anlatmakla bitmez: Satılırlar, hapsedilirler, kaçırılır ve sömürülürler. Son olarak Rio de Janciro'da gerçek ölü mahzenleri bulundu; "ölüm birlikleri"nce yakalanıp öldürülmüş yığınla çocuğun bedeniyle doluydular, çocuk suçluluğunu böylece azaltmayı düşünüyordu katledenler. Ne var ki, böylesi bir suçluluk, hayatta kalmanın bir biçimidir. Bu, dayanılmaz bir duruma karşı, en zayıfların, en yoksulların bir tür direniş savaşıdır. Bu yeni yoksullar savaşı, ekonomik durumda bir değişiklik olmazsa bütün Güney'de genelleşme tehlikesini taşıyor. İnsanlığın üçte ikisi açtır ve çocuklarının öldüğünü görüyorlar; ve onlar, zenginlerin şöleni karşısında, sonuna kadar ellerini kavuşturmuş ve başları eğik kalmayacaklar herhalde...

Böylece, daha insanca bir dünyada daha insanca bir kent üzerinde nasıl düşünmez oluruz?

KENTİ DÜŞÜNMEK YA DA DÜŞLEMEK

Bağımsız bir uğraş alanı ve üstelik bilimsellik iddiasındaki modern şehirciliğin fikri kaynakları[5] Rönesans'ta aranmalı. O dönemde iki büyük eser dikkatimizi çekiyor: Birincisi, Alberti'nin yazdığı *De re aedificatoria*'dır ki, ev olsun kent olsun, ideal bir yaratışa götüren bütün akılsal kuralları tanımlamak ister; ikincisi de, Thomas Moore'un *Ütopya*'sıdır ki, bir gelecek gerçekliğin mekân ve ideoloji olarak ilk örneğini ortaya koyuyordu.

Onlardan önce, Batı'da, kent gerçekliği üstüne düşünce, uzun bir hazırlık dönemini yaşamıştır: Kentsel mekânla ilgili, dinin, kutsalın, sosyal uygulama ve kaygıların emrindeki bir görüşten ağır ağır sıyrılan ancak insanlığın bir bölümü olmuştur. İlkçağ'ın Yunan ve Roma'sı, kurulmuş mekânın örgütlenişini dine bağlayan bağları gevşetmeye çalıştı. Ortaçağda, bütün bir toplum gırtlağına kadar dine batmış da olsa, kentsel mekâna egemen olmanın çabası laik otoritelerden gelmiştir. Rönesans'la da, geçmişten kopuş hayata –tam anlamıyla– geçirilme-

5) Bu konuda özellikle bkz. Jean-Louis Harouel, *Histoire de l'urbanisme*, PUF, coll. "Que sais-je", 5e éd., Paris, 1995.

se de, bağımsız bir kent düşüncesinin temelleri atıldı. Akıl, kendini gitgide dayatır da olsa, ütopya hâlâ kentin kapılarındadır. İşte, Sanayi Devrimi'dir ki, modern şehirciliğe yol açar: Bir yandan, kentle ilgili geleneksel görüşlere reddiyede bulunurken, öte yandan yeni mekânları düşleyecek olan ütopyaya çağrı çıkarır.

Gerçekten, XVIII. yüzyılın dev eseri, Diderot ile d'Alembert'in *Ansiklopedi*'si, kent imgesindeki bütün bir evrime karşın, onunla ilgili olarak şu tanımlamayı yapıyordu: "Ortak bir surun çevirdiği ve yollara dizilmiş evlerin bir toplaşması." Sanayi Devrimi, teknik ilerlemeye dayanarak, bu geleneksel görüşü çatlatırken, kentin karşı karşıya bulunduğu sorunları da çoğaltır: Nüfus artmaya başlar, emekçilerin barınma koşulları çetinleşir; özellikle de, toplumda gitgide artan zenginleşme, düzeyi daha yüksek bir mekâna, daha çok ve karmaşık nesnelere ve hizmetlere ihtiyaç duyar olur. Modern şehirleşme, işte bu sorunlardan doğar; bilim iddiasına kalkarken de ütopyalarla beslenir. Özellikle, büyük bir etkisi olan ilerici şehircilik, geniş ölçüde bu ütopik modellerin eseridir; kent-karşıtı bir ideolojiyi sürdüren Fourier'in ütopyası böyledir ve kentsel mekânla kırsal mekân arasındaki geleneksel farklılığı daha da tanımaz hale getirir. Ne var ki, ilerici şehircilik, Marx'ın özlemine varır ve kırsalı gitgide kentleştirerek kent ve kırsal arasındaki farklılığı ortadan kaldırır.

Modern şehirciliğin elde ettiği sonuçlar, tartışılır da olsalar, büyük çaptadır; söz konusu sonuçları da, en başta tekniğin gücüne borçludur o ve sanayi uygarlığı bu gücün araçlarını mimarların, mühendislerin ve şehircilerin hizmetine vermiştir. O araçlar sayesindedir ki, ilerici şehircilik, hiç olmazsa Batı'da, insanları doğru dürüst bir çatı altına sokmayı başarmıştır. Ne var ki, başvurulan yolların sadece onlar olduğunu ve en iyileri olduğunu hiç kimse ispat edemez; bu yolların, birçok noktada kente karşı, hatta onu katleden nitelikler taşıdığı da açıktır. Kırsal mekâna gelince, şehirleşmenin yanlışlarına en çok o uğradı ve neredeyse bir kuşakta çehresi –olumsuz yönde– değişti. Doğal görünümlerden ve sitlerden hâlâ elde kalanı korumak, bugünkü ve yarınki şehirciliğin başta gelen görevlerinden biridir.

Kentlerin nerede olurlarsa olsunlar bunalım içinde olduklarını hatırlatmaya gerek yok[6]. Trafik güçlüğüne, hava kirliliğine, sosyal yaşamdaki istikrarsızlık ve güvensizlik gelip eklenmiştir. Sosyal bağ gevşediğinde, kentte yalnızlık duygusu daha da artıyor ve daha da derin bir kopukluğa yol açıyor. Bu ve buna benzer bütün olumsuzluklara bakıp söylenecek olan, "kentlerin sona erdiği" değildir; kaybolan kent değil, can sıkıntısı, umutsuzluk, şiddet ve ayaklanma biçiminde ortaya çıkan, kentliliktir. "Dışlanma" denilen bir tür veba, aslında kimliğin ve saygınlığın yok oluşudur. Giderek, yurttaşlığın iflasıdır bu!

Kenti tarihiyle, doğa ve estetikle bütünleştirme, sorunların çözümünde adımlardan biridir: Var olanı koruma tutkusuna ayrılacak pay nedir? Yenileşme adıyla sürdürülen doğanın yıkımına ne kadar yer vermeli?

Alman filozofu Heidegger, kent, bir yerde toplaşma eyleminden doğmuştur, derken ekliyordu da: Kent, zaman içinde akıp gidiyor. Ona göre kent adıyla söz konusu mekân, insanları bir araya getirip yerleştirirken, ölülere can veriyor ve yıkımları da gerektiriyor. Böylece kent, hem sürekliliği ve yenileşmeyi hem de yeniden yapmayı ve yaratışı açığa vurmalıdır. Kent, hareket halinde hem güzelliği hem de belleği dile getirir; geçmişi ulular ve onun anısını nakleder. Alois Riegel'in dediği gibi, bu hareket, insan yaşamının bir parçasıdır ve insanın varlığı gibi evrilir. Kentte anıtları korumak, donmuş olmanın tam tersidir; kentle anıtların ilişkisi süreklidir ve hareket halindedir. Kentte geçmişe saygının gelenekselleşmiş olması da çok şey anlatır.

Öte yandan ekolojik tartışma, bize yeryüzündeki yaşamın kalitesinin karmaşık bir dengeler bütününün sonucu olduğu ve modern teknolojinin bu bütünde derin kopukluklara yol açtığını anlatıp bizi bilinçlendirmekle kalmadı yalnız; bu düşünceler, kentlerin örgütlenişinde ve işleyişinde çoğu şeyi sorun haline getirdi.

Bu bakımdan iki grup sorun dikkati çekiyor: Bunlar da, doğal çevreyle ilişkiler ve "sera etkisi"dir.

---

6) Bu bunalımın etkileri üstüne bkz. Jean-Paul Lacaze, *La ville et l'urbanisme*, Flammarion, coll. "Dominos", Paris, 1995, s. 63 vd.

Her kent, kendisini kuşatan doğal çevreyle sürekli alışveriş halinde: O çevreden suyu, yapı maddelerini ve bütün tarımsal ürünleri alıyor. Ne var ki, oraya bütün atıkları fütursuzca yollamanın kötü alışkanlığını da edinmiş durumda. Bunların yol açtığı olumsuz sorunları sayıp dökmeye gerek yok. O sorunların ne kadarının üstesinden gelebileceğimiz de ayrıca bir sorundur.

"Sera etkisi"ne gelince, kimi gazların, özellikle de termik motorlarla konutların ısıtılmasında kullanılan yakıtların çevreye bolca yaydıkları gazların doğurduğu bir sonuç. Önlenemez bir şey değil bu. Her kişiye ya da aileye bir otomobilden kitle taşımacılığına, kentin ısınmasında merkezi ısıtmaya gitmek, akla ilk gelen önlemler arasındadır. Ne var ki, yığınla örneğe bakarak denilebilir ki gelişmeler, hiç de çevrenin korunması, özellikle de "sera etkisi"ni göz önünde tutma yönünde değil.

Burada, "adil ve sürdürülebilir kalkınma" ilkesinin altını çizen 1992 Rio de Janeiro Bildirisi'ni bir kez daha hatırlatmalıyız. Söz konusu kalkınma tipi, günümüz insanlarına pek yerinde yaşama koşulları sağlayacak politikalar öneriyor. Bu ilkeleri, kentler söz konusu oldukta ısrarla ve sabırla hayata geçirmekten başka çare yok. Kuşkusuz, çetinliklerle dolu bir konu bu, ama gezegenimizin yazgısı da ona bağlı.

Kent üstüne sürekli düşünmek ve düşlemek gerekiyor.[7]

Kent, yığınla sorularla yüz yüze olduğu halde, felsefi düşünce bunun anlamını kavramış olmaktan uzak. Oysa, felsefe ile kent arasında yakın bir ilişki var: Felsefe, eski Yunan'ın *polis*'inde doğdu. Kent, her şeyden önce kabileciliğe ve akıl dışılığa karşı bir zafer olmuştur; modern değerler üreten bir ortamda mitosa karşı aklın bir zaferiydi de o. Kırsalın ve kabile sisteminin aile iktidarlarının desteğinde büyüsel ve klan uygulamalarını uzaklaştıran da kent oldu.

Ne var ki, felsefe kentin kızı da olsa, kent, felsefi düşünmeye pek seyrek konu olmuştur; ya da konu olduğunda tartışmanın orta yerine oturmuyor kent; onu, düşüncenin doğrudan

7) Bkz. Yves-Henri Bonello, *La ville*, PUF, coll. "Que sais-je?", 2 éd., Paris, 1998, s. 110 vd.

nesnesi yapmak gerekiyor. Kentin, ele avuca gelmede büyük güçlükler taşıyan bir konu olması filozofun önüne bir engel olarak çıksa da, bunu aşması gerekiyor felsefenin. Çağımızda filozof, genellikle sosyal bilimlerin kapısını çalarak ne yapacağını bilmez bir halde ortada dolaşıyor ve kent de felsefi olarak düşünülmüş olmuyor.

Çetinlik, galiba kentin anlamındaki belirsizlikten ileri geliyor: Kent, hem içerik hem biçim, hem sabit hem değişen, sürekli olarak dönüşüme uğrayan ama sürekliliğini de şaşırtıcı biçimde sürdüren bir gerçeklik. İçinde oturanlardan daha kalıcı, ama onların heveslerine tabi, geçmişte kaybolup giderken yeniden doğan bir şey. Böylece kent, zaman ve varlık sorunsalının merkezinde yer alıyor.

İlkçağdan bu yana bütün bunların üzerinde duran filozoflar oldu: Kente bir modelin ideal ölçülerinden bakan Platon ile, yapay çözümlere karşı pragmatik bir tavırla karşı çıkan Aristoteles'i; daha sonraki yüzyıllarda bir Aquinolu Tommaso ile Ermiş Augustinus'u zikretmeli. Direrot'nun ılımlı yaklaşımının arkasından, Sanayi Devrimi'nin getirdiği çalkantının üstüne çarpıcı biçimde eğilen yine de Marx ve Engels oldu. Onlara göre, kapitalist saldırı asıl kentte somutlaşıyordu: Baskıcı devlet bürokrasisi ve yabancılaştıran tüketici pazardı kent; ama aynı zamanda da başkaldırı mekânı. Ortak koşullardan doğan kent, sınıfların karşılıklı durumuna dönüşmüştü...

XX. yüzyılda kent gerçekliği üstüne eğilen filozoflar da oldu: Hannah Arendt'in, Henri Lefebvre'ın, Jean Baudrillard'ın, Michel Foucault'nun ve başkalarının adlarını anmalı. Onların içinde Lefebvre'in *Kent Hakkı* adlı eseri (1968), önemli bir katkıdır kent üstüne felsefeye: Kent hakkı, bütün öteki hakların üstünde bir hak olarak sunulmakta ve yurttaş, anlaşma üzerine kurulu bir topluma katılmaya çağrılmaktadır.

Bütün bunlar olurken, kent, ütopyalara çerçevelik de etti; ütopyanın izdüşümü, kenti, ideal bir dünyanın modeli yapıp çıkıyordu. Konunun, İsa'dan önce V. yüzyılda Miletli Hippodamos'la başlayan, Platon'la süren, XVI. yüzyılda Thomas More'un *Ütopya*'sı ve Tommaso Campanella'nın *Güneş Ülkesi* ile yeni bir ivme kazanıp XIX. yüzyıla kadar uzanan pek renkli bir geçmişi vardır. Ütopya, gerçekleştirilmek de istenir; 1871 Paris Komünü, Proudhon'un düşlediği kente benzer gibidir.

Ne var ki, asıl esinleticisi daha çok, 1839'da yayınlanan *Emeğin Örgütlenişi* adlı eserin yazarı Louis Blanc'dır: Proudhon, işbirliğini tüketime bağlamak isterken, Louis Blanc bizzat üretim sistemine çatar.

Ancak, ütopyalar, daha iyi bir dünyanın modelini çizseler de, kent söz konusu oldukta her şey değişiyor. Çünkü kent, karmaşık, elc avuca gelmez bir gerçeklik, şiir dışında her türlü sahip oluşlara da başkaldırıyor.

Konuyu noktalarken eklemiş olalım: Tarihin bize bir öğrettiği de şu ki, bilimsel düşünceyi, sosyal örgütlenişi ve kent modellerini birbirine eklemleyen her kent kuşağı, yeni bir dünya anlayışına sahip. Bütün seçimler de henüz yapılmış değil. Dünyanın gitgide birbirine bağlandığı bir çağda, yeni bir kentlilik ve yurttaşlık anlayışının işin içine girmesini düşleyelim. Bunu gerçekleştirecek olan da yine insan olacak. Demokrasinin ve dayanışma duygularının geleceği, XXI. yüzyıl kentinin bağrında belirlenecek. Yeter ki, kent, gelecek kuşaklara yaşama ve birlikte hareket arzusunu nakletmeyi unutmasın! Kenti kendileri için sahiplenmeden önce, onu düşleyecek olanlar da yine o kuşaklar olacak.

Kent konusunu artık toparlayabiliriz.

İNSAN, KENT VE DEMOKRASİ

Kent, modern dünyanın gerilimlerini bir araya topluyor: Emeğin uluslararası işbölümünde Kuzey'le Güney'i; ortak kaynakların paylaşımında kentlilerle kırsaldakileri; çevreye ve ekolojik dengelere egemen olmak için düzenli kalkınma ile kör gidişi; iktidarın kullanılmasını denetlemek için zenginlerle yoksulları; kentin yaşamını düzenlemek için mülkiyet hakkıyla insan haklarını, piyasanın kanunu ile demokrasiyi karşı karşıya getiren gerilimler bunlar. Bu gerilimler yeni olmasalar da kızışma eğilimini taşıyorlar ve Batı'nın planlı kent gelişmesi modelinin başarısızlığını ilan ediyorlar.

Nüfusta artışın yol açtığı baskı, köyden kente göç ve çölleşme, kırsalla kent arasındaki geleneksel ticari ve kültürel ilişkileri ve alışverişi altüst ediyor ve yıkıyorlar. Kentin geleceği, gitgide –daha aşağı bir düzeyde ve bir bağımlılık durumunda

da olsa– metropollerin uluslararası ağıyla bütünleşme yeteneğine bağlı kalıyor; söz konusu metropoller de, piyasanın, üretim ve iletişim tekniklerinin, tüketim modelinin küreselleşmesine katılıyorlar ve hepsi de devletlerin egemenliklerini aşan şeylerdir bunlar. Aynı zamanda, kendi içinde mertebeli olan bu şebekenin sürdürdüğü eşitsizliklerin çoğalması, dünya çapında takımadaları yaratıyor; içinde dışlanmışlığın ve kent sefaletinin doluştuğu bu dev takımadalarda, Washington'dan Cakarta'ya, Paris'ten Sao Paulo'ya kadar yüz milyonlarca insan hapsolmuş halde.

İktidardaki merkezileşme ile bütünleşmiş New York'lu bankacı, teknokrat, işletmeci ya da üniversite araştırmacısı, Bronx'un bir gettosundaki unutulmuş yurttaşından çok daha fazla, Londra'daki, Meksiko, Sidney ya da Tokyo'daki meslektaşına yakın ve onunla sıkı ilişkiler içinde. Oysa, bunun tersine, takımadalardaki dışlanmışlar aynı sömürü mekanizmalarına tabi oldukları halde, aralarında hiçbir dayanışma yok. Durum böyle olunca da, kentte demokrasi sorunu, yeni terimlere bürünmüş olarak karşımıza çıkıyor.[8]

Nasıl yani?

Her bireye, demokratik uygulama için gerekli haklar ve özgürlükleri kullanmanın asgari maddi koşullarını sağlamayınca, kentin bütününe yönelik yönetim ve kalkınmaya egemen olmaktan vazgeçme eğilimi, orta sınıflara dayanmış olan oligarşiler için güçleniyor. Onun yanı sıra, Üçüncü Dünya'da, dünya çapındaki ağa bağlı görece bir gönenç adacığı ile, kendi başına terk edilmiş ve taşmaması için de çevresine set çekilmiş bir sefalet okyanusu arasında, yığınla kentte zaten gerçekleşmiş kopuşu kabul etme eğilimi de güç kazanıyor. Ya da, Kuzey'in kimi kentlerinde, özellikle Birleşik Devletler'de olduğu kadar Avrupa'da da görüldüğü gibi, toplumun yeni "tehlikeli sınıflar"ını, yani gençleri, işsizleri ve etnik azınlıkları, sosyal yardım ve denetim altında gettolarda soyutlama eğilimi gözlere ister istemez çarpıyor.

Bunlar olurken, piyasanın ve tüketim toplumunun dışladığı insanların –vitrinin arkasında kalıp olan biteni rahatça gö-

8) Christian de Brie, "L'Homme, la ville et la démocratie", *Manière de voir*, Octobre 1991, sy. 13, s. 96-97.

zetleyen– ayrıcalıklılara karşı hissettirdikleri ayaklanma ve şiddet tehlikesi hep ağırlıktadır; bir de, gerçekliğe açıktan açığa ters düştüğü için daha şimdiden bunalıma girmiş demokratik modelin daha da tehlikeye düşme olasılığı vardır.

Şu da var: Hemen hemen her yanda, dışlanmışlar kitlesi, bağımsız üretim ve değiş-tokuş biçimleri; kural dışı denen, egemen modelden kopuk, giderek ona karşı bir kültür ve bir değerler sistemi de geliştiriyor. Öte yandan, ortak sitenin bağrında bir bütünleşme ve dayanışma politikasının arkasından gidenler, piyasanın kanunlarının dayattığı ekonomik baskılara, spekülasyon ve işsizliğe ve siyasal pazarlamanın bozup çarpıttığı seçim pratiklerine çarpıyorlar.

Bütün bunlardan kalkarak nereye varacağız?

Ulus-devletin iktidar ve misyonlarının zayıflamasıyla, bir ortak özgürlük, eşitlik ve kardeşlik tasarısını bölüşen yurttaşlar arasında uyuşmazlıkları barışçı bir çözümleme biçimi olarak demokrasinin geleceği, artık kentlerin bağrında belirleneceğe benzer. Yine kentinin bağrındadır ki, yurttaş, kendi kültürel özgüllüğü ile egemen modelle bütünleşme arasındaki çelişmelerin; karar bağımsızlığı ile kentin kapılarının dışında yerleşmiş iktidar merkezlerine bağımlılık arasındaki çelişmelerin daha iyi bilincine varacaktır.

Son olarak, demokrasinin geleceği, kentliler arasında görüşüp danışma ve hakemlik usullerini gözden geçirip onarmada ya da yenilerini koymada göstereceği başarı kadar, rekabet mantığına karşı kolektif çıkarların önceliğini dayatmada ortaya koyacağı hünere bağlıdır.

V

KAPİTALİZM VE KÜRESELLEŞME

Yeni bir yüzyılın başlarında en temel olgu şudur: Bütün devletler, "küreselleşme" adı verilen büyük bir akıntının içine sürüklenmişlerdir: Küreselleşme, halkların bağımsızlığı kadar siyasal rejimlerdeki çeşitliliği de umursamadan, gezegenin en ücra köşelerine kadar sokuluyor. Aslında, kapitalist ekonomide bir ikinci devrimdir söz konusu olan ve dünya, tıpkı XV. ve XVI. yüzyıldaki coğrafya keşifleri ve sömürgeleştirme gibi yeni bir fetih çağına tanıklık ediyor. Ne var ki, o yüzyıllardaki yayılışların başta gelen aktörleri devletler olduğu halde, bu kez dünyaya egemen olmak isteyenler, özel büyük sanayi ve maliye girişimleri ve gruplarıdır. Gezegenimizin sahipleri hiçbir zaman bu denli az sayıda ve bu kadar güçlü olmamıştı. Bu gruplar –Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa ve Japonya olmak üzere– bir üçlü topluluğun içindedirler. Ve onların yarısı da Birleşik Devletler'de mevzilenmiştir. Böylece olgu, aslında bir Amerikan olgusudur.

Bu yeni çağın nitelikleri üzerinde durmak gerekiyor.(1)

YENİ BİR FETİH ÇAĞI

"Küreselleşme" adıyla ortaya çıkan sermaye ve iktidarın bu yeni temerküzü, son yirmi yıl içinde, iletişim teknolojisindeki dev ilerlemelerin etkisi altında alabildiğine hızlandı. İçine girdiğimiz bin yılın başlarından kalkarak, yaşamı değiştirecek yeni genetik teknikler de işin içinde olmak üzere, ileriye doğru yeni bir sıçramaya tanık olacağız. İnsan genomunun özelleşti-

1) Bkz. Ignacio Ramonet, "Nouvelle ère de conquête", *Manière de voir,* Janvier / Février 2000, sy. 49, s. 6-7. Daha da özel olarak, Philippe Moreau Defarges, *La mondialisation,* coll. "Que sais-je?", 2e éd., Paris 1998; François Chesnais, *La mondialisation du capital,* Syros, Paris, 1997.

rilmesi ve canlıyla ilgili her buluşun berat elde etmesi, kapitalizmin önüne yeni yayılma perspektifleri açıyor. Yaşama ve doğaya ilişkin hemen her şey üzerinde hazırlanan bir büyük özelleştirme, tarihin bugüne değin gördüğünden –bir olasılıkla– çok daha mutlak bir iktidara yol açacak.

Küreselleşme, hem pazarları hem ülkeleri ele geçirmenin arkasında değil. Bu yeni modern iktidarın asıl amacı, büyük keşifler ve sömürgeleştirmeler çağındaki gibi topraklar elde etmek değil, zenginliklere el koymak!

Söz konusu fetih, çarpıcı yıkıp yok etmelerle beraber yürüyor: Hemen her bölgede bütün sanayiler acımasızca çökertiliyor; ve onun doğurduğu sosyal acılar var, kitlesel işsizlik, eksik istihdam, geçicilik ve iğretilik, dışlanma... Avrupa'da elli milyon yoksul, bütün dünyada da bir milyar işsiz ve tam istihdam dışı insan bulunuyor. Erkeklerin, kadınların, daha da korkuncu çocukların aşırı biçimde çalıştırılıp sömürüldüğünü görüyoruz: Bugün, bir örneği daha önce görülmemiş hoyrat koşullarda sömürülen 300 milyon çocuk var dünyada.

Küreselleşme, dünya çapında bir yağma aynı zamanda: Büyük gruplar, çevreyi ölçüsüz derecede yağmalıyor; aslında insanlığın ortak mülküne dahil doğa zenginliklerinden –dizginsiz duraksız– çıkar sağlıyorlar. Ona, iş çevrelerinin ve büyük bankaların karanlık kaynaklardan kazandıkları da eşlik ediyor; bu çevreler ve bankalar bu yollarla elde ettikleri yılda 1.000 milyar doları aşan bir meblağı aklayıp piyasaya sürüyorlar ki, insanlığın üçte birinin brüt ulusal hasılasının üstündedir.

Kelimelerin ve nesnelerin, bedenlerin ve zekâların, doğanın ve kültürün yaygın biçimde metalaştırılması, eşitsizliklerin derinleşmesine yol açıyor: Zenginlerle yoksullar arasındaki uçurumun son yirmi yılın (1979-1999) –ultraliberal– süreci içinde derinleştiğini biliyorduk, ama bu kadarını nasıl tasarlayabilirdik? Rakama bakınız lütfen: Dünyanın en zengin üç kişisi, en yoksul 48 ülkesinin –ki dünyadaki devletlerin dörtte biri demektir– brüt iç hasılasının toplamından fazla bir servete sahipler!

Şu da gün ışığına çıkmış durumda: Birleşmiş Milletler'in yayınladığı *İnsansal Kalkınma Üstüne Genel Rapor*'a (1998) göre, "1960'ta, dünya nüfusunun en zengin ülkelerde yaşayan

yüzde 20'sinin geliri en yoksulların gelirinden 30 kez fazla iken, 1995'te bu fazlalık 82 milsidir"! 70'ten fazla ülkede, kişi başına gelir yirmi yıl öncekinden daha aşağıda. Bütün dünyada, üç milyara yakın insan –insanlığın yarısı– günde 10 franktan az bir gelirle yaşıyor.

Malların ve metaların bolluğu, görülmemiş düzeylere erişmiş halde; ama evsiz, işsiz ve yeterince yiyeceği olmayanların sayısı da durmadan artıyor. Böylece, gelişmekte olan ülkelerdeki 4,5 milyar insandan üçte birine yakını içilebilir suya hasret. Çocukların beşte biri, yeterince kalori ya da protein alamıyor. İki milyar kadar insan –insanlığın üçte biri– kansızlık çekiyor.

Yazgı mı bütün bu anlattıklarımız?

Hayır! Birleşmiş Milletler'e göre, dünyanın bütün nüfusuna temel ihtiyaçlarını (besin, içilebilir su, eğitim, sağlık) sağlayabilmek için, dünyanın en önde gelen 225 servetinin toplam miktarının yüzde 4'ünü almak yetecek. Dünyanın temel sağlık ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamak, olsa olsa 13 milyar doları gerektiriyor ki, Birleşik Devletler'le Avrupa Birliği'nde yaşayanların yılda parfüme harcadıkları miktardır bu...

1998 Aralık'ında ellinci yılını kutladığımız İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, bir maddesinde şöyle diyor: "Her insanın, kendisinin ve ailesinin sağlığını, huzurunu sağlamaya, özellikle yiyeceği, giyimi, konutu, sağlık hizmetleriyle gerekli sosyal hizmetleri karşılamaya yetecek bir yaşam düzeyine hakkı vardır." Ne var ki bu haklar, insanlığın büyük bir bölümünün gözünde gitgide erişilmez durumdadır.

Örnek olarak, beslenme hakkını alalım. Besin, yeryüzünde eksik değil. Besleyici maddeler, hiçbir zaman bu denli bol olmamıştır dünyamızda; ve eldeki miktarlar, gezegenin 6 milyar insanının her birine günde en az 2.700 kalori sağlayabilecek durumdadır. Ne var ki, besinleri üretmek yetmiyor; onların, ihtiyacı olan insanlarca satın alınıp tüketilmeleri de gerekiyor. Oysa, bunun uzağındayız: Her yıl 30 milyon insan açlıktan ölüyor; ve 800 milyondan fazla insan da –süreğen durumdaki– eksik beslenmenin acılarını yaşıyor.

Ama bu da kaçınılmaz bir şey değil! İklim koşullarının yol açtığı açıklar çoğu kez önceden görülebilir halde. Bu açıklar her şeye karşın ortaya çıktıklarında da, *Açlığa Karşı Eylem* gi-

bi insancıl örgütler, beliren açlığı birkaç hafta içinde ortadan kaldırabilecek güçteler. Bütün bunlara karşın, açlık, binlerce insanı kırıp geçirmeyi sürdürüyor.

Niçin?

Çünkü açlık, bir siyasal silah olup çıkmıştır. Sylvie Brunel'in dediği gibi, "Açlık içine düşmüş insanlar, çoğu kez bunu fırsat bilip, medyanın projektörlerinin üzerlerine çevrildiği; tükenmez para, besin ve dünyaya seslenme kaynağı olan uluslararası acımanın sökün ettiği bir ortamda, istemlerini dile getiriyorlar." Somali'de, Sudan'da, Liberya'da, Sierra Leone'de, Kuzey Kore'de ya da Birmanya'da, hükümet sorumluları ya da savaşı sürdürenler, suçsuz insanları tutsak alıp onları aç bırakarak siyasal amaçlarına erişmek istiyorlar. Sonuç olarak, büyük kıtlıklarda iklimin rolü bir yerde "marjinal" olup çıkmıştır; insanı aç bırakan insandır artık.

Kimi yönetimlerin, besin maddelerinin bol olduğu zamanlarda bile nasıl kıtlıklara yol açtıklarını eserlerinde sergileyen, 1998'de ekonomi dalında Nobel ödülünü almış Profesör Amartya Sen, şunları söylüyor: "Açlığın korkunç tarihinin en göze çarpan olaylarından biri, demokratik bir yönetimle donanmış ve görece de olsa özgür bir basına sahip bir ülkede vahim bir açlık olayının asla görülmediğidir." Yeni liberal tezlerin karşısında olan tanınmış iktisatçının görüşüne göre, toplumun huzurunu sağlamada en büyük sorumluluklardan birini piyasaya değil, devlete vermelidir.

Bununla beraber, günümüzde, geleneksel sosyal yapılar gibi devlet kurumları da, korkunç biçimde silinip süpürülüyor. Güney'de hemen hemen her yanda devlet çöküyor. Hukuk dışı bölgeler, yönetilebilir nitelik taşımayan birimler gelişiyor, her türlü yasallıktan yakalarını sıyırıyor ve tam bir barbarlık durumuna yeniden gelip dalıyorlar; böylesi ortamlarda, sivil halkı tutsak alıp sadece yağmacı gruplar yasa koyar haldedirler. Şu yeni türde tehlikeler belirmektedir: Örgütlü cinayetler, mafya şebekeleri, mali spekülasyonlar, büyük çapta rüşvet, yeni salgınların yayılması (AIDS, Ebola virüsü, Kreutzfeldt-Jakop vb.), yoğun hava kirlilikleri, dinsel ya da etnik bağnazlıklar, "sera" etkisi, çölleşme, nükleer çoğalma vb.

Özetle, nedir gelip vardığımız sonuç?

Otoriter rejimlerden yakasını alabildiğine sıyırmış bir dünyada, görünüşte demokrasi ve özgürlük zafer kazanırken, öte yandan sansür, dalavera, entrika ve hile de zorbalığa yeniden dönüş içinde. Yeni ve büyüleyici "kitle afyonları", yurttaşlara bir tür "dünyaların en iyisi"ni sunuyor, onları içi boş eğlencelere götürüyor ve böylece yurttaşlık ve hak isteyici eylemlerden uzaklaştırmaya kalkıyor. Bu yeni "yabancılaşma" çağında, "küresel kültür" (*world culture*) ve dünya çapında mesajlar verildiği bir dönemde, iletişim teknolojileri düşüncenin ağzına kilit vurmada pek önemli bir ideolojik rol oynuyorlar.

Hızlı olduğu kadar sert bütün bu değişiklikler, siyasal yöneticileri ne yapacaklarını bilemez bir duruma düşürüyor. İçlerinden çoğu, küreselleşmenin kendilerini aştığı duygusu içindeler; çünkü o, oyunun kurallarını değiştirirken, yöneticileri de –bir ölçüde– güçsüz bir hale getiriyor. Şu nedenle ki, dünyanın gerçek sahipleri, siyasal iktidarı görünüşte tutanlar değil artık.

Öyle olduğu için de, yurttaşlar, 1999'da Aralık başlarında, Seattle'da, Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) doruk toplantısı vesilesiyle görüldüğü gibi, yeni iktidarlara karşı hareketlenişlerini artırıyorlar. Şunun inancı içindedirler artık: Yeni bir binyılın şafağında, küreselleşmenin amacı, aslında, toplu olanı, kitlesel olanı yıkmak; piyasa ve özelleştirme yoluyla kamusal ve sosyal olanı ele geçirmektir. Uzun bir sürecin kazanımı olan ve bugüne değin de ekonomide, politikada ve fikir alanında egemenliğini hep sürdüren bir geleneğin kökünü kazımaya yönelmiş bir çağrıdır bu.

Yurttaşlar da işte buna karşı koymaya kararlılar...

KÜRESELLEŞMENİN MANTIĞI

Hemen herkesin kendi çevresine bakıp hissettiği şu: Modernite aldatmacası, her şeyi, kısır bir tek biçimliliğin acımasız ağırlığı altında iki büklüm hale getirmeye yarıyor. Gezegenimizin bir ucundan ötekine, aynı yaşam biçemi kendisini dayatıyor; medya bunu yayarken, kitle kültürü de durup durup tekrarlayarak kafalara kazıyor. De la Paz'dan Ugadugu'ya, Kyoto'dan Saint-Petersburg'a, Oran'dan Amsterdam'a aynı film-

ler, aynı televizyon dizileri, aynı haberler, aynı şarkılar, aynı reklam sloganları, aynı nesneler, aynı giysiler, aynı arabalar, aynı şehircilik, aynı mimarlık, çoğu kez birbirine benzer biçimde dayanıp döşenmiş aynı apartman daireleri... Büyük kentlerin gönençli mahallelerinde, farklılık zevki, standartlaşmanın, tekdüzeliğin, monotonluğun korkunç saldırısı önünde geri çekiliyor.

Hız, çoğu etkinliği ve özellikle de taşıtlara ve iletişime bağlı olanları kökten değişikliğe uğrattı. Apansızlık, birdenbirelik, her şeyi görme ve aynı anda her yerde hazır olma, vaktiyle Tanrı'ya ait olan bu sıfatlar, dünyasının ne denli küçüldüğünü ölçen insana ait artık. İnsanlık tarihinde, bir kültüre has uygulamaların evrensel modeller olarak bu kadar çabuk kendisini dayatmış olması hiç görülmedi. Siyasal oldukları kadar ekonomiktir de bu modeller: Örneğin, hemen her yerde artık "akli", "doğal" tavırlar olarak kabul edilen parlamenter demokrasi ile piyasa ekonomisi, fiiliyatta dünyanın Batılılaşmasına hizmet ediyorlar.

Her şeyi aynı düzeye getirmek isteyen bu olağanüstü olguya tepki olarak, kimlik irkilişleriyle gelenekçi büzülüp kapanışların çoğalması şaşırtıcı olabilir mi? Hemen her yanda, köktendincilikler bu soyut modernite anlayışını reddederek kurucu bir metne kapanıp kök salmayı istiyorlar; milliyetçilikler yeniden ortaya çıkıp tabulaştırılmış kimi kültürel belirtilerin çevresinde coşku yaratıyorlar; son olarak, aydınlar, kültürde genel bir çöküşün tehlikelerine karşı uyarılarda bulunuyorlar. Ama gitgide yayılan ve ekonomide küreselleşmeyi alabildiğine tahrik eden bir hareketin gücüne karşı bu protestoların "kuvvei harbiye"si ne olabilir?

Söz konusu küreselleşme, 1947'de Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Üstüne Genel Sözleşme'nin (GATT), imzalanmasının arkasından uluslararası ticari alışverişin hızlanışıyla belirginlik kazandı.(2) 80'li yılların başından beri de, iletişimin hızlanışı ve

2) Bütün bu gelişmeler ve sonuçları için bkz. Ignacio Ramonet, "Mondialisation et ségrégations", *Manière de voir*, Mai 1993, sy. 18, s. 6-7; aynı yazarın, "Une logique d'oppression", *Manière de voir*, Novembre 1996, sy. 32, s. 6-7. Ayrıca, Georges Corm, *Le nouveau désordre économique mondial*, La Découverte, Paris, 1993.

daha ucuza mal olması, bu mübadelelerde patlayışa yol açarak ticari ve mali yükselişi hızlandırdı. Firmalar, kendi ülkelerinin dışına taşıp dallanır budaklanırlar; yabancı ülkelerde doğrudan yatırım yoğunlaşır ve dünya çapında ticaretten üç misli fazla hız kazanır. Yayılma, gitgide daha az maddileştikçe ve gitgide daha çok hizmetlere, bilgi-işlemlere, iletişimlere, görsel-işitsel mesajlara ilişki oldukça, küreselleşme de o oranda hızlanır.

Bununla beraber, serbest mübadele konusunda karşılıklı anlaşma yıllarının arkasından, sanayi, ticaret ve maliye piyasalarının iç içe geçişi, siyasal nitelikte büyük sorunlara yol açmaya başlar. Durgunlukla yüz yüze gelmiş birçok yönetim, bu küresel ekonominin iyilikleri üzerinde düşünürken onun korkunç mantığını da fark etmeye başlarlar.

70'li yıllar, çokuluslu girişimlerin yayılma yıllarıydı. Bir ahtapota benziyordu bu girişimler: Birçok yöne doğru genişleseler de tek bir merkeze tabiydiler: Coğrafi olarak sınırlanmışlardı, stratejileri orada kuruluyor ve oradan etkiliyorlardı. Küresel girişimin ise merkezi yok; tamamlayıcı çeşitli öğelerden oluşan bir ağ bu; bütün dünyaya serpilmiş halde ve öğelerin birbirine eklemlenişi de sadece iktisadi gerekliliklere dayanıyor ve iki ilkeleri var: Verimlilik ve üretkenlik! Böylece, bir Fransız girişim ya da işletmesi İsviçre'den ödünç alıp, araştırma merkezlerini Almanya'da yerleştirip, Güney Kore'den makinelerini satın alıp, fabrikalarını Çin'de kurup, ticaret kampanya ve reklamını İtalya'da hazırlayıp, Polonya'da, Fas'ta ve Meksika'da karma şirketlere sahip olarak işlerini çevirebilir.

Firmanın milliyeti bu çılgınca yayılışta erimekle kalmıyor, kimi zaman kişiliği de kayboluyor. Şu örnek pek bilinir: Japon firması Mazda, 1991'den beri Michigan'daki fabrikasında Ford imal eder. Onlardan bazılarını Japonya'ya yollar ve Ford markasıyla satar. Bir Mazda arabası da, Ford'un Kentucky'deki fabrikasında imal edilerek, Birleşik Devletler'deki Mazda mağazalarında satılır. Bir başka Japon firması olan Nissan, bu arada, Kaliforniya'da yeni hafif bir kamyon tasarlar: Kamyonlar, Ford'un Ohio'daki fabrikasında monte edilecek, parçalar Nissan'ın Tennessee'deki fabrikasında imal edilecek ve arabaları da Ford ve Nissan Birleşik Devletler'de ve Japonya'da piyasaya sürecektir. Bu durumda, kimdir Ford? Kimdir Nissan ve Mazda?

Firmanın kendi ülkesindeki işçiler, hiç istemeden, uluslararası emek piyasasıyla bütünleştirilmişlerdir. Düzey de, zayıf ücretlere ve en az sosyal güvenliğe göre ayarlanır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) hiçbir uyarısı umursanmaz. Küresel araştırma girişimi, yer değiştirmeler ve sürekli üretim artışlarıyla azami kazanç sağlar; bu tutku, onu, ücretlerin en düşük olduğu yerlerde üretmeye ve yaşam düzeyinin en yüksek olduğu yerlerde de satmaya götürür. El emeğinin en ucuz olduğu ülkeler de, bilindiği gibi Güney'dedir.

Hatırlatmak yerinde olacak: Bu girişimler, küresel diye anılsalar da aslında üç egemen kutupta, Kuzey Amerika'da, Batı Avrupa'da ve Asya-Büyük Okyanus bölgesinde toplanmışlardır. Mübadeleler bu üç bölgede çoğalır ve yoğunlaşır. Böylece, küresel ekonomi, paradoksal olarak, dünyayı üç kutup arasında böler: Bu kutuplar gitgide daha fazla bütünleşir; ama geride kalan ülkeler –özellikle de Afrika'dakiler– gitgide daha yoksullaşır, marjinal duruma gelip dünya ticaretinden ve teknolojik modernleşmeden dışlanırlar ki, ünlü araştırmacı Riccardo Petrella, bunu "dünya çapında teknik ayrımcılık" diye adlandırıyor.

Sonra, küresel bir ekonomide, ne sermaye, ne emek, ne hammaddeler, tek başlarına belirleyici bir ekonomik etken değildirler. Önemli olan, bu üç etken arasında en uygun ilişkidir. Bu ilişkiyi kurmak için de, firma, ne sınırları ne yasaları göz önünde tutar, tek düşündüğü işletmenin yolunda gitmesidir. Öyle olunca, aynı ülkede bile, çoğu kez dayanışma kopuklukları görülür. Böylece, işletmecinin çıkarı ile toplumun çıkarı arasında, piyasanın mantığı ile demokrasinin mantığı arasında bir boşanma olur.

Öte yandan, küresel firmalar, üretimlerini çeşitli ülkelere ısmarlayarak bütün dünyaya satarlar; kendilerinde uluslarüstü bir nitelik görürler ve bu, büyük bir hareket serbestliği sağlar onlara. Öyle olunca da, davranışlarını etkili olarak düzenleyebilecek siyasal, iktisadi ya da hukuksal nitelikte uluslararası kurumları bulmak bir bakıma güçleşir. Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası gibi büyük iktisadi mercilerin yapısal bir bunalım içinde düşmelerinin bir kaynağı budur; çünkü, ekonominin küreselleşmesi, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda kurulmuş bu örgütleri sarsmıştır. Aklını gümrük haklarına takmış GATT

da, rekabetin ve piyasalara girişin ortaya çıkardığı sorunlara egemen olamaz bir haldedir ve köhnemişe benzer. 1944'te Bretton-Woods Konferansı'nın sonunda saptanan uluslararası para sistemi de, parasal ve mali piyasalardaki küreselleşmenin gerisinde kalmıştır. Sermayeler bir ışık hızıyla yer değiştirmekte ve korkunç bir spekülasyona yol açmaktadır. Mali ekonomi, reel ekonominin üstüne çıkmıştır ve uzaktan onu yönlendirmekte; faiz hadlerini yükselterek ekonominin aktörlerinin manevra alanını da sınırlandırmaktadır. Paraların ve faiz oranlarının sürekli hareketi büyük bir istikrarsızlık nedenidir de; bağımsızlaştığı ve siyasal iktidardan gitgide koptuğu oranda tehlikeli de olmaktadır.

Son olarak, küresel bir ekonomide devlet de rahatsız durumdadır: Ne para akışını, ne bilgi ve haber ya da meta akışını denetleyebilmektedir; ama yurttaşlarının düzeyinden ve içerde kamu düzeninden de sorumlu tutulmaktadır. Bu her iki misyonun, ekonominin genel durumuna alabildiğine bağlı olduğunu hatırlatmaya ise gerek var mı?

Bugün gelip vardığımız noktada, Avrupa'dan başlayarak bir başkaldırı kokusu var havada. Kentlerde, banliyölerde, köylerde insanlar homurdanıyorlar. Rüşvet, en umulmadık yerlere kadar bulaşmıştır; polis ve adalet işgörmez haldedir; devlet hareketsiz, eşitsizliğin, işsizliğin ve sefaletin yayılışını seyreder durumdadır. Ama ona karşı, kitleler, piyasanın, giderek küreselleşmenin totalitarizmi üstüne kurulu bir toplum modeline karşı diş biler haldedirler. Avrupa'nın hemen her yanında yükselen protestolar, iktidarı, demokrasiyi ve aydınları bunalıma sokuyor: İktidar, dünyanın gerçek sahipleri olan mali piyasaların emirlerini uygulamaktan ileri gitmiyor; seçilmelerinin arkasından programlarını da vaatlerini de unutan siyaset kadrolarının saygısızlığı ve pervasızlığı demokrasinin temeline su üşüren kaynaklardan biri durumunda; yıllar yılı "tek düşünce"ye övgü yağdırmış olan aydınlar, her eleştirici fikrin karşısında irkiliyor, girilen yolun kaçınılmazlığını ileri sürüp tekrarlıyorlar: "Toplumun doğal hali, piyasadır!" Sosyalisti bile, dünyayı değiştirme yolunda her türlü umudunu terk etmiş, aydınlık bir gelecek adına, ultraliberallerin ağzıyla konuşuyor: "Uyum sağlamak", yani vazgeçmek, dönmek, tabi olmak!

Alabildiğine gerici bir dönemdir yaşadığımız.

Ama öte yandan, "küresel liderler" her yıl Davos'ta toplanıp durmadan şunları tekrarlıyorlar: Enflasyon önlenmeli, bütçe açıkları azaltılmalı, sıkı bir para politikası izlenmeli, emeğin esnekliği yüreklendirilmeli, sosyal devlete son verilmeli, küreselleşmeye bütün yollar açılmalı! Gitgide daha fazla ülkenin dünya ticaretine açılmasını övüyorlar; rekabeti ve özelleştirmeleri alkışlıyorlar; para biriktirmenin erdemini yüceltiyorlar. Ne varsa rekabette ve piyasadadır; devleti yönetenler de artık mali piyasaların denetimi altındadır; "Piyasa yönetecek, hükümet de onun adına göz-kulak olacaktır." Onlara göre, politik ya da ekonomik başka bir seçenek yoktur!

Ne var ki, aydınlar arasında bir kuşku, bir kaygıyı duyanlar da var; bir "keyfime diyecek yok" döneminin bitmekte olduğu duygusu uç vermiştir. Hem de bizzat iş çevrelerinden, açık açık şunu söyleyenler çıkıyor: "Küreselleşme pek kritik bir döneme girmiştir"; "Yerel toplulukların, kentlerin ve bölgelerin" küreselleşmeden yararlanmaları için, ücretliler arasında güven yaratmalı ve işletmeler arasında da işbirliğini örgütlemeli. Yoksa, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra görmediğimiz çapta büyük sosyal hareketlerin ortaya çıkışına tanık olabiliriz"; "işletmeler, yoksulluğa ve işsizliğe karşı çıkmazlarsa, varsıllarla yoksullar arasında gerilimler giderek artacak ve dev bir terörizmle şiddeti karşımızda bulacağız."

Bu kaygılar, küreselleşmeye iman etmiş çevrelerde bile yayılıyor: Bugünkü rekabet kudurganlığı yüzünden, "Amerika'nın orta sınıfları gitgide kötü yaşar halde ve yaşam düzeylerini sürdürmek için daha fazla çalışmak zorundalar," diyenler var; "Küreselleşme, bizim sanayi demokrasilerimizde, umudunu yitirmiş ve yoksullaşmış insanlardan oluşan bir tür alt-sınıf yaratmakta," diye yakınanlar var; kitle halinde işten çıkarmalara bakıp "katil kapitalizm" diye seslerini yükseltenler görülüyor Birleşik Devletler'de.

Biten bir yüzyılın sonları ile bir yenisinin başlarında, Batı Avrupa'da yoksullaşmanın başta gelen bir olgu olduğunu görmemek mümkün mü? Yirmi milyon işsiz ve onun iki katına yakın yoksul! 1929 Büyük Bunalımı'nın kara günlerinde bile böylesi bir rakamla karşılaşılmamıştı. Fransa'da bu durumda olanlar, çoğu kez site-banliyölere yerleşmişlerdir ve en büyük kor-

kuları da, kesin bir marjinalleşmenin içine düşmektir. Nasıl korkmasınlar ki, içlerinden üç milyonu, günde 60 frankın altında bir parayla mutlak yoksulluğun eşiğinin de gerisinde yaşıyor... Sefalet, insan haklarına bir sövgüdür; sosyal dokuda bu tür yırtıklar, belli bir Cumhuriyet anlayışının da dibini oyuyor.

İşsizler, evsizler, iğreti durumda olanlar, dışlanmışlar, Avrupa toplumunun, bir 20-25 yıldır sosyal yaralarının başında geliyor. Milyonlarca yurttaş, içinde gitgide çoğalan sefalet yuvalarıyla uzlaşmak isteyen gönenç toplumlarıyla, yani böylesi bir skandalla karşı karşıyadırlar. Bütçe açıklarından kalkıp küreselleşmeye kadar varan bir dizi nedenleri var bu yaraların. İnsanlar, işte bunu istemiyorlar. Avrupa'yı kurmak, sınırlarında ve bağrında kudurgan milliyetçiliklerin fırdöndüğü bir dönemde, üstelik soylu bir amaçtır. Ama Avrupa'yı kurmak, en başta sosyal planda da onu yaratmak olmalıdır; kendini asıl dayatan budur ve bir büyük umuda haklılık kazandıran da önce odur.

Avrupa, sosyal devleti yaratmıştır. Dünyada yalnız orada, yurttaşlar, başta da emekçiler, sosyoekonomik güvencelerden yararlanırlar. Modern Avrupa uygarlığının ruhunu bu oluşturuyor. Avrupa Birliği, başka büyük topluluklardan, özellikle de iktisadi rakipleri olan Amerika ile Japonya'dan işte bu noktada ayrılıyor. Küreselleşmenin mantığı, ücretleri ve sosyal himayeyi, Okyanus Asya'sındaki rakip ülkelerin pek düşük düzeyine indirmeye zorluyor. Avrupa, ulusal tutarlılığını parçalamak tehlikesini de göze alarak, sosyal yapısını yıkmayı sürdürebilir mi?

Asya'da olup-bitenlerin de özellikleri var...

ASYA'YA KARŞI KÜRESELLEŞME

1997'de, 30'lu yıllardan beri görülen uluslararası en derin ekonomik bunalım patlak vermezden önce, Doğu Asya'nın birçok ülkesi, kalkınma ve modernleşme yolunda pek çarpıcı bir gelişmeyi başlatmışlardı; onun yol açtığı dinamizm sayesinde, birkaç kuşakta, günlük yiyeceğini sağlayan tarım ekonomileri yerine sanayi ekonomileri boy atmış ve ilerisi için umut veren sosyal ve siyasal gelişmeler hız kazanmıştı. Özellikle Tay-

van, Güney Kore, Hong-Kong ve Singapur gibi yeni sanayileşmiş ülkeler, bir kırk yıla varmadan, kapitalizm öncesi bir aşamadan orta ya da yüksek gelirli ülkeler arasına girmişlerdi. Öte yandan, daha rastlantılı ve geçici nitelikte de olsa, Malezya, Tayland, Endonezya, Filipinler ve Çin gibi ülkelerin, 70'li ve 80'li yıllarda bir "atılım" yaptıkları da gerçektir. Hemen hemen her yanda, kentlerde emekçi ve orta sınıfların ortaya çıkışıyla, eski yarı-feodal despotizmle düzenlere karşı sosyal ve demokratik isteklerin yoğunluk kazandığı da doğrudur. Bütün bu olup biteni de, "Doğu Asya'nın Rönesansı" diye adlandırmak yerinde olur.(3)

Söz konusu Rönesans, iki yüzyıla yakın süren ortadan silinme olgusunun arkasından şu çifte görüşe karşı bir yalanlamada bulunuyordu: Azgelişmişlik ve kendi içlerine kapanmışlık birer yazgıydı; onların sonucu olan kültürel determinizm, "Doğu"nun, özellikle Batılı biçimde bir moderniteye ulaşmasına –ebedi olarak– engel olacaktı. Batı dışında, XIX. yüzyılın sonlarında –Meiji döneminin kurumsal reformlarının arkasından– bir sanayi atılımını ilk kez Japonya gerçekleştirir ve 1945'ten sonra da, bölgedeki öteki ülkeler için bir yol çizer. Onların hızla kalkınmaları, Sanayi Devrimi'nin ve sömürgeci darbenin yol açtığı "Kuzey-Güney" kopukluğu ve eşitsizliğinin tersine çevrilebilir şeyler olduğunun da kanıtlarını ortaya koymuyor muydu? Böylece, kendini, başkalarının tarih ve uygarlıklarını düşünen tek özne olarak görmek isteyen Batı'nın uzun süre fikri malzemesi olmuş Doğu Asya ülkeleri, bağımsızlıklarını kazanıyor ve içlerinden kimileri de, dünya sahnesine güçlü aktörler sıfatıyla çıkıyorlardı.

Hiç kuşku yok ki, dünyanın en yoğun nüfuslu bölgesini birkaç yıldan beri dolaşan bunalım, işte böylesi yükseliş çizgisinde bir kopukluğun işaretidir. Bir "Asya Yüzyılı"nı gururla düşledikleri bir sırada, iktisadi atılımlarının kesintiye uğratıldığını ve küreselleşmiş piyasaların elinde birer oyuncak olduklarını gördüler.

---

3) Bu ve sonraki gelişmeler için bkz. Philip S. Golub, "Un destin contrarié", *Manière de voir,* Septembre-Octobre, 1999, sy. 47, s. 96-97. Ayrıca, Jack Goody, *L'Orient en Occident,* Le Seuil, Paris, 1999; Judith Shklar, *The Faces of Injustice,* Yale University Press, New Haven, 1990; Karl Polanyi, *La Grande Transformation,* Gallimard, 1983.

Peki "Asya mucizesi"nden elde kalan ne bugün?

Şunlar: Sarsılmış bir Güneydoğu Asya, zayıflamış bir Güney Kore, dayanıksız bir Japonya ve sosyal patlamanın eşiğinde, çalkantının içine düşmemek için ne yapacağı da bilinmeyen bir Çin. Bölgenin parasal istikrarı, makroekonomik işaretlerin düzeltilmesi ve 1999'un son üç ayında borsanın hale yola konmuş olması, aldatıcıdır: En kötü durum geçip gitmiş görünse, pek güçlü kalkınma yılları sona ermiş olsa da, Güneydoğu Asya'da mali durum –başka yerlerde olduğu gibi– zayıflığını sürdürüyor.

1997'den beri tanık olunan daha da önemli olay, büyük çapta bir sosyal gerilemenin gündeme girmiş olmasıdır. Emek piyasasının "fırlatıp dışarı attığı" onlarca milyon emekçi için, yarınları olmayan bir gelecek hazırlanıyor. Kuşkusuz, bu adaletsizliği onaracak olan da, Batı'nın uluslararası kurum ve ülkelerinin istediği liberalleşme ve iktisadi açılışlar, ya da şu bu değildir. Asyalı ekonomilerin çöküşü, kimi yorumcuların söylediklerinin tersine, bir doğal felaket ya da kaza eseri değil, düpedüz bir adaletsizliktir.

Olağanüstü bir sertlik ve çaptaki bu bunalımın verdiği kimi dersler var. Bunalım önce, yeni liberallerin soyut modellerinin eksikliğini, özellikle de piyasaların kendi kendilerini düzenler nitelikte oldukları varsayımının geçersizliğini ortaya koyuyor. Sonra da, doğan Asya kapitalizminin, uluslararası işbölümüne dar bir uzmanlaşma –dokuma, elektronik araçlar vb.– ile ve otoriter rejimlerin iradesine tabi tükenmez bir el emeği sayesinde gelip katılmış olmasının sınırları ve çatlaklarını gün ışığına çıkarıyor. Kuşkusuz Asya'nın Malezya, Tayland, Endonezya gibi yeni ülkelerinin uyguladıkları –dışsatıma dayanan– bir kalkınma ve sanayileşme stratejisi, başlarda onların atılımını sağlamış; ancak, uluslararası mali akımlara açılışları ve onlarla düşüncesizce bütünleşmeleri, piyasalardaki konjonktür değişikliklerinde yaralanabilir de kılmıştır. Son olarak, bunalım, küreselleşmeden doğan yeni güç ilişkilerini –üstelik nobranca– ortaya koymuştur.

XIX. yüzyılda bir İngiliz ütopyası olan "kendi kendini düzenleyen piyasa" kavramı gibi, çağdaş mali küreselleşme de bir tasarıdır: İktisadi ve sosyal Anglosakson kural ve pratiklerinin

evrenselleştirilmesinden doğan bir tasarı. Daha önce var olanı bozup liberalleştirme politikaları Batı'da 80'li yılların başlarında ortaya çıkar, sonraki on yılda genişleyip dünyaya yayılır; bunlar olurken, bir amacı da, sermaye merkezlerine, Asya'nın yeni doğan ülkelerinin bağrına kadar sokulma olanağını vermektir; bütün bu süreçte, Washington'un oynadığı rol pek bilinir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden başlayarak, seçenek yani rakip durumdaki kapitalist modelleri, bir Japon güdümcülüğünü, dahası kıta Avrupa'sının sosyal devlet anlayışını tartışma konusu yapmak da söz konusu idi.

Asyalı ya da başka, yeni doğan devletlere, uluslararası işbölümünde ayrılan rol, paketleme atölyesi olmak ya da çokuluslu firmalara üretim mahalli görevini yerine getirmek de, yukarıda söylediklerimizi doğruluyor. Gelişmekte olan ülkeler, geleneksel ve tarımsal ürünleri üretip dışarıya satmayı sürdürseler de, esas olarak, gelişmiş piyasalara sürülenlere (Nike, Gap, Benetton ve başkaları) eklenmiş zayıf değerdeki malların üreticileri oldular. Kimileri de, yüksek teknoloji merkezleri yaratmaya kalktılar (örneğin Endonezya'daki uzay sanayisi); ne var ki, pek az başarı sağlayabildiler. Bu ülkelerin iktisadi görünümü, bugün, bunalım öncesinden de daha fazla, modern sömürünün simgeleri niteliğindeki "açık ticaret bölgeleri"nin egemenliğinde olduklarını gösteriyor. Özetle, bir kenara itilmişlerdir bu ülkeler ve dünya çapında piyasaların baskı ve mantığına tabidirler. Seçenek durumundaki rakip "modeller"in tartışma konusu haline getirilmesine gelince, Japonya'nın güttüğü modele karşı baskıları ya da o modeli izlememesi için Güney Kore üstündeki baskıları hatırlatmak yeter.

Bunalımın, Batılı ülkelerce ve uluslararası kurumlarca çekip çevrilmesi, Asya ile Batı –ya da daha doğrusu Uzakbatı, yani Birleşik Devletler– arasında bir çarpışma fikrini güçlendiriyor. Gerçekten, Birleşik Devletler'in, Güneydoğu Asya Milletleri Topluluğu'nun (ASEAN), ya da uzun süre bağlaşıkları olan Güney Kore'nin içine düştükleri karışıklık ve şaşkınlık karşısında gösterdiği kayıtsızlığa ne demeli? Bir Asya para fonu kurulması konusunda Japonya'dan gelen önerinin durmadan reddedilmesinin anlamı ne?

Bu çarpışma hakkında Fernand Braudel'i okurken de ufkumuz zenginleşiyor. Kapitalist ekonomilerin dünya çapında merkezlerinin tarihsel gelişim içinde birbirlerinin yerine geçmelerini incelerken, ünlü tarihçi şöyle diyordu: "Uzun süreleri de kapsasa, aynı zamanda iki merkez varsa, onlardan biri ötekini hep saf dışı etmiştir." Düşüncesine dayanak olarak da, Batı'da, Venedik'ten Anvers'e, sonra Cenova'dan Amsterdam'a ve Londra'ya geçişi gösteriyor ve XX. yüzyılda da New York'ta üstünlüğün kalışını gösteriyordu. Bu şemayı, bir parça daha genişleterek, çağdaş ekonominin dünya çapındaki büyük bloklarına, böylece Birleşik Devletler'in başta gelen rakibi Tokyo'ya kadar yayabiliriz.

Asya kapitalizminin çatlakları ve iflasları şunu pek güzel ortaya koyuyor: Doğu Asya, bir bütün olarak, bir "yeni merkez" olmak için, bilgiden, bildiğini yapabilmekten, sermaye ile siyasal kurumları kullanabilmekten henüz uzaktı. Gerçekten, küreselleşmiş kapitalizm, sanıldığından çok daha az coğrafi mekânın dışında düşünülebilir: Kapitalizmin iktidarı, Batı'da, 1750'den beri sıkı sıkıya demir atmıştır, öyle olduğu için de devrilir olmaktan uzaktır. Ne önemli ama sağlam temellere dayanmayan Çin, hatta ne de Japonya, bugün ya da görülebilir bir gelecekte, uluslararası ekonomik güçler ilişkisini tehlikeye düşürebilecek durumda değildirler. Bu saptama, Birleşik Devletler'de ya da Avrupa'da, insan hakları ya da sürdürülebilir kalkınmadan çok ölçüsüz bir hasmın yükselmesinden korkanlar için belki iç açıcı olacaktır. Daha az eşitsiz ve daha temsili bir uluslararası düzenin kurulması yolundaki büyük tartışmayı sürdürenlerin gözünde ise daha da az iç açıcıdır.

Doğu Asya için gelecek, bölgedeki ülkelerin seçecekleri iktisadi ve siyasal yollara bağlı kalacak; sadece piyasalara değil sosyal adalete ve özgürlüklere öncelik veren hukuk devletlerinin kurulması ya da sağlamlaştırılması yolunun ağır basacağını da ümit etmeli...

DÜNYA ÇAPINDA BİR SOSYAL ANLAŞMA

Mali, sınai ve ticari küreselleşme gökten düşmedi: Devletlerin sürekli ve kararlı bir "inşa" hareketidir söz konusu

olan. Onlar arasında en güçlüleri için ve sözcüsü oldukları dev firmaların pek bilinen çıkarları adına tezgâhlanmıştır bu; onların dışında kalanlar içinse, safdillik ve ideolojik körlükten yararlanıyor. Açıktır ki halklar henüz tam anlamıyla gelip katılmış değildir buna. Üretim sistemlerinin daha gelişmiş ekonomilere gitgide daha bağımlı hale gelmeleri, yurttaşların elinden, kendilerini ilgilendiren davalara müdahale olanağını günden güne çekip alıyor: Coğrafi mekânı değişikliğe uğrayan sadece işletmeler değildir, siyasal ve iktisadi karar merkezleri de, her gün biraz daha fazla sıradan insanların etkileme alanının dışına çıkıyor. Kaybedilmiş demokratik alanları yeniden ele geçirmek ve hâlâ ayakta kalmış olanların yabancılaşıp yok olmalarını önlemek için, saldırıya karşı çıkış uluslararası düzeyde yerini almalıdır. Kuşkusuz kolay değil bu, ama her şeye karşın yollar da mevcut ve en başta da Avrupa'da, ekonomizmin giydirdiği deli gömleğini çıkarıp atmak gerekiyor: Yangınların çoğalmasına, dehşet ve dramlara kayıtsız bir meta fetişizmine karşı direnmekten başka çıkar yol yoktur; ve halkların kendi yazgılarını belirleme özgürlüğünün son kalıntılarını savunmak için, "total" piyasayı ve liberal devletin çığrından çıkarıcı gücünü hedef alarak karşı saldırıya geçmelidir.

"Dünya çapında bir sosyal anlaşma" üzerinde düşünmek de, yapılması gerekenler arasında...[4]

Hemen her gün ekonominin küreselleşmesini; maliyenin, haberleşmenin, uyuşturucu ticaretinin ve işsizliğin küreselleşmesini yaşayan ilk insanlarız. Gezegenimizde barınma biçimimizle gezegenimizi yönetme biçimimizi; nükleer güvenliği, çevrenin çaptan düşüşünü vb., küresel planda ele almak zorunda olan ilk insanlarız.

Yaratıcı yeteneklerimizi ipotek altında tutan iki miyopluk var: Birisi, ivedi davranmak, hemen ve kendisi için yarar sağlamak, yani "kısa vadeli olma miyopluğu"; öteki de, "anonimlik miyopluğu"dur. Bu sonuncusu yüzünden, gezegenin yönetimini dev mali ve sınai girişimlerin dünya çapında anonim şebekelerine bırakmışız; onların yüklendiği hiçbir sosyal sorumluluk

4) Bu konuda özellikle bkz. Riccardo Petrella, "Pour un contrat social planétaire", *Manière de voir,* Novembre 1996, sy. 32, s. 76-77. Aynı yazarın, *Le Bien commun. Eloge de la solidarité,* Labor, Bruxelles, 1996.

yoktur ve hesap verdikleri de sadece hisse sahipleridir, kaldı ki onlar da anonimdir.

Söz konusu miyoplukların yıkıcı sonuçları oluyor: Çünkü, bu miyopluklar, egemen ekonomizmin "rasyonelliği"nin gelip dayandığı piyasaların ihtiyaçlarının ötesinde, dünyanın iktisadi ve sosyal gerçek ihtiyaçlarının nerede olduğunu görme olanağını engelliyorlar. Ayrıca, gezegenimizin ekolojik olan "sürdürülebilirlik" ve kendi kendini yenileme yeteneklerinin doyma noktasına geldiğinin çapını fark etmeyi de engelliyorlar.

Daha şimdiden doymuş hale gelen piyasalarda rekabetin seçemez hale getirdiği; o yüzden de, çevrenin gerekleriyle uyuşan bir ekonomiyi yaşama geçirmek için sözden eyleme geçme yeteneğini yitirmiş zengin ve en güçlü ülkeler, artık, iktisadi ve sosyal eşitsizlikler uçurumunun genişlemesini durdurma olanağına sahip değiller. Onlar, yoksulların sayısının artmasını önleyemez durumda kalmıyorlar yalnız –Dünya Bankası'na göre, günde 1 dolardan aşağı bir gelirle "yaşayan" 1,4 milyar insan var yeryüzünde!– yoksul ülkelerden zengin ülkelere net mali transferler yapmayı da başarmış durumdalar; onların miktarı, son on beş yıl içinde, ters yöndeki transferlerin kat kat üstünde.

2020 yılında, yani bir kuşaklık bir mesafede, dünya nüfusu 8 milyara yaklaşacak. Eğer bugünkü eğilimler sürerse, 3 milyar dolayında yoksul, 2,5 milyardan fazla evsiz-barksız, içilebilir suyu olmayan 2 milyar insan vb. olacak yeryüzünde. Afrika, ekonomik haritadan silinip gidecek... Böylece, bu 8 milyar insanın temel özlemleri ve ihtiyaçlarına yanıt vermek, gelecek yirmi-yirmi beş yıl boyunca erişilecek sosyal kalkınmanın gerçek tek nesnel hedefi oluyor.

Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Dünya Bankası, 1994'te elli yaşına bastılar; –1995'te Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) dönüşmüş olan– Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Üstüne Genel Anlaşma da (GATT), aşağı yukarı aynı yaştadır. Bütün bu kurumlar, açıkça, kağşayıp köhnemişlerdir bugün; dünya çapında toplumun yeni gereklerine yanıt veremez duruma düşmüşlerdir. Öyle olunca da, bu kurumların ve uyguladıkları politikaların baştan aşağıya gözden geçirilmesi amacıyla, her yanda öneriler hazırlanmış ve tartışmalar açılmıştır. En yoksul ülkelerin yararına adil ve hakça bir ticareti örgütlemek üzere, bundan

bir çeyrek yüzyıl kadar önce kurulmuş Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın içine itildiği yalnızlık ve unutuluşa bakarak, Dünya Ticaret Örgütü'nün de, XXI. yüzyılın dünya çapında ticaret ve sermaye hareketlerinin düzenlenmesinde, her türlü ciddi ve etkili adalet ve dayanışma aranışını terk etme eğilimini güçlendireceğinden pek korkulur.

Böylesi bir aranışı gerçekten yaşama geçirmek amacıyla, içinde yaşadığımız karmaşık dünyanın yeni kurumlarla donatılmaya ihtiyacı var: Başkalarının yanı sıra, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) tek bir kalıpta yeniden dökümünü yaparak bir Dünya Sosyal Kalkınma Örgütü'nü kurmanın sırası gelmiştir.

Böylesi bir örgüt, işe girişirken şu üç temel göreve sahip olacaktır:

– "Yurttaş girişimleri" rolünü oynamaya hazır dünya çapında çokuluslu mali ve sınai kuruluşların da yardımcılığıyla, halkın temel ihtiyaçları, yani konut, içilebilecek su, enerji şebekeleri, beslenme, taşıma, haberleşme, iletişim ve eğitimi sağlama konusunda bir program yapmak;

– Zengin ülke, kent ve bölgelerle yoksul ülke, kent ve bölgeler arasında, birlikte kalkınmanın ağlarını kurmak üzere, bir merkeze bağlı olmayan ve yerelleşmiş yığınla şebekelere dayanan bir işleyişi örgütlemek;

– En yoksul halkların yararına olmak üzere, dünya çapında kaynakları yeni bir dağıtıma gitmek.

Bir yandan çalışma olanağı, öte yandan üretimin öteki etkenlerine egemen olmayı sağlayan bir kalkınma ve teknoloji hüneri yoksa, ekonomik güvenlik olmaz. İşte, Dünya Sosyal Kalkınma Örgütü, var olan ve potansiyel halindeki yerel çeşitli kalkınma girişimlerini, mali olanakları ve ücret biçimlerini yenileyerek destekleyip güçlendirecektir. Denenecek biçimler arasında şunları sayabiliriz: Yiyecek maddeleriyle el emeğini değiş-tokuş etmek; yoksul ülkelerdeki çalışma koşullarını, zengin ülkelerden gelen fonlar sayesinde gençlerin eğitiminin mali yükünü karşılayarak düzeltmek.

Ödeme gücü olan piyasaların yokluğu aşılmaz bir engel değildir. Etkili bir mali kaldıraç (sermaye gelirlerini ve spekülatif etkinlikleri vergiye bağlama, vergi cennetlerini ortadan

kaldırma, çevre vergilerini kurumsallaştırma, vb.) sayesinde para kaynakları yaratmak mümkündür; büyük bir sosyal kalkınma programını hizmete koymak için böylesi kaynaklar zorunludur da zaten.

İnsanlar bir yerde oturup barınır olmaksızın ne toplum olur ne kalkınma. Oysa bugün, 1,7 milyardan fazla insanın altına sığınacağı bir çatı yoktur. Dünyamızda, şu ilk kuşağın başta gelen görevlerinden biri gezegenimizi barınılabilir hale getirmekse, hiç gecikmeden ve büyük bir girişkenlikle, 2020 yılına kadar, 1 milyardan fazla insana bir ev sağlayacak bir program yapmalıyız.

Kaynaklar, mı diyorsunuz?

Var onlar: Örneğin Avrupa, Birleşik Devletler ve Japonya, "iletişimin otoyolları"nda 300 milyar dolayında ekülük bir yatırımı tasarlıyorlar. Bir konut inşa etme programına ne için yatırılmayacakmış bu para? Dünyamızda her gün, on beş yaşından küçük 1.762 milyar çocuk, içilebilir su yokluğunun doğurduğu hastalıklar yüzünden ölmektedir. Ama onlar ölürken, yine Avrupa, Birleşik Devletler ve Japonya'da, on yılda evleri, 250 televizyon kanalına açılan yeni seyir araçlarıyla donatmak amacıyla yüzlerce milyar dolarlık yatırımlar öngörülmüştür. Bu kanallar da, aşağı yukarı hepsi, şiddet yarışına çıkmış film, televizyon filmi ve başka oyunlar öneren kanallardır. Şimdi, 1,4 milyar insan için içilebilir su ile, bu beyin yıkayan 250 kanal arasında, bir dakika olsun duraksamada bulunabilir misiniz?

İktisadi ve ekolojik güvenliğin yanıtlara kavuşması ve yaşama geçmesi, özellikle kentlerde olacak. Örneğin beş kentin derneklerinin topluca girişimiyle, "XXI. yüzyılın kent şantiyeleri" için bir federal anlaşmayı tasarlayıp imza ettirmek üzere dünya çapında bir şebeke niçin ortaya konamaz olsun?

Söz konusu anlaşma, elli ila yüz kentte –özellikle de megapollerde– büyük yenileştirme programlarını gerçekleştirecek araçları ortaya koymayı amaç edinecek. "XXI. yüzyılın kent şantiyeleri"nden her biri, önce yerel el emeğine çağrıda bulunmalıdır. Bu şantiyelere, mali ve sınai yardımcı sıfatıyla katılan girişimciler, "dünya yararına girişimler" adıyla bir etiket alacak ve özellikle vergisel olmak üzere, çeşitli kolaylıklardan yararlanacaklardır. Fikirlerin eksikliği duyulmaz. Ek-

sikliği en çok duyulacak olan ise, sorunlara getirilen çözümlere denk düşecek yapıları bulma kararlılığıdır; bir de en yenilikçi deneyim ve değerlendirmelerde güçlükler olacaktır. Halihazır örgütleniş ve mekanizmaları aşmak gerekir; çünkü bunlar, şanına layık dünya çapında bir toplumun doğup gelişmesini görmekten aciz sınırların ve görüş biçimlerinin içine hapsederler bizi...

"Dünya çapında bir sosyal anlaşma"nın dışında şunlar üzerinde de düşünmeye değer: Üreticiler, içinde yaşadığımız dünyanın dayattığı "servaj"lardan kurtarılmalıdır; "hakça ticaret"in başta gelen görevi de budur. Bunu gerçekleştirmek için de, üreticiler ile son satıcı ve alıcılar arasındaki aracıları –mümkün olduğu kadar– saf dışı eden bir sistem bulmalıdır; bir tavan alış fiyatı saptamak, emeği daha önceden desteklemek, uzun vadeli sözleşmelere gitmek ve bir teknik yardım sağlamak niçin mümkün olmasın?

Sonra, ticaret özgürlüğünün, çevrenin korunması gereği ile emekçi insanın saygınlığının üstünde bir değer olarak görülmesi ne adınadır? Ticaret sözleşmelerine, özellikle el emeğini sömürmeyi cezalandırmayı hedef tutan, ekolojik ve sosyal şartlar konamaz mı?

Bunun gibi, Brüksel'in girişimiyle hükümetlerin uygulamaya başladıkları kamu hizmeti gören kuruluşların dağıtılmasına son vermeli; her devlet, kendi yurttaşlarına uygun gelen bu tür kuruluşları niçin saklı tutmayacak ve gerektiğinde onları niçin kuramayacakmış?

Ayrıca, spekülasyonu frenlemek ve dünya yararına tasarılara mali kaynak elde etmek için, Birleşmiş Milletler'in öncülüğünde bir Dünya Döviz Borsası yaratmak güzel olmaz mı?

Son olarak, Avrupalı halkları gitgide daha sıkı bir birliğin içinde toplamaya diyecek yoktur. Ama bu amaçla, kullanılan araçlar, yani diplomasi ve kapalı kapılar ardında pazarlıklar arasında bir çelişme yok mu? Yurttaşların kurumlar Avrupa'sına sahip çıkmasının, kısacası yurttaşlar Avrupa'sını kurmanın zamanı gelmiş değil midir?

Konuyu toparlayalım!

KÜRESELLEŞMEYE KARŞI ÇIKMANIN DİYALEKTİĞİ

Dışardan bakıldığında görülen apaçık şu: Ekonomi küreselleştikçe dünya da birleşiyor, "tek bir dünya" haline geliyor. Dünya çapında ticaret, sermayelerin dünya çapında akışı, verilerin ve bilgilerin baş döndürücü biçimde gidişi-gelişi, bütün bu yatıştırıcı ve karşılıklı olarak zenginleştirici olgular, dünyamızı birleştiriyor, tek biçimli hale getiriyor –yer yer melezleştirse de– türdeşleştiriyor. Her şey birbirine yaklaşıyor, bir araya geliyor. Buradan kalkarak, ekonomi de başta gelen referans kaynağı olup çıkmıştır; gözenekli hale getirilmiş dünyada her gözenekten içeriye o sızıyor ve liberal tezden başka her tasarının sesi kısılmıştır. Hiç umulmadık bir yerde ve zamanda bile, televizyonların reklamları arasında Nike koşu ayakkabıları ve Hennessy konyağının duyurusuyla karşılaşmak da işten değil. Uçaklar, Batılı tüketiciye doğru Kenya'nın yeşil fasulyelerini, ormanları yerle bir edilip otlağa dönüştürülmüş Kosta Rika'nın sığır etini taşırken, yoksul ülkelere de milyonlarca ton sanayi atığını götürüp dökebiliyor.

Doğa kirlenmesi ve israfmış, olsun, ticaret gelişiyor ya!

Öte yandan, bilimin ve bilginin, insanlığın bu ortak mamelekine dahil değerlerin olağanüstü yayılışı karşısında nasıl sevinmez olur insan? Nükleer Savaşa Karşı Uluslararası Fizikçiler Derneği'nin kurucusu ve başkanı olan, Nobel Barış Ödülünü de kazanmış Bernard Lown, daha 1993'te şu demecini verirken kötü düşünceli olduğunu göstermiştir olsa olsa: "Bilgi ve araştırma yönünden Kuzey'le Güney'i birbirinden ayıran uçurum gitgide genişliyor: 70'li yıllarda, araştırmacı sayısındaki artış, milyon başına sanayi ülkelerinde 637 iken gelişmekte olan ülkelerde 42 idi. Son onlu yıllarda bilim adına yatırımlar oralarda daha da azalmış ve zıtlık çoğalmıştır. Dünyada tıp araştırmalarına yılda ayrılan para 33 milyar dolardır; gelişmekte olan ülkelerde sağlık sorunlarına bu miktarın sadece yüzde 5'i ayrılır durumda ve öyle olunca da, tıbbın kurtarabileceği yaşam yıllarının yüzde 93'ü kaybedilmiştir oralarda!."

Oysa, sınırların ortadan kalktığı bu dünya, görünüşte kaynaşıp birleşen bu dünya, aynı zamanda "siyasal bölünme" ve "ideolojik parçalanma"ların dünyasıdır da. Yaşadığımız yılla-

rın, adını söylemeyen ama –dinci olsun olmasın– bütün ötekileri besleyen en keskin köktenciliği meta ve para alışverişindeki köktenciliktir. O, insanların, milletlerin ve toplumların kaynaşmasını sağladığını söyleyip dursun, aslında bu kaynaşmaya karşı, çığ gibi reddedişler, milletlerin ve toplumların atomlaşması, kültürlerde, hatta tarihlerde ve onunla ilgili bilgilerde bir aşınma da eşlik ediyor; gelecek kuşaklar söz konusu olduğunda onca yaşamsal olan bu kültürel kuruyuşu ise hiçbir şey gideremez. Kısa vade, her şeyden önce kazançlarını ve gelecek yıllardaki bilançolarını düşünen dünya çapındaki firmalara yasasını dayatıyor; ama bu yürüyüş, beklenmedik dönüşlere de yol açarak, kurtarıcı olduğu kadar tehlikeli de olan yeni sınırların çizilmesine varıyor.

Bu miyopluk, bir otuz yıl sürebilir deniyor; geçmişin "görkemli otuz"unun (1954-1974) karşılığı bir başka otuz yıl! Komünist sistemin çöküşünü izleyen birkaç aylık bir körlüğün hemen arkasından –1992'de– Rio Doruğu'nun toplanmış olması hiç de rastlantı değildir. Bir açıklığa varmak isteniyordu. Az sayıda siyaset sorumlusunun yanı sıra, özellikle binlerce araştırmacı, hükümet dışı örgütler, yazarlar, bir uzun süreden beri şunu açıklamak cesaretini göstermişlerdi: Bir avuç güçlünün elindeki küresel ekonominin işleme imkânı yoktu! Zincirlerinden boşanmış mali canavar, tam bir sorumsuzlukla her türlü denetimden yakasını sıyırıyordu; kentler, kökünden kopmuş –görüşsüz ve tasarısız– milyonlarca insanla kabarıp şişiyorlardı. Uluslararası kuruluşların, bir Dünya Bankası'nın, OECD'nin, GATT'ın, bir 67'nin herhangi bir belgesini okumanın insanı götürdüğü sonuç, bir şizofreni, yani gerçeklerden kopuş değil midir?

Zaman zaman günah çıkaranlar görülse de, ayaklar tam anlamıyla suya ermiş değildir. Ama öyle de olsa zemberek kırılmıştır. Küresel ekonominin, küresel ekonomizmin palyaçolarının ipliği pazara çıkmıştır. Ne var ki, sadece bununla yetinmek tehlikelidir. Yüzlere ne zaman güleceği pek belli olmayan mutlu bir geleceğin temellerini atmak yerine, yapılacak şey, fırsattan yararlanıp dünya çapında bir ahlakı dokuyacak birkaç hassas lifi ortaya koymaktır.(5)

---

5) Jacques Decornoy, "De la fusion à la fission", *Manière de voir*, Mai 1993, sy. 18, s. 96-97.

Bir yandan da şu noktanın üstünde durulmalıdır: Amerika Birleşik Devletleri'nde 80'li yılların başlarında dolaşıma sokulan "globalization" olsun, onun Fransa'da karşılığı olarak kullanılan "mondialisation" olsun, bütün bunlar "enternasyonalizasyon" demek değil. Bu sonucu kelimenin arkasında uzun bir devrimci mücadelenin tarihi yatıyor; ondan türetilen *Enternasyonal* ise, bütün dünyada soldaki militan kuşakların örgütlenişinin adı oldu ve hançerelerinde yankılandı. "Enternasyonalizasyon", ulusal duygu ile insanlık bilinci arasında doğal bir aşama olarak görülse de, küreselleşmenin böyle bir çağrışımı yok, amacı da başka. Enternasyonalizasyon, milleti de içererek onu aşmak isterken, küreselleşme, milleti yadsımakla, demokrasinin somut olarak dile geleceği bu –belki tek– alanı yok etmek üzere, kuşatıyor; yurttaşların kendi kararlarını ortaya koyacakları çerçeve ile, onları ilgilendiren kararların alındığı yurtdışı çerçeve arasında bir boşluk yaratıyor ve bu boşluk yoksullar için gitgide bir uçuruma dönüşmekte.

Devletlerin iç politikalarından bütünüyle ayrı "piyasa"ların ortaya çıkışı, en çarpıcı bir görünümdür ve üstelik bir referans kaynağı olup çıkmışlardır. Medya ve hükümetler de, bunlardan neredeyse hiç kuşkulanmaksızın bir veri olarak algılamaktadırlar. Bu pek güçlü, anonim, yeri-yurdu belli olmayan vesayetçi iktidarların, demokrasinin başına ne çorap örecekleri konusunda tam bir bilinçsizlik egemendir. Demokrasi derken, onu "piyasa demokrasisi" olarak adlandırmaya koyulan kalemlerin var olduğu bir dünyada tehlike daha da büyük boyutlardadır.

Böyle bir ortamda yapılacak şey, sermayenin mantığının henüz istila etmediği alanların kurtarılmasında yurttaşların ağırlığını ilk sıraya yerleştirmektir; çünkü, gitgide daha çok silahlardan arınmanın anlamı yoktur. Ancak, mevzilerin üstüne kapanıp kalmak da yetmez; kaybedilenlerin hiç olmazsa bir bölümünü yeniden ele geçirmeye girişmeli, küreselleşmeyi kuşatmaya başlamalıdır; ilk ağızda da, demokratik karar almanın çerçevesinin, ekonomik ve mali dalgaların etkileme çerçevesiyle çakışmasını sağlamalı. Ancak, bu amacı formüllendirmek kolay, gerçekleştirilmesi ise güçtür.

Gerçekten, bu dalgaların önünü kesip genel oydan çıkan bir ulusal politik iradeye yanıt vermeleri için "yeniden millileş-

tirmek"; ya da, daha şimdiden küreselleşmiş olanın üstünde etkili bir denetim kurabilmek amacıyla, demokratik kamu alanını yeryüzünün bütününe yayıp genişletmek, pek uygulanabilir tezler değil. Çevre sorunları gibi niteliği gereği sınırların içine hapsedilemeyecek olan alanlar bir yana, bir ulusal iktidarın yetkileriyle donanmış bir küresel yönetimin ortaya çıkması da ufukta görülür olmaktan pek uzak. Böylece, ister istemez başka seçenekler üzerinde durmak gerekecek.(6)

Ulusal egemenlikleri belli konular çevresinde bir araya getirip bir "enternasyonal"e gitmek düşünülebilir. Birleşmiş Milletler örgütünde gerçekleşen, çoğunlukla, bu formülün pek soluk ve güçsüz bir biçimidir. Devletleri, daha geniş egemen bütünlüklere doğru geliştirmek de bir seçenektir. Avrupa Birliği'nde olan, bunun güzel bir örneğidir. Ancak o da, eldeki olanakları, özgün bir uygarlık tasarısına dayanan bir ekonomik modelde dile getirip kullanacak yerde, gitgide "piyasa her şey demektir" anlayışına doğru kaymaktadır. Maastricht Anlaşması'ndan başlayarak, birliğin yetkileri kültüre, eğitime, tüketicilerin korunmasına, sağlığa vb. doğru genişletilmiş de olsa, görünen bu.

Ancak, Avrupa Birliği, eğer istiyorsa, uluslararası alanda bütün ağırlığını ortaya koyarak, küreselleşmeyi frenleme yolunda güçlü bir etken oluşturabilir: Dünya çapında sermayelerin dolanıp duran ama bu arada istikrarsızlık yaratan akışını vergilerle, mali cennetleri yasaklayarak; ticaret işlemlerini, "himayecilik" gibi suçlamalara aldırış etmeden, ekolojik, sosyal ve kültürel şartları kabule zorlayarak; besin güvenliği yolundaki araştırmalara bizzat arka çıkarak yapabilir bunu. Öte yandan, küreselleşmeye karşı çıkarken, kendi para politikasını, hatta üyelerinin bütçe politikalarını sorumsuz bir bankaya bırakmayı da reddetmelidir. Böylesi bir karşı-saldırının halktan gelen dayanakları var mı? Günlük sıradan gözlemler bir yana, bütün sondajlar ve incelemeler şunu gösteriyor: Yurttaşlar, Avrupa fikrine yandaşlıklarını ortaya koyarken, çoğunluk kendi adına güdülen politikalara da karşı. Bu eğilimin, giderek yurttaşların müdahalesinin ulusal parlamentolara, bu arada Strasbourg'daki Avrupa Parlamentosu'na da yansıması süreci başlamıştır.

6) Bkz. Bernard Cassen, "Et maintenant ... Démondialiser pour internationaliser", *Manière de voir,* sy. 32, Novembre 1996, s. 96-97.

VI

DEMOKRASİNİN İŞİ DAHA DA GÜÇLEŞMİŞTİR

Aşırı milliyetçi *Action Française*'in kalemşoru Léon Daudet'nin (1868-1942), içinde doğduğu yüzyılı özetlemeyi düşünürken, "Ahmak XIX. yüzyıl!" deyip söyledikleri pek bilinir: "İlk demokratik dalga, devrimin ve Napoléon'un açtığı –binlerce ölünün doldurduğu– çukurlara mal oldu bize; ikincisi, 1870-1871'in kazdığı çukurlara yol açtı; üçüncüsü, 1914'ün çukurlarını doldurmaya yaradı. Milyonlarca genç ceset, olan biteni suçlayıp duruyor." İşte demokrasi, işte kötülüğün kaynağı, işte düşman! İşin aykırılığı şurada ki, Léon Daudet'nin şiddetle çattığı Ernest Renan da (1823-1892), 1871 yenilgisinin ertesinde yazdığı *Fransa'da Fikri ve Ahlaki Reform* adlı ünlü eserinde, ülkedeki savruluş ve sürüklenişin asıl nedenini, 1870'li yılların arkasından halkta gelişip serpilen demokratik ve maddeci anlayışa bağlar ve şöyle der: "Olaylarla ilgili fikir yürütme ve yönetme kitlelerin eline bırakıldı; oysa kitle hantaldır, kabadır ve en yüzeysel biçimde çıkarına bağlıdır."

Bu iki yazar, onlar gibi XIX. yüzyılı yerden yere vuran başkaları –örneğin Fransa'da bir Sainte-Beuve, İngiltere'de bir Ruskin– şu sıralarda, yani bir yüzyılın bitip bir yenisinin başladığı bir dönemde yaşasaydılar neler söylerlerdi acaba? İki dünya savaşı, çeşitli biçimleriyle totaliter rejimler, soykırımlar ve onları aratmayan kıyımlar, arkada bıraktığımız yüzyılın buluşları değil midir?

Aslında, günümüzün Léon Daudet'lerinin de ellerinde kanıtlar vardır ve onların da söyledikleri şudur: "Gidi iğrenç XX. yüzyıl!" Ama bizim bu değer yargılarına katılmadan gerçekte gördüğümüz, geçtiğimiz yüzyılın bir öncekinden çok daha fazla olarak demokrasiyi yaygınlaştırdığıdır: Çağımız, koşullar ve haklar bakımından eşitsizlik üstüne kurulu "eski rejimler"in gitgide kayboluşunun arkasından, günden güne be-

lirgin özgürlükleri ve eşitçi ilkeleri savunan kitlelerin sahneye çıkışlarına tanık oldu. Demokrasiyi, şanına layık bir yönetim biçimi haline getiren de, başta işçi sınıfı olmak üzere, işte bu kitlelerdir.

Neler olur?

DEMOKRASİNİN ZAFERİ

Siyasetin demokratikleşmesi, toplumun demokratikleşmesi ile büyük ölçüde iç içe, bir süreç halindedir[1]: Halk egemenliğinin ve onun doğal sonucu olan "genel oy"un, XIX. yüzyılın sonlarından başlayarak XX. yüzyıl boyunca, ağır ağır kendilerini kabul ettirmeleriyle, temsili sistem iyice yerine oturur. Öyle ki, bir siyasal rejimin meşru olup olmadığına ona dayanarak hükmediyoruz. Genel oy'un, kamu özgürlükleriyle iç içe yerleşmesinin de öyküsünü biliyoruz. 1914'ten önce, sadece şu birkaç ülke, genel oy'u uyguluyor ve özgürlükleri tanıyorlardı: 1848'den, özellikle de 1871'den beri Fransa, İngiltere (1885), İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri (ancak ülkenin Güney'inde siyahilerin yurttaşlık hakkı hep engellerle karşılaşmıştır)... Genel oy, Alman İmparatorluğu'nda tam anlamıyla yerleşmiş değildir; onu sadece Weimar Cumhuriyeti 1919'da kabul eder. O yıllarda genel oy'u kabul eden şu ülkeleri de zikretmeli: İtalya (1919), Danimarka (1915), İsveç (1917), Hollanda (1917), Japonya (1928). Bütün bu ülkelerde, kadınların oy hakkını kazanmalarının erkeklerden sonra gerçekleştiğini de hatırlatmalı! İki büyük savaş arasında, genel oy, diktatörlükle yönetilen ülkelerde de kabul edilmişti; ne var ki, kamu özgürlüklerinin, yani gerçek bir seçim yarışmasının söz konusu olmadığı rejimlerdi bunlar. Siyasal demokrasinin temellerinin beş kıtanın çoğu ülkesinde –enlemlere göre hissedilir değişikliklerle– yasal temellere kavuşması için, İkinci Dünya Savaşı'nı, sömürgeciliğin çözülmesini, Yunanistan'da, İspanya'da, Portekiz'de diktatörlüklerin sona ermesini, Sovyet blokunun yıkılışını beklemek gerekir.

1) Bu süreç için bkz. Michel Winock, "Victoires de la démocratie", *L'Histoire,* Novembre 1998, sy. 226, s. 69 vd.

Daha dün doğmuş devletlerde, seçimlerin –görece de olsa– düzenli yürümesine şaşan kimse pek yoktur bugün. Oysa, bu uygulama XX. yüzyılda iyiden iyiye kurallaşmıştır. Hileler, yıldırmalar, çeşitli yolsuzluklar, kuralda hiçbir değişiklik yapmıyor. Ne yapılırsa yapılsın işin erdemi sürüyor; çünkü, siyasal meşruluğun savunulur başka bir kaynağı yok bugün. Her şey kemale ermiş değildir elbette; kuşkusuz yığınla yanlış göze çarpıyor, ama XX. yüzyıl bir hareketi de almış daha ilerde bir noktaya götürmüştür. Latin Amerika'da, Asya'da ve Afrika'da olan bitenleri unutmadan söylüyoruz bunları: Yığınla hükümet darbesi, iç savaş, yarını olmayan devrim, aşırı sol tehdit, gerici hareketleniş; sayısız kıyım, işkence, hapisli yıllar, onca ülkeyi kasıp kavurmuş, sonunda da demokratik milletler arasına girilmiş, ya da kimi zaman girilmemiştir de...

Ayrıca hatırlatmalı da: Demokrasi kırılgandır, çünkü onu kabul etmiş bir ülkenin halkından çok şey bekler. Sonra, belli bir insan fikrine dayanır demokrasi: Yurtseverlik, hoşgörü anlayışı, hukuka saygı vardır bu düşüncede. Ne var ki, söz konusu erdemler hiç de doğuştan gelmezler; öğrenmek gerekir onları. Böylece, eğitimsiz demokrasi düşünülemez. Demokrasinin –görece de olsa– rayına oturduğu ülkelerde eğitimin kız-erkek ayırt etmeden yaygınlaşması ve demokratikleşmesinin rolü göz ardı edilebilir mi?

Son olarak, eğitime kavuşmanın yanı sıra, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'nın bitişinden beri, kadın haklarındaki kazanımları da bir yana atmamalı! "Erkek egemenliği"nin kalıntıları, şu alabildiğine derin değişikliği gizleyemez: Demokratik toplum, cinsler arasındaki eşitliği de gerçekleştirme noktasına gelip varmıştır.

Ancak, XX. yüzyılda, demokrasi adına –belki– daha da büyük kazanım, özgürlüklerin yelpazesine getirdiği zenginlik ve onları –uluslararası alana kadar uzanan– güvencelerle donatmasıdır.(2)

---

2) Bkz. Monique Chemillier-Gendreau, "Universalité des droits humains", *Manière de voir,* Juillet / Août 2000, sy. 52, s. 63-65; Pierre Sané, "Garantir les libertés individuelles", aynı dergi, s. 60-61. Ayrıca, Andrew Clapham, *Human Rights in the Private Sphere,* Clarendon Press, Oxford, 1996.

Gerçekten, insan haklarıyla ilgili kategori, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar, "klasik haklar"la sınırlıdır: "Kişinin güvenliği"nden başlayarak, insana has bir dizi temel hak ve özgürlüktür bunlar; yaşam hakkı, fikir özgürlüğü, dernekleşme ve seyahat özgürlüğü vb. Anayasaların zikrettiği ve bir ölçüde güvenceye bağladığı insan hakları bunlardır. Ne var ki, o savaşın ertesinde yeni bir dönem başlar: Birey, daha da çetinleşmiş yaşam koşulları içinde devletçe korunma ihtiyacı içindedir; "iktisadi ve sosyal haklar" (sağlık, eğitim, çalışma vb.) böyle doğar ve anayasalar içinde bu konuda ilk işareti de 1919 tarihli Weimar Anayasası verir. İkinci Dünya Savaşı'nın felaketlerini de gören insanlar için bu tür haklar, birinci kategori haklarla et ve tırnak gibi birbirine bağlıdırlar; biri olmadan öteki olmaz. O savaşın sonunda yapılan bütün anayasalar bu ikinci kategoriye de yer verir, devleti göreve koşar. Son olarak, XX. yüzyılın sonlarına doğru, bir üçüncü kuşak haklar kendini dayatıyor: Korunmuş bir doğa hakkı, barış hakkı, dayanışmalı bir ekonomi hakkı, insanlığın ortak mülküne girme hakkı, ileşitim hakkı, halkların gelişip kalkınması hakkı vb. Bunları, dünya çapında tanımlamak, yasalara geçirip onaylatmak görevi de demokrasiye kalıyor. Hatırlatmaya gerek yok, bu üç hak kuşağından her biri ayrıcalıklara karşıdırlar: Önce feodal ayrıcalıklara; sonra, çoğu kez asalak bir burjuvazinin ayrıcalıklarına; son olarak şimdi de, büyük firmaların ve devletlerin ayrıcalıklarına.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, insan haklarının yeni özgürlük kategorileriyle zenginleşmesine yeni bir hız getirmekle kalmamış, bu hakların aynı zamanda uluslararası alana geçişini de sağlamış ve onlara –ilk kez– "uluslararası" bir nitelik kazandırmıştır: 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun kabul ettiği İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ile, Avrupa Konseyi'nin kabul ettiği –1950 tarihli– Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, uluslararası çalışmaların ortaya çıkardığı en önemli ürünlerdir.

Daha sonraki yıllarda, bu ürünlere başkaları katılır: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi bölgesel bir nitelik taşıyan Avrupa Sosyal Şartı'nın yanı sıra, Birleşmiş Milletler çerçevesinde oluşturulduğu için evrensel nitelik taşıyan, 1969 tarihli Her Türlü Irk Ayrımının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Söz-

leşme, 1973 tarihli Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Sözleşme, 1976 tarihli Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Haklara İlişkin Anlaşma ilk akla gelenler. Avrupa Güvenliği ve İşbirliği ile ilgili olarak 1 Ağustos 1975'te Helsinki'de imzalanan ve Helsinki Sonuç Belgesi diye adlandırılan belgenin de üçüncü bölümü, "kişilerin ve düşüncelerin serbestçe dolaşımı" konusuna ayrılmış bulunmakta ve önemli ilkeleri içermekte. Onlara, 1985 yılında Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine Dair Sözleşme ile, 1990'da Çocuk Hakları Üstüne Uluslararası Sözleşme katılmıştır. 1993 tarihli Kopenhag Ölçütleri ile, 1992 tarihli Hayvan Hakları Evrensel Bildirisi'ni de hatırlatalım. Böylece, insan haklarından hayvan haklarına kadar uzanan uzun bir liste var elimizde.

Bir başka önemli nokta da şu: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, tanıdığı hakları korumak bakımından, İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden farklı olarak, bölgesel bir nitelik de taşısa da uluslararası bir denetim mekanizması kurmuştur: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bu denetimin belkemiğini oluşturuyor.

Daha çok ve daha güvenceli özgürlük anlayışı, gelişmesini de sürdürüyor...

Fransız tarihçi ve siyaset bilimcisi Alexis de Tocqueville (1805-1859), 1830'ların başında Birleşik Devletler'den dönüşte kaleme aldığı *Amerika'da Demokrasi* adlı eserinde, Amerikan demokratik toplum modelini inceleyip çözümlemiş, yaygınlık kazanacağını daha önceden görmüş ve tehlikelerini de göstermişti. Aristokrat olduğu için eşitlik ilkelerine –doğal olarak– oldukça az eğilimi olan düşünürümüz, kitlelerin gelişine büyük bir açıklıkla baş eğiyor, ama okurlarını da yeni bir despotizmin biçimlerine karşı şöyle uyarıyordu: "Birbirinin benzeri ve birbirine eşit, ruhlarını küçük ve avamî zevklerle dolduran sayısız insandan oluşmuş bir büyük kalabalık görüyorum," diyordu ve ekliyordu: "Hepsinin de üstünde dev ve koruyucu bir iktidar yükseliyor; onların yazgısına göz kulak olacak mutlak bir iktidardır bu ve kollarını bütün bir topluma uzatmıştır. Sonunda her ulus, uysal ve çalışkan hayvanlardan oluşan bir sürüden başka bir şey değildir ve hükümet de onun çobanıdır."

Halk egemenliği, böylesi bir vesayeti yerleştirmede o iktidarla hiç de uzlaşmaz değildi: Fransa'da İkinci İmparatorluğun doğuşundan on iki yıl önce, bu tür bir rejimin tehdidini dile getirmiş oluyordu yazar. XX. yüzyıl da, bunun başka örneklerini koydu ortaya; yine halk ve eşitlik adına pek zalim diktatörlükler kuruldu.

Despotluğa kadar gitmese de, demokratik toplumun kendisi de, bir "evrensel tekbiçimlilik"e götürmektedir. Büyük yazarların yerini medyanın çığırtkanları ile yaygaracıları almıştır; ev mutfağı, *fast-food*'un önünde siliniyor; opera ve tiyatro Disneyland'ın verdiği zevkler karşısında ağır ağır arka plana çekiliyorlar; büyük adamların yerine açıkgöz politikacılar geçmiştir; daha kötüsü, para, yığınla insanın en yüce değeri ve hazza tapma da felsefesi olup çıkmıştır.

Günümüzde ağır basan bunlar değil mi?

Tocqueville, aslında tekbiçimliliğe esef ediyordu; ama liberal ve Hıristiyan olduğu için, insanlığın eşitçi yöndeki evrimini göz ardı edemezdi: "Eşitlik mutlak değil ama adildir," sözü de onundur.

Bir 150 yıl önce, Avrupa toplumunun hâlâ aristokratik modellere bağlı olduğu bir sırada dile getirilmiş ilginç bir görüştür bu. Ne var ki, Tocqueville'in sözünün hayata geçirilişi, üstelik gitgide genişleyen bir coğrafyada, XX. yüzyıl boyunca ve özellikle onun ikinci yarısında olmuştur. Günümüzün duyarlı insanları da, *Amerika'da Demokrasi*'nin yazarı gibi yığınların ortak özlemlerindeki sıradanlığa bakıp acı duyabilir; toplumun, kültürün, mutfağa varıncaya kadar, içine düştüğü Amerikanlaşmadan tiksinebilir; ama kabul etmek gerekir ki, örflerde ve davranışlardaki bütün bu gelişmeler –bir bakıma– dönüşü olmayan değişikliklerdir ve XX. yüzyılda ortaya çıktılar. Ve tam bir iktisadi gelişme içindeki 1960'lı yılların bir deyimi olan "tüketim toplumu" anlayışı da her şeye damgasını vurdu.

Gelişmiş ülkelerin rahatlık, huzur ve gönence doğru yürüyüşlerinde sınıf bilinci de gitgide zayıflamıştır. Sosyal-meslekse1 kategorilerin evrimi de buna katkıda bulunmuştur: Örneğin Fransa'da, 1990'lı yılların başlarında, işçiler, müstahdemlere oranla daha azdırlar. Ne var ki işçiler, en kalabalık bir sosyal kategori oldukları zaman bile, proleter kimliği reddeder bir eğilim içindeydiler: 1966'da, orta sınıflara ait olduklarını söyle-

yen işçiler yüzde 13'tü; 1994'te yüzde 30'dur bu oran. Sosyal merdivenin iki ucu olarak burjuvazi ve işçi sınıfı, artık rağbet görmüyor: Fransızların yüzde 21'i, 1966'da orta sınıfların insanı olduklarını söylüyorlardı, 1994'te böyle diyenlerin oranı yüzde 38'dir; hiçbir sınıfa ait olmadıklarını söyleyenler de o kadardır. Şu da ilginç bir nokta: Genel olarak gerileyiş halinde olan bir sosyal sınıfa ait olma duygusu, gençlerde daha da azalıyor. Yığınsal eğitim, etkinliklerde benzerlik, giyim-kuşamda benzeşleşme, bütün bunlar, görece türdeş bir gençlik topluluğunun doğuşuna yol açıyor.

Öte yandan, bütün bunlar, Kuzey ülkelerinde devrimci özlemlerin de içini boşaltmıştır. Böylesi özlemler, yoksul sınıfların fukaralığının yol açtığı bir şeydi: Marx'la Engels'in diliyle söylersek, "proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecekleri yok"tu. Bugünse, gelişmiş ülkelerdeki halkın büyük çoğunluğu mülkiyet sahiplerinden oluşmuştur. Sosyal eleştirinin diline dolayacağı çok şey olsa da, XX. yüzyılın ikinci yarısı "ya hep ya hiç" diyenlerin silahlarını ellerinden almıştır; bu arada sosyalistler reformcu olmuş ve komünistler de –kalabildikleri kadarıyla– onları taklit ediyorlar.

Demokratikleşme, hatırlatmaya gerek yok, toplumların laikleşmesi ile atbaşı gitmiştir. Ne var ki kapitalizmin, giderek tüketim toplumunun yol açtığı yararlılık ve maddi iştah, manevi yaşama da zarar verici olmuştur. Tocqueville, yaşadığı yıllarda bunun farkına varmıştı ve şöyle diyordu: "Demokrasinin yasakoyucuları ve bütün namuslu ve aydın insanlar, bıkıp usanmadan, ruhları yükseltmeye ve onlara Tanrı'ya doğrultmaya çalışmalıdırlar. Demokratik toplumların geleceğine ilgi duyan herkes birleşmeli ve hep birlikte, bu toplumların bağrında sonsuzluk zevkini, yücelik duygusunu ve maddi olmayan zevkler için aşkı yaymak amacıyla sürekli çabalamalıdırlar."

Tocqueville, kendi görüş açısı bakımından hem iyimser hem de tutarlı idi; çünkü, demokratik toplumla dinsel tavrı birbiriyle uzlaşmaz şeyler olarak görmüyordu. Laik devrimin o tarihten beri attığı adımlara bakıp Tocqueville gibi düşünemeyiz bugün. Üstelik, dev boyutlarıyla sürmekte olan demokratikleşme hareketi, geleneksel toplumların zincirleme tepkilerine yol açarken köktendinciliğin yeniden doğuşuna da zemin hazırlamıştır; bu arada, Batılı modele karşı her tür-

den başkaldırı ile yüz yüzedir. Öyle ki, demokrasi, sadece kendi yetersizlikleri ve sınırlarının sıkıntısıyla baş başa değil, dayandığı felsefe ile ilgili –daha esaslı– şu eleştiriye de yanıt vermek zorunda: Gerçekten "yücelik duygusu"na ve "maddi olmayan zevklere duyulan aşka" da yükseltmeyi başarabilecek mi o?

XXI. yüzyılın sorunlarından biri de budur.

Çözüm, elbette dinin yerine geçmek ya da ona bakıp metafizik çıkmazlara sapmakta değildir; çözüm, olsa olsa, demokrasinin kendi zengin hümanist kaynaklarına yeniden eğilmesi, geçmişindeki o büyük Aydınlanma mirasına tekrar yüzünü çevirmesi; oralardan kalkarak, insanların manevi dünyalarını fethedecek akılcı gerekçeler bulmasındadır. Bu yeni hümanist yorumu, en başta eğitime de aktardığı gün, demokrasi geleceğe doğru yürüyüşe yeni bir hız da kazandırmış olacaktır.

Ne var ki, daha başka sorunlar da gündemdedir...

EŞİTSİZLİKLER DİZBOYU VE DÜNYA ÇAPINDADIR

Toplumlara, giderek dünyaya biraz daha yakından baktığımızda, gördüğümüz şudur: İnsanlar, tarihlerinde ilk kez, kıtlığı ve cehaleti yok edecek araçları ellerine geçirmişlerdir. Ne var ki, kullanmıyorlar bunları; ve her ikisi de artarak sürüyor ve kaynakları gasp eden bir azınlık her gün biraz daha fazla, her şeyden yoksun büyük çoğunluktan uzaklaşıyor. Bu toplu cinayetin ilk suçsuz kurbanları da –geleceğimiz olan– milyonlarca çocuktur; dünya, en korkunç bir sefaletin dışında, onlara, en ufak bir yaşama, büyüme, anlama, hareket etme şansı bırakmıyor. Bu, başta gelen adaletsizlik asla bir yazgı olamaz; o, iktisadi bağımlılıkların ve sınır tanımayan sosyal eşitsizliklerin sonucu olsa olsa. Bu aykırılıkların boyutları genişlerken, zengin ülkelerde yağmacılar daha da palazlanıyor ve dünyanın –en azından– dörtte birini, insan olma saygınlığından ve o biçimsel olarak herkese tanınmış hakları kullanmaktan yoksun kılıyor ve dışlıyorlar.

Suçsuz kurbanlar ve suçlu yağmacılar çağındayız.

Gelirler ve emek, bölüşülmeksizin dağılıyor: Örneğin Avrupa, dünyanın ayrıcalıklı bir bölgesidir; Avrupa Birliği'nin gönenci artıyor, ama bağrında 40 milyon dolayında yoksul da var, göçmenler de başı çekiyorlar. Büyük işsiz kitlesinin yarısı yıllardan beri işsizdir ve devlet yardımından da yoksundur. Dört Avrupalı gençten biri işsizdir, giderek geliri yoktur. Karşı uçta, nüfusun yüzde 20'si, gelirlerin ve mameleklerin yarısına yakınına sahip ve içlerinden yüzde 10'u da bu zenginliklerin üçte birinden fazlasını elinde tutuyor. Her yanda ve etkinliğin her kesiminde, piyasa mekanizmaları ve ekonomik dayatmalar, dayanışmaları parçalıyor ve sosyal kazanımları tasfiye ediyor. Zenginler, yıldan yıla biraz daha zenginleşiyorlar ve yoksullar da biraz daha fazla yoksuldur.

Evrim bir kez başlayınca dönüş güçtür. Gerçekten, gelir ve servetlerdeki eşitsizlikler başka adaletsizliklerin taşıyıcısıdırlar ve onları gitgide çoğaltan bir süreç halinde geliştiriyorlar. En az ücret ödenen işler en zahmetli olanlar ve en az ödüllendirilenlerdir de; onları yapanların yaşam umudu kısalıyor; kalifiye olmaya, boş vakte, kültüre, doğru dürüst yaşam koşullarına erişme şansları da pek yoktur. Onların çocukları, okuldan başlayarak çevrelerinde engellerle karşılaşıyorlar. Eşitsizlikler hiyerarşisi, adalet ya da vergi söz konusu olduğunda da, hemen hep aynı eşitsizliklerle karşılaşıyorlar. Tepede sınai, mali, idari, siyasal dar, ama üyeleri birbiriyle sıkı sıkıya dayanışma içindeki bir seçkin zümre, denetime uğramaksızın, çıkarları doğrultusunda herkesin geleceğini belirleyen yatırımlar, büyük tasarılar, yeniden gruplaşmalar ve çokuluslu bağlaşıklıklar hakkında karar veriyorlar.

Aykırılıklar sarmalı içinde yaşıyoruz.

Aynı zamanda savunucular çağı çağımız: Yerleşik düzenin yandaşları, kabul edilemez olanı haklı çıkarmaya çabalarken liberalizmin yeni havarileri yetişmiştir imdatlarına. Bu sonuncular da, berikilerin açtığı yolda, piyasanın "doğal" yasalarına baş eğmeyi, sosyal aykırılıkların uyarıcı erdemlerini övmeyi, eşitçi mekanizmanın "şeytani" tehdidine karşı çıkmayı şakıyıp duruyorlar. Çiğnenmiş sakızlar, tatları biraz değiştirilip yeniden sunuluyor. Dünyaların en iyisinde her şeyin daha iyi olacağını kafalara işleyip duran bu ideolojinin yalan ve aldatmacası daha şimdiden ortaya çıkmış değil midir? De-

ğilse, bu küstah ve nobran egemenliğe karşı ne söylemeli başkaca?

26 Ağustos 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin pek bilinen birinci maddesi şöyle der: "İnsanlar özgür ve haklar bakımından birbirine eşit doğar ve öyle kalırlar. Sosyal ayırımlar, olsa olsa ortak yarara dayanabilirler." İki yüzyıldan fazla bir zaman önce ilan edilmiş ve demokratik ideali kuran bu ve bunun gibi evrensel ilkeler, bugün –belki– her zamankinden günceldirler. Egemen ideolojinin sahipleri, bu ilkeleri dile getirip yaymış olan Büyük Devrim'i ya sıradan övgülere boğuyor ya da kanlı bir serüven derekesine indirip kolektif bellekte yanan alevi söndürmenin çabası içindedirler. Ne var ki, dünyamızın güncelliği adım başında elle tutulur eşitsizliklerle dolu.

Nereden kaynaklanıyor bu?

Şuradan: Bir azınlık, geleceğini insanlığın yazgısı ile karıştırıyor; oysa, toplumların geleceğini asıl tehdit eden, o azınlığın iktidarının devam etmesidir.(3) Barbar bağıran eşitsizlikler, öyle çokça söylendiği gibi, ne doğal bir düzenin gereğidir ne de insan soyunun ilerlemesinde eşsiz uyarıcılardır; bir başka zamandan kalma ilkelliklerdir onlar. İster gelirlerde, eğitimde, adalette, ister sağlıkta, konutta, ya da kültürde ortaya çıksınlar, hep yoksulların ve kadınların zararına işleyen ve derinleşen bu eşitsizlikler, bir parça azaltılmaları yolunda çözümler öne sürüldüğünde bile atılması gerekli adımları da tökezletiyorlar. Yalnız büyük çoğunluğu isyan ettirmekle kalmıyor; iki yüzyıldan beri iktidarın meşruluğunu, herkesin haklarına saygı ve onları güvenceye bağlama üzerine kuran sosyal anlaşmayı hiçe sayıyorlar.

Bu iki yüzyıl boyunca, insanlar, bitip tükenmez sosyal ve siyasal mücadelelerin arasında şunu öğrenmişlerdir: Haklar ve özgürlükler, hiçbir zaman armağan olarak sunulmadı, tersine hep fethedildi; ve bu fetih kesin değildi ve güç ilişkilerine göre yeniden tartışma konusu yapılıyor ve tehlikeye düşürülebiliyordu. Batılı ülkelerde, sosyal uyuşmazlıkların, mevcut demokratik kurumlar çerçevesi içinde barışçı bir çözüme kavuş-

3) Bkz. Christian de Brie, "Une domination insolente", *Manière de voir*, Septembre 1989, sy. 5, s. 96-97.

turulması yolunda –geçici de olsa– karşılıklı bir anlaşma, bir "consessus" yerleşse de, söz konusu kurumların görevlerini yerine getirmeleri de gerekiyor.

Oysa işler hiç de bu doğrultuda yürümüyor. Gerçekten, bir seçmen azınlığının seçtiği –neredeyse değişmez– profesyonel bir önde gelenler kastı, siyasal temsili ele geçirmekte ve yurttaşların çoğunluğunun rızası olmadan, "halksız bir demokrasi" uygulamasına gitmektedir. Karar merkezleri, seçilmiş meclislerden anonim ve sorumsuz bürokrasilere doğru yer değiştirdiğinde olan budur; iktisadi ve mali güç, çokuluslu ve tekelci –ama denetimsiz– dev kümelerde toplaştığında olan budur; hemen her yanda, iktidarın görünüşte bir takım temsilcilerinin, ekranlara çıkarıldıklarında egemen çıkarlar gerçeğini gizlemeye kalktıklarında da olan budur.

Siyasal rejimlerin Amerika Birleşik Devletleri modeline bakıp standartlaşmaları, bütün Batı demokrasilerine ağır ağır yayılıyor. Söz konusu standartlaşma, hoş görülebilir kimi temaların dışında kalan bütün sosyal tasarıları bir kenara iterken, demokratik seçimi de ikiz kardeşler, yani aslında birbirlerinden esaslı hiçbir farkı olmayan partiler ya da koalisyonlar arasında bir nöbetleşe değişime indirgiyor; demokratik tartışmayı da, her türlü siyasal içerikten yoksun, ama çürümüşlük ve kokuşmuşlukla dolu, pahalı bir reklam yarışmasının içine itiyor.

Oyunun kurallarını değiştirecek ve sosyal koşulları bir ahenge kavuşturmanın tartışmasını ve pazarlığını yapacak güçte örgütlerden yoksun halk da buna boyun eğmektedir. Zenginliklerin çoğalması, zaman zaman ağırlaşır da olsa, hızını sürdürüyor. Bilimsel ve teknik etki araçları çoğalıyor; ama demokratik tasarının bel kemiğini oluşturacak olan eşitliğe doğru uzun yürüyüşün önü tıkanıyor, durdurulup abluka altına alınıyor. Toplumları yapılandıran ve devletlerle halklar arasındaki ilişkileri biçimlendiren korkunç eşitsizlikler, azalmak şöyle dursun acımasızca artıyor. Demokrasiler, bir yüzyıldan fazla bir süreden beri pek büyük ilerlemeler kaydetmiş olsalar da, amaçlarına ulaşmış olmaktan uzaktırlar henüz. Bugün gelecek, insanların yeniden harekete geçmede ortaya koyacakları yeteneğe bağlı.

Konuya ekleyeceklerimiz var...

Çevremizdeki yığınla bozukluğa karşın bütün bunların aslında geçici olduklarını, hele küreselleşme ilerledikçe işlerin daha da rayına oturacağını durup durup tekrarlayanların saflarını sıklaştırdıkları bir ortamda, insanı belki asıl sarsan, bu iğrenç toplum modelini kabul etmeye, gitgide çoğalan onca eşitsizliğe ve adaletsizliğe alışmaya hazır yığınla insanın her türlü başkaldırı yeteneğini kaybetmiş görünmesi değil midir? Bütün yetersizliklerine karşın demokrasi, içerdeki kimi ayaklanma tertiplerinin darbeleri altında çöküp gitmeyecek; demokrasi, Claude Julien'in deyişiyle, "içinden nemlenip ufalanıyor" ve kendi zıddı olan iki şeye boyun eğerek çöküyor: Onlar da sosyal ikilikle kültürel ikiliktir.(4)

Başlıca ve en etkili kaldıraç olan sosyal ikiliği yeni liberalizm icat etmiştir ki, az ilerde ona değineceğiz; kültürel ikilik de, toplumlarda, yaşamla bağlarını koparmış bir düşüncenin kölesi olacak biçimde, büyük iletişim araçlarının tacirlerin eline geçmesidir. Aslında parayla devletin gizli anlaşması, ara sıra açık verse de etkisini şeytanca sürdürüyor ve siyasal iktidar, "daha tehlikeli olan tacirlerin iktidarı" ve "onun güçlü ve zehirleyici suç ortağı olan" medyanın iktidarı arasında bir bağlaşıklık kuruluyor; amacı da bu bağlaşıklığın, son bir çözümlemede, "ruhsuz insanların zaferi"ni sağlamaktır.

Demokrasinin dibini oyan eşitsizliklere karşı ayaklanmamanın en emin yolu, önce onları görmemektir. Eğer olur da göze çarparlarsa, o zaman da, her işi bırakıp onlara gerekçeler bulmaktır. Egemen ekonomizmin katı ve donuk dili bu gerekçeleri bol bol sağlıyor: Dış baskı, uluslararası rekabeti sertleştirme, teknolojik modernleşmeye yüksek fiyat, büyük dengelere ne olursa olsun saygı... Ne var ki, bu dogmalar, yurttaşların bilincine baskı yapma tehlikesini de taşıyorlar; her halde, dinin köhne söylemlerinden çok daha fazla zorlayıcı etkileri var. "Modern" bir kılığa bürünmüş halde, halkın zihnine sinsi bir şekilde girip oturuyorlar. Buradan kalkarak denecektir ki, ekonomizm günümüzde, halkın gerçek afyonudur.

Çevremize kulak verdiğimizde çokça duyduğumuz sözlerden biri de şudur: Fransız Devrimi gerçekten sona ermiştir.

4) Bkz. Claude Julien, "L'insurrection des citoyens", *Manière de voir*, Septembre 1989, sy. 5, s. 6-9.

Devrim, hiç kuşkusuz, tarihçiler bittiği günü aralarında tartışmayı sürdürseler de, bir tarihte durmuştur ama hiç de sona ermemiştir. İki yüzyıl kadar önce patlak veren dev serüvenin dünyaya getirdiği Cumhuriyet amacına ulaştığını asla söyleyemez; ama atılımını kaybeden bir Cumhuriyet de ölüme mahkûmdur.

Sürekli devinen bir dünyada durağanlaşıp yerinde sayan bir demokrasi, daha o anda bir can çekişmenin bütün belirtilerini gösteriyor demektir. Onun çehresini değiştirip bozan eşitsizlikler de, insansal bir çöküşün habercileridirler. Bütün ülkelerde, büyük yoksullar kitlesinde olduğu kadar tuzu kuru takımında da, insanlar bir kez daha ayağa kalkma hakkını kendilerinde bilinçli olarak görmedikçe durum böyle sürüp gidecektir...

Bir başka terslik, bizzat liberalizmin özgürlüklere karşı çıkmasıdır.

LİBERALİZM ÖZGÜRLÜKLERE KARŞI

80'li yıllardan başlayarak, başta Amerikan toplumundan kaynaklanan liberal rüzgârların yeniden esmeye başlaması; işin içine başka etkenlerin de girmesiyle kapitalist ekonominin dünya çapında genişlemesi, alışılmış deyimle bir "küresel ekonomi"nin doğuşu, giderek Birleşik Devletler'in sultasında bir "yeni dünya düzeni" kurma çabaları pek bilinir. Söz konusu "yeni liberalizm"in yandaşları, gerçekçi olduklarını söyleseler de, olayları, kendi kuramsal görüşlerinin önünde dize getirmek isteyen ideologlardır aslında. Ahlakları da, "çıkar" üstüne kuruludur. Toplumlara bir "liberal korse" giydirmek isteyen bu rüzgâr, sanayi ülkeleri üzerinde olduğu kadar "Üçüncü Dünya" üzerinde de esip durmaktadır. Olan bitenin demokrasiyi ve özgürlükleri de etkilememesi imkânsızdır.

Gerçekten, dünyamızda, özellikle son on yıl içinde, iki hareketin birden hızlandığını görüyoruz: Onlardan biri, "demokratikleşme" yolunda atılan adımlar ve uluslararası ilişkilerde demokratik ilkelerin belirleyici olmaya başlaması ise; ötekisi, dünya ekonomisinde firmaların birbiriyle birleşmesi sonucu "tekelci eğilimler"in hızla gelişme göstermesidir.

Demokratikleşme eğilimlerini ya da istemlerini daha fazla açıklamanın gereği yok; çünkü Avrupa'nın ve Birleşik Devletler'in başını çektiği bu konular, hem iyi biliniyorlar hem de tartışmaların da gündemindeler. "Aşağıdan yukarıya" hareket ve istemler olarak Avrupa'nın bir adım önde olduğu da bir gerçek. Demokratikleşme, Batı'da olduğu kadar Batı dışında da aydın çevrelerce güçlü olarak desteklenen bir akım.

Ya dünyadaki tekelleşme eğilimleri?

1990 sonrasında, bu konuda pek çelişkili gelişmeler görülüyor.

Erol Manisalı, bir yazısında konuya olanca açıklığı getiriyor.[5] Yazarın söylediklerini izleyerek, şunları saptayabiliriz: Bir boyutunda, şirket birleşmeleri, şirket evlilikleri var tekelleşmenin. Enerjide, otomotivde, iletişimde, bankacılıkta, ulaştırmada, elektronikte, ilaçta ve kimyada zaten dev boyutlara sahip olan firmalar aralarında birleşerek, hem ulusal hem de uluslararası çapta, süper devler haline geliyorlar. Bunlar zaten çokuluslu devler. Birleşerek, dünya pazarı içinde ekonomik, teknolojik ve politik etkinliklerini daha da artırıyorlar. Dünya tek bir pazara dönüşürken büyüyen dalgalar karşısında daha büyük gemiler inşa ediyorlar. Öte yandan, dünya tek pazarı karşısında büyük firmaların etkinlikleri, hem genişlemesine hem de derinlemesine yeni boyutlar kazanıyor; teknolojik tekelleri, pazar tekellerini, doğal kaynakları "denetim" tekellerini daha etkin hale getiriyor. Uluslararası çapta etkinlikleri artıyor; dünyayı bir bakıma parselliyorlar.

Bu yeni süper dev firmaların "demokrasi öncelikleri" diye bir misyonları kesinlikle bulunmuyor. Eşyanın tabiatı gereği bulunamaz da. Amaçları, her ne pahasına olursa olsun "kârlarını artırmak"tır. Kârı en yüksek noktasına çıkarmak ile gücü azamiye vardırmak özdeş olup çıkmaktadır. Gücü son haddine vardırmanın sonucu olarak, kendi ülkeleri dahil tüm ülkelerde siyasal ve sosyal sistem içindeki "etkileri" de büyümektedir. Eğer "etkinin arttığı" doğru ise, o zaman demokratikleşme ile tam bir "zıtlık" doğmuyor mu?

---

5) Bkz. Erol Manisalı, "Dünyada Hem Tekelleşmeler Hem de Demokrasi Birlikte Nasıl Yürüyecek?", *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 1999.

Tekelci konuma gelen çokuluslu firmaların, "toplumsal refaha, tanım gereği öncelik tanımak zorunda olan" demokrasi ile örtüşmesi nasıl söz konusu olabilir?

Bu konuda, ulusal düzeyde, çokuluslu olsalar da Batı'da kendi ülkelerinde "zorlanabilirler"; tekelci hareket alanları "kısmen" de olsa engellenebilir. Çünkü içeride oldukça sağlam bir demokrasi var. Ancak dışarıda, Üçüncü Dünya'nın hele güçsüz ülkelerinde, bütünüyle "demokrasi karşıtı" bir tutum içinde olacaklardır. Bu ülkelerde "yönetimleri" ve "yerli sermaye"yi denetimleri altına sokacaklar, hatta demokratik gelişmelere karşı çıkacaklardır. Çünkü, o ülkelerdeki demokrasi de, tanım gereği toplumsal yararı ön planda tutmak zorundadır. Böylece, çevre sorunlarından rekabet kurallarına, uluslararası sistemin tek yanlı dayatmalarına kadar birçok konuda, demokrasinin gereği olan ulusal politikalar ile "çatışacaklardır." Süper dev haline gelen yeni çokuluslu şirketlerin bu savaşı kaybetmesi ise zordur, genellikle kazanacaklardır; o ülkelerde "yerli ortaklar" bulacaklardır.

Öte yandan, gelişmiş ve güçlü dünya, bu yeni tekelleri "içerideki zararlarını azaltmak için" dışardaki eylemlerinde desteklemez mi? Tıpkı, çevre kirliliği yaratan sanayileri "dışarı ittiği gibi" bunları da itmez mi?

Son 30 yılın olaylarına baktığımız zaman bunun böyle olacağını söylemek yanlış olmaz.

Sonuç olarak, yeni tekelleşmelerin demokrasi karşıtlığı ile işler nasıl götürülecektir? Demokratikleşme hareketlerinden mi vazgeçilecek yoksa tekelleşmelerin mi başı ezilecek? "Tahkim" olayına bu bağlamda yaklaşmak doğru olmaz mı?

Liberalizm, yarattığı korkular ve güvensizliklerden de yararlanmaya çalışıyor.

Yeni düzeni bir formülle dile getirmek gerekseydi, "otoriter liberalizm" denebilirdi: Çünkü, bu düzen, kimi çevreleri koruma dışında liberal, kimi özel çıkarları koruma dışında, bireysel özgürlükler planında otoriterdir.(6) Bütün bu nitelikleriyle, devletin müdahale alanını –mümkün olduğunca– daralt-

6) Bkz. Jean-Paul Jean, "Le libéralisme autoritaire", *Manière de voir*, Avril 1988, sy. 2, s. 54-56.

mayı ilke edinen Amerikan modelini referans kaynağı olarak almaktadır. Bu modele göre, devletin, egemenliğinden doğan üç görevi vardır: Dış güvenlik, asayiş ve adalet. Dayanışma, kültür ve eğitim gibi öteki müdahale alanlarını ise, piyasa mekanizması, bireysel girişim, sosyal planda kendi kendini düzenleme yeteneği, gitgide en aza indirmelidir. Özgürlüklerin korunmasında da bu modele başvurulmalıdır. Bu sistemin hukukçusu, polisi, adliye örgütü, sosyal ve mali durumun derin etkisi altındadır ve elinin altında alabildiğine şişmiş ve şiddete dayanan bir hapishane dünyasını tutar. Böylece, Birleşik Devletler, 750 bin tutukluyla, nüfusa oranla en çok insanı hapishaneye yollayan ülkeler arasında üçüncüdür. 1970'ten beri de tutuklu sayısı iki katına çıkmıştır: Onlar arasında kadınların oranı, 1978 ile 1983 arasında yüzde 65 artmıştır. İçerdekilerin sayısı öylesine kabarıktır ki, hücresinde her mahpusa düşen ortalama alan 2 metrekarenin altındadır.

Hapse atılanların içinde siyahilerin başı çektiğini hatırlatmaya gerek yok. 1987 Haziran'ında, ölüme mahkûm edilen 1.901 kişiden 787'si siyahiydi. Bu cezaya çarpılanlar arasında, suç işledikleri sırada küçük yani ergin olmayanlar da vardır. Sistemdeki şiddet, Amerikan toplumunun özü gereği yarattığı şiddetin bir sonucudur. Sosyal eşitsizlikler arttıkça, yardımlaşma mekanizmalarının etkisi de azalmaktadır. Dayanışmanın yerini sert bastırma ve gösteriş kabilinden yardımseverlik almaktadır.

Bu gerçeklikler, ne denli çarpıcı olursa olsunlar, kendi sistemlerinde reform yapmak söz konusu olduğunda Amerika'daki uygulamayı referans olarak gösterenlerce gizlenmektedir. Neredeyse, liberalizmin bir modeli olup çıkmıştır o. Oysa, sosyal çözülmenin, işsizliğin, gençlerin yetiştirilip bir meslek edinmelerinin, göçmenlerin sorunlarına daha yakından eğilmenin, yeni dayanışma biçimleri bulmanın, özellikle yerel planda demokrasiye yeni tanımlamalar ve biçimlemeler kazandırmanın önemi yaşamsaldır. Bir adli örgütlenis üzerinde düşünme, her şeyden önce bu öğeleri gündemine almalıdır. Bu yapılmazsa, adalet, polis, güvenlik sorunları yoksullaştığı gibi karikatürleşir de. Sol'un, bu konularda yapacakları vardır ve Fransa'da 1983-1986 yıllarındaki girişimler, sorunlara somut ve özgün yanıtlar getirmede birer örnektirler.

Yapılacak seçimlerin gelecek için büyük önemi var: Çünkü olan biten, yurttaşlarda bir adaletsizlik duygusunu geliştirirken, toplum yararına konmuş kurallardan kaçmanın da yollarını açmaktadır. Mevcut ekonomik düzen eşitsizlikleri çoğaltıyor ve sivriltiyor; bir geçicilik duygusunu güçlendiriyor. Liberal düzen, sosyal devletin yurttaşlara sağladığı güvencelerden hiçbirini sağlamıyor. Tersine, yol açtığı ekonomik ve kültürel bunalım; üretim sisteminin dışına itilmiş milyonlarca insana bir yaşam tasarısı sağlayamayışı, ister istemez kaçışlara, ayaklanmalara, marjinalliklere, şiddete, kaybettiğini –hangi araçla olursa olsun– elde etme ihtiyacına sürüklüyor. Liberal toplum, sadece baskıyı artırarak ve ancak bu yolla varlığını sürdürebilir; onun üstünde oynayabileceği ve yararlanmaya çalışacağı iki şey vardır: Korkular ve güvensizlikler! Ne var ki, onların her ikisi de kendi ürünüdür.

Liberalizme soyunanların bir göremediği de budur.

Göremedikleri bir başka şey daha var...

1987 Ekim'indeki borsa felaketinde varını yoğunu yitiren bir "küçük tahvil sahibi", Madrid'de, halka açık bir bahçede kendini asar. Davranışını açıklamak için de bir mektup bırakır arkasında, orada, "borsa görevlilerinin küçük tahvil sahipleri karşısındaki yamyamlıklarını" sergiledikten sonra, intihar kararının arkasından son bir kez Tanrı'nın hükmünü beklediğini söyler; O'nun var olduğuna inandığından, belki yazgısı intihar etmek değildir diye düşünür ve parasının geri kalanını loto'ya yatırır ve Tanrı'nın yardımını bekler. Ne var ki, Yüce Varlık sessiz kalır, adam da şans yüzüne gülmediğinden tutar canına kıyar. Aynı yılın kasımında, bir İtalyan kentindeki Katolik ileri gelenler de, borsayı kurtarmak ve tahvilleri yükseltmek için Tanrı'ya başvurmaya karar vermişlerdi; dahası, tahvillerin düşüşünü durdurmak amacıyla, yörenin papazına bir ayin de düzenletmişlerdi.

Çevresindeki her şeyin çöktüğünü görür de yüzünü nasıl olur Tanrı'ya döndürmez insan?

Borsada bir çöküş nerede olsa, panik ve şaşkınlık doğaldır. Aslında akılcı olan toplumlarda düzen kayar ya da yıkılırsa, yurttaşlar akıl öncesi düşünce biçimlerine başvururlar; beklenmedikle, şaşırtıcı olanla, mantık dışıyla bağlar kurar ve sihirba-

zın değneğine inanmayı kabul ederler: O, elindekini bir salladığında, bakır altın olacak, yoksullar da parababası!

Alabildiğine sanayileşmiş ülkelerde de, daha önceki iktisadi bunalımlar, kitlelerin akıl dışına savrulmalarına yol açmıştı. Örneğin, 20'li yılların Almanya'sında, askerî yenilginin arkasından korkunç enflasyon ve iflaslar, esrarlı pratiklere, doğa üstüne büyük bir merak ve istek uyandırmıştı. O yıllarda çevrilmiş filmler de bu merakı gıdıklar. 1930'dan başlayarak da, Thomas Mann, ünlü *Mario ile Sihirbaz* adlı öyküsünde, bir kültürel sefalet döneminde politik tehlikelere karşı yurttaşlarını uyarır; ne var ki, onun dışında yığınla kaçış ideolojisi, mezhep ve tarikat, parapsikolojik fırıldak cirit atmaktadır, çünkü aklın ışığı kararmıştır. Öyküdeki sihirbazda da, Mussolini'ye bir yollama vardır. Bunalımın, yoksullaştırıp şaşırttığı Alman yurttaşları da, iradelerini, akla inançlarını yitiriyor, ağır ağır karanlıkçılığın, şef kültürünün etkisine terk ediyorlardı kendilerini. Thomas Mann, sonraları şöyle diyecektir: "Zemin, Hitler'e tapmak için hazırdı."

Birleşik Devletler'de, 23 Ekim 1929'da patlak veren borsa bunalımının arkasından buna benzer şeyler olur. Sinema o zaman da olan bitene tanıklık eder; ünlü din şarlatanı Elmer Gantry'yi de, Sinclair Lewis bir romanında canlandıracaktır. Baht oyunlarının envai, yıldız falının ortaya çıkışı, aptalca "dans maratonları", 30'lu yılların armağanlarıdır.

1971-1973 yıllarında, otuz yıllık bir kalkınma ve gönenç döneminin arkasından işsizlik ve daralma yeniden baş gösterir; sosyal bunalım kültüre de yansır. Onu izleyen yıllarda, olanbiten arasında dinin arkaik biçimlerine dönüş başlar tekrar. Hac seferlerinin olağanüstü rağbet görmesi, Bakire Meryem'in durup durup ortaya çıkışı ve başka benzeri olaylar, çetin zamanların da gelip çattığının işaretidirler. Öyle olunca da, Tanrı'ya umut bağlamanın, mucizelere inanmanın sırası gelmiş demektir. Dahası, üç bin yıl öncesinin Kaldelilerinin yıldızların etkisine olan inançları uç verir. Onunla kalmaz, günümüzde baht oyunları, bir bakıma kutsalın yerini alır. Yeni liberalizmin yükseldiği şu yıllarda, kulaklara durmadan üflenen şudur: Sadece para mutluluk sağlar. Parayı kazanmak için şans gerekir; bu ise, astrolojik bir dille söylersek, yıldızın yüze gülmesine bağlıdır.

Hatırlatmaya gerek yok, sinema bir kez daha işin içindedir.

Yeni gerçekliklerin karmaşıklığı, ekonomik çalkantıların akıl almazlığı önünde donup kalan kimi insanları karanlıkçılık gitgide büyüler. Böylesi bir karanlıkçılığa denk düşecek biçimde, kimi ülkelerde "tutucu devrimler" ve çeşitli köktendincilikler ortaya çıkar: İran'da İslamcı, Birleşik Devletler'de Püriten, Fransa'da Katolik, İsrail'de aşırı gericidir vb. Yarın, ekonomik daralma daha da yayıldığında, daha yıkıcı gerginlikler uç verecektir ve çoğalan güçlüklere denk düşecek günah keçileri aranacaktır. Kimi politikacılar, daha şimdiden onları belirlemektedirler: Araplar, Faslılar, Türklerdir onlar. Bu düşüncelerin daha genç insanları yakalayıp popüler hale gelmesi işten değildir; nitekim bu tehlikenin tam ortasındayız şimdiden.

Özetle, akla karşı oluş bilgisizlik, korku ve umutla beslenir; her dinin, bütün boş inançların besinidir bunlar. Kültürlerinden hasta toplumların günümüzde uğradığı ekonomik sarsıntı ve aldıkları yaralar, bu besinlerin iksire dönüşmesi tehlikesini taşıyor. Zincirlerinden bir gün boşanırsa, yeni bir barbarlık adına saldıracaktır.(7)

Böyle bir ortamda medya ne yapar? Ne alır, ne satar?

MEDYA, YALAN VE DEMOKRASİ

Günümüz demokrasilerinde, özgür yurttaşlar, gitgide bir tuzağa yakalanmış hissediyorlar kendilerini, bir tür yapışkan doktrinin ziftine batmış haldeler: O doktrin, direnen her fikri –belli etmeden– kuşatıp sarıyor; dizginliyor, karıştırıyor, felce uğratıp sonunda boğuyor. Adı, "tek düşünce"dir o doktrinin; kamuoyunun görünmez ve her yerde hazır olan polisinin izin verdiği tek fikirdir. Söz konusu doktrinin çalımı, nobranlık ve küstahlığı, Berlin Duvarı çökeli, yani komünist rejimlerin düşüşü ve sosyalizmin cesaretinin kırıldığı günden beri o raddeye varmıştır ki, bu yeni ideolojik kudur-

7) Ignacio Ramonet, "Le retour des magiciens", *Manière de voir,* Avril 1988, sy. 2, s. 64-66.

ganlığı –hiç abartmadan– modern dogmatizm diye adlandırabiliriz.

Ne söylüyor bu "tek düşünce?"

"Tek düşünce", aslında uluslararası kapitalizmin çıkarlarının –evrensel iddialarla– dile getirilişinden başka bir şey değil.[8] İlk tanımlanıp formüllendirilişi de, 1944'te, Bretton Woods anlaşmaları vesilesiyle olmuştur. Başlıca kaynakları, iktisadi ve parasal büyük kurumlardır: Dünya Bankası'dır, Uluslararası Para Fonu, İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Üstüne Genel Anlaşma, Alman Merkez Bankası, Fransız Merkez Bankası...'dır; bütün bunlar, ellerindeki para gücüyle, tüm dünyada üniversiteleri, kuruluşları, kendi fikirlerinin hizmetine alıyor, onlar da allayıp pullayarak bu düşünceleri yayıyorlar.

Söz konusu düşünce, büyük ekonomik haber organlarınca alınıp yeniden üretiliyor; yatırımcıların ve borsaların "kutsal kitapları" niteliğini taşıyan bu organlar şunlardır: *The Wall Street Journal, The Financial Times, The Economist, Far Eastern Economic Review, Reuters Ajansı,* vb. Hatırlatmaya gerek yok, hepsi de, çoğu kez büyük sanayi ve maliye gruplarının mülkiyetindedir. Hemen hemen her yerde, iktisat fakülteleri, gazeteciler, yazarlar, son olarak da politikacılar, bu yeni yasaların başlıca buyruklarını ele alıp büyük kitle medya araçlarıyla doyasıya, patlayıp tıksırıncaya dek tekrarlar.

"Tek düşünce"nin ilk buyruğu öylesine güçlüdür ki, dalgın bir Marksist hiç de yadsımaz: Ekonomik, politikten önce gelir ve onun üstündedir, der. Böylesi bir ilkeye dayanaraktır ki, örneğin yürütmenin elinde pek önemli bir araç niteliğindeki Fransız Merkez Bankası, fazla bir muhalefetle de karşılaşmadan 1994'te bağımsız hale getirildi; yani bir tür "politik rastlantılardan uzak tutuldu." Bankanın o sıralardaki yöneticisi, "Fransız Merkez Bankası bağımsız, politika dışı ve saydamdır," diyor, ama ekliyordu da: "Bütçe açıklarının azaltılmasını istiyoruz," ve "istikrarlı para stratejisini izliyoruz." Sanki, bu iki amaç politik değilmiş gibi! Denecek odur ki, eko-

8) Bkz. Ignacio Ramonet, "Le système KSDM", *Manière de voir,* Août 1995, sy. 27, s. 6-7.

nomi, komuta mevkiine getirilmiş, "sosyal"in engelinden sıyrılmıştır.

"Tek düşünce"nin öteki anahtar-kavramları pek bilinir: "Görünmez eli, kapitalizmin pürüzlerini ve bozukluklarını düzelten" piyasa ve özel olarak da, "işaretleri, ekonominin genel yürüyüşünü yönlendiren" mali piyasalar; "işletmeleri uyarıp dinamitleyen, onları sürekli ve yararlı bir modernleşmeye götüren" rekabet; "ticaretin, giderek toplumların kesintisiz gelişmelerinin etkeni" sınırsız serbest mübadele; meta üretiminde olduğu gibi mali akışlarda da küreselleşme; "sendikal istemleri ılımlılaştıran ve ücretin pahasını azaltan" emeğin uluslararası işbölümü; "istikrar etkeni" olarak güçlü para; özelleştirme, liberalleşme vb. Hep "daha az devlet"; emeğin gelirlerinin aleyhine olarak sermaye gelirlerinin yararına sürekli hakemlik. Ve son olarak, ekolojinin pahası karşısında kayıtsızlık!

Bu ilmihalin sağ'dan ve kimi zaman da sol'dan, hemen hemen tüm politikacılarca bütün medyada sürekli tekrarlanışı, ona öylesi bir sindirme gücü kazandırmıştır ki, her türlü özgür düşünce girişimini boğmakta ve bu yeni karanlıkçılığa karşı direnişi pek güçleştirmektedir. Neredeyse şöyle düşünür olmuştur insanlar: Avrupa'nın 20 milyona yakın işsizi, kentsel felaket, genel iğretilik ve güvensizlik, ateş üstünde yaşayan banliyöler, ekolojik yağma, ırkçılığın dönüp gelmesi ve dışlanmışların kabarması, bütün bunlar olsa olsa birer seraptır; dünyaların bu en iyisinde ahengi bozan düşlerdir gördüğümüz. "Tek düşünce", işte böylesine bilinçlerimizi uyuşturup iğdiş etmektedir.

Geçtiğimiz yüzyılın sonlarında, yeni modeller de gerçekliği düşünme biçimini –hissettirmeden– yapılandırır olmuştur. Onlar da, bir egemen ideoloji gibi, her yana sızıyor, doğalmış gibi kendini dayatıyor; ve kitlelere seslenen büyük medyaca (televizyon, radyo, basın), fikirleri belirleyen, ama aslında bu "tek düşünce"nin yandaşları olan "seçkinler"in büyük bir bölümünce temcit pilavı gibi tekrarlanıp duruyor.

Başlıca iki model görüyoruz.

Onlardan biri, "iletişim"dir. Bu model, son iki yüzyılın başta gelen modellerinden birinin, yani "ilerleme" düşüncesinin görevinin ağır ağır yerine geçme eğilimindedir. Okuldan işletmeye, hükümetten adalete, bütün alanlarda ve kurumlar-

da, tek bir slogan egemendir artık: İletişim gerekir! "İlerleme" ideolojisinin yerini iletişimin alması, her alanda altüst oluşlara yol açıyor. Bu özellikle, Cumhuriyetçi idealin "eşitlik" ve "kardeşlik" ilkelerinin yerleştirdiği, büyük önem taşıyan sosyal amaçları açıkça reddetmeye götürüyor kimi yöneticileri. Bu ayrıca, yeni modelin kendisinden çok daha iyi medyaca yerine getirildiğini gören yürütme organının misyonunu da bozuyor; sonuç olarak da, gitgide cızırtılı biçimde, iktidarla kitle medya araçları arasında büyük bir rekabet doğuruyor.

Öteki model "piyasa"dır. Piyasa, makinenin yerini almıştır; mekanizması ve işleyişi sistemin evrimini sağlayan bir örgütleniştir. XVIII. yüzyıldan kalma mekanik kavramının yerine, ekonomik ve mali kavramı geçmiştir. Artık her şey, piyasanın ölçütlerine göre düzenlenip ayarlanır. Başta da şunlar gelmektedir: Kâr, verimlilik, rekabet. Piyasanın kanunları, doğanın ya da tarihin kanunlarının yerini almıştır ve toplumların hareketinin genel açıklanışı onlara göre yapılmaktadır. Ekonomik Darvinizm ve sosyal Darvinizm, rekabete, ayıklanmaya, uymaya çağrılar olarak, hep hatırlatılır. Bu bakımdan, taklit edilecek model, esasta mali piyasaların modelidir. Onlar, "KSDM" sisteminin bağrındadır ve özellikle yeni haber, iletişim ve elektronik şebekeler sayesinde, bütün etkinlikler ona doğru yönelirler artık.

Nedir bu KSDM sistemi?

Küresel çapta, sürekli, doğrudan ve maddi olmayanın sistemi: Söz konusu dört nitelik, Tanrı'nın dört temel sıfatını hatırlatır bize. Gerçekten, bu sistem modern bir tanrı olarak yükselir; kendine boyun eğme, inanç, tapınma ve yeni ilahiler ister. Her şey, bahis konusu sistemin ölçütlerine göre örgütlenmeye yönelir artık: Borsa değerleri, parasal değerler, bilişim, televizyon programları, multimedya, siberkültür vb. İşte bu yüzdendir ki "küreselleşme"den o denli söz edilmektedir.

Mali piyasalar modeli, bir referans bilim olarak sunulmaktadır; ama söz konusu olan, doğa bilimleri, Newton mekaniği ya da organik kimya değil, olasılıklar hesabı, oyunlar kuramı, kaos kuramı, belli belirsizlik mantığı ve canlının bilimleridir. Rastlantı, kesinsizlik, düzensizlik, dünyanın yeni ahengini ölçmede parametreler olup çıkmıştır.

Böyle olunca, şu içinde yaşadığımız her türden karışıklık, bunalım ve felaketler döneminin ezici bir ideolojik uzlaşma ile çakışmasından daha çarpıcı ne olabilir? Bu uzlaşmayı dayatan da medyadır, sondajlardır ve reklamdır; işaretler, simgeler ve fikirleri denetleyen yeni araçlarla sağlamaktadırlar bunu. Ama bereket versin, şurada ve burada, Kuzey'de olduğu kadar Güney'de de, aydınlar, bilim adamları, yaratıcılar, bu boğucu uzlaşmaya karşı çıkmakta duraksamıyorlar ve bir fikir mücadelesinin içinde yerlerini alıyorlar. Direniyorlar, tartışıyorlar, başkaldırıyorlar. Düşüncelerin denetlenmesinden kurtulmak için ve bu dünyayı değiştirmeye yardım etmek için, başka kanıtlar, başka tezler öneriyorlar. Böylece, çağımızı daha iyi anlamada bize yardımcı oluyorlar.

Medya dendikte, başka hatırlatacaklarımız da var.

1990'daki Körfez Savaşı, bir paradoksu aydınlığa çıkardı: Hiçbir uyuşmazlığa medya bu kadar karışmadı; ama yurttaşlar da hiçbir zaman bu kadar kötü bilgilendirilmediler.(9) Siyasal ve askerî sansür bütün ağırlıklarını ortaya koydular. Kimi gazetecilerin yetersizliği kendini gösterirken, Araplar ve daha da genel olarak Güney için bir horlama da açığa vuruldu. Çabukluğu ve birdenbireliği bilgilendirmenin artık başlıca nitelikleri yapıp çıkan teknolojik evrim, ciddilik ve doğruluk kaygısına da darbe vurdu. Ne var ki, özellikle bu savaş, televizyona, öteki medya araçlarına oranla zafer sağladı. Onu izlemek zorunda olan yazılı basın da fikri rolünü terk ederken, gazeteciliğin kültürel düzeyini de düşürdü.

Sonra haber ekrana çıkarılırken, gerçeklerin gözden kaçırıldığı, dahası gizlendiği de oluyor. Film olarak sunulan televizyon programlarının içeriği, seyircilerin zevkine seslenmekten çok, uluslararası olmuş bir iktisadi sistemin çıkarlarına hizmet ediyor; onun ideolojisini bütün yurttaşlara sindirirken, devletin egemenliğini aşarak tam bir düşünce tekbiçimliliğini de dayatmış oluyor.

Öte yandan, birçok yıldan beri, iletişimin bütün yöntemleri politikaya da uygulanıyor: Artık, programları tartışmak, fi-

9) Bkz. Herbert I. Schiller, "Manipuler et contrôler les coeurs et les esprits", *Manière de voir*, Février 1992, sy. 14, s. 18-20.

kirleri karşı karşıya getirmek, eylem araçlarını gözden geçirmek söz konusu değil; önemli olan, adayın "imge"si, "tavrı", "küçük cümleler"i. İlk kez Birleşik Devletler'de yürürlüğe konan bu yöntemler oradan Batı Avrupa'ya, giderek neredeyse bütün dünyaya yayılmış bulunuyor. Bunun sonucu şu ki, demokrasi içeriğinden kaybederken, otoriter ideolojiler de yeni dayanaklar buluyor.

Son olarak, reklam, yeni bir din olmuştur: Yasasını bütün dünyaya dayatmakta; siyasal, kültürel ve ekonomik farklılıkları altüst etmekte; yeni iletişim araçlarının ortaya çıkışı da, bu hegemonyayı kolaylaştırmakta ve yeni bir totalitarizm taslağı çizmektedir. Televizyon, faks, neoelektronik ve benzeri araçlar, insan zekâsının olağanüstü buluşları ve çok para getiren kaynaklar değil sadece, kaygılandırıcı eğlendirme araçları da: Yurttaşlara istenilen biçimi vermenin tehlikesini taşıyorlar.

Bu karanlık tablo bize şunu unutturmamalı: Teknolojideki ilerlemeler, insan zekâsının dev yaratışlarıdır ve bireysel ve kolektif bağımsızlığın sonsuz alanını açıyor ya da açmalı. Öyleyken, onların yabancılaşmamızda birer araç olup çıkmaları niçin bir yazgı olacakmış? Onların, yeri geldiğinde bir yalan makinesine dönüşmelerini belirleyen ne? Demokrasi, onlar sayesinde niçin bir yöntemli kuşku, daha etkili bir eleştiri rejimi olmayacakmış da, fikrin sessizleşip şarlatanların ve sahtekârların seslerini duyurabildiği sıradan bir düzen olacakmış?(10)

Bütün bu olgular ve yol açtığı sorular yüzündendir ki, yurttaşlarda medya karşısında bir kuşku ve güvensizlik gün geçtikçe artıyor. Güvensizlik o raddededir ki, yurttaşlar gitgide medyadan kopuyorlar. Örneğin Birleşik Devletler'de televizyon yoluyla yayınlanan gazetelere kulak verenler azalıyor. Fransa'da, 90'lı yılların başında yurttaşların yüzde 48'i, olan bitenin televizyonun kendilerine sunduğu gibi olmadığını düşünüyorlar. Basın, sansasyonel ve gösterinin arkasından koşmayı terk ederse, yurttaşların açığa vurdukları bu direniş demokrasinin yararına olabilir. Fransa'da gazetecilerin çoğunluğu tehlikenin farkındadır, ancak bilgilenme sistemi çözüm üretemez haldedir; rekabet, izleyici ve kazanç tutkusu bir ayakbağı olup

10) Alain Gresh, "L'image et son double", *Manière de voir*, Février 1992, sy. 14, s. 96-97. Ayrıca Ignacio Ramonet, *La Tyrannie de la communication*, Galilée, Paris, 1999.

çıkmıştır. Bir yazarın, Robert Fisk'in şu söyledikleri önemlidir: "Yazılı basında, çoğu sorumlu, CNN'e ve öteki haber kanallarına bakmaya çok zaman ayırıyor"! Özetle, gazeteler kendilerini, televizyonun sıradan bir uzantısı olarak görürlerse, okurlarca terk edilmelerinde şaşırtıcı bir yan olabilir mi?

Bütün dünyaya seslenen televizyon –haber ya da müzik– kanallarına gelince... Bugün bunların sayısı bir ikiyi aşmıyor; ama yarın çoğalacak, örfleri ve kültürleri, fikirleri ve tartışmaları altüst edecekler ve bu arada hükümetlere ters düştükleri de olacak. İki Fransız yazarının, Renaud de la Baume ile Jean-Jérôme Bertolus'un ortaklaşa yazdıkları *Dünyanın Yeni Sahipleri* (1995) adlı eserde dile getirdikleri şu soru pek düşündürücüdür: "Devletlerden daha güçlü gruplar, demokrasilerin en değerli varlığı, haber ve bilgilendirme üzerinde bir çapul ve talan uyguluyorlar. Yasalarını bütün dünyaya dayatacaklar mı, yoksa yurttaşlar için yeni bir özgürlük alanı mı açacaklar?" Şu olgu da önemlidir: Dünyamızın bu yeni sahipleri tasarılarını genel oy'a asla sunmuş değiller. Demokrasi onlar için yok; yığınla tartışmanın dışında kaldıkları gibi, kamu yararı, sosyal mutluluk, özgürlük ya da eşitlik gibi kavramlara da kayıtsızlar. Onlara ayıracak zaman bulamıyor ve küreselleşmiş dünya piyasasını ellerini kollarını sallaya sallaya dolaşıyorlar. Siyasal iktidar da olsa olsa bir üçüncü güç gözlerinde; önce ekonomik iktidar, sonra da medyatik iktidar var. Bu ikisi de ellerinde olduğunda –tıpkı Berlusconi'nin İtalya'da yaptığı gibi– siyasal iktidarı elde etmenin sıradan bir iş olduğunu düşünüyorlar.

Demokrasi, işte bu ortamda yapacak ne yapacaksa, ama açıktır ki işi daha da zor onun...

DEMOKRASİYİ DERİNLEŞTİRMEK

Önce birkaç hatırlatma: Demokrasi, kelimenin kökeninin de anlattığı gibi, bir yönetim biçimi; bir toplumda halkın, yani hiçbir ayrım gözetilmeden yurttaşlar topluluğunun, siyasal iktidarı elinde tuttuğu ya da denetlediği bir siyasal örgütleniş tarzı. Öte yandan, demokrasi, siyasal otoritenin, halkın kendi kendini yönetme hakkından kaynaklandığını söylerken belli bir egemenlik anlayışını da dile getirmiş oluyor. Son olarak,

çoğunluğun yasasını, bireylerin hak ve özgürlüğüne saygıyı, yurttaşların eşitliğini öngörüyor. Sosyalist düşünce, bu eşitliği biçimselde bırakmayıp "sosyal koşullarda eşitlik"e yaymak isterken, demokrasi ile sosyalizm arasında da bir dirsek teması kurulmuş oluyor.

Bir hatırlatma da şu: Halkın siyaset sahnesine çıkmasıyla, özellikle XX. yüzyılda, devletin rolü üstüne de köklü bir değişiklik olur. Daha önce, egemen güçler, denetledikleri, ya da en azından kendi yararlarına işleyen ekonomik alanda siyasal iktidarın rolünü en azda tutmayı isterken; halk tersine, iktisadi yasaların etkilerini ve doğurdukları eşitsizlikleri düzeltecek bir güç olarak bakmaya başlar devlete. Devletin bu yeni rolü de, Birinci Dünya Savaşı, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çıkarılan anayasalarda ete-kemiğe bürünür. Bireye, devlet karşısında bir özerklik sağlayan geleneksel hak ve özgürlüklerin yanı sıra, yeni anayasalar yepyeni haklar tanırlar: Eğitim hakkı, hastalık ve sakatlıklara karşı sosyal sigorta hakları, konut ve çalışma hakkıdır bunlar. İçinde bulunduğumuz aşamada bu liste daha da uzuyor. Bunlar, halkın devlete yüklediği yeni görevlerdir; devlet, bunları yerine getirmekten çekinmek de ne, sıradan insanların sefaletini hafifletmek ve ulusal gelirin adil biçimde dağılışını sağlamak için, iktisadi yaşama müdahale etmek zorundadır. Bunu, devletten istemek halk için de bir görevdir. Böylece, demokrasinin amacı, bir yerde toplumu derinden derine değiştirmektir de. Demokrasi günümüzde evrensel bir değer haline gelmişse, toplumları ve dünyayı daha insanca kılmada uyandırdığı umutlar yüzündendir de.(11)

Yeni liberalizmin "daha az devlet" derken bir göremediği de budur.

Devleti, "gece bekçisi" ya da "sınırları koruyan" bir güç durumuna indirgeyip toplumu, liberalizm adına "piyasa güçleri"ne, yani aslında tekelci kapitalizmin yağmacı güçlerine teslim etmek, köylünün –o pek bilinen– öyküsünde olduğu gibi taşları bağlayıp köpekleri salıvermek demek olmaz mı? Kimi aymaz kalemlerin "piyasa demokrasisi" dedikleri alanda at oynatacak olanlar kimlerdir?

---

11) Bkz. Bernard Chantebout, *Droit constitutionnel et science politique*, 12e edition, Arman Colin, Paris, 1995, s. 208, 366 vd.

Buradan kalkarak diyeceğiz ki, bütün küreselleşme şarkılarına karşın, ulus-devlet gerçeği sona ermiş olmadığı gibi, birey ve halk yararına XX. yüzyıl boyunca kazanılmış hak ve özgürlük mevzilerine en iyi göz-kulak olacak olan yine de ulus-devlettir. Demokratik kuramın bir görevi, onu bir yana atmak değil, tersine gitgide demokratikleştirmektir. Aslında, gerek ulusal gerek uluslararası alanda olan da budur. Gitgide demokratikleşen devlet, demokrasinin derinleştirilmesinde daha olumlu bir rol oynayacaktır.

Yeni liberalizmin çığırtkanları şu noktayı da atlıyorlar: "Reel" komünizmin arkasından dünyayı bir "demokratik tutku"nun sardığı doğrudur. Mao Zedong, "Doğu rüzgârı Batı rüzgârını yenecektir," diyordu. Gerçekleşmedi ve Batı rüzgârı Doğu rüzgârına üstün geldi. Ama liberalizmin havarileri, Batı rüzgârının estiği topraklarda gerçekliği, yani "reel kapitalizm" gerçeğini bütün çıplaklığı ile görebiliyorlar mı?

Eski bir yana, bir yarım yüzyılda Fransa'nın Madagaskar'da (1947), Çin Hindi'nde (1946-1954), Cezayir'de (1954-1962), İngiltere'nin kolonilerinde, Birleşik Amerika'nın Vietnam'da kaç yüz bin cana mal olduğu sorulduğunda ne yanıt verilecektir? Sosyal alanda ise, liberal kapitalizmin sınavdan başarıyla çıktığı söylenemez: Görünürdeki gönenç adaletsizlikler, "yeni yoksullar" ve dışlamalar pahasınadır da.

Tarihin mahkemesi, ayrıca, yerküreye yaptıklarından dolayı Doğu'yu da Batı'yı da affetmeyecek. Her iki blok, dünyanın geleceğinin önüne olanca öldürücü tehdidi getirip yığmıştır: Kirlilik, sınaî ve nükleer tehlikeler, ormanları yok etme, "sera" etkisi, ozon tabakasında delik vb.

Bugün Doğu Avrupa ülkeleri, demokrasinin dik ve sarp yollarında yürüyorlar; yollarını da, vahşi liberalizm ile demokratik tutku arasında arıyorlar. Bu hengâmede neyi ne kadar başaracaklar, soru işaretidir.

Yıllarca Batı'nın yağmacı politikasına uğramış, bir süredir de Uluslararası Para Fonu ile Dünya Bankası'nın hiç değişmeyen reçeteleri ile karşı karşıya kalan; o yüzden de, kemer sıkan, sağlık ve eğitim giderlerini azaltan, parasının değerini düşüren, durup durup yenilenen borçlarını ödemek için nesi var nesi yok satan Üçüncü Dünya ülkeleri, aslında uluslararası iktisadi

ve siyasal sistemin adaletsizliklerini yaşıyor etiyle ve kemiğiyle. Durup durup patlayan ayaklanmalar, milliyetçi gerillalar, dinden esinlenen terörizm, uyuşturucu kartelleri vb., bütün bunlar, aslında yerleşik düzene karşı hareketlerdir; siyasal İslamcılık da dahil dine dayalı çıkışlar, derin bir değerler bunalımına da tanıklık ediyor. Güney'in rüzgârı Kuzey rüzgârını hiçbir zaman alt edemeyecek, ama yol açtığı burgaçlar da sahte sessizlikleri bozup duracağa benzer.(12)

Demokrasi, tutunabildiği yerlerde, düşmanlarınca alt edilmesini önlemek için, kendi değerlerini de saydırmak zorundadır; onun, şu ya da bu düşüncenin iktidara taşınmasında sıradan bir araç olmadığını, insanların insanca yaşayacakları bir dünyanın hem yaratılmasında hem de sürdürülmesinde bir öğe olduğunu adım başında hatırlatması gerekir.

Bunun için de, bir yerde "militan" olmalıdır: Başta ırkçılığa ve her türlü ayrımcılığa karşı olmak üzere, ondan hoşgörülü olmasını bekleyemeyiz. İnsansoyunun özellikle XX. yüzyılda edindiği deneyimler, onu bu yolda –ister istemez– daha dikkatli olmaya götürecektir. Geçmişindeki büyük hümanist gelenek onu, her zaman "insansal" olandan yana tavır takınmaya zorluyor. Böylece, her toplumda –vazgeçilmez– bağlaşıkları olan, ilerici ve demokrat güçlerle beraber, ezilenin, horlananın, kadın ve çocuk haklarının, doğanın, bu arada hayvan haklarının yanında olacaktır. Jules Michelet'nin bir yüzyıldan fazla bir zaman önce söylediği şu sözler hep hatırlanmalıdır: "Hayvan haklarının tanınıp korunmadığı bir toplumda demokrasi olamaz." Demokrasi, toplumun ve doğanın nimetleri kadar güzelliklerini de adilce bölüşme düzenidir.

12) Alain Gresh, "Vent du Nord, vent du Sud", *Manière de voir*, Février 1990, sy. 7, s. 96-97.

VII

KÜLTÜR, İDEOLOJİ VE TOPLUM

Bir yüzyılın sonuyla yeni bir yüzyılın başlarında çarpıcı dinamik, "ekonominin küreselleşmesi"dir. Söz konusu olgu, "tek düşünce" adı verilen bir ideolojiye dayanıyor. Onun söylediği de şu: Mümkün olan yegâne ekonomi politikası, "yeni liberalizm" ve "piyasa"dır; ölçütleri de rekabet, üretkenlik, serbest mücadele ve verimliliktir; yeryüzünde bir toplumun ayakta kalmasının biricik çaresi artık budur! Gezegeni bir "rekabet cangılı"na çeviren bu sert ideolojik çekirdeğin üstüne, medyanın sunduğu yeni mitolojiler aşılanıyor; yeni durumuyla dünyayı yurttaşlara kabul ettirmeye çalışanlar da onlar.

Bir genel "metalaşma" ve "pazarlanma"dır çağımızın temel olgusu.

Önce bunun üzerinde durmalı.

DÜNYANIN METALAŞMASI VE PAZARLANMASI

Gerçekten, kelimeler ve nesneler, doğa ve kültür, bedenler ve düşünceler, bir yaygın metalaşma içinde; her şey pazarlanıyor. Bu da, simgesel, politik ve sosyolojik şiddeti, yeni ideolojinin içine yerleştirmiştir. Bu ideoloji, yeni teknolojiler sayesinde tam bir yayılış halinde olan kitlesel medyaya sırtını dayamış durumda. Şiddetin gösterisine ve onun birbirine benzeşen etkilerine, gitgide ve pek de sinsi bir tarzda, aklı sakatlayan ve düşünceyi yıpratıp yok eden yeni sansür ve sindirme biçimleri gelip ekleniyor.(1)

Otoriter rejimlerden bir ölçüde yakasını sıyırmış bir dünyada demokrasi ve özgürlük görünüşte zafer kazanırken, bir paradoks olarak sansürler, kültürel sömürgeleştirmeler ve –çe-

1) Bkz. Ignacio Ramonet, "La marchandisation du monde", *Manière de voir* (hors-série), Mars 1997, s. 6-7.

şitli biçimleriyle– fikirleri değiştirip bozmalar, gerisin geri –daha da güçlü halde– dönüp geliyorlar. Yeni ve çekici "kitle afyonları", bir tür "dünyaların en iyisi"ni öneriyor; insanları eğlendirip oyalayarak onları yurttaşlık eyleminden ve haklarını isteyici tavırdan alıkoyuyorlar.

Bu yeni yabancılaşma çağında, iletişim araçları, geçmişte bir örneği gösterilmeyecek biçimde, belirleyici bir rol oynuyor. Dünya çapında mesajların uçuştuğu bir sırada, örneğin Avrupa'da, kültürün belli bir ölçüde ölüm tehdidiyle yüz yüze gelip gelmediği sorulabilir; çünkü, yeni multimedya savaşı, Amerika Birleşik Devletleri'yle karşılaşmasında Avrupa için korkunç bir yenilgi ile de sonuçlanabilir; nitekim, sinema ve televizyon alanında daha şimdiden apaçıktır bu yenilgi. Bir kültürel sömürgeleşmenin de kapısı açılmıştır.

Gerçekten, Avrupa'da 1985'ten 1994'e kadar, Amerikan filmi seyretmek amacıyla sinemaya gidenlerin sayısı 400'den 520 milyona çıkmış ve söz konusu filmlerin piyasa payı da yüzde 56'dan yüzde 76'ya yükselmiştir. Avrupa sinemasının, Birleşik Devletler karşısında bu ticari gerileyişi bir on yılda alabildiğine artarak, kayıplar, 1985'te 0,5 milyar dolardan 1995'te 4 milyar dolara çıkmıştır. Bunun, Avrupa Birliği'ne maliyeti, bir 250.000 kadar iş kaybıdır.

Televizyondaki durum da buna benzer. Ulusal çapta "renkli" yayın yapan Avrupalı bir 50 kadar kanalda, Amerikan filmleri, 1993'te, programların yüzde 53'ünü temsil ediyordu.

Görsel-işitsel sanayilerle (televizyon, video, çizgi film, elektronik oyunlar) sinema, Birleşik Devletler için, başta gelen bir dışsatım maddesi ve döviz kaynağıdır ve hava-uzay sanayisinden de önce gelmektedir. O yüzden de, Amerikan görsel-işitsel ürünlerinin yayılışını engelleyebilecek her şeye, Washington'un ticaret yetkilileri şiddetle karşı koymaktadırlar.

Bu saldırganlık daha da artacaktır; çünkü, dünya görsel-işitsel piyasası, yeni altüst oluşlarla yüz yüzedir; ve tek bir kanalda ondan fazla programı yayınlama olanağını sağlayan sayısal televizyonun hızla yaygınlaşması yol açmıştır buna. Bütün bunlar, Birleşik Devletler'le Avrupa ve Asya arasında korkunç bir rekabeti körükleyecek şeylerdir ve yenilikler de birbirini izlemektedir...

Büyük iletişim grupları bir çifte merkezileştirme hareketine başvuruyorlar: Bir yandan, kaynakların (tasarlama, bilişim, reklam) denetimini, öte yandan da görsel-işitselin üç sütununun (üretim, programlar üzerinde haklar, yayım kanalları) denetimini ele geçirmek istiyorlar. Böylece, hegemonya kurabilecek yetenekte gruplar olmanın özlemi içindeler. Bunun sonucu olarak, yurttaşların haber ve bilgilenmede çoğulculuk hakları, demokrasinin temellerinden biri olan bu hakkın gücü azalmış bulunuyor. Şu da sorulabilir: İmgelerin ve görüntülerin üretimine artık söz geçiremeyen ve yeni teknolojilerin denetimini de başaramayan bir ulusun hâlâ egemen olduğu söylenebilir mi?

Haber ve bilgilenme sistemi de, daha şimdiden fazla güvenilir olmaktan çıkmıştır ve –kimilerinin Gutenberg'in baskı makinesi buluşuyla karşılaştırdıkları– bir köklü devrimle yüz yüzedir. Multimedya, dağınık çeşitli medya yeteneklerini –onlara faksı, telematikle monetiki de eklemeli– bir araya toplarken, iletişimde bir dönüm noktasına işaret ediyor; ekonomi alanı için de geçerlidir söylediğimiz.

Kimileri, elektronik ve uydu şebekeleri sayesinde bütünleşmiş ve sürekli işleyen yetkin bir bilişim ve iletişim piyasası düşlüyorlar; bunun için de, sermayelerin ve mali akımların piyasası model alınmak isteniyor. Öte yandan bilişimin, televizyonun, telefonla uydunun evliliğinden, yeni kültürel nesneler (cederom, eğitim yazılımları, kişisel bilgisayarlar, teleordinatörler) ve yeni servisler (veri bankaları, teletravay, internet) dünyaya gelmektedir.

Bütün bunlar, aynı zamanda "açıklama özgürlüğü"nün de tanımını değiştiriyor. Yurttaşların açıklama özgürlüğü, "ticari açıklama özgürlüğü" ile doğrudan rekabet halindedir; bu sonuncusu, üstelik yeni bir "insan hakkı" olarak sunulmaktadır. "Tüketicinin mutlak egemenliği" ile, demokrasinin güvencesindeki yurttaşların iradesi arasında sürekli bir gerilim karşısındayız. Söz konusu "ticari açıklama özgürlüğü", Amerikan diplomasisinin icat ettiği eski bir ilkeyle, bilgilerin serbest akışı ilkesiyle de ayrılmaz bir haldedir; ne var ki, iletişim konusundaki eşitsizlikler de, bu ilkenin pek umurunda olmamıştır. Küreselleşme doktrini, bir yerde özgürlüğü, ticaret yapma özgürlüğü ile aynı sıraya koymaktadır. İletişimin bir "hizmet" olarak

sınıflandırıldığı Dünya Ticaret Örgütü de (DTÖ), yeni iletişim düzeni üzerine tartışmaların yapıldığı bir merkezi alan olup çıkmıştır.

Telekomünikasyonun devleri, kıran kırana bir rekabet içindeler. Büyük firmalar, iletişim dünyasını sömürgeleştirmeyi ümit ediyorlar; bu da onlara, internetin elde ettikleri üzerinde düşünme fırsatını verecek. Çünkü, dünya çapında kesin savaşın hedefi, üç sanayi kesiminin, yani artık internette kaynaşmış hale gelen bilgisayar, televizyon ve telefonun denetimini elde etmektir. İnternete hâkim olacak grup ise, yarının iletişim dünyasına egemen olacak; bunun ise, kültür ve yurttaşların fikir özgürlüğü için taşıdığı tehlikeler de vardır ki, üzerinde düşünmeli.

Multimedyadan gelen meydan okumanın sonucu olan böylesi tutkular kasırgasının yazılı basını esirgeyip kayırması söz konusu olabilir mi? Yığınla büyük gazete, daha şimdiden dev iletişim gruplarının elindedir; ve bugün de bağımsızlığını sürdürebilen nadir birkaç isim ise, reklam gelirleri düştüğü için pek zayıfladıklarından mali çevrelerin gözlerini diktikleri bir av durumundadırlar artık. 1995'te yapılmış bir soruşturma, örneğin Fransa'da, okur ve izleyicilerin medyaya güveninin eridiğini ortaya koyuyor: Bir yılda, basının olaylara ilişkin tavrını uygun bulanların sayısı, yüzde 56'dan yüzde 45'e düşmüştür, on bir puanlık bir düşüş! Televizyon karşısında ise, yüzde 60'tan yüzde 45'e, yani on beş puanlık bir düşüş görülüyor.

Böylesi bir kuşku, yurttaşların kolay kandırılır enayi takımından olmadıklarını gösteriyor; medyanın aşılamasına, kafalara istediğini tıkıştırmasına direnmeyi demek ki biliyorlar. Peki yurttaşlar, egemen ideolojinin kuşatmasına da direnebilecekler mi? Kimi düşünür, yazar ve sanatçının, yeni liberalizmin sunduğu insanlıktan uzak, acımasız ve kıyıcı toplum modelini yerle bir etmek için önerdikleri yeni yollardan yürümeyi başarabilecekler mi?

Asıl büyük sorun budur!

Medyanın sunduğu "yeni mitolojiler" derken, şunların üstünde de durmak ve yol açtıkları soruların altını çizmek gerekiyor: Kimi kalemler, yeni liberalizmin bizi, "basmakalıp fikirler"in zararlı etkisinden kesinlikle kurtardığını söylüyorlar.

Oysa hemen arkasından "ilerleme", "teknoloji", "iletişim", "hız", "modernite" deyip sıralıyorlar.

Peki, yeni bir ideoloji yaratmak değil mi bu?

Öte yandan, insanlar arasında yeni bir acıma türü yaygınlaştırılıyor: Gerçek suçluların savaşları çıkaranlar oldukları düşünülmüyor; sonra kalkıp yıkıntılar ya da gözlerine sinekler üşüşmüş bir çocuk karşısında ağlaşma bekleniyor. Bu acımaya, siyasal kayıtsızlığımızın bu suç ortağına karşı çıkmalıyız! Acıma, asıl nedenlere karşı eyleme götürmüyor, tersine yolları tıkıyor; eylemin istediği gözyaşları değil kandır, adaletsizlikler karşısında acı çekme değil adaletsizliğe sona vermedir. İnsan, bir felaketler dünyasında değil, toplumda ve tarih içinde yaşıyor ve o tarihin de siyasal sorumlusudur. Öyle olunca, "uzlaşmamak": Gündeme alınacak asıl sloganlardan biri değil midir?

Sonra, teknik-bilimsel gelişme, Batı'nın içine hapsolduğu bir toplum tipini de güçlendiriyor: Ekonominin üstünlüğü, tüketim humması ve sürekli yenilik üstüne kurulu bir toplum türü bu. Oysa tekniğin yaşama anlam vermesini beklememeli. Bütün yurttaşlara düşen, topluca, tekniği asıl yerine oturtmaktır: Düşünce ve eylem için bir araç, kökleri kültürde olan bir aletten başka nedir ki o?

Ayrıca, bir "klip" çağını yaşıyoruz: Her şey çok çabuk değişiyor. Apansızlık, birdenbirelik her şeyin ölçüsü olup çıkmıştır. Durup düşünmek ve eyleme hazırlanmak için hiçbir zaman aralığı yok. İvedilik, modernitenin mutlak ölçütü halinde. Ama yurttaşlığın bundan göreceği zararlar da göz önünde tutuluyor mu?

Kimi ülkelerde, örneğin Fransa'da, yurttaşları "şiddet filmleri"ne karşı korumak üzere televizyon kanalları belli bir işaret düzeni ile donatılmış durumda. Buna denecek yoktur elbette. Ama asıl soru şudur: Ekranlarda, böyle kitle halinde şiddete dönüşün altında yatan ne? "Seri halinde cinayet işleyenler"in çoğunun dehşet filmlerinden, polis romanlarından, büyüleyici kahramanlardan etkilendikleri pek biliniyor. Böylesi canavarları model diye kabul eden bir kültürün, bağrından gulyabaniler çıkarmaması mümkün müdür?

Propaganda makinesi, fikirleri bozup horlamanın ötesinde, kurnaz bir reklam mekanizmasını harekete geçirmiş durumda: Bunu yaparken, her şeyden önce, dünyayı metaya dö-

nüştürmeyi amaç edinen bir sinsi felsefeyi de açıklamış olmuyor mu? Özellikle çocukların video oyunları, kimilerine göre uyuşturucudan da tehlikeli; bu modern elektronik eğlenceler, acaba hangi düşü kurduruyorlar gelecek için?

Son olarak, bir başka önemli olgu ve ona bağlı sorular: Televizyon, sosyal mücadelelere şöyle böyle yer veriyor. Fabrikada zincirleme çalışıp üreten işçiler, ekranlardan uçup gitmişlerdir. Güç çalışma koşulları pek seyrek hatırlanmaktadır. Niçin? Bu sessiz sansürün anlamı ne? Öte yandan, ağzı bağlı işçi sınıfının belleği de boşaltılmak istenmektedir: Geçmişin dev kazanımlarıyla ilgili hiçbir hatırlatma yoktur; ya da olduğunda, emek, müzelik bir nesneye dönüştürülmekte ve her türlü "istemci" içeriğinden soyutlanmaktadır. Sosyal tarihe bu sırt dönüş neden?

Konuyu yeniden günümüzün ideolojisine getirmek gerekiyor.

GÜNÜMÜZÜN İDEOLOJİSİ

Bugün Batı'yı bir söylem dolaşıyor: İdeolojiler artık yok! Birtakım kalemler şunu ilan edip duruyorlar: İlerlemiş demokrasilerimizde, yurttaşlar, şartlandırmalara karşı duyarsız olmuşlardır. Suçlayıcı ahlaklar ve geçmişin dogmaları sona ermiştir. Marksistlerin katı dili ile ekonomik liberalizmin havarileri arasındaki büyük tartışmalar bitmiştir. Zaten tartışacak bir şey de kalmadı: Kapitalizm her yerde zafer kazanmışsa, insanın doğasına uygun olduğunun kanıtı değil mi bu?

Böylece ideoloji, vaktiyle görülmemiş biçimde, sıradan bir saptamanın arkasına takılıp onu tek ve reddedilmez olarak bellemiş durumda. Öyle olduğu için de, Alain Minc, her türlü eleştiriye karşı kestirip atıyor: "Fikir değil, gerçekliğin kendisidir tek olan!" Sonuç olarak düşünmeye bile değmez; gerçeklik yeter! Olguyla değer hükmü görüldüğü gibi iç içe.

Bu tür konuların içinde pişmiş bir düşünür, Armand Mattelart, genelleme ve kestirip atmalara bakıp şunu söylüyor: "Küreselleşme bir olgu, ama aynı zamanda ideolojidir; terim, yeni dünya düzenini açıklamaktan çok, onun karmaşıklığını gizliyor." Gerçekten, "küreselleşme"yi kimsenin yadsıdığı yok,

ama ona eklenen dayatmalardır ki, kuşkuları çekiyor: Ekonomi küreselleşiyor, öyleyse ekonominizi küreselleştirin! Küreselleşme bir şanstır bizler için: Ama dikkat, önce rekabetçi olmalısınız, bu da özverileri gerektirir; ne olursa olsun, dünya ekonomisinin bu "mantık"ından kaçamazsınız ve köhnemiş sosyal kazanımları savunup duramazsınız vb!..

Bu tür kaymalar çeşitli görünüşlerde ortaya çıkıyor; onları dört noktada toplayabiliriz:[2]

Önce, "ilerleme mitosu" üstünde duralım: İlerleme bir gerçekliktir, aynı zamanda bir ideoloji de. "İlerleme durdurulamaz," diye atalarımız söylemiştir ve durmadan tekrarlanır; günlük yaşamın bir emri de o: Herkes ilerlemek, değişmek, evrilmek zorundadır. Bir gazeteci bir radyo sunucusuna soruyor: "Bugün üç milyon dinleyiciniz var, nasıl bir ilerleme tasarlıyorsunuz?" Güzel de, niçin daha çok dinleyici gerekiyor? Şundan: İlerleme ölçüye vurulmaktadır ve çoğu kez de nicel olarak hesaplanmaktadır. Bir saplantı derecesindedir bu: Her şeyde daha, daha çok olmalı!

Durum böyle olunca, gecikmiş olmak derin bir kaygıdır: Bir buluşta gecikme, bir yüzde oranında gecikme, bir tüketimde gecikme! Şu kaygılandırıcı haberlere bakınız: "Öteki sanayi ülkelerine oranla, Fransız evleri, küçük bilişim aletleri bakımından geridedir!"; "Fransa, nüfus başına düşen gelir ölçü alındığında, reklam konusunda geri kalmıştır!" Medya, ilerleme ideolojisinin tersini gösteren "geri kalma" şantajını işlemeye bayılıyor.

"İlerleme"nin hemen yanındaki "evrim" ya da "değişme"ye olumlu bir ilgi gösterilir. Değişme bir gerçekliktir, ama o da bir ideoloji. Toplum değişsin, kımıldasın, evrilsin istenir. Yüzeysel sondajlar, buna sıradan bir anlam verip tersyüz ederler kavramı.

İşte çağımız!

İkinci olarak, "tekniğin önceliği" üstüne söylenenlere bakalım: Teknik, bir gerçekliktir, aynı zamanda bir ideoloji. Teknoloji, "teknik nedenler", daima ağır basarlar. Uzmanların

2) François Brune, "L'idéologie d'aujourd'hui", *Manière de voir* (hors-série), Mars 1997, s. 10-12.

"deha"sına başvurulur hep: Çünkü, ister sıradan bir teknisyenden gelsin, ister en büyüğünden, teknokratik söylemin, uzman olmayanları, yani yurttaşların çoğunluğunu susturmada çarpıcı bir etkisi vardır.

Kuşku duymanın hiç de caiz olmadığı sayısız "teknik ilerleme" arasında, "otoyol"la "hız" pek önemli. Otoyol, bir gerçekliktir, ama bir ideoloji de. Çağdaş bireyin özgürlüğüne sunulmuş bir dünyanın simgesidir otoyol: Onunla mekânlar hızla değiştiriliyor, zaman kasılıp büzülüyor ve moderniteye giden kral yolu açılıyor. Böylesi yananlamlar, otoyollar üstüne sayısız programı zahmetsizce kabul ettiriyor; üstelik, özgürlüğe âşık olanları yerinden sıçratacak sloganlara da yol açıyor: "Geleceğiniz otoyoldan geçiyor!." Böylece, ünlü "bilişimin otoyolları" deyimi büyüleyici olmuşsa, bunda şaşırtıcı bir yan olmasa gerek.

Hız da bir gerçeklik ve bir ideolojidir; ve ilerleme mitosundan ayrılmıyor. Dünyada kımıldayan her şey, hızla giden ne ki var, ilerler. Her türlü hareketlilik olumludur; korkunç olan, "aşılmış" olmaktır. Yarışmaların çoğu hıza dayanmaktadır. Ne var ki, her alanda hızlı gitmelidir, hızla düşünmeli, hızlı yaşamalı! Hangi yolla olduğunu açıklamasa da, "daha hızlı ve daha uzaklara" gitmeyi vaat eden politikacı, hemen o anda alkışlanır. Söz konusu politikacı, "iki vitesli bir toplum"u eleştirdiği zaman bile, vites kavramını –dolaylı yoldan– değerin bir ölçütü olarak almaktadır. Doğaldır ki, hızın baş döndürücülüğü, bütün modern ilerlemeleri kabul etmeye götürmektedir: Koşmalı, yetişmeli, yürüyen treni yakalamalı! Böylece, hıza tapma, başkalarının izinden gitme sabırsızlığına da sınırsız biçimde yol açmaktadır.

Üçüncü olarak, "iletişim dogması" üstüne eğilmeli: İletişimin olanakları sınırsız ölçüde çoğalınca, her halkın ihtiyacına yanıt verir görülmekte, hemen arkasından da ona başvurmanın bir görev olduğu sonucuna varılmaktadır. İletişim, bir maymuncuk kelimedir; gündelik yaşamın inanmamız istenen bir dogmasıdır. İletişim, aynı zamanda mesleki başarının bir anahtarı olarak sunulan bir reklam yalanıdır. Bu şırınga herkese, özellikle de öğrencilere yapılır: Başarmak için, var olmak için, sevmek için, satmak için, iletişim bilmek gerekir denir. Çalıştırdıklarınızla bir sorununuz mu var? Müşterilerinizle, eşinizle,

dinleyicilerinizle, yöneticilerinizle, uluslararası yardımcılarınızla bir sorununuz mu var? İletişimde bulunmayı bilmiyorsunuz da ondandır!

Bu iletişim mitosu, yolu üzerinde binbir kelimeyi toplar ki, hepsi de, ideolojik boyutlardadır. Örneğin "bağlantı" kelimesi bunlardan biridir: Başkalarıyla bağlantılı olmalı, her şeyle ilgilenmeli ve herkese erişmeli, denir. Gerçek olarak ilişki içinde bulunmak da, multimedya yoluyla, potansiyel olarak temas edilir durumda olmaya bağlıdır, yeter olduğuna inanılır bunun. Medya ideolojisinin bir başka tuzağı olan "karşılıklı etki, etkileşim" de, bu "bağlantı" kavramının doğal sonucudur. Bu iki terim, sadece onlar, daha önceden birbirine bağlanmış ve birlikte insanlığa seslenmek üzere aranmayı bekleyen –gizilgüç halinde– yığınla örgütün varlığını öngörmektedir.

Ancak, şunu da söylemek gerekir: Televizyon, büyük mesafelerin ardından konuşan, ayıklayıcı, yan tutucu, geçmişte bir örneği gösterilemeyecek kadar aldatıcı bir araç olarak, bu iletişim düşünü alabildiğine sağlar durumdadır. Bir uzun süre, "dünyaya açılan pencere" söylemi, onun, gerçekliğe olduğu gibi eğildiği düşüncesini destekleyip durdu. Bugün de direnişini sürdürür bu fikir. Ne var ki televizyon, halkları gerçek planda toplamadığı gibi dünya ile de gerçek anlamda iletişimde bulunmuyor. Bol bol imge ve resme boğulmak, sorunlara katılmak değildir; olayın ürpertisi sorunları tanımada hiçbir şeye yaramıyor.

Yığınla eserin ve araştırmanın ortaya koyduğu şudur: Televizyon sistemi, bir bütün olarak alındığında, yaptığı olsa olsa, yurttaşları kendi "dünya görüşü"ne tabi kılmaktır; o yurttaşlar da, alabildiğine saflıkla, onun dünyaya egemen olduğuna inanmaktadır. Televizyonun asıl etkisi ideolojiktir ve o da, bizi çağın dinine döndürmektir; söz konusu dinin tapınağı olmayı istemektedir.

Son olarak, ne anlamalı "çağın dini" derken?

Çağ, doğrudur, bir gerçekliktir. Aynı zamanda, bireyi "modernite"nin buyruklarına tabi kılmak için başvurulan bir mitos, bir gündelik tanrıdır da. Uygunculuğun (konformizm) sözcüleri aynı türküyü çağırırlar: "Evrime uymalı", "zamanı izlemeli", "çağının insanı olmalı!" Güzel de, o çağla ilgili olan şeye kim karar veriyor? Bir tek saniye içinde oluşan binlerce

olay arasında, "çağın olayları" denebilecekleri kim belirliyor? Medya mı? Çözümlemeciler mi? Yönetici seçkinler mi? Halkın sesi mi?

Aslında çağ, tıpkı tiyatroda olduğu gibi kurmaca bir şeydir; çağla ilgili "olay", bir keyfi ayıklamanın ürünüdür. Çağdaş dünyanın "aktörler"i denenler de, onları seçenlerce alabildiğine "icat edilmiş" kimselerdir. Örneğin bir kimsenin haftanın, ayın, ya da yılın "kişiliği" olmasına kim karar veriyor? Halka gelince, tragedyada koronun rolüdür oynadığı onun, sondajlar söyletmektedir söyleyeceğini; öyle olunca da, çekip çevrilmiştir. Bir başka deyişle, daha önceden kurulmuş bir demir parmaklık ya da kafes vardır; medya, işte ona uygun olarak, çağı oluşturan olayları ayıklayıp seçmekte ve hemen arkasından da yurttaşlara dönüp –o seçimine asla katılmadıkları– şeyi kabul etmelerini istemektedir. Öyle olunca da, kabul edilen, bir çağla ilgili "değerler"dir ve başkaları belirlemişlerdir onu. Örneğin, çağdaş bir gerçeklik olarak sunulan reklamda, üstüne bastıra bastıra tekrarlanan şey bir yerde bir değer olup çıkmaktadır; o andan başlayarak da, reklamcı ideoloji, afyonunu –sınır tanımadan– yaymaktadır.

"Tüketim" için de aynı şey söylenebilir. Her gün yaşadığımız bir gerçekliktir tüketmek; ama onu, "tüketim toplumu" kavramını tartışmaya sunmadan, ekonomik sağlığın başta gelen bir ölçütü ve emek sorununun çözümünde bir çare olarak göstermek, ideolojinin tam ortasına düşmek olur; hem de, uluslararası planda, kutsal piyasa adına, kimi insanların işsizliğine, başkalarının da aşırı sömürülmesine yol açan kapitalizmin ideolojisidir bu.

Medyada ya da başka yerlerde binlerce kuşkulu cümle, her gün, "çağa ait" diye tartışılmaz olduklarına hükmedilen yığınla sosyal ya da ekonomik gerçekliğe meşruluk kazandırmaktadır. Çoğu kez, bu gerekçeler bir şaşkınlık havasına da büründürülerek ortaya sürülürler: Kalkıp hâlâ kamu kesimi ilkesini savunmak nasıl olur? Otomobil kullanmayı eleştirmek ya da nükleer elektriği reddetmek mümkün müdür?

Bu sözde gerçekçiliğin birden kopukluğa uğrayıp altındaki ideolojinin ortaya çıkıp sırıtması için sosyal altüst oluşlar gerekir. Ne var ki, pek kısa süren bu aydınlanmalar, politikanın ve medyanın ortaklaşa kolları sıvayıp yurttaşların bilincini ele

geçirmelerini engellemez. Zaten sistemin gücü de şuradadır: Çeşitli ideolojik öğeler iç içedirler, biri zayıfladığında öteki nöbeti alır; tüketim toplumundan mı kuşkulanılıyor, teknik ilerlemenin yanılmazlığına inanç sürecektir; medya karşısında güvensizlik mi başlamıştır, "modernite"ye güven sağ olsun; küreselleşmeden mi yakınılıyor, gezegenimizi birleştirecek –o müthiş– "iletişim" önünde ağızlar açık kalır... Günlük yığınla mitos zaten işbaşındadır; nesnelliğimizi törpülerken, bir duman perdesi yaratarak eleştirici çözümlemenin cesaretini kırar. Arka arkaya sökün eden sondajlar ise, gerçekliği tanınmaz hale getirirler.

Bu ideolojik bulanıklık, söylemle deneyimler arasında çelişme ortaya çıktıkça daha da ağırlaşır: Örneğin otomobile, otoyola ve hıza olan inanç, kentlerde trafiğin tıkanmasına gelip varır; rekabete tapma, gerilemeye yol açar; kalkınma ve tüketim şarkıları, sertleşmeye ve yoksunluğa götürür. Zenginliğimiz bir yirmi yılda iki katına ulaştı denirken, işsizlik ve sefalet de beş katına çıkmıştır...

Kime ve neye inanmalı? Nasıl yolumuzu bulacağız?

İyi niyetli yurttaş çifte düşünce uygulamak zorunda bırakılır: Her şeye inanırken, onların tersine de inanmaya çabalar; günlük deneyimin verileriyle kuşatıcı ideolojinin doygunluğu arasında bir kopuş olur. Sosyal kırık ve çatlaklara fikri kırık ve çatlaklar eklenerek insanların bilinçlerini böler. Yurttaşlar başlarını nereye çevireceklerini bilmediklerinde de, iktidarlar değilse kim yararlanmaktadır bundan? Böylece, günümüzde ideoloji, "reel"den kalkıp "reel"i yadsımaya varırken kolektif bir şizofreni biçimine de götürmektedir.

Bu gelişmelerin altında başka nedenler de yok mu?

KÜLTÜRÜNDEN HASTA TOPLUMLAR VE AMERİKAN MODELİ

Gelecek için çizilen bütün renkli tablolara karşın, Avrupa'nın ileri sanayi ülkelerinde, sanayi üretiminin, emeğin, giderek kültürün yolunda gittiği söylenemez. Özelleştirmeler sayesinde "halk kapitalizmi"nin yarınlar için büyük umutlar verdi-

ği tekrarlanıp dursa da, bu toplumların pusulalarında terslikler olduğu da bir gerçek. Bir büyük kültür bunalımının işaretleri görülüyor. İktisadi ve sosyal olaylar, hiçbir zaman doğal felaketlere bağlı değildirler; belli bir bilgi birikiminden, bir dünya görüşünden, bir değerler hiyerarşisinden, bir öncelikler sıralamasından, kısacası yaşanan zamanın meydan okumasına az çok uyan bir kültürden esinlenen insanların kararlarının ürünüdürler. Tarihte onca hastalığı, acıyı ve yoksulluğu yenen de işte bu özgür belirleme olmuştur. Avrupa toplumlarının gelip durdukları noktada ise, "fikir nesnesiz, toplum da tasarısız"dır.(3)

Nasıl?

Her bunalım –öyle sadece ekonomik olanlar da değil!– insanların kafalarında yaşanır. Barbie davası bize şunu hatırlattı: Almanya'nın ve Fransa'nın bir yarım yüzyıldan beri yaşadıkları korkunç siyasal deprem, kuşkunun pençesindeki insanların kafalarında ve bir kültürün içinde oldu. Neredeyse bütün bir siyasal, idarî, askerî ve ekonomik sınıf, genel olarak yazarları, edebiyatçıları ve aydınları, İkinci Dünya Savaşı'nda Vichy yönetimini destekledi ve faşizmle işbirlikçiliğine soyundu. Bu genel çözülüşe karşı direnişçiler bir avuçtular, fikirlerinden ve yüreklerinden cesaret alıyorlardı. Ne var ki, ister işbirlikçi, beklemeci, ister direnişçi olsun, hepsi de aynı kültürel mirasa konmuşlardı. Ama bir an geldi ki, bir bölümü Yahudilere, yabancılara, komünistlere ve masonlara kin kusar ve bir bölümü olan bitene seyirci kalırken; bir bölümü de aynı ortak kültürde kavgaya atılmanın gerekçelerini buldular.

İnsanın özü, o zaman olduğu gibi bugün de, yolunu çizmekte ve seçimini yapmakta yatıyor. Çoğu kez söylenenin tersine, seçim, 1940 ile 1944 arasında önce siyasal değil kültüreldi; en yukarı noktada uygarlık ile faşizmin barbarlığı arasında bir seçimdi bu. Ne var ki her ikisi de Avrupa'da doğmuştu ve birbirinden farklı insan anlayışını temsil ediyorlardı; biri hümanist bir kültür geleneğini savunuyor, öteki ise onu kökünden yıkmaya ant içmişti... Peki onca badirenin arkasından, bu-

3) Claude Julien, "Pensée sans objet, société sans projet", *Manière de voir*, sy. 1, s. 11 vd.

gün göçmen emekçilere karşı gösterilen horlama, ırkçılık, özellikle Kara Avrupa'sındaki faşist partileşme ve kıpırdanışlara ne demeli?

Öte yandan, teknik ilerlemenin yolları, insansal ilerlemenin yollarından ayrılıyor çoğu kez. Niçin? Çünkü, bilimin gerçek sahipleri –araştırmaları paraca destekleyen devletler ya da işletmeler– onun yönünü ve uygulamalarını belirlerken, insanların mutluluğu umurlarında değildir; tek amaçları vardır: Kârlarını ve güçlerini artırmak!

Çok kısa bir süre içinde, evren, toplum ve insan üstüne anlayışımızda büyük değişiklikler oldu. Bu yeni açılışların, "insan düşüncesinde bir yenileşmeye çağrı" olması gerektiğini Castoriadis söylese de, kulak veren pek az olmuştur. Niçin? Çünkü, bilgide ilerlemeler çok ileriye vardırılmış bir uzmanlaşma sayesinde oluyor; o ise, sayısı zaten az gerçek filozoflara meydan okuyor, bulduğunun üstüne kapanıp aklı hiçe sayabiliyor. Sonuç da şudur: Toplumda en delice fikirler dolaşıyor, ama büyük kitle neyin ne olduğunu anlar durumda değildir ve çaresiz boyun eğiyor; böylece, moda akımlara uyup, nesnesiz bir düşünce tasarısız bir toplumu sürükleyip götürüyor. Bu savrulmada, bu kör gidişte televizyonun, reklamın pek büyük bir rol oynadığını hatırlatmaya ise gerek yok. Olan bitenin, demokrasinin özgür yurttaşlarının aleyhine olduğu da çok açık. Böylece, gerçek bir kültürden yoksun seçmenler, yerleşik düzen için tehlikeli olabilecek siyasal seçimlerde hiçbir zaman bulunamayacaklardır.

Şu nokta da önemli: Çağdaş toplum, sarsıcı bir modernite içinde yüzüp duruyor; ne döneceği burun bellidir, ne belli bir amaç arkasındadır ne de olacağı hakkında açık bir fikir sahibidir. İçinden geçtiği büyük bunalımın niteliği hakkında derin derine düşünmeye ne zaman girişecek? Çünkü, sıradan ve mekanist determinizmlerin evreninden yeni yeni çıkıp karmaşık bir dünyaya girmekteyiz; söz konusu dünyada ise, kesinsizlik, strateji, yenilenme ve kültür sıkı sıkıya birbirine bağlı görünüyor. Ama onların iç içeliği de alabildiğine muammalı. Böylece, bu bunalım çağında anlamak, yaşamsal bir önem taşıyor.(4)

4) Ignacio Ramonet, "Le désarroi des citoyens devant un savoir en miettes", *Manière de voir*, sy. 1, s. 23 vd.

Örneğin, kimi insanlar, büyük ekonomik dengelerin kararlı iradeler ve merkezi kararlardan çok, "uluslararası piyasa"nın yönlendirdiği mekanizmalara bağlı olduğunu düşünüyor. Gerçekten öyle mi? Başka örnekler de verilebilir: Son teknolojik değişikliklerden ve onların sağladığı güçten vaz mı geçmeli? Yoksa kendi hallerine bırakılıp yurttaşların özgürlük ve güvenliğini tehdit etmelerine seyirci mi kalmalı?

Bu sorunlar ve insan etkinliğinin hemen bütün alanlarına yayılmış ve yanıtsız kalmış olan başkaları da gösteriyor ki, dünya pek karmaşıktır bugün ve yaşadığımız bunalım içinden çıkılır gibi değil. Peki, görevleri dünyayı sorgulamak ve insanlar için tanıklıkta bulunmak olan aydınlarda mı bunun günahı?

Büyük çoğunluğuyla öyle!

Edgar Morin, kimi aydınlar için bir mazeret ararken, şunları da söylüyor: "Mesleksel, teknolojik, bilimsel korkunç baskılar, bugün aydınların rolünü en aza indirme ve yok etme eğiliminde. Uzman, sadece bir parçasını elinde tuttuğu bilgiyi düşünmede yetersizdir; teknisyen, yalnız kendi alanını aşanı değil tekniği de düşünmede yetersizdir; bilim adamı, yalnız toplumu değil, kendi bilimini de düşünmekte yetersiz. Ama aydınların saygınlığı ve onuru şurada ki, en yetersiz oldukları hallerde bile, en azından büyük sorunların varlığını tanıyorlar."

Tekrarlamakta yarar var: Bu büyük sorunların varlığı, günümüzün yurttaşı için de çetin görevlere yol açıyor; çünkü onun bilgisi kırıntılar halinde ve büyük bölümü de kitle kültürüyle temas sayesinde –yöntemsiz– kazanılmış durumda ya da bilimsel uzmanlığın uçurumlarından çekip çıkarılmış. Öyle de olsa, bunalımı anlamak, bugün başta gelen bir fikri konudur. Bu ise, her yurttaştan, daha iyi düşünmek için büyük çaba istiyor.

Bunalımın etkisiyle politikanın ekonomi karşısında silinip felsefenin kaybolduğu; yoksulluğun niçin var olduğu ve nasıl ortadan kaldırılacağı konusundaki soruların zaman kaybetmek olarak görüldüğü; daha da korkuncu, "balık baştan kokar" atasözüne denk düşecek biçimde, yurttaşlar medyanın yol açtığı çalkantıda çırpınırken devletin tepelerinde sorumluluğun en aza indiği bir dönemde, yurttaşların işi de itiraf etmeli ki kolay değildir.

Şunun da altını çizmeli: Ne istediğini söyleyemeyen bir toplumun, politikasından çok kültürü hastadır. Mali kapitalizmin bunalımıyla ağırlaşan bu sorundan hiçbir sanayileşmiş ülke yakasını sıyırabilmiş değildir; hepsi de, aynı moral kırıcı belirsizliğin pençesindedirler.

Sözü Amerikan modeline getirip ondan da bahsetmeliyiz.

Aslında küreselleşmiş de olsa saygınlığı olmayan bir Amerikan modeli vardır ortada.[5] Gerçekten Birleşik Devletler, ister televizyon serileri, stüdyo sohbetleri (*talk shows*), ister haber, rock müzik yayınları ya da eğlence parkları (*Euro Disney*) olsun, kitle kültürünün öncüsü olarak bilinir ve kendisine yollamada bulunulur. Ne var ki, tacirlerin eline geçmiş olan "model", bir uzun süredir, anlamsızın, sansasyonelin ya da avamiliğin pençesine düşmüştür. Ve Avrupa'ya gecikerek geldiğinde de, devrini tamamlamış bir yabancı çerçevede Avrupa kültürünün düşsel yanını feda etmektedir. Ama yapacak hiçbir şey de yok: Kalabalıklar, ellerinde soğuk yiyecek tepsileriyle, bunalım içindeki bir Amerikan düşünün hizmetkârı olmaktan hoşnut görünüyorlar.

"Tacirlere hizmet eden bir kültür" derken, anlatılmak istenen nedir?

Amerikan girişimcileri, kapitalist modelin geçerli olduğu ülkeler içinde, en az engelle karşılaşmış olanlardır. Reklam orada başta gelen bir rol oynar. Sistemin işleyebilmesi, yani meta üretimi ile hizmetlerin tüketicilere ulaşması ve bir de adım başında demokrasi diye tekrarlaması için, yazılı basının, radyonun, televizyonun, kablonun ve uydunun, "marketing"in aletleri olması gerekmektedir. Görüntü ve mesajları yapacak Amerikan makinesini harekete geçiren de, birbirinden farklı ama birbirine de bağlı iki güçtür: Askerî kesimle iş dünyası! Amerikan iktisadi ve askerî gücü, ayrıca ideolojik bakımdan inandırma kararlılığı ile de astarlanmıştır. Soğuk Savaş, bu süreci daha da hızlandırmıştır.

Pentagon da büyük rol oynar olan bitende.

---

5) Bkz. Herbert I. Schiller, "La culture américaine au service des marchands", *Manière de voir*, Septembre 1993, sy. 19, s. 52-55.

Bu teknolojik iktidarın, Amerikan egemenliğini güçlendirip sürdüreceği düşünülüyordu. Ne var ki, işler önceleri yolunda gitse de, bir dizi uluslararası olay ve başta da Vietnam Savaşı, söz konusu iktidarı aşındırdı. Almanya ile Japonya'nın kalkınması da Birleşik Devletler'in etkisini, iletişim alanında olmasa da, azalttı. Ancak, 70'li yıllarla beraber, medyalaşmış pop kültürü, "özel etkiler sanayisi"nden yararlanır ve bu etkiler yeni bir iktisadi sektörü doğururken, daha geniş bir tüketici kesim ortaya çıkarmaya da yarar. Marketing, öte yandan, elektronik sanayi ürünlerinin alımını da destekler; gitgide çoğalan sayıda kişisel bilgisayarlar, manyetoskoplar ve kompakt diskler, yeni tüketim alanlarıdır. Son yıllarda, özel etkiler, izleyicilerin dikkatini çekmek için başka yollara da dökülür: İçerik geriler, teknik açılıp serpilir, düşünme kaybolur; postmoderniteye dönen şeyin nitelikleri de –belki– bunlar olsa gerek!

Ortaya çıkan, tam bir ticarettir. Bir televizyon müzik kanalı olan MTV, kesintisiz program ve reklamlarıyla bu evrimi pek güzel dile getirmektedir. Ne var ki MTV'nin etkisi yalnız reklamla sınırlı olmayıp bütün medyaya yayılır. Ancak onlarda gözetilen de, teknik ve görsel yetkinliğin yanı sıra, "aptalca ve içi boş öyküler"dir. Böylece, ticaretin dışında her türlü anlam bir yana itilir. Bütün bu gelişmeler, bir avuç firmanın bölüştüğü bir "dünya piyasası"nın malı olup çıkar. MTV müzik kanalı 1988'de Avrupa'da da hizmete konulacak; tacir mesaj, bütün teknik olanaklarla orada da etkilemeye başlayacaktır.

Öyle de olsa, bu evrimin ufkunda gözüken ne?

Henüz her şey bütün açıklığıyla görülmese de, kısa vadeli bir kazanç depolamasının yanı sıra, sınırlı kaynakların gitgide artan biçimde israf edildiği de ortada. Otomobil satışları artar, benzin tüketimi çoğalır, otoyollar dünyayı kuşatır, Coca-Cola şişeleriyle öteki atıklar yollar boyunca yığılırken, bir "kültürel kirlenme" de hızla gözlere çarpıyor. Söz konusu olan, teknolojiye karşı yeni bir çığlık atmak değil, şunun altını çizmektir: Televizyon programları, filmler, müzik ve görüntüler, tacirlerin buyruklarına hizmet edecek şekilde biçimlenmiştir; bu amaç da, Amerikan kültür sanayisine bağımlıdır ve söz konusu sanayi, gitgide tehdit eden bir sosyal felaketin sorumlusudur; çünkü, bu kültürel araçlarla yıkıcı bir tüketicilik virüsü yayılıp durmaktadır.

İster nükleer atıkların depolanması, ister ozon tabakasının gitgide genişleyen deliği, ister sanayi atıklarının atılacağı yerlerin umutsuzca aranışı olsun, her bunalım bir kaynak israfının üstündeki örtüyü çekip alıyor. 1991'de Meksika'da, "2000 Yılı Yaklaşırken" adlı bir sempozyuma katılan ünlü aydınlar, dünya çapında kaynaklara verilen zararlara karşı çıkarken, şu skandal oluşturacak eşitsizliğe de dikkati çekiyorlardı: "Dünya nüfusunun yüzde 20'si, zenginliğin yüzde 80'ini tüketirken kirlenmenin yüzde 70'inden de sorumluydu." Sempozyum, bu olayın kaynağı olarak da şunu gösteriyordu: "Dünya çapındaki kökünden sökülüşe yol açan, kültürel kirlenme ile kimlik kaybı olmuştur; bunlar, insanları marketinge teslim ederek, siyasal ve ekonomik totalitarizmin baskılarına, yerküreyi tehlikeye atan tüketim ve israf alışkanlıklarına karşı, onları zayıf, güçsüz ve dayanıksız hale getirmişlerdir."

Özetle, gitgide derinleşen –dünya çapında– bir bunalımın tam ortasında, medya, teknoloji ve piyasa el ele vererek, güçlü olduğu kadar da öldürücü bir işlevde bulunuyorlar.

Peki ne yapmalı?

DİRENİŞLER VE SEÇENEKLER

Günlük yaşamın alışkanlıkları, medyanın sunduğu bayağılık, hiçbir çıkış yolu göstermese de üstümüzü rahatlatıcı bir atmosferle örtüyor. Gözler kapanıyor; zamanımızın baş döndürücü akışını düşünmemiz yasaklanıyor; en çok bildiğimiz geçmişimiz hızla geriye, pek uzaklara atılıyor; belleğimizde tazeliğini sürdüren varlık ve yaşama biçimi siliniyor ve geleceğimiz bulutlarla kaplı donuk bir ufka iliştirilip tutturuluyor. Hiçbir şey güven içinde olmasa da, her şey yatışmış haldedir içimizde.

Ama öte yandan, dünyanın eski dengesi bozulmuştur: Sovyetler Birliği çökmüş, Doğu Avrupa rahat değildir; Birleşik Devletler sarsıntıların uzağında bulunmuyor. Üçüncü Dünya, özellikle Afrika büyük sorunlar içindedir. Ekolojik felaketlerle yüz yüzeyiz; üstelik kıtlık ve işsizlik vardır ve ırkçılık yükseliyor; yabancı düşmanlığı alıp yürümüştür. Bilim ve teknoloji dev adımlarla ve hızla ilerlerken, insana –hiç olmazsa maddi– sorunlarını çözmede gerekli anahtarları verse de, insanlık on-

ları kullanmakta güçsüz durumda: Su ve hava kirleniyormuş; ormanlar yakılıp yok oluyormuş; iklimler bozuluyor, yığınla canlı tür kayboluyormuş; canlı kürenin genetik sermayesi yoksullaşıyor, doğal görünüm çaptan düşüyormuş; kentler boğuluyor, insanların dayanışmasına ve kardeşliğine ilişkin kültürel değerler ve moral referanslar gitgide terk ediliyormuş... İnsansoyu, neredeyse seyirci durumda bütün bunlara! İnsanlık, aklını kaybetmişe benzer ya da daha doğrusu, kafası bedeniyle birlikte çalışmıyor. Peki, karmaşıklığı her yanı sarmış olan bir modernitenin bağrında yönünü bulabilmek için, bir pusulayı nasıl elde edecek?

Şöyle: Bu karmaşıklık üstüne düşünerek ve boş inançlarıyla kısa vadeli çıkarlarını tartışmaya açarak!

Öte yandan, ulusal olsun yerel olsun, geleneksel eylem biçimlerinin ötesinde, bir başka düzeyde direnişleri örgütlemenin ve seçenekler hazırlamanın zamanıdır. Bunları, piyasayı etkili biçimde çerçeve içine alabilecek uluslararası kuruluşların bağrında yaşama geçirmek önemlidir, ama söz konusu kuruluşların görevlerini hakkıyla yapabilmeleri için derinden derine reformdan geçirilmeleri şarttır; onların yanı sıra, evrensel değer ve hakların taşıyıcısı durumunda –dünya çapında– bir sivil toplumu da yaratmak zorundayız.

Liberal çıkmazın içine girip tıkılmış olmanın yarattığı bunalım, hükümetler, demokratik kurallara saygıyı piyasaya dayatma cesaretini bulduklarında aşılmış olacak. Bir yirmi beş yıl var ki, kapitalizm bu kuralları tasfiye etmenin azgınlığı içindedir.(6)

Gerçekten, bir çeyrek yüzyıldır, liberalizmin havarileri ve onların doğrultusundaki politikacılar, "Daha az devlet" deyip nurlu ufuklar vaat etmişlerdir kitlelere. Onlara göre, bütün güçlüklerin üstesinden, piyasa, bireycilik, ekonomizm ve yasa tanımayan rekabet gelecektir. Oysa olaylar düzeyinde olduğu gibi kamuoyunda da, bu ideoloji eski etkisini sürdürmüyor artık. Onun bizzat karşısında olanların kanıtlarını sıralamanın anlamı yok; liberal dünyanın kendi tanıkları çok şey anlatıyor.

6) Bkz. Claude Julien, "Pour sortir de l''mpasse libéral", *Manière de voir*, Novembre 1995, sy. 28, s. 78-82.

Nitekim, Amerikalı büyük iktisatçı John Kenneth Galbraith, daha 1994'te *Le Monde* gazetesinde yayınlanan bir söyleşisinde şöyle diyordu: "Ücretleri azaltarak işsizliğe karşı mücadele edileceğine inanmıyorum. Tersine, ücretleri indirdiğimizde alım gücünü azaltmış oluyor, giderek işsizliği artırmış oluyorsunuz... Sosyal adalet sadece adil değil, onun gerçek bir iktisadi görevi de var." Buradan kalkarak diyeceğiz ki, işsizlik ve ücretleri düşürmek sadece haksızlık değil, ekonomik makineyi de frenliyor ve felce uğratıyor bu. Sağcı çevreler, bütün bunlara üzüntülü gözlerle baksalar da, kimi zaman fiyatların fırlamasını önleyecek zorunluluklar olarak görmüşlerdir onları; ileri ülkelerde istihdamı kısmaya yönelen teknolojik değişikliklerin ve küreselleşmenin sonucu oldukları için doğal karşılamaktadırlar da bunları.

Ne var ki, olaylara yeni bir biçimde bakmak da söz konusu; değişik bir çözümleme ve strateji de gerekiyor. Örneğin sosyal güvenliğe, bu arada emeğe yeni bir biçimde yaklaşılacak, bunu yaparken de başarı şansları ölçülecektir. Hemen hemen bütün partilerin toplumdaki değişiklikler karşısındaki seçim ve tavır kısırlığı bir sorundur; küçük cümleler ve çarpıp sendeletici formüllere iştah duyan medyanın, karmaşık gerçekliklerin çoğu kez pek uzağında olduğu bilinmelidir ve onların, iktisadi liberalizmin ilahiyatçılarının yaydıkları kimi temaları içselleştirmekten pek hoşlandıkları da göz önünde tutulmalıdır. Yurttaşların ve seçilenlerin çoğunun iktisadi bir bilgiden yoksun oluşları, konuların saptırılmasına fırsat yaratıyor; sonuçta, seçmen kitlesi ile hiçbir ilgisi olmadığı halde, neredeyse her şey "uzmanlar"ın eline kalıyor ve parlamentoya yansıyor.

Ancak, gerçekliği karanlıklaştıran, temel tartışmayı daha da güçleştiren bütün çabalara karşın, bir başka politika mümkündür. Emek, sosyal ilerleme, tarım, genel sağlık, gelirlerin dağılımı, konut, toprağın düzenlenmesi, şehircilik, çevreyi koruma, eğitim, ticari rekabet, bütün bu alanlarda yenilik yapma imkânı vardır; sanayileşmiş ülkelerin orta sınıflarına ve azgelişmiş ülkelere iktisadi ve sosyal alanda felaketler getiren bir politikayı yapılandırıp yürüten –Dünya Bankası, IMF, GATT gibi– uluslararası kuruluşlar için de böyledir. İşsizlik, yoksulluk bölgeleri ve dışlanmalar bir yazgının eseri değildirler.

Fransa gibi ulusal zenginliğin ve gönencin arttığı ülkelerde bile, yerinde kullanılmıyor bu, haksızca bölüşülüyor; önlenebilir bu gidiş.

Komünist sistemin çöküşü, şarlatanları, katıksız ve sert bir kapitalizmi savunmada güçlendirmiş durumda. Oysa bu insanlar aldandıkları gibi, seçmenlerini de aldatıyorlar: Komünizmi yenen sistem, derinden derine değişikliğe uğramış, kanalize edilmiş, son yılların demokratik uygulamalarıyla –tam anlamıyla– insansallaşmamış da olsa, kimi zaman dizginlenmiş bir kapitalizmdir; genel oy, devletin iktisadi ve sosyal düzene enerjik müdahalelerine meşruluk tanıyor.

Son yarım yüzyılın "sosyal kazanımları", homurdanmalar işitilse de, yönetici sınıflarca iyi-kötü kabul edilmişlerdir; öyle olmuştur, çünkü bu kazanımlar, halkı, komünizmin çekiciliğinden koruyorlardı. Peki, "kızıl tehlike" ortadan çekilmişse, bu sosyal kazanımlar da her türlü haklılığı ve yararlığı kayıp mı edecekler? Sonra şu da unutulmasın: Bu kazanımlar, ekonomik atılımı hızlandırmış ve desteklemişlerdir.

Dizginsiz, alan-talan eden bir liberalizm, ilerlemeden çok skandal yaratacağından, demokrasinin, haklarını kuşanarak, ekonomik etkinliği büyük çoğunluğun yararına yeniden yönlendirecek yeni düzenlemeleri arayıp bulmasının tam zamanıdır. "Piyasa", daha güçlünün yasasından başka kural tanımıyor; demokrasi ise, genel oy'a, yani halka dayanıyor ve buradan kalkarak düzenlemelere gidecektir; söz konusu düzenlemeler ise, liberal propagandanın söylediğinin tersine ekonomik etkinliği tökezletmiyor, tersine onu çekip çeviriyor ve destekliyor, yani gerçek anlamını kazandırıyor ona.

Öte yandan, onun kadar önemli olan, ekonomi ile toplum modelinin ilişkisidir: Ne ekolojik planda ne de sosyal planda uzun süreli yaşaması mümkün görülmeyen egemen toplum modeli değişecektir; oyunun kurallarıyla kaynaklara ve gelirlere müdahalede kamu gücünün rolünü yeni bir değerlendirmeye kavuşturacak bir sorumlu toplu eylem, söz konusu değişikliği hızlandırabilir.(7)

7) Bkz. Christian Comeliau, "Economie et modèle de société", *Manière de voir*, Novembre 1995, sy. 28, s. 86-88; Jean Chesneaux, "Quelle société universelle?", aynı dergi, s. 92-94.

"Toplum modeli" derken, bireylerle gruplar arasındaki sosyal ilişkilerin bütünü anlaşılıyorsa, söz konusu ilişkiler, bir yandan çağa, coğrafyaya ve doğal kaynaklara bağlı maddi koşullar; sonra iktidarlar ve kurumlar; daha da derinlerde, inançlar, idealler ve yeğlemelerden oluşan bir değerler sistemince belirleniyor. Oysa Sanayi Devrimi'nden, Aydınlıklar Yüzyılı'ndan ve moderniteden doğmuş olan ve daha da genel olarak, günümüzde küreselleşme sürecine tabi toplumlarda, bütün bu etkenlere ekonomik saplantılar egemen: Bilimsel bilgilerin ve onların teknolojik uygulamalarının sınırsız ilerlemesi; malların ve hizmetlerin sonsuzca çoğalmasına yönelik üretimcilik; kapitalist piyasa kurallarına göre yayılmanın örgütlenişi bunlar. Egemen sosyal sistemin başlıca belirleyicilerini oluşturan işte bu ekonomik saplantılar!

Böylece, kapitalizmin yapılandırdığı ya da gitgide nüfuz ettiği toplumlarda, egemen değerler, karar ve başarı ölçütleri, dile getiriş biçimleri, para, rekabet ve etkili olma üstüne kurulu. Bireylerin ve grupların durumları, ekonominin kendilerine verdiği role bağlı. Kurumlar da, özellikle mülkiyet haklarında, iş ilişkilerinde, düzenin sürdürülmesinde, bu egemen ekonominin ihtiyaçlarına göre yönlendirilmiş halde.

Küreselleşme, kapitalizmin iktisadi modelinin yayılışındaki mantık ve hızın bir sonucu olduğundan, sosyal örgütlenişin bütününde ekonominin egemenliğini tanımaktan ve güçlendirmekten başka bir şey yapamaz. Bu egemenlik eşitsizdir ve bağlaşık değildir, onun için fark etmez. Öte yandan küreselleşme, demokrasi ve yurttaşların bağımsızlığı için tehlikeli görülüyorsa, bunu, en başta, iktisadi saplantılara tanıdığı mutlak üstünlükte ve onun da yol açacağı derin dengesizliklerde aramalı; onlara milliyetçi içe kapanışları, sosyal dışlama ve marjinalleşmeleri, bir de ekolojik felaketleri eklemeli. Oysa bütün bunlar, bugünkü dünya sisteminin yukarıda belirttiğimiz niteliklerine bağlıdır. Öyle olunca ilk karşı çıkılması gerekenler de, işte bu niteliklerdir.

Ama nasıl?

Liberalizm, devlet mekanizmaları hakkında cesaret kırıcı şeyler söyler öteden beri. Kimi zaman haklıdır da. Ama daha da önemli olan şudur: Kamu kuruluşlarının, kurumsal rollerini yeni bir değerlendirmeye tabi tutmaları mümkündür. Özellik-

le, işsizliğe karşı mücadelede en etkili olabilecek olan, yine de onlardır günümüzde. "Toplum modeli"nin kimi temel koşullarını değiştirecek en güçlü eylem silahı kamunun elindedir. Ama sadece kamu kuruluşlarının, bu arada egemen iktisadi aktörlerin kararlarına bel bağlamamalı: "Küçükler"in o dev çoğunluğunu, büyük bölümü egemen ekonomizmin çıkarlarına bağlı kalsalar da medyayı, siyasal tartışmayı ve sivil toplumu hesapta tutmalı.

Ancak, asıl sorun şudur: Devletteki sorumluların, böylesi bir eylem için dayanacakları sosyal taban hangisidir? "Toplum modeli"nin değiştirilmesinden söz ediyoruz: Ama bu modeli gerçekten değiştirmeyi ve karşılığındaki özverilere katlanmayı kim ister? Kuzey'in, Güney'in, Doğu'nun ayrıcalıklıları mı? Elbette değil, çünkü ondan başlıca yararlananlar kendileridir. Orta sınıflar mı? Hiç değil! Çünkü gelecekte ondan yararlanmanın umudu içindedirler; kalkınma modellerindeki onca taklidin başka anlamı yoktur. Peki yoksullar, dışlanmışlar, marjinaller mi? Onların böyle bir değişiklik konusunda ne bir fikirleri vardır, ne de araçları; başka bir şeydir yaptıkları: Ayakta kalmak! Geriye kimi politikacılar ve kimi aydınlar kalıyor belki; içtenliklerini denemek gerekir ve hiçbir tehlikesi de yoktur bunun!

Aslında, egemen toplum modeli, her halükârda değişecek; başta şu nedenle ki, ne ekolojik ne de sosyal olarak uzun süre yaşayabilecek durumda değildir o. Yaşasa da, belki küçük bir azınlık için olacak bu; ama o da, jandarmaların himayesinde ebedi olarak yaşayamaz.

Böylece, "seçenek yok" diye kestirip atmamalı. Seçeneklerden biri var ve iri adımlarla geliyor; o gelene pasif olarak boyun eğmeyi istemiyorsak, onu hazırlamamız en iyisidir. Öte yandan, insan soyuna ilişkin evrensel değerlere dayanan ve dünya çapındaki sorumluluklarımızın ortak bilinci olarak, küreselleşme karşıtı bir akımı yaşama geçirmekte de önemli. Edgar Morin'in şu sözlerine katılmadan da edebilir miyiz: "Birbiriyle çelişen şu iki buyruğu da göğüslemek gerekiyor: İnsanlığın yeryüzündeki yayılışının yarattığı –o olağanüstü– kültürel çeşitliliği kurtarmak ve aynı zamanda, hepimizin ortağı olacağımız dünya çapında bir kültürü geliştirmek"?

Konu, bir yerde Narkissos ile Prometheus arasında seçim yapmakta...

NARKİSSOS İLE PROMETHEUS

Yeni bir yüzyılın başlarında, Batı uygarlığının fikri görünüşlerine bir bütün olarak baktığımızda, bir "can çekişme" (*agonie*) izlenimine kapılmamak mümkün değil. Can çekişmenin Latin kökenli dillerdeki karşılığı eski Yunancadan geliyor ve "mücadele etmek", "savaşmak" anlamına. O zaman da şunu sormalı: O uygarlıkta kültür hangi mücadelenin içine gelip girmiştir?(8)

Aydın, sanatçı, yaratıcı, şunu iyiden iyiye hissediyor: Batılı toplumlar, bir kez daha yol ayrımına gelmişlerdir. Seçim saati yeniden çalıyor; ama yeni bir çağın doğuşundan önceki şu çöküş anında yeni bir yöne koyulmak için işaret noktaları eksik. "Kesinliklerin çöktüğü bir çağa giriliyor," diyor Edgar Morin. Şunları da ekliyor: "Dünya, kendine özgü bir belirsizlik döneminde; çünkü, tarihsel büyük yönlenişler içine girilmiş değil henüz. Nereye gidileceği bilinmiyor. Geriye doğru çarpıcı savruluşlar olacak mı, zincirleme savaşlar içine girilecek mi, bilinmiyor. Uygarlaştırıcı bir sürecin, dünya çapında –az çok ortaklaşa– bir duruma götürüp götürmeyeceği de bilinmiyor. Gelecek, pek belirsizdir."

Bununla beraber, 1989'da Berlin Duvarı'nın çöküşünün arkasından, nice düş nice umutlar da yaşandı. Prag'daki "kadife eller devrimi" sırasında, Çek yazar –ve sonra da cumhurbaşkanı– Vaclav Havel, "tarihle ahlakın uzlaştığını" söyledi; onca aydının düşlediği sorumluluğa dayanan bir toplumun sonunda kurulabileceği ânın geldiğine bakarak söylüyordu bunu; ve söz konusu toplumda da, esas olan kâr ve iktidar değil, toplu halde yaşama ruhu ve başkasına saygı geçerli olacaktı.

Ne var ki, geçici ve aldatıcı bir an oldu bu. Çünkü, onun arkasından olaylar sel gibi aktı; ve çoğu şey, özgürlüklerin zaferini değişikliğe uğratıp kararttı. Yalnız Avrupa'yla yetinecek olursak, Bosna'daki savaşı zikretmek yeter: Akıl almaz bir şiddet ve vahşetin içine atıldı insanlar; ve yüz binlerce ölü, yaralı, milyonlarca sığınmacı... Denemeci George Steiner'in "Ceza-

8) Bkz. Ignacio Ramonet, "Narcisse et Prométhée", *Manière de voir*, Septembre 1993, sy. 19, s. 6-7.

landırma Mekaniği" dediği bir çark harekete geçirildi; onu harekete geçirenler de, milliyetçiliklerin akıl dışı patlayışı, bölünmüşlüklerin başları döndürmesi ve kinlerin kasırgası idi. İtalyalı aydın Rossana Rossanda, olan bitene bakıp şöyle iç geçirecektir: "(Yirminci) yüzyıl, onca soylu düşüncelerle ve Freud, Kafka, Gide, Sartre, Camus gibi dev kişiliklerle başlamıştı. Bu yüzyılın ortalarına değin, Avrupa kültürünün gücü melez olmaktan geliyordu: Budapeşte'te doğuluyor, Viyana'da oturuluyor, Almanca yazılıyor, Macarca konuşuluyordu..."

Eski Yugoslavya'da, sadizm ve barbarlığın zincirlerinden boşanışı, günümüzdeki filozofların önüne, bir kez daha "insanlığın hali" sorununu getirip koyar; etnik "temizlemeler", demokrasi fikrini bile hiçe sayar ve Aydınlıklar'ın iflasının bir kanıtı olur; son olarak, Batı'nın, bu trajediyi savuşturmada ve Bosna'nın iğrenç parçalanışını önlemekte gösterdiği güçsüzlük, bir topluluk kurma yolundaki tasarısının da dibini oyar. İlerlemiş bir uygarlık, bir cinayet karşısında kayıtsız kalma hakkına sahip değildi; Saraybosna'daki ise, XX. yüzyılın sonlarındaki en büyük kayıtsızlıklardan biri idi. Hatırlatmaya gerek yok: Bu kanlı dram, Avrupalı toplumların üzerine bir vicdan azabının izlerini de yayar ve bir bunaltı duygusu serper; birçok sanatçıda bu açık seçiktir. Onlardan çoğunun gözünde, geleneksel "sağ" ya da "sol" görüşlerin içerikleri baştan aşağıya boşalmıştır. Umudun ufku, öylesine geriler haldedir ki, yeni kolektif düşlerin doğuşuna pek az tanık olabiliyoruz. Yine George Steiner, bir gözlemini aktarıyor ve şöyle diyor: "Vaktiyle ders verdiğim öğrencilerin pencereleri umuda açıktılar; Mao, ya da Allende, Dubçek, ya da Siyonizmdi. Dünyayı değiştirmek için savaşılan bir yer her zaman vardı. Şimdi, bitti bu!"

Batılı toplumlarda aydınların çoğu, geleceğin aynasında kendilerini açıklıkla göremiyorlar: Şaşkınlığa düşmüş, yeni teknolojilerin çarpmasından sendelemiş, ekonominin küreselleşmesinden kafaları karışmış, çevrenin çaptan düşüşünden kaygılı, temel kurumlar (parlamento, adalet, polis, okul, tıp, medya) karşısında güvensiz ve son olarak, gitgide yayılan rüşvet ve çürümüşlükten cesaretleri kırılmış gibiler.

Sanatçılar da, ne yapacaklarını bilemez haldeler: Dünyanın düzenini sarsan altüst oluşlar; ana noktalarla belirgin çizgi-

lerin, çığ gibi büyüyen olaylar karşısında sallanıp yok oluşu onları da etkiliyor. Meksikalı ünlü yazar Carlos Fuentes'in –1992'deki– şu sözleri, bu etkilenişin derecesini gösteriyor: "Asıl çarpıcı olan şu ki, üç yıl önce söylediklerimizin arkasından, üç yıl sonra daha da büyük bir şaşkınlığın içine düşmüş bulunuyoruz. Her şey yeniden formüllendirilmeyi ve yeniden düşünülmeyi bekliyor."

Bu büyük çaptaki düzensizlikler, Yaşlı Kıta'yı, dayanışma üzerinde tekrar düşünmeye zorluyor; milliyetçiliğin geri dönüp geldiği ve sosyalizmin bunalımı ile aynı ana rastlıyor bu. Bütün bu karışıklıklara, zaman zaman iktisadi durgunluk da ekleniyor: Piyasanın mantığı, azami kazanç aranışı, Batı Avrupa'da işsizliğe, yoksullaşmaya, yaşam düzeyinin düşmesine yol açarken, sosyal himaye sistemi ile kültürel yaratışı da tehdit ediyor. Bu son konuda, Birleşik Devletler'in kendi modelini dayatması, Yaşlı Kıta'nın, örneğin televizyon kanallarında Avrupa filmlerine ayrılan kota sistemini altüst edecek nitelikte. Sanatçıları kaygılar içine atıyor bu durum. Böylece ekonomik ilerleme, demokrasi ile çelişme içine girmiş oluyor; ünlü yazar Raymond Queneau'nun, ta 1938'de söylediği şu sözler de unutuluyor: "Her sosyal değişmenin amacı bireylerin mutluluğudur, yoksa kaçınılmaz ekonomik yasaların gerçekleşmesi değil!"

Anlaşılması güç onca altüst oluşun ve onca tehdidin karşısında, yığınla yurttaş aklın ortadan çekilip silindiğine inanıyor ve akıl dışı bir dünyaya sığınmaya çabalıyorlar. Buradan kalkarak, yığınla insanın uyuşturucunun sahte cennetlerine yüzünü çevirmesine ya da bilim dışı, esrarlı pratiklere doğrulmasına şaşılabilir mi? Sadece Fransa'da, her yıl, 10 milyondan fazla insan falcılara ve üfürükçülere başvuruyor; ve iki kişiden biri de olağandışı olgulara duyarlı olduğunu söylüyor. Köktenci tarikatlar çoğalıyor; onlardan birinin, Yeni Çağ Tarikatı'nın Fransa'da 300 bin dolayında mensubu var.

Öte yandan, baht oyunlarına koşuyor insanlar: 1992'de Fransızlar, bu tür oyunlara 65 milyar frank yatırmışlardır! Etnolog Christian Bromberger, buna bakıp şu açıklamayı yapıyor: "Sadece liyakat başarmak için yetmiyor artık. Baht oyunu, kolektif temellerini kaybetmiş bir toplumda şansın gözü-

nü büyüleyip elde etme girişiminden başka bir şey değil. İşsizliğin, en yetenekli insanları bile gelip vurduğu bir toplumda, baht oyunu, yazgının yolunu değiştirmede tek umut oluyor. Bu bunalım döneminde, mutluluk sınırlı bir şey olarak hissediliyor."

Akla aykırılık, metafizik, politikayı da sarıyor.

Televizyonun, o konuya da el attığı bilinmeyen bir şey değil.

Tekrar da olsa hatırlatalım: Avrupa, 30'lu yılların başlarında Büyük Bunalım'da, köhneyip unutulmuş mitosların içgüdüsel bir dinamizm ve heyecanla yeniden ortaya çıktığı bir ânı görüp yaşadı. O sıralarda modernizmin iflası, ekonomik bunalım, sosyal çalkantı ve kimlik özlemi, dünyadan bezginliğe yol açmış ve özellikle Almanya'da, aşırı sağ'ın kendisine sermaye edindiği akıl dışılığı desteklemişti. O yılları anlatan bir yazar şunları yazıyor: "Yığınla Alman yurttaşı, içinde bulundukları ve anlamadıkları bir zamandan soyutlanmayı istiyor ve gözleri aldatan bir evrenin içine dalıp yok olmayı yeğliyorlardı." Ne var ki, yine o dönemde, Thomas Mann ve Fritz Lang gibi aydın ve sanatçılar, olsa olsa faşizmin işine yarayabilecek bu havaya şiddetle karşı çıkıyor; politika sanatına inanıyor ve modernite ile davaya bağlılığa (*engagement*) uzlaşabilir diye bakıyorlardı.

Bugün içinde bulunduğumuz kültürel kötümserlik ikliminde, yığınla sanatçı, bireyci bir geri çekiliş halinde ve bir "estetik revizyonizm"e kapılmış durumda. Bazıları da var ki, eskimiş görünse de, "davaya bağlılık" adına tavır koyuyorlar; onlardan biri yeni çağdaş resim sanatının en parlak temsilcilerinden biri olarak görülen –ve Mali'de yaşayan– İspanyol ressam Miguel Barcelo, Kuzey'le Güney arasındaki eşitsizliklere başkaldırıyor ve şöyle diyor: "En korkunç şeyler, Batı'nın Üçüncü Dünya'yı, Dünya Bankası ile krediler ve hammaddelerin denetimi arasında ezerken yaptığı gibi, göze en az çarpar durumda belki. Sömürgecilikten daha da zalim bir durum bu. Sömürgeciliğin sürdüğü yıllarda, Kuzey'deki ülkeler, hiç olmazsa yollar ve okullar yapmakla yükümlü hissediyorlardı kendilerini. Şimdi hiçbir şeyle bağlı değiller. Tam anlamıyla bir yağma ve çapuldur bu!"

Böylece, mitolojinin Narkissos'u ile Prometheus'u arasında bir seçim yapmak gibi bir durumla karşı karşıyayız. Narkissos, bir ırmağa yansıyan çehresini görmüş, âşık olmuştu ona ve bir gün de kıyıda yüzünü seyrederken başı dönmüş, düşmüş, sulara karışıp yok olmuştu; Prometheus ise, tanrıların elinden aklın ateşini çalarak insanlara getirip vermişti, yani insansoyundan yana tavrını koymuştu. Günümüzde çoğu sanatçının da yeğlediği, onunki. Bu insanlar, seçimlerinin taşıdığı tehlikeyi bilmez değiller: Nitekim Prometheus da, tanrıların cezası diye Kafkaslar'ın en yüce tepesinde bir kayaya zincirlenmişti ve bir kartal her gün gelip ciğerini parçalayıp yiyor, ama ertesi günü ciğer yeniden oluşuyordu. Sonunda bir gün, halkı temsil eden kahraman Herakles kendisini gelip kurtaracak olsa da, Prometheus bu uzun can çekişmeye mahkûm edilmişti. O sanatçılar bu tehlikenin farkındalar, öyle de olsa Prometheus'u izliyorlar; çünkü, kültürün kurtuluşu var yolun sonunda, bunu biliyorlar. Bir kez daha, dehalarının gücüyle, yaşadığımız dönemin acılarını dile getirip karşı çıkıyorlar; ve politikacılarla uzmanlardan çok daha iyi yapıyorlar bunu. Şunu da hatırlıyor bu sanatçılar: Prometheus'un uğradığı işkence bir gün sona erecek ve insanlık kurtulacak...

VIII

SPOR, SAVAŞ VE POLİTİKA

Tarihte ve günümüzde olan bitene baktığımızda, spor bir savaştır. Kuşkusuz başka araçlarla sürdürülüyor bu; ama görülen, mücadele, çarpışma, şiddet, tek kelimeyle savaştır. Daha baştan beri de böyle olmuştur: Eski Yunanlılar, Olimpiyat Oyunları'nı bir tür ateşkes adına bulmuşlardı; ne var ki karşılaşmalar, bir töresel çerçeve içinde ve askerî disipline dayalı yarışmalar halinde sürüyordu: Koşular, yüksek atlama, güreş, cirit atma, disk atma vb., birbirini izliyordu. En simgesel yarışmalardan birinin, yani "maraton"un, Atinalı komutan Miltiades'in, İsa'dan önce 490'da Perslere karşı kazandığı ünlü savaşı hatırlatması bir rastlantı olabilir mi?

Yine ilkçağda, Roma'da yarışmalar, seçme birer savaşçı olan gladyatörler arasında öldürücü birer karşılaşma idi ve tribünleri dolduran kalabalığa, doğrudan ölüm nasıl olur onu gösterip sergiliyorlardı.

Ortaçağda, modern spora en çok benzeyeni, "turnuva", yani dizi halinde yarışma idi: Orada da, zırhına bürünmüş, mızrağı elinde şövalyeler meydana çıkıp çarpışıyorlardı. Bu renkli görünümlerin harcına giren de, acı haykırışlar, yaralanmalar, kırılan kemikler, atların inleyişi, kısacası acı ve kandı. Günümüzde belki yalnız "boğa güreşi" (*corrida*), sergilediği yüreklilik, korku ve zalimliğiyle, geçmiş hakkında bir fikir veriyor bize.

Konuyu, daha yakın zamanlara doğru sürdürelim.[1]

---

1) Bu konuda bkz. Ignacio Ramonet, "La mort en direct", *Manière de voir*, Mai 1996, sy. 30, s. 6-7. Ayrıca, aynı yazarın, "Un fait social total". *Manière de voir*, Mai-Juin 1998, sy. 39, s. 6-7.

SPORDA DEĞİŞEN VE DEĞİŞMEYEN

Bugünkü anlamda spor, İngiltere'de XIX. yüzyılın ortalarına doğru palazlanır; toplumda en acımasız biçimiyle şiddetin bir yana itilmesinde yardımcı olmaya başlar. Spor, pek açık biçimde, sanayi dünyasındaki gelişmelerin daha da kızıştırdığı gerilimleri, onlara simgesel, töresel bir biçim vererek yola-düzene koymak ister; yarışmalar kurallar içine alınır. Çarpışma, çatışma artık yasallaştırılır; onlar yine olacaktır, ama genel olarak hasmın yaralanmasını önleyen kurallara göre yarışılacaktır; bunun tek istisnası bokstur ki, yararsız-becerisiz sürdürülemiyor.

Sporun yayılışını destekleyen bir başka neden, bedensel sağlığı koruma, beden eğitimi, bedeni ululamadır. Veremin ve frenginin pençesinde kıvranan, kentlerdeki halkın çoğunun havalandırması yetersiz ve kömür sobalarının dumanlarıyla alabildiğine kirlenmiş evlerde oturduğu toplumlarda, spor açık havanın vaadidir.

Dernekler de, sporun gelişmesine yardımcı olurlar: En başta gelen neden de, Afrika'da ve Asya'da sömürge fetihlerine katılan orduların beklediği, deneyimlere daha da dayanıklı gençlerin yetiştirilmesidir; hareket noktası da, iyi bir sporcu iyi bir savaşçıdır ilkesidir. Ne var ki, büyük basının gelişmesiyle, spor, seyirlik bir şey de olup çıkar; ve yurttaşlar, çok geçmeden ulusal tutkularla bakarlar ona. Kitle sporu, kitle basını ve kitle rejimleri, Avrupa'da 30'lu yıllarda etle-tırnak gibi birbirine bağlı bir üçlü oluştururlar. Spor, özellikle Mussolini ile Hitler'in rejimlerine propaganda hizmeti görmeye başlar; daha sonra Stalin tipinde rejimler, bu sistemi taklit edecek, şampiyonlar üretmek ve politikalarının bayrağını onlara taşıtmak için, daha sert uygulamalara girişecek, ayıklayıcı olacak, katı eğitimlere başvuracaklardır.

Yakın yıllarda, önceki kadar zararlı bir başka üçlü ortaya çıktı: Para babalarının, sporla uğraşanların ve medyanın oluşturduğu bir üçlüdür bu. Para, sporun asıl motoru olup çıkmıştır. Televizyon kanalları futbol, tenis, hokey, rugby gibi sporları –naklen– yayınlamaya kalktıklarında reklama başvuruyorlar ve büyük paralar giriyor işin içine. Denebilir ki, para ve televizyon her şeyi hızlandırmıştır. Spor yarışmalarının küçük ek-

rana yeniden taşınması, aslında, televizyonun özelliğine bağlı. 30'lu yıllarda, televizyon, teknolojik yetersizliklerden dolayı, olsa olsa doğrudan gösterebiliyordu göstereceğini. 1957'de Ampex şirketi manyetoskopu bulunca her şey değişti. Başlangıçta, doğrudan nakledilebilecek olaylarla televizyon arasında tam bir aynılık vardı; ve bu olaylar arasında kendisini çabucak dayatan, spor yarışmaları oldu.

Televizyonun karşısında koltuğuna gömülü bir seyirci ile stadın setlerine oturmuş bir seyirci, yarışmanın gidişatı ile asıl sonuç bakımından aynı bilgisizlik içindedirler. Televizyon seyircisi, eylem alanından uzaktadır diye oyunu daha az görüyor değildir; evinde olsa da, stadda gibidir de.

Televizyonun kitle iletişim aracı olarak yayılışı, kimi sporların yayılışına sıkı sıkıya bağlıdır. Amerika Birleşik Devletleri'nde bu yayılma, 40'lı ve 50'li yıllarda, şu üç sporun yoğun biçimde yaygınlaşması sayesinde oldu: Onlar da, Amerikan futbolu, beyzbol ve bokstur. Fransa'da da durum buna benzer: 50'li yılların sonuna doğru, televizyon, şu gözde iki sporu, bisiklet yarışı ile rugbyyi yayınlarken ön sırada bir yer tutar. Bu sporlar, özellikle Fransa Turu'nun akışını anı anına izleyebilme olanağı, her eve bir televizyonun girişini destekler. Daha yakın bir tarihte, Fransa'da Kanal Plus –1983'te– gizli bir kanal olarak kurulduğunda, yayılışını, "Biz spor kanalıyız" sloganına borçludur. Bir başka örnek de şu: Fransa'da yayılışı 80'li yıllara rastlayan manyetoskop, Olimpiyat Oyunları ile dünya futbol şampiyonluklarının eseridir. Aracı satanlar da, sporla bir ilişki kurup şöyle diyorlardı: "Maçların en güzel anlarına sahip olunuz..."

Yığınla televizyon seyircisi, kimi spor yarışmalarını en iyi televizyonun gösterdiği kanısındadırlar. Haksız mıdırlar? Olimpiyat Oyunları'nın en başta gelen yarışmasının, "100 metre"nin on saniyeden az bir zamanda bittiği göz önünde tutulursa, yarışmanın tadına varılacağı anlar alabildiğine kısa demektir. Oysa televizyon, doğrudan ya da ağırlaştırılmış hareketlerle, büyük planlarla, olan biteni birçok kez görmek, yeniden görmek, zevki alabildiğine sürdürmek olanağını sağlıyor; onun yanı sıra, tribünlerdeki seyircinin gözünden kaçan daha başka hünerleri çözümlemek, karşılaştırmak fırsatını da veriyor.

Öte yandan, çoğu kez, stadda bulunanlar, 100 metre yarışını kimin, ne kadar zamanda kazandığını bile bilemez; çünkü, gözün bütün bunları iyice izleyip görmesi olanaksızdır. Yaygın kanı şudur: Spor ya da kimi sporlar için, televizyon, hiç de kesip atmakla kalmıyor; yarışmanın karmaşıklığını ve zenginliğini daha iyi yakalamada bir görsel eklemede bulunuyor ve tamamlıyor. Fransa'da Kanal Plus'ın futbol yayınlarını sürdüren Jean-Paul Jaud, futbol maçlarını nasıl "sahneye koyduğunu" açıklarken, bir maçı nakletmek için on beş kamera kullandığını söylemiştir. Birbirinden farklı on beş bakış, topu, oyunu, hücum ve savunma stratejilerini izliyordu. Oysa tribünlerdeki seyircinin izlemek için sadece iki gözü vardır; bu ise, oyunu her açıdan, yavaşlatarak, pek yakından görmede yetersizdir. Böylece, televizyonda sporu izlemenin –itiraf etmeli!– kendine özgü bir zevki, bir estetiği, bir güzelliği vardır.

Sporun televizyona girişi onun siyasallaşmasını da beraberinde getirmiştir. Gerçekten, tarihsel açıdan, büyük spor yarışmalarının örgütlenişi, genel olarak ideolojik varsayımlara bir yanıttır. Örneğin, 1896'da Olimpiyat Oyunları'nın yeniden düzenlenmesi, ona önayak olan Pierre de Coubertin'in ideolojisini, oldukça aristokratik bir toplum anlayışını yansıtıyordu. Tasarı, hümanist bir renk de taşısa, temelde beyazları ve erkekleri öne çıkaran "seçkinci bir toplum" yaklaşımı söz konusu idi. Kuşkusuz, XIX. yüzyılın sonlarında, Olimpiyat Oyunları yeniden canlandırıldığında, sporun medyalaşıp sömürülmesinden gerçek anlamda söz edilemez. Ne var ki, daha o zamandan, disiplin, çaba, örgüt fikirlerini, politik söylem kendi hesabına alıp kullanmaya başlamıştı.

Siyasal sömürmeyi, ilk kez İtalyan faşizmi futbolda yaptı. 20'li yıllarda İtalya'da büyük stadlar yapıldı; bir dünya futbol şampiyonluğu düzenlendi; maçlar tertiplendi ve bizzat ulusun ve onun belli başlı niteliklerinin temsilcisi olarak sunulan bir milli takımın zaferleri sonuna değin sömürüldü. Böylece Mussolini, sporun örgütlenişini politikasının içine aldı; ondan kısa bir süre sonra da Hitler ve Naziler aynı şeyi yaparak, 1936'da Berlin Olimpiyat Oyunları'nı düzenlediler; hatırlatmış olalım, televizyona geçen ilk olimpiyatlar da bunlar olmuştur. Bir başka örnek de şudur: Komünist devletler de, spor alanındaki za-

ferlere, özellikle de uluslararası yarışmalarda elde edilen başarılara alabildiğine siyasal bir önem vermişlerdir.

Spor ve politika, XX. yüzyılda, birbirine sıkı sıkıya bağlı kalır.

Bir takımı tutma sorunu da ortaya çıkar. Aşırı sağ'dan gruplar oluşur ve kimi futbol takımlarını yüceltirler. Onların gözünde futbol ekibi, tıpkı Mussolini gibi temel ulusal değerlerin bir tür temsilcisidir. Kimi taraftarlar, yüzlerini milli renklerle boyarlar; bedenlerine de takımlarının renklerini sürerler. İçinde yaşadığımız şu karışıklık yıllarında, bütün bu tavırlar, sıradan zamanlarda folklorik bir renk taşısalar da, yabancı düşmanlığına dönüşüyor; ya da, zafer kazanan gruba mensup olmadıkları için "zayıf" diye görülenlerin dışlanmalarına varıyor.

Görünüşün dünya çapında baskısı öylesinedir ki, küçük politik azınlıklar, kendilerini belli etmek için dev "yankı odası"ndan yararlanmak istiyorlar. Bu politik sergilemelerin bazıları bayağılaşır: Şampiyon, varış çizgisini aşar aşmaz ilk yaptığı, ulusal bayrağına doğru atılmak ve ona bürünmektir; bir töre, bir norm olup çıkmıştır bu. Şimdi, bayrağa doğru koşup onu bir seyircinin elinden çekip almayan tek bir şampiyon yoktur; kimi zaman, antrenör de hazır bekler orada, elindeki bayrağı atlete uzatır ve şeref turu attırır ona.

Sporun amaçlarından biri, bedenin sağlığını düzeltip sürdürmektir. Öyle olunca her devletin, halk arasında spor etkinliklerini bir bütün olarak yayıp desteklemesi gerekmez mi? Oysa, medyalaşma nedeniyle politik aktörler, çoğu kez kimi moda sporları destekliyor ve ötekileri savsaklıyorlar. Bir tür kısır sarmal yaratılıyor: Televizyonda yayınlanan sporları gençler istiyorlar, yerel federasyonlar da bu isteklere yanıt vermek için tesisler arkasında koşuyorlar; devlet bunları yapıyor ve sonunda, ülke, spor bakımından bir dengesizlikle karşı karşıya geliyor. Bir başka deyişle, medyalaşmamış sporlar devletin yardımından yoksun kalıyor. Örneğin Fransa'da, açık artırmada parsayı toplayan, futbol, tenis ve bisiklet yarışıdır.

Medya işin içine girmeseydi, Olimpiyat Oyunları gibi spor etkinlikleri bugünkü dev boyutlara asla ulaşamazdı. Ne var ki, Uluslararası Olimpiyat Komitesi bile, sporların sayısı ile olimpiyatlara katılanların sınırlandırılmasını istiyor, isteyebiliyor.

Avrupa Futbol Kupası finali ya da dünya şampiyonlukları finali, bütün yeryüzünde, milyarlarca televizyon seyircisini ilgilendiriyor. Tarihte bunun bir eşi daha gösterilemez. Ama şunu sormak da hakkımız: Televizyonun taşıyıp yaydığı bu kültür, dünyanın egemen kültürü olmuyor mu? Yerkürenin bir başka ucundaki yurttaşlarla kültürel ortaklık adına neyimiz var?

Özetle, spor küreselleşiyor, dünya çapında oluyor. Ve ölçüsüzlük, spor etkinliklerinin azmanlaşması, özellikle sporun kulislerinde yaşayan para babalarının, finans gruplarının çıkarlarına hizmet ediyor. Ayrıca, bu etkinlikler, televizyon kanallarının reklam çıkarları söz konusu olmasaydı; ya da donanım eşyası, giysisi, ayakkabısı, her türden etiketli metasıyla onca spor sanayisi olmasaydı, bugün gördüğümüz çapa erişemezlerdi. Spor, televizyon ve para, iç içe geçmiştir artık. Sporun yaydığı mesaj ise yolundan sapmış, bozulup soysuzlaşmıştır. Atletlerin, bir uzun süreden beri profesyonelleşmeleri, para karşılığında iş yapmaları bir başka sapmadır. Gelip durduğumuz nokta, "sporun metalaşması"dır; yurttaşlar da, ekranlarda, kendilerinden geçmiş bir halde, en azından simgesel olarak, bir başka doğrudan ölümü seyretmenin umudu içindeler.

Artık, kimi konuların ayrıntısına girebiliriz.

SPOR, POLİTİKA VE ULUSAL TUTKULAR

1996 yılı, Olimpiyat Oyunları'nın –1896'da– çağımızda yeniden canlandırılmasının yüzüncü yılıydı. Uluslararası Olimpiyat Komitesi, bunu kutlamak için, Atina'yı ve manevi kaygıları bir yana bırakarak, Atlanta'yı ve parayı seçmekte duraksamadı. Nasıl ki, bir altmış yıl önce de, 1936 Olimpiyatları'nı düzenlemeyi, çiçeği burnunda İspanyol Cumhuriyeti'nin başkenti Barselona'ya tanıyacak yerde, faşizmin başkenti olup çıkan Berlin'e bırakmıştı. Üçüncü Dünya'ya gelince, komitenin başkanı Juan Antonio Samaranch, şunları söylüyordu: "Üçüncü Dünya, Olimpiyat Oyunları düzenleyemez; şu basit nedenle ki o, hiçbir şeyi örgütleyemez!." En azından söz konusu komitenin tariflerine uygun hiçbir şeyi...

Ne var ki, olimpiyatlar, politikayla böyle hep iç içe oldu.[2] Eski Yunanistan'da bu oyunlar, durmadan didişen siteler arasında bir ateşkese gitmek için düzenleniyorlardı; öyle de olsa, başka araçlarla savaşın birer uzantısıydılar. Olimpiyatların 1896'da Pierre de Coubertin'ın önayak olmasıyla yeniden düzenlenmesinin arkasından, bu ateşkes ilkesi de her zaman uygulanmadı: 1916, 1940 ve 1944'te, bu kez düpedüz savaş nedeniyle üç kez iptal edildiler.

Olimpiyatlar, atletlerin büyük erdemlerini yüceltme fırsatını verse de, her şampiyon, her takım, ülkesinin "ulusal erdemler"inin temsilcisi olarak görülmüş; böylece spor yarışması, milliyetçi gerilimlerin, dahası şovenliğin destekleyicisi olabilmiştir. En çarpıcı örnek de şudur: 1936 Berlin Olimpiyatları'nda, Hitler, Amerikalı siyahi atlet Jesse Owens'i alkışlamamak için stadı terk etmekte duraksamamıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise, Olimpiyat Oyunları ile uluslararası spor karşılaşmalarının kazandığı büyük şöhret ve saygınlık, bir tür spor yoluyla diplomasinin gelişmesine yol açtı.

Gerçekten, siyasal örgütler, dünyanın dikkatini kendi davalarına çekmek amacıyla, o ünlü "yankı odaları"ndan yararlanmayı aradılar. 1968'de Meksiko'da, Amerikalı siyahi atletler, Kara Panterler'in yakınları, kendi ülkelerindeki ırkçı ayrımcılığı protesto etmek için, podyumda, siyah eldivenli yumruklarını havaya kaldırdılar; daha da trajik olanı, 1972'de Münih'te, Filistinlilerin, rehine alma eyleminde, on yedi İsraillinin ölümüne mal olan müdahaleleri idi. Spor, kimi zaman iğrenç birtakım rejimlerin üzerinde baskı yapma fırsatını da sağladı: Afrika'da önce Rodezya'ya karşı böyle davranıldı; Güney Afrika ise, ırkçı politikasından dolayı 1970'te Olimpiyatlar'dan ihraç edildi.

Olimpiyat Oyunları'nın alabildiğine medyalaşması, televizyonda dünya çapında tekrarlanma olanağı, dev sonuçlara yol açtı; reklam da işin içine girince, spor, bir para dalgasının altında boğulur oldu. Pierre de Coubertin, yıllar önce bunun haberini vermiş ve şöyle demişti: "Eski Çağ'ın sporuna bir çöküş tohumu musallat olmuştu; eğer dikkat etmezsek, bizim do-

2) Bkz. Xavier Delacroix, "Au service de la raison d'Etat", *Manière de voir*, Mai 1996, sy. 30, s. 12-14. Aynı sayıda, Vladimir Andreff, "Le tiers-monde vassalisé," s. 22-25.

ğan umutlarımızı da para solduracak!" Bu gelişme sürüyor: Bezirgânlık ve çıkarcılık stadları istila etmiştir. Ve çıkar öylesine ağır basmaktadır ki, yığınla soysuzlaşma belirtisi şimdiden ortadadır: Sporcuların güç kazanmak için sık sık kamçılayıcı ilaç almaları (*doping*) ve bu yolda kimi zaman kendi federasyonlarınca yüreklendirilmeleri; televizyonların buyruklarına boyun eğip oyunun kurallarını değiştirme; daha bir yığın hile ve dolap...

Bu koşullarda Üçüncü Dünya ülkeleri bir kez daha kenarda bekler haldedir; ya da olsa olsa figüranlık etmek için çağrıldıkları oluyor. Ve kimi "yeni sporcu ülkeler"in sivrildiği oluyorsa, şampiyonların Kuzey ülkelere doğru kaçtıkları da bir gerçektir. Böylece, yığınla devlet, ucuz fiyata modern gladyatörler elde ediyorlar ve onlar da, zengin ülkelerin bakımlı stadyumlarında, televizyon seyircilerinin büyük zevki uğruna didinip duruyorlar. Bir gerçek de şu: Afrika'da futbol kral mevkiindedir. Ne var ki, çoğu kez iç uyuşmazlıklar yüzünden yanıp yakılan bu ülkeler, olanaklardan da yoksun kalınca, kendi genç yeteneklerini zengin Avrupalı kulüplerin yağmalamasına seyirci kalıyorlar.

Bütün sporlar içinde profesyonel futbol, televizyon seyircilerini en çok çekeni ve dev stadyumları tutkulu yığınlarla en fazla dolduranıdır. Sosyal, bu arada ulusal gerilimleri savma çarelerinden biri olan futbol, büyük şiddet olaylarına sahne de olabiliyor.(3)

Şu örnekten hareket edilebilir: "Ordu, halk, Medeni ile beraber!" Kupanın finalini seyretmek için Cezayir Stadyumu'na toplanmış seksen bin seyirci, futbolla hiçbir ilgisi olmasa da tek bir hançere gibi bu formülü haykırıyorlardı. 1990 Nisan'ıydı ve İslami Selamet Cephesi'nin büyük gösterisinin öncesi; resmî medyanın da Abbasi Medeni'nin etkisini küçümsedikleri sıralardı. Kitle sporları, özellikle de futbol, iletişimin iktidarca denetlendiği ülkelerde, böylece, bir siyasal tavrı toplu-

3) Bkz. Ignacio Ramonet, "Passions nationales", *Manière de voir*, Mai 1996, sy. 30, s. 30-33. Daha da özel olarak, Christian Bromberger, *Football, la bagatelle la plus sérieuse du monde*, Bayard, Paris, 1998; Holiganlarla ilgili olarak da, Patrick Mignon, *La Passion du football*, Odile Jacob, Paris, 1998.

ca haykırmak için onun yandaşlarını bir araya getirebiliyor; ve orada ister istemez hazır olan televizyonu da, ülkeye seslenerek bir karşı-mesajı yaymak zorunda bırakıyor. Kurtuluş öncesinden başlayarak Cezayir'de ve başka ülkelerde, futbol ve politika iç içe olmuştur hep.

İran'da Humeyni hareketi daha da ileri gider, eğlence amacıyla da olsa, her türlü oyunu yasaklar; atletlerin fazla çıplak oluşunu gösterip televizyonda yüzme sporlarına bile sansür koyar; futbolculara da şort yerine pantolon giyme zorunluluğunu dayatır. Ne var ki rejim, stadyumları kadınlara kapasa da, halkın futbola olan sevgisini –istemeye istemeye– kabul etmek zorunda kalır. Ve bir kez daha, stadyumlar, iktidarı protesto, bu arada Humeyni'ye karşı çıkma fırsatını verir kitlelere.

Başka ülkelerde de, futbol, sosyal protestolara aracılık eder. Örneğin Çin'de, hançerelerin stadyumlarda zincirlerinden boşalması pek sıktır. 1988 Mayıs'ında, bir futbol maçının arkasından, kimi büyük kentlerde, mahalleleri yangına verecek kadar şiddetli olayların patlak verdiği görülmüştür. Ayaklananlar genç işsizlerdi; reformlardan doğan eşitsizliklere karşı halkın hoşnutsuzluğunu dile getiriyorlardı.

Futbol, kimi görünüşleriyle, sosyal alanda ateşleyici bir rol oynasa da, esas olarak ulusal tutkuların sesini yükselten bir araç durumundadır. Oyuncular, çoğu maçta, "milletin erdemleri"ni temsil ederler: Yüreklilik, dürüstlük, sadakat, özveri ve görev duygusuna sahip oluş, bir topluluğa ve bir toprağa bağlılık dile gelir onlarla; maç, oyuncuların şahıslarında, bir ortak kültürün bu asgari değerlerini sergiler. Böylece futbol, çağdaş toplumların bir aynası olup çıkmıştır.

Şampiyon unvanı, sadece bir takımın değil, o takımın da içinden çıktığı toplumun elde ettiği bir zaferdir: Topluluk takıma yansır, bütün fetih umutlarını, yenme gücünü, bu arada kişisel sürtüşmelerini ve düşmanlığını takımda sergiler. Böylece futbol, efsanevi bütün yatırımları, düşsel yansımaları ve ulusal bağnazlıkları destekler. Tarihçi Pierre Milza'nın dediği gibi, "Her büyük uluslararası karşılaşma, birden ve geçici de olsa şoven tutkuları filizlendirerek, tortu halindeki bir milliyetçiliğin sürmesini sağlar."

Buradan kalkarak, her karşılaşma, bir savaşın görünümlerine bürünür: Milli marşlar, bayraklar, devlet başkanlarının

hazır bulunuşu gibi ulusal simgelerden güç alırken, dili de savaşçıdır: "Hücum"dan "savunma"dan, "saha"dan, "taktik" ve "zafer"den bahseder ve her takımın "kaptan"ı vardır. Henry Kissinger'in şu sözleri pek yerindedir: "İyi bir futbol maçı, stratejinin temel ilkeleri üzerine kurulur ve kurmayları vardır onun!" Bu niteliği güçlendirecek başka değerlendirmeler de zikredilebilir: Amerikalı Başkan Gerald Ford, "Bir spor başarısı, bir millete, bir askerî zafer kadar hizmet edebilir," diyordu; Uruguaylı efsanevi futbolcu José Nazazi, "Milli takım bizzat vatan demektir," derken, ünlü Macar oyuncusu Kocsis, bir direnişi anlatırken şöyle söylüyordu: "Futbol oyuncuları değildi gördüğümüz, yurtlarını ölünceye kadar savunan askerlerdi."

Futbolu eline alıp onu kullanan ilk rejimin İtalyan faşizmi olduğunu daha önce belirtmiştik; onu, 1936 Berlin Olimpiyat Oyunları vesilesiyle Hitler'in Almanya'sı izlemiştir. İtalyan takımının oyuncularını "ulusal davanın hizmetinde askerler" olarak gören Mussolini'nin sözleri ünlüdür. İspanya'da Franco rejimi de, bu konuda faşist İtalya'yı taklide kalksa da, yerel milliyetçiliklerin duvarına çarpar; ne var ki, onlar da futbolu kendi tezleri için kullanıyorlardı.

Eski Sovyetler Birliği ile Doğu Avrupa ülkelerinde, çoğu maçlar milliyetçi bir renge bürünüyor ve olaylar çıkıyordu. Eski Yugoslavya'da, cumhuriyetler arası siyasal kinler ve milliyetçi tutkular stadyumlara da taşınıyor ve şiddet hareketlerine yol açıyordu. Çekoslovakya'da, bu türden çatışmalar olağandı. Böylece futbol, milliyetler arasındaki bunalımları doruk noktasına çıkarır ve gitgide şu fikir yayılır: Bir ulus-devletin bağımsızlığının işaretlerinden biri, ulus-takımdır ve simge olduğu kadar "büyük yurtsever erdemler"in de sentezidir. İşte bu efsanevi eşitlik (bir millet, bir takım) nedeniyledir ki, Litvanya, Gürcistan, Slovakya ya da Hırvatistan kendi milli takımlarını kurmuşlardır.

Süreğen uyuşmazlık ya da savaş bölgelerinde, futbol, kitleleri harekete geçirdiği ve tutkuları kızıştırdığı için, zıtlıkları ve onların yol açtığı şiddeti olduğu gibi yansıtıyor. Örneğin İsrail'de, büyük kulüpler doğrudan doğruya siyasal partilere bağlıdırlar. Filistin'in de İsrail devletinin kuruluşundan önceye çıkan kendi takımı vardır. Bir başka bunalım bölgesi olan Ku-

zey İrlanda'da, siyasal yaşamda olduğu gibi Katolik ve Protestanlar arasındaki zıtlıklar da stadyumlara taşınır.

Öteki kıtalar da, böylesi çatışmaların uzağında değildirler.

Özetle, oynamak için oynanmıyor, kazanmak için oynanıyor. Buradan kalkarak, kitle futbolu, bir ulusal kimliği daha iyi tanımlamak amacıyla bir düşman yaratıyor ve onunla boy ölçüşmeye gidiyor. Bu yapılırken, temeli olmayan nefrete kin adına kin ekleniyor. Avrupa'da, aşırı sağcı gruplarca ırkçı şiddetin de stadyumlara taşındığı bir başka gerçektir; onlar arasında holiganlar, uluslararası hemen her spor karşılaşmasının korkulu düşü olup çıkmışlardır.(4)

Ama sorunlar yalnız bunlar da değil!

KASLARIN PAZARLANMASI

Yüksek düzeyde sporun acımasız bir mantığı vardır: Televizyonla çıkar evliliği sayesinde, gitgide daha çoğalan yarışmaların dizginsiz akışından hesapsız paralar kazanıyor ve o oranda da çıkarcılığa gömülüyor. Kazançların ve yeteneklerin birikimi, ister istemez güçleri yapay olarak artırılmış şampiyonlar üretmeyi gerektiriyor; onlarsa, hızla ve azami verimlilik adına, vaktinden önce tükeniyor ve ıskartaya çıkıyorlar.(5)

1988'de Seul'de, XXI. Olimpiyat Oyunları sırasındaki bir olay belleklerden silinmemiştir: Uluslararası Olimpiyat Komitesi, 27 Eylül'de verdiği bir kararla, üç gün önce 100 metre final yarışmasını kazanmış Kanadalı Ben Johnson'u yarış dışı ilan ediyordu. Gerekçe de şuydu: Kamçılayıcı ilaç kullanmak! Ben Johnson, üçü siyahi sekiz atlet arasında, hayali aşan bir yarışma sonunda, 1984'te Los Angeles'ta dört altın madalya kazanmış olan ünlü Amerikalı şampiyon Carl Lewis'i kıl payı geçmiş ve –9 saniye 79 saliselik– yeni bir dünya rekoru kırmıştı. Kendisinin önceki yıl Roma'da Dünya Atletizm Şampiyonluğu'nda kırdığı rekoru da geride bırakıyordu başarısıyla. Ne

4) Holiganları, bir yoksul sınıflar hareketi olarak değil gruplar arası şiddetin bir ürünü diye görmek en doğrusudur. (Bkz. Dominique Bodin, *Hooliganisme. Vérités et mensonges*, ESF éditeur, Paris, 1999).

5) Bkz. Christian de Brie, "Marchandisation du muscle", *Manière de voir*, sy. 30, Mai 1996, s. 66-69.

var ki, yarış sonrası bir denetimde, idrarında, güç artırıcı bir madde, stanozolol bulunmuştu; yaptırım da bunun sonucuydu.

Aslında olay hiç de rastlantıdan ibaret değildi. Bir süredir böyle olaylar oluyordu ve yaygınlaşmıştı. Şimdi ise, yüksek düzeyde sporun "günah"ları, yani şiddetin, polis ordusunun, rüşvetin, şovenizmin, bezirgânlığın, politik manevraların arasına açıkça bir de bu karışmıştı. Olimpiyat yarışmalarının çehresini alabildiğine solduran bu lekeyi silmek için, Olimpiyat Komitesi, kararının arkasından şunu da söylüyordu: "Sporu, onu gerçek bir kanser gibi kemiren bu kamçılayıcı ilaç (*doping*) sorunundan kurtarmaya kararlıyız."

Başarıya ulaşmış mıdır bu görev? Söylenecekler var!

Çünkü, kamçılayıcı ilaç kullanma sorununun, birkaç "hilebaz"ı cezalandırmadan çok daha başka bir boyutu vardır. Gerçekten, Amerika'da 1992 yılında yayınlanmış bir araştırmanın tahminlerine göre –içlerinde beş yüz bini yeniyetme– bir milyon dolayında Amerikalı, düzenli olarak kamçılayıcı ve büyümeyi hızlandırıcı madde kullanmaktadır; hiçbir denetime uğramadıkları gibi, kimi zaman ana-babalarınca yüreklendirilmektedirler de. Bu maddeler, karaborsadan sağlanmaktadır; kimi zaman stadyumlarda ya da onların dolayında, bazen de posta yoluyla elde edilmektedir; 400 milyon dolarlık da bir pazarı vardır nesnenin. Söz konusu olgunun yalnız Birleşik Devletler'le sınırlı olduğunu da söyleyemeyiz.

Mafyanın cinayetleri gibi, sporcuların kamçılayıcı ilaç kullanmaları da, uzun süre sessizliğin yasasına uymuştur. Bugün bile, her türlü tehlikeyi göze alıp buna karşı çıkanlar nadirdir. 1965'te, İngiliz bisiklet şampiyonu Tom Simpson, *The People* adlı gazeteye yarışlardaki deneyimlerini anlatırken, hem de tıpsal kayıtlara uymadan kamçılayıcı ilaç kullandığını itiraf etti. Mimlenip kara listeye alındı ise de, iki yıl sonra, katıldığı Fransa Turu'nda, bir dağın eteklerinde, aşırı ilaç kullanması sonucu ölüsü bulundu. Onu yarışa almış iki Fransız direktör de bilmiyormuş gibi yaptılar ve konu kapandı, ya da kapatıldı. Daha sonraki yıllarda da böyle açıklamalar oldu. Onların içinde, futbol tarihinin en büyük oyuncuları arasında yer alan Alman Frantz Beckenbauer'in, 1979'da, haftalık *Stern* dergisine şu söyledikleri pek çarpıcıdır: "Batı Alman futbolcuları, başarılarında, dopinge çok şey borçludurlar. Alman şampiyonluk

maçlarında (*Bundesliga*), iğne yapılır ve her türde hap yutulur." Onun yurttaşı Harald Schumacher, 1987'de bir kitabında buna benzer sözlerden dolayı milli takımdaki kaleciliğinden olmuştu ki, durumu kökünden değiştirecek bir olay değildi.

Sözü şuraya getireceğiz: Doping, yarışmacı sporlarla iç içe geçmiştir. Bunun da en az üç nedeni vardır:

Başta şampiyonların üretilmesi gelmektedir. Bu üretim, her türlü bedensel ve psişik kuralları tehlikeye sokan bir üretim zinciriyle gitgide bütünleşmiş haldedir. Amaç, yaşamlarının belli bir döneminde tam bir disipline koşulmuş bireyler programlamaktır. Yığınla ülkede, yığınla laboratuvar ve araştırmacı, şampiyonun sadece yeteneklerini geliştirmek amacıyla uyacağı yeni aletleri ortaya koymak için çalışmaktadır; sporcunun davranışlarının teknik bakımdan yetkinleşmesi, kaslardaki yorgunluğu sınırlandırma da üzerinde durulan konulardır. Rekabet ve yarışma öylesinedir ki, şampiyon üretim mekanizması gitgide sertleşmektedir: Neredeyse çocukluktan başlayan günde altı saate kadar antrenman sonucunda, alabildiğine yetkin ama o oranda da dayanıksız bir sportif "parça" ortaya konur.

Ne var ki, uzmanların da belirttiği gibi, normal bir organizmanın üstlenemeyeceği bir ağırlıktadır bu çalışma biçimi. Yüksek düzeyde bir ürün elde etme, ister istemez normal fizyolojik gerekleri aşan usullere, yani kamçılayıcı ilaca götürmektedir. Hormon düzenine müdahaleye kadar gitmenin doğuracağı fiziki ve psişik bozuklukları önceden hesaplamak ise mümkün değildir. Hormon düzenine dokunma, bir yerde bireyin özüne dokunmaktır. Bir organizma ise, bunu hiçbir zaman unutmaz ve sonunda dramatik biçimde öcünü de alır. Nitekim, eski şampiyonların hatırı sayılır bir bölümü, bir süre sonra sakat kalmakta, kimi zaman da akli melekelerinde bozukluklar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, insanı temelinden değiştirmeye kadar varan, spora uygun bireyler üretmenin gereği ne?

Dopinge götüren bir ikinci neden de şudur: Gitgide daha çok paraya mal olan bir ürün elde edildikten sonra, şampiyondan, spor yarışmalarının piyasasında –yetenek olarak ve para olarak– en iyi verimi almak gerekmektedir. Medyaya geçen ve bu arada çok kazanç sağlayan bütün sporlarda, daha yıllar öncesinden başlamış –baş döndürücü– bir enflasyon görülmekte-

dir: Yığınla yarışma, karşılaşma, turnuva, kupa ve şampiyonluklar... Yüksek düzeyde spor ortamını dizginsiz bir bezirgânlık istila etmiştir: Antrenörler, yöneticiler, ulusal sorumlular, organizatörler, müteahhitler ve sponsorlar, medya... Ve, pek doğallıkla şampiyonların kendileri, hepsi, paraca ve meslek yönünden, bu işletmede çıkar sahibidirler. Üstelik, dünya atletizm şampiyonluklarının hızı ikiye katlanmıştır; eskiden dört yılda bir iken, şimdi iki yılda bir olmaktadır. Böylesi tüketici bir hıza tabi şampiyon, kamçılayıcıya başvurmak zorundadır.

Son olarak, dopingin bir etkeni adına şu gösterilebilir: Yüksek düzeyde spor, tek olmasa da başta gelen bir alan olmuştur ve egemen ideolojinin değerlerinin de ana yönüdür. *Fransa'da Sporun İdeolojisi* diye önemli bir kitap yazmış olan Michel Caillat, şunları söylüyor: "Spor sistemi, ezici, saf dışı edici, ayıklayıcı korkunç bir makinedir" ve "dışlayıcı bir mantıkla" işletilmektedir; sürekli yücelterek, yüz milyonlarca insana yarışmanın erdemlerini göstermek isterken, en iyilerin seçilmesini, başkalarının zararına elde edilmiş bir bireysel başarı için kendini aşmayı da aşılamaktadır. Kolektif sporlar da içinde olmak üzere, takım, bir liderin takımıdır.

Sporun sağladığı bir şana erişmek; erdemin, tanınmanın, servetin doruklarına ulaşmak için, insanlar her şeyi yapmaya hazırdırlar. On altı ile otuz beş yaş arasında –dünya düzeyindeki– 198 atlet nezdinde yapılmış bir soruşturmaya göre, yüzde 52'si, bir beş yıl sonra kendilerini öldürecek, ama onlara zaferlerle dolu bir ilerlemeyi sağlayacak bir ilaç kullanmaya hazır olduklarını söylemişlerdir. Ayrıca, bu ruhunu şeytana satma telkini pek genç yaşlardan başlayarak yapılmaktadır. Pensilvanya Üniversitesi'nde sağlık politikası dersi veren bir profesörün, Charles Yesales'in acı bir saptaması var ki, şu: "Çocuklarımızın artık zevk için oynamasına müsaade etmiyoruz." Kaldı ki, totaliter kokular içindeki toplumlarımız da hiçbir kaçamak yolu bırakmıyor ve her şeyi, yarışmacı üretimin diktasına getirip tabi kılıyor.

Bütün bu olan bitene karşı çıkıp direnmede, Uluslararası Olimpiyat Komitesi'ne –açıktır ki– güvenilemez; paranın ve profesyonelliğin egemenliğine bile direnmeyi başaramamıştır o. Başka sorumluların çenelerini oynatmaları da, bir yirmi beş otuz yıldır söylenenleri tekrarlamaktan ileri gidemiyor. "Bir

daha olmayacak!" dense de, yapılanlar, sporun ve bedenlerin metalaşmasındaki derin nedenlerin üstüne yürümek değil, olsa olsa kamçılayıcı ilacı zarar vermeyecek biçimde kullanmayı garanti etmek.

Sporda şiddet bütün çıplaklığıyla sürüyor...

Konunun bir de şu yanı var: İşe hile karıştıranları bastırıp saf dışı etmek için, spor yetkilileri, pahalı ve etkili bir sistemi harekete geçirmekten de uzak kalmamışlardır; ne var ki, yolsuzluklara bugüne değin son verilebilmiş de değildir.(6) İlkçağdaki Olimpiyat Oyunları'nda da kötüye kullanmalar oluyordu. Yazar Pausanias'ın o yıllarda alınan önlemler üstüne –bizzat kendi tanıklığına dayanarak– şu söyledikleri pek önemlidir: Bir atlet "kamçılayıcı bir ot" kullandığında, ömür boyu, bütün insanların lanetine mahkûm oluyordu; bağlı olduğu site de. Söz konusu lanet, olimpiyatlara katılan herkes için bir örnek ve uyarı niteliğindeydi: Sporcular, stadyuma girmeden önce, Tanrı Zeus'un heykellerinin önünden geçiyorlardı; bu heykeller de, kurallara aykırı davranmış şampiyonların mahkûm oldukları para cezalarından elde edilenlerle yapılmıştı. Heykellerin kaidelerinde de, suçlanmışların adları ve saf dışı edilmelerinin nedenleri kazınmıştı.

Günümüzde ise, denetlemelerin çoğalmasına ve ince eleyip sık dokunmasına, Uluslararası Olimpiyat Komitesi ile federasyonların emrindeki uzman kadrolara karşın, yarışma dünyası çift altlıklı bir valiz gibidir ve denetleyicilerin dikkatinden kaçmaktadır. 1964'ten başlayarak, bedenleri ve kasları kamçılayıcı ilaçların, çoğu sporda –hem de yüksek dozda– kullanıldığı biliniyordu. Kullanılmaları önlenemese de, aranıp bulunmaları için 1976 yılı beklendi. 1980 Moskova Olimpiyatları'nda bile, denetimlerde ele geçirilen eşantiyonların yüzde 20'si, dopinge yarayan nesnelerdi. Seul Olimpiyatları'ndan sonradır ki, Ben Johnson'un saf dışı edilmesinin arkasından, göz açtırmayan bir kovuşturma başlar.

Ne var ki, yeni ilaçlar, ya da yeni doping biçimleri de ortaya çıkmakta gecikmez. Onların yanı sıra, Berlin Duvarı'nın çö-

6) Bkz. Robert Parienté, "Crime sans châtiment", *Manière de voir*, Mai 1996, sy. 30, s. 70-72.

küşü ve Almanya'nın birleşmesi, giderek eski Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde ordunun ve polisin arşivlerinde bulunan belgelerin gün ışığına çıkmasıyla gözler de faltaşı gibi açılır. Özellikle, kendisi de eski bir şampiyon olan Brigitte Berendonk'un yayınladığı *Doping Dosyası. Araştırmadan Aldatmacaya* adlı –500 sayfalık– bir kitap, Doğu Almanya'da, yüzlerce adın arasında yığınla olimpiyat ya da dünya şampiyonunun isimlerini ve kendilerine dayatılan ilaç dozlarını –listeler halinde– gözler önüne serer. Hepsi de, bireyi bir doktrine, bir propagandaya feda etmenin canice örnekleridir. Eski Sovyetler Birliği ile eski halk demokrasilerinde de, kamçılayıcı ilacın yine resmî biçimde kullanıldığı gerçekler arasında.

Öte yandan, dopinge karşı yaptırımların ahenkli hale getirilmesi ve kovuşturma kurallarının yeknesaklaştırılması yolunda çeşitli girişimler de vardır ki, bugüne değin herkesçe kullanılır duruma gelmemiştir yazık ki. Denebilir ki, ortada bir anarşi vardır. Paranın hayali ile çeşitli spor yetkilileri ve lobilerinin gevşekliği iç içedir. Sporda doping için kullanılan nesnelerin satışından elde edilen rakamlar, neredeyse uyuşturucudan kazanılanlara benzemektedir. İşin kaygılandırıcı yanı şu ki, geleneksel ya da sosyal dopingin (kokain, esrar) ötesinde ufukta yeni tehlikeler de boy atmaktadır.

Gelecek ne gösterecektir?

Her şeyden önce şunu göstermek önemlidir: Dopinge başvurmadan da şampiyon olmak mümkündür. Spor alanında işlenen suçların cezasız kalmasının sonucu felaketlerle doludur. Böylece, bir yandan önleyici önlemlere gidip kötülüğün kaynakları kurutulmak istenirken, öte yandan genç kuşakları sporun insansal anlamı hakkında eğitmek söz konusudur. Kısacası, sporda yeni bir ahlakı arayıp bulmak zorunluluğuyla karşı karşıya değil miyiz?

DEMOKRATİK BİR SPOR ADINA NE YAPMALI?

Egemen ideolojinin başlıca taşıyıcısı durumuna gelmiş ve kimi yerel direnişlere karşın artık küreselleşmiş olan yarışmacı spor, teknolojiye tabi bir halde, piyasaların hizmetinde ve halklara da karşıdır. Onun yerine demokratik bir sporun doğu-

şu, haklara ve özgürlüklere olduğu kadar sürdürülebilir bir kalkınmanın gereklerine de saygılı bir ahlakın aranışından geçiyor.

Nasıl?

Şu gerçeklerin altını çizmeliyiz: Çağımızda spor, piyasanın yasalarına boyun eğerken, cılkı çıkmış, iğrenç kokulu önyargıların da taşıyıcısıdır; bireyciliği ve kişisel liyakatı kızıştıran, cinsiyet ayrımcılığına bulaşmış, fikri tavırlara sırt dönmüş bir konumdadır o. Bir kaçış dünyasının, sosyal planda şaşırtmaca ve oyalamanın, Hans-Magnus Erzenberger'nin deyişiyle, "bilinçleri uyuşturma"nın bir aracı olarak, spor, sosyal alanda herkesi yerli yerine bağlayıp tutmanın temel silahlarından biridir artık. Buradan kalkarak ilk yapılması gerekenlerden biri, sporun, sürekli yarıştıran görünüşüyle, her türlü eleştirici fikri uyuşturarak sosyal gerçeklikleri gözlerden gizlemesine son vermelidir. Bu nitelikleriyle, spor, "zararlı bir ideoloji"dir de.(7)

Şu gerçeğin de altı çizilmeli: Gelip vardığımız noktada, spor, gitgide başta gelen ekonomik ve sosyal bir olgu olup çıkmıştır ve boş zamanını kullanmak isteyen ayrıcalıklı bir sınıfın dinlenmesine özgü bir etkinlik değildir artık. Spor, demokratikleşmiştir, ama aynı zamanda profesyonelleşmiştir de. Her biri büyük paralarla sarmaş dolaş yığınla uygulamaya yayılırken, yeni bir öğe, çevre de işin içine gelip girmiştir.

Gerçekten, spor görece sınırlı bir etkinlik olarak kaldığında, çevre bir sorun değildi: Olimpiyat ve çevre değerleri, insanlığın huzurunu evrensel boyutlarda arayışta iç içeydiler ve karşılıklı bir uyuma varmışlardı.

Bugün, bu iyimser görüşe sahip değiliz pek: Özellikle büyük çapta spor etkinliklerinde, yüz binlerce seyircinin birikimi, beraberinde çiğnemeyi, çeşitli atıkları ve kirlenmeyi, bireysel taşıt araçlarına bağlı yığılmaları da getiriyor. Ayrıca şu sorunun da yanıtını aramak gerekiyor: Kalkınmada seçeceğimiz yol, çeşitli spor etkinlikleri üzerinde etkili olmayacak mı?

---

7) Jean-Marie Bröhm, "Pernicieuse idéologie", *Manière de voir*, Mai 1996, sy. 30, s. 75-78. Ayrıca, aynı yazarın, *Les Meutes sportives. Critique de la domination*, L'Harmattan, Paris, 1993; Henri Lefebvre, *Critique de la vie quotidienne*, Edition de l'Arche, Paris, 1958, 1961.

Geleneksel kalkınma anlayışı, iki ilkeye dayanıyor: Onlardan biri, ticaretin liberalleşmesi ne hakça bir mübadeleyi ne de sürdürülebilir bir gelişmeyi garanti etmese de, piyasanın üstünlüğüdür; öteki de, insanlığın bilim ve teknik sayesinde sonsuz ilerleyişine inanç. Oysa bu ilkelerin ne denli tartışılır duruma geldiklerini artık biliyoruz. Öyle olunca, spor da örneğin yetkinleşmeye tapınma açısından, gözden geçirilecektir. Çünkü sınırsız ilerlemeye inanç, ister istemez rekorların sınırını da gitgide genişletmektedir; böyle bakınca, doping de dahil, her türlü aşırılığa ve sapmalara da yollar açılmış oluyor.

Buradan kalkarak, sporu yeni ilkeler üzerine oturtan bir yeni spor ahlakı yaratmak zorundayız: Başta sorumluluk, demokrasi, gelecek kaygısı, hakkaniyet, çeşitlilik ve kalite, etkin bir yaşamdır bu ilkeler. Çevreye saygılı bir spor da ancak böyle örgütlenebilir.

Profesyonellik-amatörlük tartışmalarına gelince... Yüksek düzeyde spor, ekonomik mantığın egemenliği altında bir anlama sahiptir; böylesi bir spor ancak profesyonellerle mümkündür. Amatör spor ise, sürdürülebilir bir kalkınmanın değerlerini tanımaya götürecektir. Spor, içinde doğup geliştiği ekonomik sistemden bağımsız olarak alınırsa, teknisyen bir sistemin ürünü olmaktan başka bir anlama gelmez.

Yine de şu sorulara yanıt vermek gerekiyor: Amatörlüğün, yani ekonomik bir baskıdan bağımsız bir sporun geleceği var mı? Hangi düzeyde yarışmanın içinde olacaktır o? Piyasa dışındaki değeri nedir?

Sosyal yaşamın başka değerlerini araştırmak, geleneksel sporu tartışmaya sunmak, sporun her türlü örgütlenişini yeniden gözden geçirmek demektir: Seyredilir sporla zevk için bireysel sporun yeri ancak böyle ortaya çıkacaktır. Sporla çevre de, modern evrimin soluklaştırdığı ortak değerleri, ancak bu perspektif içinde yeniden yakalayabilirler. Spor hareketi saffını seçmelidir: O, ya ekonomik içinde kalacak ve öyle olunca da, gerçekliği hümanist bir söylemle maskelemekte gitgide daha fazla güçlük çekecektir; ya da bundan sıyrılıp çıkacak ve sürdürülebilir bir kalkınmanın hizmetinde, sosyal değişmenin güçlü bir yönlendiricisi olacaktır.

Konuya daha başka ekleyeceklerimiz var.

İlkçağ Yunan toplumunun ateşli bir hayranı olan Pierre de Coubertin, Olimpiyat Oyunları'nın yeniden canlandırılmasını önerirken, sporu da eğitici ve hümanist olmak üzere daha çaplı bir açının içine getirip oturtmayı istiyordu. Spor, ona göre, amacı sadece kendisi olan bir şey olmayıp yüce bir düşüncenin hizmetinde bir araçtı. Peki, insanın hizmetinde bir pedagoji olacak yerde, insanı daha iyi köleleştirmenin bir aracı olmakta değil midir spor?

Gerçekten, günümüzde spor bir uygarlık olgusudur. Onu, gönenci yerinde ve aylak, yararsız şeyleri de yapabilecek zamana sahip bir sosyal grubun temsilcilerine özgü sıradan bir eğlence olarak göremeyiz. Spordan beklediklerimizin, ekonomik, sosyal, eğitimsel ya da politik olsun, bütün günlük uğraşlarımızla ilişkisi vardır. İnsanlığın kültürel mirasından yola çıkan spor, sadece Avrupa kökenli uygulamalarla sınırlı değildir. Eski kıta'nın sporlarını, özellikle Anglosakson kökenli olanları dünya çapında yayıp geliştirenler, büyük sömürgeci güçler olmuştur. Amaç da, tarım toplumlarının ya da uzaktaki toplulukların özgün niteliklerinin yerine, burjuva Avrupa'sının sosyal, iktisadi ve kültürel örgütlenişini yeniden üretecek bir toplum yaratmaktı. Öyle olduğu içindir ki, halkların doğallıkla kolektif bilinçaltına işlemiş bütün spor pratikleri, gitgide, turistleri büyüleyen ya da etnologların dikkatlerini çelen sıradan "folklorik uygulamalar"a indirgenmiştir.

Fransa'da bile yığınla geleneksel spor ortadan silinmiştir ya da kaybolmaktadır. Örneğin, sadece birkaç meraklısının bildiği Nantes topu, can çekişir durumda değil midir? Bu oyun, egemen sosyal anlayışa uymadığı gibi, modern spor imgesine de uymaz; dahası, halk kökeni ve eski içkili kahve çevresinden gelmesi, onun için bir tür engel olmuştur. Çünkü sporlar, uluslararası bir şöhret kazanmadan önce bile, çoğu aristokratik kökenli idiler, ya da "savaşçı eylem"i kutsamak üzere aristokrasinin okşayışından geçmişlerdir. Böylece Çin'de, Hindistan'da ve İran'da pek eski bir halk kökenine sahip atla oynanan "polo"yu sömürgeci İngiliz almış ve onu, tenis, golf, ata binme gibi bir seçkinler sporu yapmıştır. Baron Pierre de Coubertin de, kendisini, elimizdeki tek portresine bakarak söylemiş olalım, atlı eskrimci kılığıyla resmettirmedi mi? Mesaj pek açıktır:

Eğitim ancak yukarıdan gelir; yani savaşçı aristokratların bir armağanıdır...

İşte, bütün güçlük bu çelişmededir: Spor, "çok boyutlu bir olgu"dur; paradoksal olarak, kendisini oluşturan tüm öğeleri basitleştirerek gelişir. Aynı zamanda, her türden karşılaşmalara uygun bir şenliktir de ve bir dünya görüşünü dile getirir. Bütün bunlar bize bir huzur, rahatlık duygusu verir, umut aşılar. Ancak, tatminsizlik de derin sonuçlara yol açar: Sporda başarısızlık, bütün eksikliklerin yükleneceği bir "günah keçisi" aranışına götürür. Kimi zaman baş suçlu olarak hükümet gösterilir: "Spordan hiç anlamamaktadır o!" ve binlerce insanın bekleyişleri karşısında sessiz kalmaktadır. Hiçbir iktidar temsilcisi, böylesi güçlü bir seçim çevresine sırtını dönemez. Bu ise, sporun en soylu idealleri de dahil, her türden şarlatanlığın işine yarar.

Bir başka "günah keçisi" okuldur: Başarısızlıklardan o da sorumlu tutulur. Başka suçlular da aranır ve bulunur: Parasızlık, toplum, gençlerin tembelliği vb.

Aslında, sporun yurttaş yetiştirmede işe yaraması için, bireye, eğitime ve sosyal bağa ilişkin, ama hepsi de birbiriyle bağlantılı şu üç nokta göz önünde tutulmalıdır:[8]

Birey söz konusu oldukta, spor, onu uygulayanın yalnız bedensel değil fikri ve ruhsal, yani bütünsel gelişmesine katkıda bulunmalıdır; spor, bireylerin kimliğini, kişiliğini güçlendirir ve onların eylemlerini ve yazgılarını ele almada daha sorumlu kılarak yardımcı olur.

Eğitim söz konusu oldukta, spor, geniş kapsamlı bir eğitici tasarı içine oturtulmalıdır. Başarı geçicidir ve her zaman aşılır. İster profesyonel ister amatör olsun, bir sporcunun faal yaşam süresi zaman içinde pek sınırlıdır. Böylece, yetkinleşme geliştikçe sonuçları da düşünülmeli; spor, tek başına bir amaç olamaz, bağımsız bir kişisel yaşam tasarısını da desteklemelidir.

Sosyal bağ söz konusu oldukta, şu olgu göz önünde tutulacaktır: Bireyin, hatta yurttaşın her türlü gelişmesi, onları topluma zorunlu olarak bağlayan siyasal, kültürel, sosyal, duygusal

8) Roger Bambuck, "Pour un sport démocratique", *Manière de voir*, Mai 1996, sy. 30, s. 93-94.

çeşitli bağların bilincine vardıkları ölçüde tam anlamına kavuşur. Sporun eğitici olduğu bize tekrarlanır durmadan. Güzel de, hangi eğitimdir söz konusu olan? Sadece yurdu savunmak için, bedenleri ve kafaları kör bir itaate mi hazırlamalıdır spor? Tartışmasız bir disipline boyun eğecek insanları yetiştirmeye mi hizmet etmeli o? Eleştirici aklı ortadan kaldırmalı mı? Kurallar ve emirler, anlamdan yoksun olduklarında da onlara saygıyı öğretmede bir araç mıdır spor? Beden, sadece bir alet midir? Yurttaşlık ruhuyla bir ilişkisi yok mudur onun?

Sonuç olarak, spor, sorumlu yurttaşlar, yani yazgılarının akışını değiştirebilecek güçte özgür insanlar yetiştirebildiği oranda eğiticidir. Cumhuriyetçi uygarlığı, en başta da eşitliği kuran bütün erdemleri içinde barındıran bir alandır bu. Spor, herkesin –ortak yararın hizmetinde– bir rol, bir kimlik, bir tutku sahibi olacağı bir toplum yaratmak amacıyla, bütün sosyal bileşenleri –bir değerler ıskalasına başvurmadan– çeşitlilikleri içinde açıklar ve bütünleştirir.

Buradan kalkarak diyeceğiz ki, sporu, diktatörlük ve totaliter rejimlerde olduğu gibi, bir baskı ya da insanı alçaltma aracı olarak kullanacak bir eğitimin, bir ilerleme toplumu kurmada katkısı olamaz. Şampiyona verdiğimiz temsilci nitelik, çoğu kez yapıldığı gibi onu bir panteona yerleştirmeye götürmemeli; böylesi bir mitoslaştırma, farklılığı bir ayrıcalığa dönüştürür ki, olmaz. Şampiyon, tersine panteonda değil toplumun içinde, onunla bütünleşmiş olarak kalmalıdır; aramızdan biri olarak kaldığı sürece güzeldir o. Demokratik bir toplumda başka türlü de düşünemeyiz.

Öte yandan, spor, bütün eğitici erdemlere sahip olduğunda, demokrasiye katkısının yanı sıra, kendi içinde de demokratik kalacaktır. Ne var ki, günümüzde spor, hiçbir sınır tanımadan herkesçe erişilebilir olsa; çoğu kulübün işleyiş ve yönetiminde belli bir saydamlık hüküm sürse; devlet, sporun gelişmesini desteklemede yeri doldurulmaz bir rol oynasa da, etkinlikleri düzenleme ve kurallaştırmada, ulusal ve onların da üstünde uluslararası federasyonlar söz sahibidir; şu ya da bu sporun evrimine katılmaları yasaklanmış halk temsilcilerinin denetiminin dışında kalmaktadır çoğu şey. En temel bir hakkın, yani eleştiri hakkının saygı görmediği bir ortamda demokrasiden söz edilebilir mi?

Görünüş odur ki, hiçbir federal örgüt, amacı ne olursa olsun eleştiriyi hoş karşılamamaktadır. Öyle olunca da, kurum, simgesel niteliğini yitirmekte ve alabildiğine tutucu bir zemine kaymaktadır. Çağımızda sporun bütün çelişmesi de buradadır: Küçük bir grup insan, büyük yurttaş kitlelerini, spor zevkini tatmada kendilerini taklide çağırmakta, ama yerleşik kurum ve kurallara dokunmayı dışlanma tehdidiyle onlara yasaklamaktadır. Arada sırada bir "deli" çıksa da, onu yakalayıp tecrit etmek fazla güç olmamaktadır.

Nasıl çıkmalı bu kısırdöngüden, bu cangıldan?

CANGILDAN ÇIKMAK...

Doksanını aşmış olarak ölen –eski İngiliz başbakanlarından– Winston Churchill'e (1874-1965) sorarlar: "Bunca uzun yaşamanızın sırrı nedir?" Yanıtı ünlüdür: "Tek bir gün bile spor yapmayışım!" Onun latifeden hoşlandığı bilindiği için, kuşkusuz o anlamda anlaşılmalı söylediği. Ama, öyle de olsa sormadan edemeyiz kendimize: Bizim ekranlara taşınan, paranın çığrından çıkardığı, dopingle gerçekliğini yitirmiş, oyun alanları içinde ve dışında şiddet gösterilerine sahne olan toplumlarımızın uzun yaşaması, spor yarışmalarının sona erdirilmesine mi bağlı? O dev törenlerle açılıp kapanan yarışmalar gelecek için hâlâ bir yaşam vaat ediyor mu?[9]

XIX. yüzyılın sonlarında Batı toplumlarında, üretimciliğin ve alnında sosyal mücadeleler, Taylorizmin dizginleri, milliyetçiliğin ve emperyalizmin yükselişinin damgasını taşıyan sanayi kapitalizminin dev yayılışı ile beraber doğan modern spor, pek erkenden geçmişten kalan bütün oyun ve eğlencelerin yerine geçti; onların, eskinin sevecen ve cömert eğlence ve ilişkilerinin birer örneği olduklarını belirten tek bir iz bile yoktur bugün. Daha baştan başlayarak da, ideolojilerin çığırtkanı rolünü üstlendi ve öyle kaldı. Atletler, bedence ve ruhça, bir savaşa hazırlanır gibidirler ve o savaş da aslında bir ekonomik savaş-

9) Bütün bu sorulara –bizim de aşağıda tekrarladığımız– topluca bir yanıt için bkz. Christian de Brie, "Sortir de la jungle", *Manière de voir*, Mai 1996, sy. 30, s. 96-97.

tır. Hiyerarşilerin ve ulusal değerlerin yüceltildiği Baron de Coubertin'in döneminden, spor sanayisini de iş edinmiş çokuluslu şirketlerin dayattığı ticari rekabetin büyüleyici zaferine ulaşılmıştır; arada, faşist rejimlerin düzen ve ırka tapınan yılları ya da sosyalist ülkelerin kolektif disiplin ve başarı coşkusu yaşanmıştır.

Bugün, yarışmacı spor, dünyanın fethine çıkmış yeni efendiler sınıfının yönlendirdiği küreselleşme üstüne egemen söylemin temel maddesidir. Durup dinlenmeden tekrarlanan büyük spor ayinleri dünya çapındadır: Olimpiyat Oyunları, dünya futbol kupası şampiyonlukları, bisiklet ya da tenis turnuvaları, zamanımızda, yerkürenin beş kıtasında türüne göre milyonlar, yüz milyonlar, hatta milyarlarca insanın izlediği tek gösteriler olup çıkmışlardır. Kalabalıklar, yarışma düşüncesi ve sınırsız başarı tutkusuyla koşullandırılmıştır; yenen, onların gözünde üstündür, egemendir; zayıf, güçlüye tabidir; bireysel başarı önde gelir, o kadar ki ekip sporlarında bile kolektif eyleme karşın liderin rolü ayrıcalıklı görülür. Törenler basmakalıp olup çıkmıştır; arkalarında da özel kuruluşlar yer alır; kurallar ve adalet özeldir ve ortak hukukun ilkelerini çiğnemekte duraksamaz: FIFA futbolun, CIO da olimpiyatların dünya çapında hükümetleridirler.

Ne var ki, yarışma sporu, tapınakları, törenleri, ayinleri, ruhbanı, müminleri, engizisyonu ve kurbanlarıyla, küreselleşme dininin sadece imanı değil, dünya çapında kapitalizmin, yani evrensel metalaşmanın "ışıklı geleceği" üstüne açılmış bir vitrindir de. Multimedyanın dev şebekeleriyle bu kilise arasında çetin pazarlıklar olur ve bir avuç çokuluslu destekleyici de bölüşmeden pay alır.

Seul Olimpiyatları'nda 100 metre şampiyonu olup arkasından –dopinge başvurduğu için– bu unvandan yoksun bırakılan Kanadalı Ben Johnson'un menajerinin –göğsünü gere gere– yaptığı şu itirafı unutulmamıştır: "Onu, gram gram ürettim!" Amerikan basketbolunun kahramanı ve televizyonların dillerinden düşürmediği yaramaz çocuk Dennis Rodman'ın şu sözleri de belleklerdedir: "Artık bir atlet değilim, seyircilerin eğlendiricisi olup çıktım!" Ben Johnson'lar ve Dennis Rodman'lar, yüksek düzeyde spor üretiminin programlanmış geleceğinden başka nedirler aslında?

Böylece, sadece bir spor ve sporcu piyasası değil, bir "piyasa sporu" da var ve piyasanın yasalarının egemenliğindeki sosyal etkinlikleri kapsıyor. Bu sapmaya, ceplerine para girerken kurban da edilmiş kimi atletlerin direnişinden başka hiçbir sınır konmuş da değil. Geçmişin esir tacirlerinin bir benzeri olan günümüzün spor tacirlerini geriletecek olan, olsa olsa –kimi örneklerin gösterdiği gibi– kolektif eylemler olabilir. Çünkü, büyük medyanın dayattığı ticaret mantığına batıp boğulmuş uluslararası spor kuruluşlarına pek güvenilmemeli. Komiteleri, birlikleri ve federasyonları yöneten ağalar, satabilecekleri her şeyi satmışlardır. Uluslararası Olimpiyat Komitesi başkanlarından biri, "Sporun altın çağını yaşamaktayız," dese de, belleklerin hiç unutamadığı şeyler vardır: 1936 Berlin Olimpiyatları'nda madalya kazanan Alman sporcularının Nazi selamına söz konusu komite en ufak bir uyarıda bulunmamıştır ama, 1968 Meksika Olimpiyatları'nda, 200 metre şampiyonları olan Amerikalı siyahi Tommie Smith ile John Carlos, podyumda, Amerikan yönetiminin ezdiği Kara Güç'ün (*Black Power*) işareti olarak bilinen siyah eldivenli yumruklarını havaya kaldırdılar diye, fütursuz, olimpiyat madalyalarından yoksun kılınmışlardır. Tommie Smith, daha sonra, mesleğinin yarı yolda kesilip atılmış olmasından en ufak bir üzüntü duymadan, şöyle diyecektir: "Öyle yapmasaydım, içim içimi daha çok yiyecekti!"

Son olarak ne demeli?

Bedenleri ve kafaları ehlileştirmenin bir aracı olup çıkmış olan spor, yarın, milyonlarca insan için, kendilerine hoş vakit geçirttiğine bakmadan, pekâlâ yeni dünya düzenine direnişin ve arkasında gizlediği sosyal ilişkilerle sporu kanırta kanırta sömüren cangıldan çıkışın da bir aracı haline gelebilir...

IX

HOŞGÖRÜSÜZLÜĞÜN KAYNAKLARI

Bütün Avrupa, doğusunda olduğu gibi batısında da, farklı ölçülerde de olsa, yabancı düşmanı ve ırkçı düşünüş ve davranışlara bulaşmış haldedir; siyasal bunalımlar ve sosyal eşitsizlikler, bu kirliliği besliyor ve artırıyor. Amerika Birleşik Devletleri'nde, iki yüzyıllık köleliğin, bir yüzyıllık da sömürünün arkasından, geçen yüzyılda –60'lı yıllar boyunca– atılmış adımlara karşın, siyah insanın sırtındaki yük ezici olmakta devam ediyor. Güney Afrika'da, yeni rejim "siyah kapitalizm" yolunda bir şeyler yapmaya çalışsa da, yakın geçmişten kalma ırk ayrımcılığının (*apartheid*) temellerini kökünden söküp atabilmiş değil. İsrail, işgal ettiği topraklarda Filistin halkına baskıyı ve horlamayı sürdürüyor. Bir soykırımının başka kurbanları olan Çingeneler, bugün de ayrımcılıkla ve dışlanma ile yüz yüze. Piyasanın günümüz dünyasında daha da ağır basan yasası, sosyal ve ırkçı ayrımcılığı kendiliğinden örgütlüyor. Ama onun kadar korkunç olan bir şey de şu: Adaletsizlik sürdükçe; siyasal altüst oluşlarla ekonomik ve kültürel bunalımlar, gerilimleri ve korkuları daha da artırdıkça, akla karşı oluşun havarileri de, demokrasilerin uykuya çekildiği bir ortamda semirip ortaya dökülüyorlar.

Öte yandan, köktendinciliğin saldırısı, hızından kaybetse de bugün de sürüyor.

Konuların biraz daha ayrıntılarına girelim.

IRKÇILIK VE MASKELERİ

Irkçılık Batılı bir metadır:[1] Kapitalizmle ortaya çıkar; XIX. yüzyılın sonlarına doğru da, "beyaz renkte" emperyaliz-

1) Bkz. Albert Memmi, *Le Racisme,* Gallimard, Paris, 1982; Michel Wieviorka, *Le Racisme, une introduction,* La Découverte, Paris, 1998. Ayrıca, Philippe Videlier, "Noces perverses", *Manière de voir,* sy. 9, s. 16-18.

min "başka renkten" dünya halklarını boyunduruğa vurmasında gerekçelerden biri olur. Bir "üstün ırk" vardır, "uygarlık" onun şanındandır ve "aşağı ırktan" insanlara hükmetme hakkına sahiptir, denir. Bu bilim dışı, üstelik hayâsız görüş, XX. yüzyılda, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında ortaya çıkan derin bir iktisadi ve manevi bunalım ortamında, özellikle Almanya'da barbar bir rejimin ve onun "Führer"inin elinde, horlayıcı ve dışlayıcı mantığını son noktasına kadar götürür. Bu acı meyveyi en çok tadan da, Yahudiler olur; ve buradan kalkarak, yeni tipte totaliter bir rejim, yani faşizm, özgürlüğe ve eşitliğe düşman tavrını işçi sınıfına, onun ideolojisi olan sosyalizme, partisine, sendikal örgütlerine kadar yayar. Bir yerde asıl amaç da budur: Sosyalizme karşı kapitalizmin çıkarlarını diktatörlükle savunmak! Böylece faşizmde, işçi sınıfı düşmanlığıyla, demokrasi ve insanlık düşmanlığı iç içe geçer. Her şey, insanı da alçaltan, dehşet dolu kanlı bir rejimin aracılığıyla yürütülür.

O rejimle ilgili şu bir iki noktaya değinmekte yarar var.

İkinci Dünya Savaşı boyunca Yahudilerin uğradığı soykırım üstüne kapsamlı bir araştırma yapmış olan Alexandre Szombati, olan biteni bütün çıplaklığıyla ortaya koymuştur: Almanya'da ve Avusturya'da arşivlere inmiş, tanıkları dinlemiş, savaş suçlularının davalarına bakan yargıçları gidip ziyaret etmiştir. Özellikle, yüksek rütbeli Nazi sorumlularını ve toplama kamplarının cellatlarını gidip bulmuştur. Onlardan çoğu, her türlü görüşmeyi reddetmiş, ama başkaları konuşmayı kabul etmiştir. Karşılaştıkları dehşet önünde, yaşamlarını tehlikeye atarak, ama Alman halkının onuru için soykırıma katılmayı reddeden cesur insanlara da –Auschwitz'de bir hekim, bir polis– rastlamıştır. Bütün bunlara göre, gaz odalarının varlığını yadsımak, saptırmaktan başka bir şey değildir.

Onun kadar önemli olan, 80'li yıllarda Fransa'da görülen Barbie'nin davasıdır. Nazi dehşeti ve insan kişiliğinin yöntemli alçaltılışı üstüne bir tarih dersi olan bu dava, aynı zamanda, vaktiyle Amerikan demokrasisinin ve Latin Amerika'nın iğrenç diktatörlüklerinin hizmetine girmiş bir celladın dosyasını da gözler önüne açmıştır ki, pek önemlidir.

Ne var ki ırkçılık, öyle Nazi Almanya'sı ya da Güney Afrika *apartheid*'ı gibi, dünya çapında mahkûm edilmiş kimi re-

jimlerin ilan ettiği bir ideolojiden ibaret değildir.[2] Bir toplum, ırkı, milliyeti, kültürü, dini ya da sosyal durumu bakımından aşağıda gördüğü bireylerin ya da grupların dışlanmasını hoş karşıladığı ve doğru bulduğu anlarda da, faşizm, saklandığı köşesinden başını uzatır ve sürekli bir tehdit olmaya başlar.

Siyasal, kültürel ve ekonomik bunalımlar ve altüst oluşlar, toplumun yapısını ve değerler sistemini sarsıp bozduğunda, "günah keçisi" olarak gösterilecek birine karşı bir yabancı düşmanlığının gelişmesi; korku ve sürtüşmelerin çapıyla orantılı bir şiddette ırkçı depreşmelerin patlak vermesinin koşulları da pekişmiş demektir.

Buradan kalkarak denecektir ki, ırkçılık, hiçbir toplumun ayrıcalığı olmadığı gibi, hiçbir toplum da, ona karşı kesin olarak korunmuş değildir. İçinde yaşadığımız yıllarda bütün dünyada, özellikle de Avrupa'da, gitgide artan bir yoğunlukta, ırkçılık yeniden palazlanmıştır: Kişilere saldırıyor, canlara kıyıyor, yangınlar çıkarıyor, mezarlıkları, özellikle de Yahudi mezarlıklarını kırıp döküyor. Genel olarak, politik bakımdan cahil Neonazi grupların ve dazlak sürülerinin bir işi olarak görünse de, ulusal sınırları alabildiğine aşıyor ve bercketli bir zeminde boy atıp gelişiyor.

Nedir gördüğümüz faşist propaganda adına?

Yahudi soykırımını yadsıyanların dergi ve yayınları; Hitler rejiminin ve simgelerinin savunulması; üzerinde, "Toplumu bütün asalaklardan temizleyiniz" ya da "Treblinka oynayınız" yazılı video oyunları, "Yahudiler ve Araplar fırına" biçeminde duvar yazıları gözlere çarpmakta ve dolaşıp durmaktadır. Siyasal partiler, özellikle Fransa'da Ulusal Cephe, "Göçmenler, güvensizlik, çocuk suçluluğu, işsizlik" gibi kavramları acayip biçimde birbirine katarak sömürüyor; medya, bunları alıp kurnazca tekrarlayıp yayıyor ve polisle adalet mekanizması üzerinde de yankılar uyandırabiliyor. Avrupa Parlamentosu Araştırma Komisyonu'nun ırkçılık ve yabancı düşmanlığı üstüne –1990 Temmuz tarihli– bir raporu, tehdidin çapı ve çeşitliğini pek güzel ortaya koymaktadır.

---

2) Bkz. Christian de Bric, "Commune responsabilité", *Manière de voir*, sy. 9, s. 96-97.

Hatırlatmaya gerek yok: Avrupa, bütün öteki kıtaları sömürge boyunduruğuna vurduktan, milyonlarca Afrikalı siyahiyi köleleştirip ticaret metaı haline getirdikten, Kuzey Amerika ile Karayibler'deki yerlileri yok ettikten, Latin Amerika'daki yerlilere karşı bugün bile süren bir ırk ayrımcılığı dayattıktan sonra, yakın geçmişinde, Yahudi düşmanlığının henüz yok olmamış kalıntıları ve "beyaz ırk"ın egemenliği saplantısının ağırlığını taşıyor; Nazi canavarını da bütün bunlarla besledi bağrında ve bu politikasını –örneğin Almanya'da– yabancı düşmanlığı kılığıyla bugün de sürdürüyor.

Ne var ki, Avrupa, sonu gelmez göçlerin ve halkların birbirine karışmasının da yurdudur; eşitlik, özgürlük ve kardeşlik adına evrensel ilkeler, işte böyle bir ortamda doğdu ve gelişti. Kendisini oluşturan ulus-devletlerin zayıflayışına ve Doğu'da sosyalist blokun çöküşüne bakıp bir kimlik aranışına giren; alabildiğine eşitsiz ve dışlamalara götüren bir ekonomik, teknolojik ve kültürel kalkınma biçimini uygulayan, rekabeti ve bireyciliği göklere çıkaran; geleneksel, ailevi, yerel, mesleksel, sendikal, manevi dayanışma biçimlerini yıkan Avrupa, yabancı düşmanlığının, Yahudi aleyhtarlığının ve ırkçılığın yükselen dalgasını dizginleyemez durumda ve bütün bunlar bir gün onu alt etme tehlikesini taşıyor.

Sağır ve bulanık korkularla besleniyor Avrupa. Batılı toplumların evrimini anonim ve tasarısız bir yöne doğrultup, iktidarı da gitgide dar ve sorumsuz bir iktisadi ve mali azınlığın elinde toplamaya götüren bu korkudur; öte yandan bu evrime, yaşam biçimlerinde, kitle kültüründe, piyasalarda ve üretim tekniklerindeki küreselleşme damgasını vururken, bilimsel ve ekolojik tehlikeler de kendisini dayatıyor. Yine bu korkudur ki, Kuzey'le Güney arasında, zengin bir azınlıkla yoksullar yığını arasında demografik ve ekonomik bir uçuruma yol açarken göçmen kitlelerin dışlanması eğilimini de besliyor.

Avrupa Topluluğu, yuvarlak hesap, 320 milyon sakinine karşılık 13 milyon göçmeni barındırıyor. Son onlu yıllarda, el emeği ihtiyacını karşılamak ve ulusal nüfus artışlarındaki zayıflığa geçici bir çözüm getirmek amacıyla, kabul edebileceğinden çok emekçi getirmiştir dışardan. Bütün bu insanların hepsi hem proleter hem de yabancı olmanın korkunç çetinliğini yenmek zorunda bırakılmışlardır. Demokratik idealin önerdi-

ği eşitlikten alabildiğine uzak bir durumdur bu. Alabildiğine zahmetli işlere koşulan, en düşük düzeyde nitelikler taşıyan, emeğinin karşılığı pek yetersiz ödenen, yaşam düzeyi, konutu, eğitimi ve kültürü istenir çapta olmayan; gurbet yaşamının bir özelliği olarak çevreden soyutlanmış, bağımlı ve geçicilik duygusu içinde yaşayan; asıl yurttaşlara ayrılmış hak ve özgürlüklerin çoğundan yoksun; kuşkucu bir polis ve idare rejiminin sürekli denetimi altında ve işsizlik ile güvensizliğin ilk çarptığı kurbanlar arasında sıralanan bu insanlar, içinde yaşadıkları toplumda erimiş haldedirler ve bizzat tadamadıkları eşitlik ve yükselmenin susuzluğunu Avrupa'da doğmuş çocuklarına aktarmaktan başka bir şey yapamazlar. Avrupa, bu insanları kendi içine katıp bütünleştirmeye sırtını çevirirse; onları hukuksal ve fiili ayrımcılıklarla dışlamayı sürdürür ve yabancı düşmanı söylemlerin önüne fırlatıp atarsa, kendi evrensel değerlerini yadsımış olmaz mı?

Avrupa Topluluğu'nda yaşayan göçmenlerin pek büyük çoğunluğu, Akdeniz havzasının çocuklarıdırlar: İspanyalı, İtalyalı, Yugoslavyalı, Yunanistanlı, Türkiyeli, Magriplidirler. Bugün Kuzey'de gelişmiş ülkelerin, Güney'de ise Üçüncü Dünyalıların kuşattığı Akdeniz, bu Avrupa, Afrika ve Asya'nın ortak denizi, ya zenginlerle yoksulların geçmiş yüzyıllardaki çatışmalarının yeniden merkezi olacak, ya da beşiklik ettiği uygarlıkların ortak hazinesinden, yeni bir kültürün ve ortaklaşa daha adil, daha az yıkıcı bir kalkınma biçiminin öğelerini çekip çıkaracak; bu öğeler olmazsa, ırkçılık, çok geçmeden, bu kez maskelerini atmış olarak dolaşabilir aramızda.

Konuyu bağlarken, şunun altını bir kez daha çizmeli: Sorun, günümüzde olup bitenle, geçmişteki bir cehennem arasında bir benzerlik olup olmadığını sürgit aramak değildir. Akan zaman içinde, ifrit, bir başka çehre ve kılıkta karşımıza çıkabilir. Albert Camus'nün (1913-1960) *Veba*'sındaki hatırlatma hiç unutulmamalıdır: Vebanın mikrobu ne ölür ne de kaybolur; mutlu kentleri altüst edeceği saati sabırsızlıkla bekler o.

Tehlikeye karşı tavrın kararlılığı pek önemlidir.

Akla gelebilecek yığınla örnek arasında, büyük Alman yazarı Thomas Mann'ın (1875-1955), 1937'de, Avrupa'daki uyuşukluğa karşı yayınladığı ünlü *Avrupa'ya Uyarı*'sında söyledik-

leri hep hatırlanmalıdır: Büyük yazar, yaşadığı dönemde akla karşı girişilmiş saldırılar önünde insanları uyanık olmaya yönlendirirken, demokrasiyi de, her türlü ödünden uzak biçimde tam bir seferberliğe çağırıyordu. Militan bir hümanizma, giderek militan bir demokrasi adına, şunları söylüyordu: "Özgürlük, hoşgörü ve akılla deneyin, kendilerini, hayâsız bağnazlığın sömürmesine terk etme hakları yoktur." Şöyle bağlıyordu sözlerini: "Avrupa konuya böyle bakmazsa yıkılacaktır ve bize de, zamanın ve mekânın dışında bir sığınak aramak kalacak!"

Peki dinci bağnazlık söz konusu oldukta ne olacaktır?

Önce, dinlerin günümüzdeki tablosu üstüne birkaç şey söyleyelim.(3)

DİNLERİN JEOPOLİTİĞİ

1999'da dünyayı yasa boğan belli başlı dört uyuşmazlığın dördü de, şu ya da bu ölçüde dinsel kökenlidir: Kosova (Ortodokslar/Müslümanlar), Keşmir (Müslümanlar/Hindular), Doğu Timor (Müslümanlar/Katolikler) ve Çeçenistan (Ortodokslar/Müslümanlar). Durup durup patlayan ve bin yılın sonunun bir özelliği olan öteki uyuşmazlıklar da öyledir: Ortadoğu'da (Yahudiler/Müslümanlar), Balkanlar'da (Ortodokslar/Katolikler/Müslümanlar), Kuzey İrlanda'da (Protestanlar/Katolikler), Afganistan'da (İslam köktendincileri/Şiiler ve ılımlı Müslümanlar), Güney Sudan'da (Müslümanlar/Hıristiyanlar), Cezayir'de (İslam köktendincileri/ılımlı ya da laik Müslümanlar), Kıbrıs'ta (Müslümanlar/Ortodokslar), Yukarı Karabağ'da (Hıristiyanlar/Müslümanlar), Tibet'te (Tanrıtanımazlar/Budistler) vb.

Küreselleşmenin modernleştirmeci gücü ve dünyada çoğu toplumu kültürel olarak birörnekleştirme tasarısı, neredeyse her yanda, özellikle dinsel öğretiler çevresinde kimlik bakımından içe kapanışlara yol açıyor. Öte yandan, 1989-1991'de, büyük ideolojik çatışmanın –liberalizm/sosyalizm–

3) Bkz. Ignacio Ramonet, "Géopolitique des religions", *Manière de voir*, Novembre / Decembre 1999, sy. 48, s. 6-7. Daha da genel olarak, Jean-Claude Guillebaud, *La Refondation du monde*, Seuil, Paris, 1999; Julien Bauer, *Politique et religion*, PUF, coll. "Que sais-je?", Paris, 1999.

iki yüzyıla damgasını vurmasının arkasından sona erişi ve özellikle, kapitalizm/komünizm uyuşmazlığının yayılışına dünya çapında tanıklık etmiş olan Soğuk Savaş'ın bitişi, siyasal ve sosyal kimlikleri bunalıma sürükledi. Bunun gibi, aynı çatışma, her yanda, dinsel ve etnik kimliklerin yeniden doğmasını da etkiledi.

Ancak, büyük dinlerin yeni saldırısının güncel nedenleri ne olursa olsun, şunu da unutmamalı: Söz konusu dinler –Hinduizm, Budizm, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam– binlerce yıllık deneyimlerinin sonucu olarak, dev fikri yapılarıyla, her bireye bir yaşam felsefesi önerme gücüne de sahipler; insanların manevi özlemlerine, yüce değerlere inanma zorunluluğuna, korku, acı ve ölüm karşısındaki temel kaygılarına yanıt veriyorlar; doğruyu, güzeli, iyiyi, adil olanı söylüyorlar ve böylece, insana, dünyayı yorumlamada bir anahtar, bir ahlak sağlıyorlar.

Batı'da modernitenin kuruluşunda, şu altı değer bir temel rol oynuyor: Eşitlik, ilerleme, evrensellik, özgürlük, demokrasi ve akıl. Jean-Claude Guillebaud, bu değerlerin tek tanrılı dinlerle ilişkisini şu sözleriyle pek güzel koymuştur ortaya: "Dünyayı değiştiren modern düşünceler, zaman-hukuk ve ilerleme kavramı, köklerini, ilke olarak kurtuluş dinlerinde buluyorlar."

Dinler, son onlu yıllar boyunca, özellikle de nüfus değişiklikleri nedeniyle, pek büyük coğrafi evrimler geçirdiler. Hıristiyanlık, şu üç büyük akımıyla, yani Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlıkla, dünyanın başta gelen dini durumundadır; 1,7 milyara varan inananı vardır, Latin Amerika ile Afrika'da da güçlü bir nüfus artışına sahiptir. Hıristiyanlık, kimi yazarlara "Tanrı adres değiştirdi" dedirtecek biçimde –göz alıcı– bir yayılışa tanık oldu: 1939'da, üç büyük Katolik ülke, Fransa, İtalya ve Almanya idi; bugün Brezilya, Meksika ve Filipinler'dir. Dünyanın ikinci Protestan ülkesi –birincisi Birleşik Devletler'dir– artık Almanya ve İngiltere ile eşit düzeyde, Nijerya'dır. Ve Anglikanların çoğunluğu da, Afrika, Amerika ve Okyanusya'nın siyahileridir.

Dünyanın ikinci dini, bütün mezhep ve eğilimleri ve 1,1 milyar mümini ile İslamdır. Bu din, gitgide daha az Arap ve

Ortadoğuludur; nitekim, dünyanın en önde gelen dört Müslüman ülkesi, Endonezya, Pakistan, Bangladeş ve Hindistan'dır.

Dünya çapında üçüncü din Hinduizmdir; yandaşı 800 milyon insanın yüzde 95'i Hindistan'da yaşar.

Budizm, çeşitli dallarıyla, dünyanın dördüncü dinidir; 350 milyon inananından yüzde 98'i Asya'da yaşar.

Yeryüzünde dinlerin etkisi, inananlarının sayısı ile ölçülmüyor. Böylece, müminlerinin sayısı 14 milyon dolayında olan Musevilik bir yüz yıl önce ne kadar idiyse bugün de öyledir; ama XX. yüzyıla da derinden derine damgasını vurmuştur; bu etki, (18 milyonluk) Sih'lerin, (10 milyonluk) Mormon'ların, (6 milyonluk) Yehova Tanıkları'nın ya da (6 milyonluk) Bahai'lerin etkisinden çok daha fazladır.

Son olarak, gitgide genişleyen yeni bir olgu yeni dinler ya da mezheplerdir ki, durmadan ilerliyorlar; nitekim, arkalarından gidenlerin sayısı, Batı'da 150 milyonu aşmıştır. Özellikleri de, akıl ötesi düşünce biçimlerine başvurmaları ve boşinançlar ve batınîlikle kucaklaşmaya her an hazır bulunmalarıdır.

Manevi aranış insanda hoş karşılanan bir davranıştır; aranan da, yaşamın anlamıdır, insanlıktır ve varlığı bütünlüğüne kavramaktır. Günümüzde ılımlılaşmış, bağnazlıklarından alabildiğine uzaklaşmış ve dünya çapında bir tasarıya duyarlı hale gelmiş büyük dinler, söz konusu aranışa yanıt vermesini biliyorlar. Ne var ki, bağırlarında kimi eğilimler, dürüstlük, adalet, dayanışma gibi büyük dinlerin zaten taşıdıkları değerlerin altını özellikle çiziyorlar; ve bu değerleri, dünyamızı sarmış çürümenin, adaletsizliğin, gözleri tırmalayan eşitsizliklerin, ahlaksızlığın, inançsızlığın karşısına dikiyorlar. En başta istedikleri de, dinlerin doğuş yıllarındaki değerlere dönüştür. XV. yüzyılda Floransa'da Savonarola'nın (1452-1498) yaptığı gibi dinsel ve ahlaki bir söyleme başvursalar da, istemleri, her şeyden önce sosyal ve siyasaldır.

Böylece dünyada, tutucu ya da "devrimci" eğilimde çeşitli köktendincilikler açılıp serpilmiştir: Suudi Arabistan'da (Sünni), İran'da (Şii), Afganistan'da (Sünni) ve Cezayir'de (Sünni) İslamcı; Hindistan'da aşırı Hinduist; İsrail'de (siyah giysililer) aşırı yobaz; Katolik dünya ile Protestan dünyada farklı Hıristiyan kimliklere bürünmüşlerdir.

Çoğu ülkede, aklını ilk yüzyıllara takmış bu köktendinciliğe dönüşe, belli bir siyasal hareketlilik ve gerektiğinde silah ve şiddete de yer veren bir iktidarı ele geçirme tutkusu da eşlik etmektedir. Hemen hemen her yanda, bir dinsel dogmatizm dolaşmakta ve bağnazlıkları beslemekte; ve kimi ülkeleri, vaktiyle Avrupa'da, Katoliklerle Protestanları bir şiddet ve kan denizi içinde çırpındıran Otuz Yıl Savaşları'nda olduğu gibi, bir dehşet sarmalına sokmaktadır. Balkanlar'da yakın yıllarda olanlar, bundan başka bir şey midir ki?

Ekonomik küreselleşmeden kaygıya düşen ve onu bir tehdit olarak hisseden yığınla insan dinsel bir söyleme kaçışta buluyorlar kurtuluşu. Kimileri de, uyuşturucunun, alkolün sahte cennetlerine çeviriyorlar yüzlerini ya da boşinançlarla gizemci uğraşlara gelip kapılanıyorlar. Avrupa'da, her yıl 40 milyondan fazla insan falcılara, yalvaçlara, üfürükçülere başvuruyor; her iki kişiden biri, olağanüstü olaylara duyarlı olduğunu söylemektedir. Yüzyılımıza girerken, dinsel-gizemsel mezhep ve tarikatların arkasından gidenlerin sayısı bir 300.000'i aşmıştır.

Gerçekten Avrupa'da, son yirmi beş yıl boyunca, iktisadi durum bozuldukça ve dışlananların sayısı arttıkça, modern mezhep ve tarikatlar, yeni boşinançlar da haşerat gibi çoğalmıştır. Tekniğin ele geçirdiği alanla geleneksel dinlerin kaybettiği alan arasındaki boşluğu yeni inançlar ya da arkaik dinsel biçimler doldurmuştur. Çetin zamanların gelip çatmasıyla, insanlar umutlarını Tanrı'ya bağlamakta, dahası –kelimenin gerçek anlamıyla– mucizelere inanmaktadırlar: Fransa'da 1 Ekim 1986'da yapılmış bir yoklamaya göre, Fransızların yüzde 46'sı mucizelere inanır haldedirler.

Öte yandan, yazgı ve gelecekle ilgili ilkçağların eski mitoslarına daha da kuvvetle sarılıyor insanlar; Kaldelilerden bir üç bin yıl sonra, "bütün evreni şaşmaz bir kararlılıkla yönlendiren" yıldızların gücüne bel bağlıyorlar. Yeni zamanların çetinlikleri karşısında sinip kalmış yurttaşlar, bilimsel anlayışla uyuşmaz olduğunu bildikleri halde, bu tür inançlara gelip kapılanabiliyorlar. Böylece, açıkça itiraf etmeseler de, onların doğrudan kaygılarına (işsizlik, AIDS, kirlenmiş kan, "deli dana", genetiği değiştirilmiş organizma, kanser, yalnızlık, güvensizlik vb.) her zaman yanıt vermeyen teknolojik-bilimsel akliliğin öl-

çütlerine karşı çıkıyorlar. Yeni liberalizmin etkisindeki toplumlarda yükseltilen "En iyi olan kazanır" sloganına kapılıp, herkes, kendi nesnel ve sosyal koşullarının ötesinde, bir kazananın da bulunabileceği düşüncesiyle denemeye girişiyor. Baht oyunlarına merakın altında bu var. Böylece, rastlantı kutsalın yerine geçiyor; hem büyüleyici hem de dehşete düşürücüdür o. Buradan kalkarak, geleceğin belirsizliği ve olayların kudurganlığı, yeni sihirbaz, falcı ve gaipten haber veren kuşakları işbaşına çağırıyor. Batıniliğin gitgide revaç bulmasının; yıldız falı merakının insanları sarmasının; astroloji dergilerinin satışlarının alabildiğine artmasının, insanlar koyun olmadıklarına göre, ekonomik ve sosyal çetinliklere bağlı olarak bir nedeni olsa gerek değil mi?

Michel Foucault (1926-1984), Collège de France'taki derslerinde, gerçeğin, sanılanın aksine mutlak, durağan, tekanlamlı olmadığını durup durup tekrarlar, şöyle dermiş: "Gerçeğin bir tarihi vardır ki, Batı'da iki döneme ayrılır: Yıldırım –gerçek çağı ile gök– gerçek çağı." Yıldırım-gerçek çağı, belli bir tarihte, belli bir yerde ve Tanrıların seçtikleri bir kişice açıklanmıştır. Bu kişiler, örneğin Delphoi'deki rahip, Ortadoğu'nun peygamberleri, ya da günümüzde dogmatik diliyle papadır. Buna karşılık gök-gerçek, herkes için, her zaman ve her yerde geçerlidir: Kopernik'in, Newton'un ve Einstein'ın söylediğidir o.

Birinci çağ, binlerce yıl sürdü; vahyedilmiş gerçeğin tutkusu, yığınla yandaş kuşaklara yol açarken sapkın denilenlerin de başına felaketler yağdırdı, engizisyonlar kurdurup ateş yığınları üstüne çıkardı insanları. İkinci çağ, en geç XVIII. yüzyılda başlayan bilimsel akıl üstüne kurulu çağdır; ama onun da "büyük rahipler"i vardır. Ne var ki, Michel Foucault, bir gün, o "büyük rahipler"in de, geçmiş karanlık çağlardaki insanların kanıtlarından pek az farklı kanıtlara başvurarak kendi görüşlerini ve ayrıcalıklarını savunabilecekleri olasılığını bir yana atmıyordu...

Bir başka konuya, milliyetçilik ve köktendincilik konusuna geçebiliriz.

MİLLİYETÇİLİKLER VE KÖKTENDİNCİLİKLER

Dışlayıcı milliyetçiliklerin ve köktendinciliklerin doğuşu, sadece toplumların iç dönüşümlerinin bir ürünü değildir; dizginsiz küreselleşmenin de bir sonucudur o. Her ikisi de, olan bitene bir tepki olarak, kendi köhnemiş düzenini dayatmak istiyor.(4)

Nasıl?

Önce bir saptama: Teknolojik dönüşümler ve değerlerin üretilmesinde emeğin rolünün uğradığı değişiklikler, piyasa sistemine bir seçeneğin yokluğunda oluşuyor. Oysa toplumun örgütlenişinde demokratik tasarıyla atbaşı gider görünen bu küreselleşmiş kapitalizm, gerçekte, toplumlar karşısında piyasanın bir özerkliğini dile getiriyor özellikle. Bu sistem karşısında güçsüzlük, aydınların o sisteme uyarlanmak için çılgınca koşusu, jandarma rolünün artık uluslararası mali örgütlere (Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası vb.) devredilmesi, ulus-devletlerin saygınlığını yok ederken bütün sosyal grupların da çözülüp parçalanmasına varıyor. Böylece, dünya çapında korkunç bir makine, serbest bir haldedir: Piyasanın "görünmez eli"dir bu! Adam Smith'in sihirli formülü, çehresini hiçbir zaman bu kadar şeytanca belli etmedi: Bütünüyle denetimden sıyrılmış bir ekonomik sistem, onu yaratanları da ezip öğütmekle tehdit ediyor. Ne var ki, ulus-devlet şiddetle saldırıya uğrarken, ulusal sorun da gelip gündeme giriyor; sosyal grupların çözülüp dağılması, sosyal bütünleşme sorununa yol açıyor; aidiyet kültürlerinin iğdiş edilmesi, bireylerin kimliği üstüne sorgulamaları da beraberinde getiriyor; davranışların dünyasallaşması, ahlaksal kaygıyı, kutsallık ihtiyacını ve dine çağrıyı da harekete geçiriyor. Böylece, mekanizma alabildiğine çelişmelidir: Birleştirirken bölüyor; bütünleştirirken dışlıyor; kutsallıktan sıyırırken yeniden dinselleştiriyor ve küreselleştirirken tekrar millileştiriyor...

Dünya çapındaki sistemin kültürel köklerden kopmaya, kimlikten soyutlanmaya, sosyal iğretiliğe yol açtığı fikri kabul edilirse, dışlayıcı milliyetçiliklerle köktendincilikleri bu süre-

4) Özellikle bkz. Sami Nair, "Nationalismes et intégrismes," *Manière de voir*, Novembre 1995, sy. 28, s. 64-67.

ce karşı birer tepki olarak karşılamak mümkün. Ne var ki, burada söz konusu olan, sadece bir tepki sorunu değil. Bir yaşam sorunu bu ve zamansal bir nitelik taşıyor. İster Avrupa'nın dışlayıcı milliyetçiliklerinde, ister İslam köktendinciliklerinde olsun, saplantılar aynıdır: Ailelerin çözülmesi, dayanışmaların parçalanması ile temel sosyal bağlar yok olmuştur; gelecek tehdit edicidir; mesleki kimlik gücünü yitirmiş, eski değerler çaptan düşmüştür; yaşamın çılgınca hız kazandığı bir ortamda, kişi, kendi dünyasında merkez olmaktan çıkmış, aşağıya, yabancının, göçmenin, "kalifiye olmayanın" durumuna düşme tehlikesiyle yüz yüzedir. Göçmeni bir yurtsuz, bir göçebe, ulusal kimlik için potansiyel bir tehlike olarak gösteren söylem güçlendikçe, bu "öteki" imgesi daha da kaygılandırıcı olup çıkar.

Artık gitgide daha çoğalan kalabalıklar, bu kültürel, kimliksel ve sosyal çarpmalara uğrar haldedirler. Avrupa'da olduğu kadar Müslüman dünyada da, birbirinden pek farklı tarihsel-ulusal durumlara baş eğer olsalar da, bu dünya çapındaki sürecin etkisiyle hareketlenişler oluyor. Dışlayıcı milliyetçilikler laiktir, azınlık durumundadır ve güçlü demokratik sistemlerce bastırılıp engellenmişlerdir; köktendinciler ise, adı üstünde dinci, sözde çoğunluk halinde ve bastırıcı sistemler içinde kanlı mücadelelere vermişlerdir kendilerini. Ancak, çarpıcı olan, her ikisini de hareketlendiren temalardaki benzerliktir: Şu farkla ki, göçmen imgesinin yerini Müslüman ülkelerde, egemen dünya sistemi ile bütünleşmiş laik bir sosyal tip alır; ne var ki, o da Doğu ile Batı arasında sürekli sallanır durur. İngiltere'de, Belçika'da, Almanya'da, İtalya'da, aşırı sağ'ın kimlik söylemi ise ortaktır: Ulusal ya da bölgesel kimliği savunma, yabancı göçmene karşı mücadele; ırkların, dinlerin, örf ve âdetlerin birbirine "karışma"sı korku ve saplantısı. Fransız aşırı sağ'ı ile Müslüman köktendinciliği arasındaki bir karşılaştırma ise, pek çarpıcı ortaklıkları ortaya koyuyor.

Öte yandan, bütün Müslüman Arap ülkelerinde, az çok farklılıklarla benzer bir durum vardır: Yüzünü Batı'ya çevirmiş olanlar da dahil, bütün bir modernleşme süreci başarısızlık olarak algılanır. Gerici köktenciliğin söylemlerinden çoğu, burada da alınıp tekrarlanır: Dış düşman (Batı); tehdit edilen ülke

(Dâr-ül Harb karşısında Dâr-ül İslam); erkek egemenliğine dayalı ayrımcılık (eve kapatılmış ve erkeklerden ayrılmış kadın). Bu söylem, çözülmemiş bir dizi sorunu yansıtıyor.

Önce, felsefi-kültürel sorun: Egemen Batılaşma süreci kendine özgü kültürel kimliklere neredeyse folklorik bir yer veriyor. Oysa İslam, öteki kültürler gibi yaşanan bir şey değil; bu bir din ve uygarlık, bir "kültürler kültürü" deyim yerindeyse. Bunun sonucu şu ki, kitlesel Batılılaşma hareketine büyük bir direniş oluşuyor. Aydınlar bile bu kör kayaya çarpıp parçalanıyorlar. Bu aydınlar, liberal, Jakoben ya da Marksist olsunlar, Batı örfüne büyük bir coşkuyla girmiş ve onun ülkelerinin koşullarına uyarlanmasını istemişlerdir. Ne var ki, kültürel, teknik ve siyasal model ve kurumların sıradan mekanik bir aktarılışı söz konusuymuş gibi, pek yüzeysel bir biçimde sürdürmüşlerdir bu çabayı. Sonuç da şudur: Onların hazırladıkları temsili kültürel sistemin söz konusu toplumların derin ihtiyaçlarına baştan aşağıya uymaz olduğu ortaya çıkmıştır. Kısacası, Batılılaşmış aydınlar, halkın arandığı imgeye yanıt veremez haldedir. Toplumların Batılılaşması, yani uluslararası mübadele sisteminin içine girme, sosyal pratiklerin dünyasallaşması, devlete verilmiş cismani rol, cemaat dayanışması karşısında bireyin doğuşu, kadınların yeni rolü, bütün bunlar, aydınlarca ne açıkça anlatıldı ne de kültürel bakımdan üstlenildi; dahası, geniş halk tabakaları, bu sürecin dışında tutuldu. Böylece, temel kimliklere dönüş, kutsala yeniden sahip çıkma, dışlanmış yığınların asıl aradıkları şeyler oldu; aydınlarsa, bütün bunları ilerlemeden bir sapma ve uygarlaşmada bir bunalım olarak algıladı.

İşte buradadır çelişme!

Oysa köktendincilik, halkın arandığı imgenin tam bir temsilcisi olarak ortaya çıkıyor; kendi kendisiyle tutarlıdır ve moderniteye karşı gelenekten yana koyuyor tavrını. İslam uygarlığının dünyadaki anlamı, rolü ve yeri sorununa da, yüzeysel olarak Batılılaşmış aydınların bozgunundan yararlanarak, bütünlüğüne bir yanıt, baştan aşağıya din üstüne kurulu bir toplum anlayışı getirip koyuyor. Teknolojik zamana tanrısal bir boyut ekliyor; sosyal biçimlerde –genel metalaşmaya bağlı– uçup gitmeye karşı da, silinmez temel bir çağı karşı çıkarıyor.

İkinci olarak, bir siyasal sorun vardır: Köktendincilik, her türlü zorbalık ya da gasbın dışında, bizzat Müslüman Arap devletinin kendi kuruluş mantığından alıyor meşruluğunu. Köktendinciliğin devleti İslamlaştırma isteği, İslamın devletçe devletleştirilmesinin öteki yüzünden başka bir şey değil. Irak, Suriye ve Lübnan dışında, bütün Müslüman Arap devletleri, İslam dinini, uygulamada meşru ideolojileri yapmışlardır. İktidar, ne denirse densin, aynı zamanda dinin tekeli iddiasındadır.

Oysa köktendincilik, manikeen dogmatizmiyle, devlete, şu sıradan ama korkunç soruyu sorar: Devlette meşruluğun kaynağı nedir? O kaynak Kuran'sa, devlet, onu doğru ve bütün olarak uygulamamakla özünü değiştirip saptırıyor. Eğer Kuran değilse, dinin anayasanın temeli olduğunu iddia etmek neden? Bu mantıktan hareket edildiğinde denecektir ki, devlet, kutsal metnin üstüne anlamsız biçimde kapanırken, köktendincilere karşı baskıya da girişerek elini kana boyuyor.

Uygulamada olan şu ki, devlet, İslamlığının güvencesini her alanda verir durumda: Fas'ta, Cezayir'de, Mısır'da, haydi haydi Suudi Arabistan'da, pozitif hukuk, kültürel politika, eğitim, siyasal kurumlar, anayasa gibi, İslam hukukuyla alabildiğine donanmış halde (İslam devlet dinidir ve cumhurbaşkanı da Müslüman olmalıdır); son olarak, kadının ahval-i şahsiyesi din hukukuyla damgalıdır. Her yanda bir Aile Yasası, kadını boşamayı, çok karılılığı, mirasın bölüşülmesinde kızların eşitsizliğini düzenler vb.

Dinsel yasaya uymada böylesine hızlı bir koşu başladığında, son durak, devletin köktendinciliği meşrulaştırmasıdır. Ekonomi gibi manevi yanı alabildiğine az bir alanda bile boyun eğip teslim olur: Örneğin Mısır'da, özel İslam bankaları ağı pek güçlüdür. Faysal Bankası kuşkusuz başta gelir. Böylece, kamusal sisteme karşı rekabet alabildiğinedir. Ne yapar devlet? Kamusal banka düzenini sistemli olarak İslamlaştıran mali ve ticari reformlar!

Özetle, devletle İslamcı hareket arasındaki bu ihtilaflı rekabet, toplumun derinliğine İslamlaştırılmasına götürüyor hep. O yüzdendir ki İslam, devletçi ya da –dinsel muhalefet olarak devletçe meşruluğu kabul edilmiş– köktendinci biçimi altında olsun toplum düzenini sağlamlaştırıp pekiştirebilecek

tek ideoloji olarak görülüyor. Köktendincinin, bir noktadan sonra iktidara bir bütün olarak adaylığını koyması buradan geliyor.

Son olarak, sosyolojik bir sorun vardır: Örgütlü bir siyasal hareket olarak köktendincilik, Avrupa'da köktendinci grupların ve aşırı sağ'dan grupçukların bulunması gibi, Müslüman Arap toplumlarında uzun süreden beri var. Ne var ki, bu İslamcı köktendincilik, İslam toplumlarında pek azınlıkta bir tür dinsel faşizmden başka bir şey değildi. Onun, çoğunluğu oluşturmasa da, bir kitle hareketi boyutlarını alması, en azından halkın büyük bir bölümünün hiddetini temsil eder hale gelmesi, birçok etkenlerin sonucudur. Özellikle toplumun bu ikili yapısıdır ki, bir yanda irin dolu bir odağa yol açarken orada örgütlü siyasal bir hareket olarak köktendinciliği de palazlandırıyor. Öte yandan, bu ikili yapı, sadece gecekondulu köylülerin, kadınların, gençlerin dışlanmasına götürmekle kalmıyor; sosyal hareketliliğin tıkanıp donmasına ve orta tabakaların çözülmesine yol açıyor. Köktendinciliğin başarısının kaynağında bu var. Bu tabakaların önemli parçaları –sosyal bakımdan çaptan düşmüş üçüncü sektör, üniversiteliler, teknisyenler, bilim adamları– arasındaki birleşip bağlaşma; geleneksel küçük burjuvazinin (esnaf, dükkân sahipleri) gecekondu halkıyla, kökünden kopmuş köylüler, mesleki istikrarı tehdit altındaki emekçiler arasındaki yakınlaşma; işte bütün bunlardır ki, toplumda o zamana değin bir azınlığın elindeki eleştiriyi güçlü bir kolektif hareket ve seferberliğe dönüştürür. Devlet, sağlık, eğitim, sosyal yardım, kamu girişimleri bütçelerini mi azaltıyor? Köktendincilik, Allah adına, gezgin hastaneler kuracak, üniversite öğrencilerine yardım edecek, sadaka usulünü uygulayacak, sosyal dayanışma ağları geliştirecektir. Çaresiz birey karşısında dayanışmayı, bölünmüş toplum karşısında cemaati, baskıcı ve çürümüşlük içindeki devlet karşısında kutsal yasayı temsil edecektir. Ve gücünü de, halkın kesimleri arasından devşirip toplayacaktır.

Ne yapmalı?

Dışlayıcı milliyetçiliklerle totaliter köktendinciliklerin doğuşunun arkasında, sıradan bir siyasal durum sorunundan çok daha fazla bir şey vardır. Her yerde etkisini gösteren ve

çıplak gözle de görülen sosyal yırtılış ve parçalanmadır söz konusu olan da; ve yeni dünya düzeni bunu taşıyıp yayıyor. Dışlayıcı milliyetçiliklerle, köktendinciliklerin yanıtının barbar ve totaliter olduğunda kuşku yok. Öyle olduğu için de, alabildiğine sertlik ve kesinlikle mücadele etmeli onlarla. Ancak, bu savaş, özgürlük, eşitlik ve dayanışma değerleri adına örgütlenip yürütülürse kazanma şansı vardır; bir başka deyişle, bugün artık sadece faiz hadlerine tapan ve toplumları da içinden çürütüp yıkmaya yönelmiş, bu nitelikleriyle bir başka barbar çehre taşıyan yeni dünya düzenine karşı –Sami Nair'in deyişiyle– "amansız bir radikal eleştiri"nin aydınlığında zafere ulaşabilir bu savaş.

Peki demokrasinin, hele Müslüman ülkelerde getireceği ne?

İSLAM VE DEMOKRASİ

XX. yüzyılın son çeyreğine damgasını vuran, bir de İslamcı hareketlerin doğuşu, sonra da çöküşü oldu. Göz alıcı olduğu kadar beklenmeyen bir olaydı da bu. Dinin vicdanlarda kendi içine kapanması modern dünyanın bir kazanımı olarak karşılanırken, 1970'li yıllarda siyasal grupların "cihat"a, yani Allah adına mücadeleye kalkıp İslam devletini kurmak istedikleri görülür. İlk büyük dalga, 1979'da İran Devrimi ile doruğuna çıkar; arkasından, Sovyetler Birliği'ne karşı Afganistan'ı savunma İslamcılığın baş davası olur ve cihat bütün bir Müslüman dünyayı sarar ve sarsar. Bu arada sosyalist mesajın etkisini yitirmesi de yardımcı olur. Hemen her yanda, özellikle de Mısır'la Cezayir'de bir "şiddet tırmanışı" toplumları altüst ederken, halkı da soğutur kendisinden. Ta Batılı ülkelere kadar kimi zaman çarpıcı çıkışlar sergilese de, 1990'lı yılların ikinci yarısından başlayarak, Türkiye'den Endonezya'ya, Mısır'dan Cezayir'e ve Avrupa'nın banliyölerine kadar, cihat ideolojisi ve uygulamasında bir gerileyiş ve çöküş apaçık. Şimdi, modernite ile yeniden kucaklaşma, Batı dünyasının liberal düşünceleriyle, özellikle demokrasi ile tekrar tanışma söz konusu.

Halka da, yerleşik rejimlere de düşen çok şey var.

İslam ve demokrasi: İmkânsız bir denklem mi bu?

Ama önce şunu yanıtlamalı: Niçin yenilgiye uğradı İslamcı hareketler?(5)

Tutucu, bu yanıyla da geçen yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da boy atmış faşizmlere pek yakın olan siyasal İslamcılık, her şeyden önce, laik ya da laisizan güçlerin gösterdiği direnişin duvarına çarptı: Türkiye'nin ve Cezayir'in generalleri, Mısırlı Kıptilerin polisleri ve liderleri, Güney Sudan'ın boyun eğmez Dinka'ları, Tahran'ın –bütün çeşitliliği içinde– üniversite öğrencileri, İslamcıları, toplumun direnişine çarpmaya zorladı. Bunların hiçbiri de, ne Siyonizm oyuncağı, ne Amerikan uşağıydılar. Tersine öteki Müslümanlardı: Ölmeye, bir başka toplum, bir başka İslam için çarpışmaya hazır öteki Müslümanlar! Daha da derindeki, ama kuşkusuz çeşitli Müslüman ülkeleri –farklı ölçülerde de olsa– etkileyen ikinci neden, dünyamızın içine girdiği büyük dönüşümdü: İslamcılık, hayâsız bir yabancı düşmanlığı ile dolu olarak, tarihin mahkûm ettiği bir savaşı sürdürüyordu; adım başı da yabancı bulamayacağına göre, savaş, gitgide gerçekte, gözü dönmüş bağnazların öteki Müslümanlara, giderek bir çoğunluğa, bu arada özlemleri bu dünyanın başka kadınlarının özlemlerinden farklı olmayan Müslüman kadınlara karşı verildi...

İslam ve demokrasi ilişkisine gelince, XX. yüzyılın başlarından alırsak, daha aydınlıkta konuşabiliriz: 1906-1908'de, Müslümanların istedikleri, Batı'dakine az-çok yakın liberal ve demokratik biçimlerdi. Bunun gibi, 1906'da İran'a –geçici de olsa– bir parlamenter rejim getiren anayasa hareketi; 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda Jöntürk devrimi; Mısır'da Wafd milliyetçi partisinin doğuşu ve gelişmesi, bütün bunlar laik, parlamenter ve geneloya yollamada bulunan hareketlerdi. Büyük bölümü sömürge iktidarına boyun eğmiş Müslüman dünyada, Birinci Dünya Savaşı yıllarında daha da gelişecek biçimde, özgürlük ideallerine katılış daha da güçlenir: Senegal'de, Endonezya'da, Kazan Tatarlarında, Hindis-

5) Bu konuda özellikle bkz. Gilles Kepel, *Jihad. Expansion et déclin de l'İslamisme,* Gallimard, Paris, 2000. Ayrıca, Alexandre Adler, "Quand naîtra la démocratie des musulmans", *Courrier international,* du 11 au 17 Mai 2000, s. 8.

tan Müslümanlarında, sonra da Ferhat Abbas'la Cezayir'de...

Böylece, İslamın demokrasiye –kendine özgü– bir direniş gösterdiği iddiası, temelinden yanlıştır. Kuşkusuz, İslamda öteki dinlerde olduğundan daha iyi örgütlenmiş köktendinciler var; kuşkusuz, İslamda, güçlü ama pek az demokratik bir dünyaya yollamada bulunan halifeliği yeniden ihya ütopyası yaşar durur; kuşkusuz İslam, kadının kurtuluşu konusunda pek dikkafalıdır. Ama XX. yüzyılın başlarında, sınırlarını aşarak liberal demokratik bir kültürün içine gelip girmesini bilmiştir: Başta Kemalist Türkiye'nin ilerici atılımı ve deneyimi gelmek üzere, 50'li yıllarda İran'da Musaddık'ın bütün reformları, Taha Hüseyin'den Necip Mahfuz'a kadar Mısır'ın liberal *intelligentzia*'sının yarattığı kültür, günümüzde Endonezya'da Abdurrahman Vahid'in hümanizması, bütün bunlar, bu tarihsel temel anın filizleridirler.

Bir adım daha atarak diyebiliriz ki, İslam dünyasında, o olumlu gelişmelerin arkasından demokrasi karşıtı çıkışlar da görülmüşse, bunlar da Batı'nın 1920 ile 1960 arasındaki uzun intihar girişiminin serpintileridirler: Örneğin 1939'da, Suriye'de, Halep Hıristiyan aydınlarının aracılığıyla Baas'ın doğuşu (Michel Eflak, Sami el-Cundî) böyledir ve hepsi Nazi kafalıdırlar. Eklemeliyiz de: Gandhi ile Nehru'nun Kongre Partisi'nin, İngiliz yönetimindeki Hindistan'da her şeye karşın önemli olan Müslüman azınlığın temsilini silip süpürmek üzere, 1935-1936 eyalet seçimlerinden başlayarak takındığı tavır, pek yanlıştı ve o azınlığı silah yoluyla ayrılıkçılığın kollarına atmış ve sonraki yılların felaketlerini hazırlamıştır. Arap dünyasında Nâsırcılık, İran'da ve Pakistan'da Batı yanlısı bir dizi otoriter kişi, bu arada Sovyetler Birliği ile Çin'den gelen etkiler, bütün bunlar, Müslüman dünyanın demokratik potansiyellerini külleriyle yeniden örtmüş gerilere savurmuştur. İran'da Musaddık'ın yaşamının sonlarındaki tavrı, bu bakımdan pek dikkat çekicidir: Molla takımını demokrasiye yönlendirmek amacıyla, kendi inanmış yandaşları olan Şeriati ile Bazargân'ı Şii ruhbanın arasına sızmaya yüreklendirirken, öte yandan liberal İran solunu da, Humeyni olgusu, daha da genel olarak Müslüman aydınları otoriter iktidarlar karşısında moral silahlarından yoksunlaştırıyordu.

İslamcılığın temsil ettiği korkunç tehlikeyi iyice görüp tanıdıktan sonra bugün gelip vardığımız noktada söylenecek şudur: Müslüman dünyanın geleceği için, dört büyük ülkede, demokratik düzeni savunacak güçlü antikorlar, yani sağlığı sürdürecek bağışıklık öğeleri ortaya konmuştur. Bunlardan ikisi, Türkiye ile Endonezya İslam dünyasının çevre ülkeleridirler, bütün eksikliklerine karşın daha önceden gelişmelerini tamamlamış öncü demokratik devletlerdir; öteki ikisi, Cezayir ile İran'sa, Müslüman dünyanın bağrında yer alırlar. Bu her iki ülke de, çabalarının sonuna gelip varmış değiller, ama büyük acılar pahasına da olsa, antifaşist ve antiislamist yeni bir demokratik kültürü dile getirmenin süreci içindedirler. Müslümanların güçlü demokratik yapısı, özgürlüğün bu dört yeni sütunundan doğacak.

Ama bu arada, gelecek, bugün düzeni ellerinde tutanlardan çok şey bekliyor: Onların en başta yapmaları gereken de, Gilles Kepel'in deyişiyle, ilerde daha da büyütmek üzere, "pastayı şimdiden paylaşmak"tır. Sözü yine aynı yazara bırakalım: "Bu seçkinler, İslamcıların ortadan çekildiği bir ortamda, bir reforma girişmeksizin, egoistçe hemen kendi çıkarlarına bakmakla yetinirlerse, Müslüman dünya, çok geçmeden, dili İslamcı, etnik, ırkçı, dinci ya da popülist olsun, yeni patlayışlarla yüz yüze gelecek. Bu dünyanın yöneticileri, kendilerine kem yüz göstermeyen bir siyasal ortamda, sorumluluklarıyla baş başadırlar. Ellerini çabuk tutmalıdırlar. Yapacakları seçim, ya cihat'ın yüzyılın son çeyreği boyunca açtığı sancağın –şu veya bu adla– yeniden dalgalanmasına bağlı olacak, ya da Müslüman halkların kendileri demokrasiye giden yolu bizzat açacaklar."

Sözü, İran'daki gelişmelere de getirmeliyiz.(6)

18 Şubat 2000 tarihindeki parlamento seçimlerinde Halk Cephesi'nin elde ettiği ezici zaferden beri, İran'ın üstünde bir özgürlük rüzgârının estiği bir gerçek. Parlamentoda sandalyelerin yüzde 70'i reformcuların elinde. Başkanlık seçimlerinin (Mayıs 1997) ve belediye seçimlerinin (Mart 1999) arkasından

6) Bkz. Ignacio Ramonet, "Réformes en Iran", *Le Monde diplomatique*, Mars 2000. Ayrıca, Alexandre Adler, "Cet Iran qui défie les lois politiques", *Courrier international*, du 17 au 23 Février 2000, s. 8.

bu yeni dalga, İslam Devrimi'nden yirmi bir yıl sonra, toplumun dile getirdiği değişme isteğinin yoğunluğunu gösteriyor. İran gibi büyük bir ülkede art arda gelen bu olayların, 1 milyarı aşkın insanı kucaklayan Müslüman dünyayı doğrudan ilgilendirdiği de bir gerçek.

Eşitçilik, üçüncü dünyalılık, Siyonizm düşmanlığı ve Amerikan düşmanlığı ile beslenen düşünceler, 1979 Devrimi'nin arkasından, İran'dan bütün dünyaya yayılmıştı. Tahran, her ülkede, özellikle de en yoksul çevrelerde, iktidarın İslamcılarca fethini destekleyecek şebekeler kurmanın aranışı içinde oldu. Böylece İran, modern İslamın siyasal, savaşçı ve bu arada Suudi Arabistan gelenekçiliğine karşı, lideri olmak özlemindeydi.

Bu tasarı, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Devrimci rejim de, kendi içinde tam bir karışıklığı yaşıyor: Yolsuzluğa batmış bir haldedir; ekonomik felaketle baş edemez durumdadır; uyguladığı baskının aşırılığı yüzünden saygınlığını yitirmiştir; dahası, örf ve âdetlerde saçlarına kadar gericidir. Ama sosyal planda üç büyük başarısı vardır ki, söylemeli: Yoksullar, Devrim'den yarar görmüşlerdir; eğitim alanında, okuma-yazma kampanyaları açılmış, parasız eğitim genelleştirilmiş, yükseköğretimde kadınların çoğunlukta olduğu iki milyondan fazla öğrenci bulunmaktadır; demokratik başarısı için de, büyük bir saydamlık içinde geçen 1997, 1999 ve Şubat 2000 seçimlerini göstermeli.

Paradoks olacak söylemesi, bu üç başarı, rejimin saygınsızlığını artıran nedenler arasında. Rejimle sürtüşmeleri en başta dile getiren de, derinliğine değişen, eğitilen, politize olan genç kuşaklar. Kadınlar, gençler, aydınlar, reformcu kanadın bütünü, devrimde devrim istiyor. Başı çeken Cumhurbaşkanı Muhammet Hatemi de, kendine göre Mihail Gorbaçov'u düşündürüyor; nitekim o da, Sovyetler Birliği'nin başına geçtiğinde, 1917 Devrimi'nden gelen rejim için, saydamlık (*glasnost*) ve yeniden yapılandırma (*perestroyka*) istemişti. Hatemi'nin yandaşları da, 1979'un olaylarını yadsımıyorlar ve hiç de bir restorasyonun düşü içinde değiller. Mollaların rejimine "hayır" diyorlarsa, ülkeye yeni bir atılım getirmekten uzak Şii ruhbanın devrime zorla el koymuş olmasına karşı çıktıklarından.

İslam Cumhuriyeti'nin teokratik niteliği, tutucularla reformcular arasındaki tartışmanın baş konusu; bu, Müslüman

dünyanın bütününü de ilgilendiriyor. Reformculara göre, cumhurbaşkanına oranla seçimden gelmediği halde onun üstünde görülen "Yüce Rehber"in –şimdiki halde Ali Hamaney– otoritesini sağlayan "Velayet-i Fakih" kurumu, hiçbir tanrısal meşruluğa sahip değildir. Bu tavrı, sadece laikler değil, ön planda gelen birçok din yetkilisi de gösteriyor; sözü geçen yetkililer, rejimin halk arasındaki saygınsızlığının cezasını bizzat İslamın da çekeceğini görme korkusu içindeler. Nitekim, daha şimdiden camiler boşalmış ve ruhban da tiksinilir durumdadır.

Reformcular, buradan kalkarak, dinsel dogmanın mutlak otoritesine son verilmesi; hukuk devletinin, çokpartililiğin, fikir özgürlüğünün, aydınların ve sanatçıların eleştiri hakkının kabul edilmesi; kadınların da sorumlu mevkilere getirilmesi yolunda kampanya sürdürüyorlar. Bütün bu düşünceleri, kuşkusuz tehlikeyi de göze alarak, yüzlerce yeni gazete ve magazinde dile getiriyorlar ki, bir fikri coşkunun ve yaratıcı bolluğunun tanığı hepsi de. Ekonomik alanda tasarılar daha bulanık; durum da, yüzde 20'ye varan işsiz sayısı, halkın yüzde 50'den fazlasının yoksulluk eşiğinin altında olması ve dış borçların 22 milyar dolardan fazla bir yekûna ulaşmış olmasıyla, kaygı verici. Kimi reformcular, özellikle petrolde devlet sektörünün korunmasını savunurken; kimileri, bütün millileştirilmiş kuruluşların özelleştirilmesini, hatta taşımacılıkta, iletişim araçlarında ve enerjide devlet tekellerine son verilmesini öneriyorlar... Muhafazakârlara karşı birleşmiş olan reformcu kanat, temel sorunlarda bölünmüş halde.

Böylece, oyun bitmiş değil. Tutucular, başlarında Yüce Rehber Ali Hamaney'le beraber, yargı gücü, büyük kitle medya araçları (radyo ve televizyon), ekonomik iktidar ve polis, silahlı güçler ve ayrıca örgütlenmiş milis üzerinde asıl yetki sahibi durumundalar. Her iki cephe arasında bir çatışma saf dışı edilmiş değil. Hatemi ile yandaşı yenilikçiler, şu gerçeği hatırlamak zorundadırlar: Deneyimler göstermiştir ki, uzun bir tutuculuk döneminden çıkan bir yönetim için en tehlikeli an, kendini reforme etmeye başladığı andır çoğu kez.

Son olarak, can alıcı bir soruya yanıt arayalım.

TANRISIZ DİNLER ÇAĞINA MI GİDİYORUZ?

Bir yüzyılın bitip bir yenisinin başladığı bir sırada, "gerçek", şu iki zıt, Tanrı'nın "ölüm"ü ile "öç alış"ı arasında gidip geliyor. Bu konuda pek bir tartışma yok. Öyle de olsa, XXI. yüzyıl, dinsel inançların çöktüğü değil, tersine yoksul ya da donmuş toplumlarda olduğu kadar, daha zengin ve gelişmiş toplumlarda da hızla artıp çoğaldığı bir yüzyıl olacak. Danièle Hervieu-Léger adlı saygın bir sosyolog bu dönüşümü şöyle açıklıyor: "Modern rasyonalite ile, "niçin" sorununun "nasıl" sorunu önünde silineceği düşünülüyordu. Oysa modern toplumlar, hızlı ve istikrarsızlık yaratan değişmelerin toplumlarıdırlar. Ne kadar bilgi, bilim, teknik alete sahipsek, o kadar soru karşısında kalıyoruz: Neye yarar yaşamak? Yaşayarak ne yapmak istiyor insan? Yaşamla ölüm arasındaki sınır nerede? Bütün bu sorular, alabildiğine donukluk ve karmaşıklık içinde ortaya dökülüyorlar."(7)

XXI. yüzyıl, şunların altını da çizmek zorunda kalacak: Birinci olarak, dogmatik ve normatif inançlar sistemi olarak algılanan dinin çöküşü pek açık; ikinci olarak, dinde, köktendincilik ve sekterlik gibi sapık gelişmelere karşı direnmek gerekiyor; üçüncü olarak, dünyayı "severek ve coşkuyla" yaşamak ve soruları, gerekiyorsa "Tanrı'ya başvurmadan da aşmak" ihtiyacı, yani Doğulu ya da batıni gelenekler de az çok anarşik nitelikteki bu manevi aranışlar yükseliş halinde.

Öte yandan, "kiliseler"in manevi kuralları, inananlar tarafından bile, gitgide daha az kabul edilir durumda ve dinsel otoritenin inanca ilişkin buyrukları eski ağırlığını korumuyor. Tersine, evrensel iddialarla ortaya sürülen kural ya da "gerçek", dogmatik ve otoriter karşılanıyor ve hoşgörüye ya da çoğulculuk saygısına ters çıkışlar olarak görülüyor. Bir başka deyişle, dinsel "mutlaklar", gitgide kuşatan bireycilikle egemen görecelik karşısında, siyasal, bilimsel ya da tıpsal "mutlak-

---

7) Bkz. Henri Tincq, "Et si le XXIe siècle ouvrait une ère de religions sans Dieu?", *Le Monde, Dossiers et Documents*, Mars 2000, s. 8. Ayrıca, Jean-Paul Guetny, "La modernité n'a éteint ni le fait religieux ni la quête de spritualité", *80 idées-forces pour entrer dans le 21e siècle*, La Découverte, Paris, 1999, s. 187-189.

lar"dan daha fazla diretici durumda değil artık. Söz konusu görecelik, bütün görüşlerle dinleri aynı sıraya koymuş bulunuyor. Çoğulculuğun yasası, orucunu tutan genç Müslümanla, tepesinde kippası Yahudi arkadaşını, tişörtünün altında madalyonuyla küçük Katoliği ya da ailesi Güneydoğu Asya'dan gelip sığınmış küçük Budisti, okulda kardeş kardeş aynı sıraya oturtuyor.

Danièle Hervieu-Léger, şunları ekliyor söylediklerine: "Kimse kalkıp, işte doğru gelenek, işte gerçek diyemez. Çünkü, gerçeğin rejimi değişti. Bu, hangi yolla olursa olsun, yukardan dayatılmış nesnel bir gerçek rejimi değil şimdi. Artık, merkezde oturan bizzat bireyin kendisidir; kendi işaretler sistemini bizzat üretiyor, deneyimlerini yönlendiriyor, özlemlerini dile getiriyor. Din, bir inanç cemaatince tanımlanıyordu dün, bir dünya görüşü, bir kültür ve bir ahlak olarak sunuluyordu. Bu çeşitli öğeler, artık birbirinden kopuk biçimde ortaya saçılmıştır. Özetle din, sosyal yaşamı artık yapılandırmıyor; ve o yaşamla ilgili olarak ne değerler esinletiyor ne de yasalara yön verebiliyor. Din, inananlar da dahil, insanların özel yaşamına gitgide daha az sızar halde; bütün bunlar, birey yararına belli bir özerkliğin oluştuğunu gösteriyor. Bu olgu pek önemlidir; fazla uzakta kalmamış bir geçmişe oranla bir kopuşun da işaretidir. Buna, bir yol kazası olarak bakmak yanlış olur; tersine, çağımızın -özel olarak üstünde durulması gereken- bir olgusu olarak görmeli onu."

Son olarak, yerleşik dinlerin durumunu bir kez daha belirtmeli: Örneğin Avrupa'yı ikiye bölen "papacılar"la "sapkınlar" arasındaki din savaşları, geçmiş yüzyıllara ait bir öykü olarak kalsa, Katoliklerle Protestanlar arasındaki lanetlemenin yerini diyalog alsa da, Papa II. Jean Paul ve onunla beraber Katolik kilise, insanlığın büyük sorunları karşısında, "yaşam kültürü" ile "ölüm kültürü" arasında sıkışıp kalmış durumda; onların, temel toplum sorunları (sosyal ve ekonomik eşitsizlikler, çocuk düşürme, ötanazi, ölüm cezası...) üstüne tartışmalarda takındıkları tavır, oybirliğini sağlamıyor. Bu tutarsızlıkların örnekleri, aranırsa başka dinlerde de gösterilebilir.

Elbette düşünmeden edemiyor insan: Geleneksel dinlerin, dün toplumsal ilişkileri düzenleyen, topluma özellikle ahlaksal referanslar sağlayan bu kurumların yerine hangi sistem geçe-

cek? Bireyin edindiği ve varlığını da üzerine kuracağı işaretler ve inançlar bütününe kim geçerlilik sağlayacak ve mührünü vuracak? Kendisine, "Bu doğrudur. İyi yoldasın!" diyebilecek muhatapları –guruları, fikir ustalarını, yeni rahipleri– nerede bulacak?

Ortada dolaşan yeni adayları birer birer ele almanın anlamı yok. Onlardan birini ötekine yeğleyen nesnel ölçütlere sahip değiliz; sonra, söz konusu olan, bireyin özel seçimi olacağına göre, verilecek hükümlerin pratik bir yararı da olmayacak. Asıl önemlisi şu: Enerji kaynaklarının tükenişe doğru gitmesi, nükleer silahların artması, mali felaketler karşısında kaygılarımız sürüyor. Büyük dinsel gelenekler, kimi ideolojiler gibi, tarihin korkunç trajedilerine son vermede güçsüz oldular. Fazla uzaklara gitmeye gerek yok: Ne Birinci Dünya Savaşı felaketini, ne de ikincisini Tanrı önleyememiştir. "Auschwitz'ten sonra Tanrı yoktur," sözünü, sadece kişisel bir umutsuzluk çığlığı olarak karşılayabilir miyiz? Bu koşullarda, din kelimesi inandırıcılığını yitirdiği içindir ki, artık daha çok kullanılan, "manevilik" ya da "ruhsallık" (*spiritualite*) oluyor. Buradan kalkarak, içinde Tanrı'nın olmayacağı, üstün, aşkın (*transandantal*) bir manevilikler çağına girmekte olduğumuzu söyleyebilir miyiz?

Dinler arası diyaloğun saygın uzmanlarından biri olan Claude Geffré, "kişisel bir Tanrı telkin etmekten çekinen, ama yine de yüce bir anlam taşıyan" bu "manevilikler" üzerinde duruyor. Gerçekten, Hinduizm, Budizm, Taoizm, Batı'nın sınırlarından içeriye giriyor. Uzmanın söyledikleri şu: "Bu dinler, nihai ve aşkın gerçeklikleri kabul etseler de, ruh ve beden arasındaki ikiliği bizim gibi yorumlamıyorlar. Oysa, Batılıların hoşuna giden de bu: Normatif dinler karşısında gitgide artan bir tepki duyuyor ve uyumlu, birleşmiş, daha iyi bir dünyayı özlüyorlar." Ve ekliyor: "Bu, toplumun insansallığını yitirmesine karşı 'bilinemezcilik'e (*agnostisizm*) dönüştür. Tek aşkın olan, eğer acı çekmekte ise öteki insanın başkalığını kabul etmektir. Bu, bir tür mistik ve laik acımadır; tarihin şiddetini azaltma ve belli bir insan imgesini kurtarma isteği ve istencidir. İnsansal değerlere çevrili yeni bir inancın ve yeni bir laik ahlakın doğuşudur."

Bu "laik ahlak" üzerinde durmalı: Demokratik çağ, bireyin doğduğu çağdır. Bireyin fikri ve manevi ihtiyaçlarına, bu

arada dinsel aranışlarına saygı gösterirken; onu, her türlü sosyal baskıya, cemaatçi etkiye karşı da korumalıdır. Laik düzenin rolünü bir de bu bakımdan değerlendirmelidir; ona, kuru kuruya bir "devlet-din ayrılığı" olarak bakmak yanlıştır. Devlet, kuşkusuz bütün din ve inançlara eşit mesafede kalacaktır; ama bireyi de, özellikle uygulayacağı demokratik ve hümanist eğitim sistemiyle, akla ve bilime karşı saptırıcı eğilimlerden koruyacaktır. "Bütünlüğüne insan" ve yurttaş, ancak bu koşullarda yetiştirilebilir.

XXI. yüzyılın dinsel bir yüzyıl olacağı yolunda André Malraux'ya mal edilen bir söz vardır. Onun yanıldığını söyleyemeyeceğimiz gibi, yanılmadığını gösteren yığınla ipucu da var elimizde. Sosyolog Frédéric Lenoir'ın, Doğulu geleneklerin Batı'ya taşınmasında ciddi gözlemleri olan bu uzmanın altını çizdiği şu: "Din, modern dünyada kaybolmuyor, biçim ve öz değiştiriyor." Sonra sorun, XXI. yüzyılın inanan ya da Tanrıtanımaz, dindar ya da dinsiz olup olmayacağı değil; arkasına küreselleşmeyi de alıp gittiğinde daha azgınlaşan kapitalizme karşı girişilecek mücadelede dinin de rol oynayıp oynayamayacağıdır. Bireyin önündeki molozların temizlenmesine o da katılacaksa, daha insanca bir düzenin kurulmasına giden yolun kimi taşlarını o da döşeyecekse, diyecek yoktur; bunu düşünecek yerde, köhnemiş ve çağla zıtlaşan değerleri –"Tanrı kelâmı" adına– savunup sürdürecek olanlara ise hatırlatmayı, ta XVI. yüzyılda, o devrimci ilahiyatçı Thomas Münzer'in –bugün de geçerli– şu çarpıcı sözleriyle yapabiliriz: "İnsan olunuz, Tanrı da Tanrı olacaktır!" Bu hatırlatmaya ne kadar kulak verileceğini gelecek gösterecek.

Gelecek ise, ardına değin açıktır önümüzde...

X

EĞİTİM, GENÇLİK VE GELECEK

Yeni bir yüzyılın eşiğinde, eğitim de bütün dikkatleri üstüne toplamış halde. İnsansoyunun ilerlemesi büyük ölçüde eğitime bağlı olmuştur. Onun geleceğimizi biçimlendirmede en güçlü silahlardan biri olduğunu ise gitgide daha çok hisseder durumdayız. Geleceğin aktörlerini nasıl yetiştirmeliyiz? XXI. yüzyılın bireylerini ve toplumlarını hazırlamada, eğitim, nasıl bir dinamik ve yapıcı rol oynayabilir?

Yanıtları, insan için de toplum için de yaşamsal sorulardır bunlar!

1972'de, UNESCO, Fransız devlet adamı Edgar Faure'un başkanlığında, "Eğitimin Gelişmesi Üstüne Uluslararası Komisyon" adlı bir kurul toplar. Komisyon da, çalışmalarının sonuçlarını, *Varolmayı Öğrenmek* adıyla yayınlar ve büyük yankılar yapar eser. Bambaşka tarihsel koşullarda hazırlanmış raporun arkasından, yine UNESCO, 1993'te, XXI. yüzyılda eğitim üstüne yeni bir uluslararası komisyon kurar ve başkanlığına da tekrar bir Fransız devlet adamını, Jacques Delors'u geçirir. Dünyanın hemen her bölgesinden gelen saygın danışmanların üstünde durdukları konu, eğitimin, geleceğin çetinliklerine karşı nasıl bir tavır takınacağıdır. Komisyon, UNESCO'nun 50. yılının kutlandığı 1995'te çalışmalarını bitirir; ve 1996'da, *İçinde Bir Hazine Saklayan Eğitim* adıyla yayınlar. Birbirinden farklı koşullarda hazırlanmış bu iki raporun aydınlığında eğitime bakmak, onu yeniden düşünmede de öğretici olacak.

Ama her şeyden önce, özünde nedir eğitim?

EĞİTİMİN ÖZÜ VE BOYUTLARI

Her tanımlamada bir parça keyfilik vardır; eğitimle ilgili olarak yapılanlarda da öyledir. Önce, kelimenin etimolojisinden başlayalım. Latince kökenli dillerde, eğitimin karşılığı ola-

rak kullanılan "education"un, Latince *educere*'den geldiği ileri sürülmüştür ki, "çıkarmak", "dışarıya koymak" anlamınadır. Terim, aslında Latince bir başka fiilden, *educare*'den geliyor: O da, hayvanları ya da bitkileri yetiştirmeyi, giderek çocuklara özen göstermeyi dile getiriyor.

Görüldüğü gibi, etimoloji her zaman tehlikelidir. Sonra, terimin tarihine de bağlanamayız. Nitekim, XIX. yüzyılın Fransızcasında, "éducation", daha çok muaşereti, böylece "yüksek" sınıfın kurallarına, simgelerine, değerlerine, parolalarına uymayı dile getiriyordu. Ama, kişinin kendisine gerçekten egemen olması da anlaşılıyordu: "Eğitimli insan", nasıl davranacağını bilen, sırasını olduğu gibi soğukkanlılığını da korumasını başaran kişi demekti. Günümüzde, eğitim sorunları, eğitim bilimleri ve eğitim bakanlığı derken, akla gelen, daha çok "öğretim"dir. Bununla beraber, herkes de bilir ki, eğitim, muaşeretten haberdar olmaktan, ya da diplomalıları yetiştirmekten çok daha başka anlama gelir. Böylece, eğitmenin eşanlamı olan kelimelere başvurarak konuya aydınlık getirmek en iyisidir. Bu bakımdan da şu üç kelime var elimizde: Yetiştirmek, öğretmek ve yetkinleştirip olgunlaştırmak.

"Yetiştirmek" (*élever*), temeli ailede olan dar anlamda eğitimdir. Bir kendiliğinden eğitimdir bu: Bebeğini kundaklayan bir anne onu eğitir, çünkü bir başkasının bilincini, her şeyden önce dilini, ilişki yeteneğini uyandırır; ne var ki anne, bunu programlamaz, dahası bilmez de bu programlamayı; şefkati eğiticidir, bilmeden sürdürür.

"Öğretmek" (*enseigner*), tersine bilerek eğitmektir: Bir kurumda gerçekleştirilir; amaçları açık-seçik, yöntemleri az çok kurallara bağlanmıştır ve bu işte uzman kişilerce uygulanır.

Böylece, yetiştirme ile öğretme, birbirinden farklı ve kimi zaman bağımsız etkinliklerdir; gerekli de olsalar, her ikisini aynı zamanda yapmak ve tek bir kişiye bırakmak güçtür. Anababa, bilgili de olsalar, çocuklarını okutup öğretmekte, onları yetiştirmekte yeterli değildirler; çünkü, fazla sabırsız, sinirli ve tutkuludurlar. Buna karşılık, bir öğretmen ne bir baba ne de bir ikinci annedir; rolleri ne sevmek ne de kendilerini sevdirmek değil, bir şeyleri öğretmektir.

"Yetkinleştirip olgunlaştırmak" (*former*), pek gözde bir terim olup çıkmıştır ve çoğu kez bir polemik aracıdır; "kuruyup kemikleşmiş, kitabileşmiş bir eğitim"in karşısına, insansallaştırma, "kendi olmayı öğretme", yüceltip olgunlaştırma çıkarılır. İster teknik, mesleksel, askerî ya da sportif olsun, yetkinleştirip olgunlaştırma, bireyi, şu ya da bu sosyal göreve hazırlamadır. Öğretimin amacı ya da en azından konusu, öğrencidir; yetkinleştirip olgunlaştırmanın konusu ise, bir sosyal görevdir. Örneğin, bir daktilo kullanmakta ustalaşma istenmektedir.

Ne olursa olsun, yetiştirme, öğretme, yetkinleştirip olgunlaştırma, dışardan bakıldığında eşanlamlı da olsalar, bir yerde bağımsız kavramlardır. Onların somut olarak birleştirildiği de olur. Ancak, bir uzlaşmaya gidilse de, birbirine zıt gerçeklikler arasındadır bu. Zamanımızın aşırı uzmanlaşma eğilimi karşısında, eğitim, ister istemez "patlayıp parçalanmış" bir eğitimdir; ya da böyle bir tehlike ile yüz yüzedir. Peki, eğitimde bir birlikten hiç bahsedemeyecek miyiz?

Şöyle söylemeli: Eğitim, ister ailede yetişme, ister okulda öğretim ya da bir konuda yetkinleşme olarak görünsün, bütün bu hallerde "öğrenilir." Böylece "öğrenme", eğitimin özüdür: Her üç terimi de birleştirmekle kalmıyor, onlara "fazladan bir şey" ekliyor. Gerçekten, yüzmeden cebire kadar, herhangi bir şey öğrenen kimse, her zaman ve en azından yurdunda "en iyi" olmayı da öğreniyor. Ne bu "en iyi" olmak? Şu: Herkesin kendinde taşıdığı insan olma yeteneklerini geliştirmek! Eğitim, Olivier Reboul'un açıkça belirttiği gibi, doğuştan son güne değin, her alanda, "insan olmayı öğrenmek"tir.[1] Ailede yetişme, okulda öğretim, bir dalda yetkinleşme, bütün bunlar, bu "öğrenme" eyleminin parçalarıdır. Her halükârda, insan olma öğreniliyor. Böylece, eğitimi tanımlamak isteniyorsa, bu "insan" kavramı üstünde de düşünmek gerekmez mi?

Soru şudur: Doğuştan mı insanız, yoksa eğitimle mi insan oluyoruz?

---

1) Bkz. Olivier Reboul, *La Philosophie de l'éducation,* PUF, coll. "Que sais-je?", 7e éd., Paris, 1995, s. 15 vd; *Les valeurs de l'éducation,* PUF, Paris, 1992. Ayrıca, Franc Morandi, *Philosophie de l'éducation,* Nathan, Paris, 2000.

İnsan bilimlerinin açıkladığına göre, bugün dünyaya gelmiş bir çocuk, tarih öncesi çağlarda doğan bir bebekten hiçbir noktada farklı değil. İnsanlığın, yüzyıllar boyunca fethettiği ne ki var doğal olmayıp "kültürel"dir; bir başka deyişle, miras yoluyla değil eğitimle geleceğe taşınmıştır. Kısacası, insanı insan kılan her şeyi, dili, düşünceyi, duyguları, teknikleri, bilimleri, sanatları, ahlakı, insan "öğrendi".

Antropolojiye göre, insan, "vaktinden önce doğmuş" bir hayvandır. Organizması, özellikle sinirsel bağlantıları yarıda kalmıştır. Böylece insan, küçük bir hayvanın tersine, her şeyi öğrenir ve öğrendiği sürece de başkalarına, yetişkinlere bağımlıdır. İnsanın bu yarım kalmışlığı, büyüklüğüdür de; hayvan, daha doğuştan hayvanken ya da doğal olarak gelişip olgunlaşarak hayvan olurken, insan yavrusu –Fichte'nin (1762-1814) dediği gibi– olabileceğini olmak zorundadır. Bu eksiklik, gerçekte iki yarar sağlıyor: Önce, çocuğun zayıflığı, onu yıllarca koruma, özen gösterme, eğitme gerekliliği, toplumu yapan büyük etkenlerden biri; gerçekten toplum olmasaydı, çocukluk, giderek insanlar da olmayacaktı. Sonra, eksikliği yüzündendir ki, çocuk, hayvandan fersah fersah uzaklara gidiyor; doğasındaki yetersizliği esnekliğinin de nedenidir.

Öte yandan, insanın bu doğası, eğitim olmadığında pek az şeye indirgeniyor. 1920'de, Hindistan'da bir kurt ininde bulunmuş "yaban çocuklar" hatırlanmalı: Bu iki kız çocuğu, Amala (iki yaş dolayında) ile Kamala (sekiz yaşında), ayakta duramadıkları için dirsekleri ve dizleri üzerinde sıçrıyorlardı; konuşma bilmediklerinden kurtlar gibi uluyorlar, çiğ etin üstüne atılıyor, canlı tavukları boğazlıyorlardı. Vahşi çocuklar olayının hepsinde, koku alma duygusu alabildiğine gelişmiştir, cinsel ihtiyaç pek zayıftır; elleri kullanmayı, gülmeyi ve gülümsemeyi bilmiyorlar; düz bir resmi bir nesneden ayıramıyor, bir aynada kendilerini tanıyamıyorlar vb. Onları tam bir gerizekâlı olarak niteleyenler çıkmıştır; ancak Lucien Malson'a göre (*Les enfants sauvages,* "10/18", Paris, 1964), onların davranışları hiç de gerizekâlılarınki gibi değildir. Bu çocuklar, birer küçük insandılar; kendilerini bir insan yetiştirmediği için "insansal hiçbir şeye" sahip değildiler.

Öte yandan, kimi filozoflar, açıkça insan doğası denen şeyi de reddeder ve derler ki, insan, eğitimin verdiğinden ibaret-

tir. İlkçağda Sofistlerin, XVIII. yüzyılda deneycilerin söyledikleri budur: Helvetius'un (1715-1771) dediği gibi, "eğitim her şeye kadirdir!" Ancak, bu "pedagojik emperyalizm"in varacağı sonuçları da hesaplamalı. Her halükârda Kant'ın (1724-1804) sorusuna yanıt vermeli: İnsan eğitimin ürünü ise, "eğiticileri kim eğitecek?"

Şunu da eklemeli: Yaban çocuklar az çok eğitilebilir; oysa hiç kimse, bir hayvana, dil, teknik, ya da ahlak öğretemeyecektir. Böylece, öğrenme yeteneğine gelip varan, bir evrensel insan doğası vardır. Bu, sadece kuramsal bir işaret de değildir: Bir "insan doğası" kavramının önemi şurada ki, eğitimde her şey mümkün değildir; eğitici, bir direnişe rastlayacaktır ki, onu ne göz ardı edebilir ne de eğitimin temelini yıkmaksızın zorlayabilir. Bu direniş de, önce çocuğun psikolojik doğasıdır. XX. yüzyılda, Piaget, Freud, Wallon gibi birbirinden onca farklı düşünen düşünürler şunu göstermişlerdir: Çocuk, zorunlu olarak aşamalardan geçer; eğitici de, ne atlayabilir onları ne de kısaltabilir. O yüzden olacak, Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), 12 yaşına kadar acele etmemeyi, çocuğu bilgilendirmeyip öğrenmeye hazırlamayı öneriyordu. Bu aşırı ölçülerin altında bir gerçek payı da olsa gerek.

Doğa, her çocuğa has bir karakter, onun davranış, duyuş ve öğreniş biçimidir de. Bunu görmezden gelmek, çocuğu bir ortak kalıba sokmayı istemek, onu "kardeşi gibi çalışkan olmaya" zorlamak, asıl gücü göz ardı edildiği için, ebedi olarak cesaretini kırma tehlikesini taşır. Eğitmek, bir modele göre yetişkinler üretmek değil, her insanda onu kendi yapacak güçleri serbest kılmak; onun kendi özel "deha"sına göre oluşması olanağını yaratmaktır.

Özetle, eğitimin içeriği değişken de olsa, eğitilme zorunluluğu evrenseldir, çünkü insana hastır o. İnsan doğası eğitilmeyi gerektiriyor; eğitimin her şeyi yapamayacağı da yine insan doğasının gereğidir. Buna karşılık, eğitim her şeyi yapamasa da onsuz da hiçbir şey mümkün değil.

Buradan kalkarak eğitimin amacını saptayabilir miyiz?

Deneyci ya da kültüralist görüşler, yani insanın doğasını reddedenlere göre, çocuk, toplum için ve o toplumun kendine has değerleri doğrultusunda eğitilir. İnsanın doğasından yana olanlara göre ise, tersine çocuk, kendisi için, kendi doğasına

göre açılıp serpilmesi amacıyla eğitilir. Birinci tezin gücü şurada ki, çocuk, topluma uyarlanıp onunla bütünleştirilirken, bir yerde, o toplumda yaşayacağından kendi iyiliği adına da çalışılıyor, bunu göstermiş oluyor. İkinci tezin gücü de şunu göstermesi: Toplum, ne sıradan bir şeydir ne de durağan; eğitim, çocuğu kendi karmaşıklığı ve gelişmesine göre hazırlamalıdır. Bireyi toplumun bir aracı yapmak isterken, onun kendine has değeri unutulmuş oluyor ve sıradan bir araç durumuna indirgenmiş oluyor birey.

Toplum için mi, çocuk için midir eğitim?

Aslında seçeneği böylesine koymak belki de yanlış; çünkü, her terim, bir ötekinin eksiklikleriyle geçerlik kazanıyor ve bireyle toplum arasında bir üçüncü terim, "insanlık" unutuluyor. Gerçekten, çocuk, çocuk kalsın diye eğitilmiyor; ondan, "bir çalışkan ve bir yurttaş" çıkarmak için de eğitilmiyor. Çocuk, bir insan, yani çevreyle, eserler ve kişilerle insansal bir iletişim, bir ilişki ve ortaklık kurabilecek bir varlık yaratmak için eğitiliyor. Çünkü, bütün kültürlerin ötesinde, onları aralarında ilişki içine sokabilecek bir kültür vardır; gerçi diller vardır ama hiçbiri de çevrilemez durumda değildir. İnsansal model ise, dışarıdan dayatılmıyor; söz konusu model, çocuğun zekâsını ve kişiliğini uyandırarak, onu, kendisi olarak kalmasına imkân verirken, insan yapıyor. Böylece, eğitimin amacı şu olsa gerek: Herkese, gerçekten insansal bir kültürün bağrında kendi doğasını gerçekleştirmenin olanağını sağlamak! Bu amaç ütopik de görünse, eğitimi, bir öğreti ya da bir inancın doğrultusunda bir araç haline getirmekten koruyan tek çaredir.

Özetle, insansal ile kurulan bu temel bağ, eğitimi, sıradan bir yetiştirme ya da kendiliğinden bir olgunlaşmadan farklı bir sürece dönüştürüyor. İnsan olmak, insan olmayı öğrenmektir. İki şeyin altını çizmeli. Önce, iki öğrenme biçimi vardır: Biri, toplum içinde yaşamanın getirdiği kendiliğinden bir süreçtir; öteki de, öğreticileri ve amaçlarıyla bilerek saptanmış yöntemler bütünüdür. Sonra, "insan olma", hiçbir zaman sınır tanımıyor ve insansal kültüre varış asla noktalanmış değil; eğitime son verildiğini gösteren bir insanlık diploması yok!

Buradan kalkarak, eğitimi şöyle tanımlayabiliriz: Eğitim, her çocuğu, onu kademe kademe kültüre, yani insanı hayvandan ayıran şeye götürebilecek süreçler ve usuller bütünüdür.

Eğitimin nerede, nasıl, kimlerce ve kimin için yapıldığı ise, önemlidir ama ayrı konulardır. Onlara geçmeden önce, bir noktanın da üstünde durmalı.

EĞİTİMİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

1972'de, Edgar Faure'un başkanlığındaki komisyonun yayınladığı raporun adı, *Varolmayı Öğrenmek,*(2) kuşkusuz pek anlamlı idi ve dönemin coşku ve iyimserliğini yansıtıyordu: Ekonomik ve sosyal başarılarla dolu yıllardı o yıllar; sürekli ilerlemeye inanılıyordu, sömürgeciliğin çözülüşü tamamlanmış gibiydi, "barış içinde bir arada yaşama" güçlüydü, uluslararası işbirliği mekanizmalarına sarsılmaz bir inanç egemendi... Gerçi, 1968 olayları, belli bir bezginliğe yol açmıştı; ancak söz konusu rapor, önceki bir on yılın verileri üzerine kuruluydu ve daha sonra "eğitimde bunalım" olarak görülecek ilk işaretler yeni yeni fark ediliyordu.

Ne idi belli başlı tezleri o raporun?

Şu ikisi: "Sürekli eğitim" ile "eğitici toplum!"

Birinci kavram, eğitim politikalarının kilit taşı durumundaydı; ikincisi ise, "bütün bir toplum"u eğitim sürecine sokmayı hedef alan bir strateji olarak görülüyordu. Böylesi bir yaklaşım, eğitimle toplum arasında bir etkileşim fikrine dayanıyordu. Dahası eğitimin, giderek öğretimin çerçevesini de aşıyordu: "Öğrenme, süre ve çeşitliliği içinde, bütün bir yaşamla ilgilidir," deniyordu; böylece, kurumsal eğitimin tekeli tartışılır hale geliyordu. Yetki alanı ne olursa olsun, (ekonomik, sosyal, kültürel ya da bilgilendirici) bütün kurumlar, eğitici bir rol oynamaya ve "bilinçli bir eğitici toplum" kurulmasına katkıda bulunmaya çağrılıyorlardı.

Rapor, kişinin gelişmesi üstüne de yoğunlaştığı için, sorunun bağrına, öğreteni, eğitici kurumu değil, "öğrenen"i koyar. Tutulan yol değil varış noktasıdır önemli olan; birey, yargılaması geliştiği ve deneyimi çeşitlendiği oranda, ihtiyaçlarına, beklentilerine ve yeteneklerine en uygun yolu da seçmiş olacaktır.

---

2) Bu raporla ilgili bir inceleme için bkz. Acher Deleon, "Un Quart de siècle après", *Le Courrier de l'UNESCO,* Avril 1996, s. 12-16.

Faure Komisyonu, bu kanıtlardan yola koyularak, yeni eğitim sistemleri için bir dizi önerilerde bulundu; bunları yaparken, köhnemiş birtakım engelleri yıkmayı ve geleneksel yapıları pek biçimsel niteliklerinden sıyırmayı da başardı.

Şurası açık: Faure Raporu'nun ana fikirleri akla yatkın ve anlamlı idi; ve eğitimin, insanların ihtiyaçlarına oranla boşluklarını, yetersizlik ve gecikmişliklerini kademe kademe aşma olanağı sağlıyordu. Hemen hemen herkesçe tutulmasının sırrını burada aramalı. Ayrıca ulusal ya da uluslararası tutuculuk ve tıkanıklıkları aşmada, eğitici çevreler dahil, idarenin ve üretici kurumların sertliğini yenmede de işe yarıyordu.

O rapora yapılabilecek tek eleştiri belki şuydu: Eğitimin gücünü, ekonomik ve siyasal koşulları göz önünde tutması için, abartmış oluyordu. Gelişmekte olan ülkelerin çoğu maddi olanaklarını, sanayileşmiş ülkelerin onlara pek önemli bir yardımda bulunacağını da abartıyordu. Onların yanı sıra, dinleri ve eğitime olan etkilerini göz ardı ediyor; bireyler, etnik gruplar, sosyal sınıflar ve uluslar arasında gitgide artan "eğitim farklılığı"nı savsaklıyordu.

Buradan kalkarak, eğitimin birçok dalında elde edilmiş sonuçlar doyurucu olmaktan uzaktırlar. Okulöncesi kurumlara kabul edilmiş küçük çocukların devede kulak sayısı, eğitim yüzü görmeyen çocukların akıl almaz fazlalığı, okuryazar olmayanların milyarı aşması, yetişkinlerin eğitiminin çaptan düşmesi, bu alanlarda hedef ve öngörüleri kökünden gözden geçirmeye götürüyor bizi. Büyük sorumluluk, ulusal ve yerel makamlara düşse de, uluslararası kuruluşların, özellikle de UNESCO'nun sorumluluğunu küçümsememeli. Bu örgüt, Faure Raporu'nun mesajını ne ölçüde ve ne kadar başarıyla hayata geçirebildi, sormak gerekir.

Faure Raporu'nun arkasından, özellikle 90'lı yılların başlarında pek önemli şeyler olur: Berlin Duvarı yıkılır, komünist deneyim başarısızlıkla sonuçlanır: Milliyetçi kudurganlıkları, köktendinciliğin yükselişini de söylemeli. Faure Raporu, ne bunları öngörebilirdi ne de onların eğitime olan etkilerini. Böylece, Delors'un başkanlığında yeni bir eğitim komisyonu toplamaya, başta uluslararası koşullar götürüyordu: Totaliter rejimlerin çöküşü, insan hakları felsefesinin yükselişini hızlandırmıştır; şimdi gitgide daha açıktır ki, eğitim politikalarımızın

hedefini, eğitimle demokrasi, ya da daha doğru bir deyişle eğitimle özgürlük arasındaki bağda aramamız gerekiyor.

Faure Komisyonu, savaş sonrasının "parlak otuz yıl"ıyla sömürgeciliğin çözülüş döneminden yararlanmıştı. Oysa yeni komisyon çok daha kaygılandırıcı bir durumla yüz yüzeydi: Güney bunalım içindeydi, sanayi ülkeleriyle Üçüncü Dünya arasında gitgide büyüyen bir açık vardı; sanayi ülkelerinde de, kentte ve kırsalda işsizlik, sosyal ve ekonomik dışlanma...

Bir başka sorun, devletin rolüydü: Eğitimde, bütün olarak ya da bir bölümüyle devletçilik karşısında, bütçe sorunları da işin içine girince, bir hoşnutsuzluk görülüyordu. Ama, hele "eğitimin ticarileşmesi" karşısında, devlete sıradan bir düzenleyici olarak bakılabilir miydi?

Sonra, iletişimde bir devrim olmuştu; bu yeni tekniği de pedagojiye yansıtmak gerekiyordu.

Son olarak, çevrebilim, son yıllarda büyük gelişmeler kaydetmişti. İnsan etkinlikleri ile çevrenin gerekleri arasında bir uyuşmazlığın farkına varılmıştı. Yeni bir kalkınma kavramına gitme ve ona uygun etik kuralları tanımlama zorunluluğu ortaya çıkmıştı; bunun kaçınılmaz sonucu, yeni üretim ve tüketim biçimlerini arayıp gerçekleştirmek olacaktı. İnsan, evrenin sahibi olmak da ne, olsa olsa onun bir "pansiyoner"i, bir barınıcısı durumundaydı. Bunu ona anlatmak da eğitime düşüyordu.

Jacques Delors, yeni komisyon için, küreselleşmenin egemen olduğu bir çerçevede, sorunları, ulusal ve uluslararası düzeyde kimi yönelişleri belirlemeye çalışırken, dört temel sorun üzerinde duruyor.(3)

Birincisi, eğitim sistemlerinin, "kalkınmanın etkileyici anahtarı" olması sorunudur. Buna göre, eğitimin ekonomik, bilimsel ve kültürel olmak üzere, üçlü bir rolü vardır. Herkes eğitimin, teknolojik evrime uyan kalifiye ve yaratıcı bir el emeğinin oluşmasına yardımcı olmasını ve ekonomilerimizi arkasından sürükleyip götüren "fikri devrim"e katılmasını istiyor. Bir beklenen de şu: Kuzey'de olduğu gibi Güney'de de,

3) Bkz. Jacques Delors, "Former les acteurs du futur", *Le Courrier de l'UNESCO*, Avril 1996, s. 6-11. Ayrıca, söz konusu komisyonun katkıları ile ilgili olarak, *L'Éducation pour le XXIe siècle. Questions et perspectives*, Editions Unesco, Paris, 1998.

eğitim, bilgileri ilerletmelidir; öyle ki, ekonomik kalkınma, fiziksel ve insansal çevrenin gelişmesine sorumlu olarak eşlik edebilmeli. Öte yandan, eğitim, kendi kültürüne kök salmış, onun yanı sıra da başka kültürlere açık ve toplumun ilerlemesi davasına bağlı yurttaşlar yetiştirmezse, misyonunu yerine getirmiş sayılmaz.

İkinci sorun, eğitim sistemlerinin "toplumun evrimine uyma"da gösterecekleri yetenektir. Eğitimin temel sorumluluklarından biri, bizi sorgulayan ve istikrarsızlığa götüren –gitgide artan ölçüdeki– güvensizliğe karşın, "değişmeyi hazırlama görevi"dir. İster bireysel ya da sosyal değerler söz konusu olsun, ister ailelerin yapısı, kadının rolü, azınlıklara verilmiş yer, kentleşmenin ya da çevrenin sorunları olsun, eğitim, birbirlerini etkileyerek durmadan evrilen bütün bir etkenler yumağını göz önünde tutmak zorundadır.

Üçüncü sorun, "eğitim sistemi ile devlet arasındaki ilişkiler"dir. Devletin rolü, yetkilerinden kimisini federal ya da yerel otoritelere bırakma, kamusal eğitim ile özel eğitim arasında aranacak denge: Ülkelere göre farklı biçimlerde kendisini gösteren bir sorunun kimi değişik görünüşleridir bunlar.

Son olarak, bir dördüncü sorun, değerlerin yayılması, karşılıklı anlayış, kısacası "barışın değerleri" sorunudur. Eğitim, evrensellik iddiasında bulunabilir mi? Bizzat kendisi, bir tarihsel etken olarak, kimi çelişmelerin üstesinden gelebilecek, kimi meydan okumalara yanıt verebilecek, aralarındaki farklılıklara karşın gezegenin bütün insanlarına bir mesaj sağlayabilecek evrensel bir dil yaratabilir mi? Herkesin ideal olarak algılayabileceği bu dilde, dünyanın bütün bilgeliği, uygarlıkların ve kültürlerin zenginliği, hemen anlaşılabilmeli. Böylesi bir dil, ayrıca, insanların daha iyi diyalogda bulunmayı öğrenebilmeleri adınadır; bu dilin taşıyacağı mesaj da, insansoyuna bütün boyutlarıyla seslenmelidir. Bizim eğitim tutkumuzu ateşleyen evrensellik iddiasındaki bir mesaj, insanları, o büyük çeşitliliği içinde ele alabilecek bütün nüansları da taşımalıdır.

Asıl güçlüğün de burada olduğunu söylemeye gerek var mı?

Öte yandan, üç büyük bunalım, ekonomik bunalım, ilerleme ideolojisinin uğradığı bunalım, belli bir biçimiyle ahlak bunalımı, eğitim sorununa eğilirken de göz önünde tutulmalıdır.

Bir başka üç sorun da şudur: Modern iletişim sistemlerinin günümüz eğitim sistemleri üstündeki çarpıcılığı; eğiticilik görevinin uğradığı değişiklik; ve bütün sorunları çözmek için mali kaynakların nereden sağlanacağı.

Eğitimin temelleri olarak gösterilebilecek dört sütun vardır ki şunlardır: Tanımayı öğrenmek, yapmayı öğrenmek, birlikte yaşamayı öğrenmek ve var olmayı öğrenmek! Tanımayı öğrenmek için, yeterince geniş bir genel kültürü belli konularda derinliğine çalışma imkânı ile uzlaştırmak önemlidir; yapmayı öğrenmek için, okulla iş arasında bir ilişki kurmak gerekecek; var olmayı öğrenmek, büyük bir otonomi ve yargılama yeteneğine bağlıdır ki, kolektif yazgının gerçekleşmesinde kişisel sorumluluğun güçlenmesiyle atbaşı gidecek ve XXI. yüzyıl herkeste arayacak bunu; son olarak, birlikte yaşamayı öğrenmek, "öteki" insanları, onların tarihlerini, gelenklerini ve manevi dünyalarını öğrenerek oluşacak. Geleceği yakalama ve uyuşmazlıkları savuşturacak ortak tasarıları gerçekleştirme anlayışı böyle yaratılabilir. "Ütopya" denecektir; sinizm ya da tevekkülle beslenen tehlikeli bir süreçten çıkmak için, gerekli ve yaşamsal bir ütopyadır bu.

Ayrıca eğitimi, Faure Raporu'nun daha önce belirttiği gibi, bütün bir yaşama yaymak ve toplumun bağrına oturtmak gerekir. Hızla değişen dünya kadar, mesleki yaşamdaki dönüşümlere de böyle uyulabilir. Böylece eğitim, toplumdaki değişikliklere sürekli uyarken, insansal deneyimin kazanımları da nakledilmiş olacaktır. Ama eğitimi bütün bir yaşama yaymak, çeşitli durakları, geçişleri savsaklama anlamına gelmemeli: Temel bilgilerin, yani okumanın, yazmanın, hesaplamanın yeri, her zaman önemlidir. Klasik eğitim ile okul dışı yaklaşımlar birleşerek, çocuk, eğitimin üç boyutunu, ahlaksal ve kültürel, bilimsel ve teknolojik, ekonomik ve sosyal boyutlarını edinmiş olacak. Öte yandan, temel eğitim, dünya çapında yaygınlaştırılmalıdır. Ortaöğretimde de, programlar öylesine ayarlanmalıdır ki, her öğrenci, yazgısının 14 ile 20 yaş arasında kesinlikle mühürlenmediğine emin olmalıdır. Yükseköğretimin görevleri daha da kapsamlı ve naziktir.

Eğitim, hangi ülke olursa olsun reform ihtiyacı içindedir; ama reform gereği kendini dayattığında da, uzun vadeli yaklaşımlar başarı için en iyisidir. Üst üste bindirilmiş reformlar, re-

formu öldürüyor; çünkü sisteme, yeni anlayışı içselleştirmek ve gerekli herkesi sürece katabilmek için yeterli zamanı bırakmıyor. Ayrıca, eğitim reformlarının başarısı, belli başlı şu üç aktörün katkısına bağlı: Yerel topluluklar (ana-babalar, işletme şefleri ve öğreticiler), kamu otoriteleri ve uluslararası topluluk! Ulusların birbirlerine bağlılıkları ise, hemen her alanda olduğu gibi eğitimde de, yeni boyutlarda bir milletlerarası işbirliğini gerektiriyor. Yeni yüzyılda eğitimin, dar boğazları aşarken de, yenilikleri benimseyip yayarken de, bütün bu katkılara ihtiyacı büyük olacak.

Hele hele okulun, yol ağzına gelip durduğu bir dönemde.

OKUL YOL AĞZINDADIR

Okul, gitgide gelişen bir eğitici evrenin bağrında donup kalmış bir kurum gibi görünüyor çoğu kez; öyle olunca da, eğitim sistemini değiştirme eğilimi pek güçlü, hatta işe biraz da ütopya karıştırıp okulu ortadan kaldırmak gerektiğini söyleyenler var. Bu kadar ileriye gitmeden, günümüzdeki eğitim sistemlerini, giderek bizzat eğitim görevini tartışmaya sunacak nitelikteki kimi dönüşümlerden söz etmek yerinde olacak.(4)

Belli başlı eğitim sorunlarımız birbirinden farklı iki hareketin karşılaşma noktasında yer alıyor: Bir yandan devlet, eğitimi, bugüne kadar yaptığı biçimiyle yönlendirebilecek ve para harcayabilecek durumda görünmüyor; öte yandan, eğitim kurumları ile yerel otoriteler, kendi yazgılarına daha iyi egemen olmak amacıyla daha çok yetkinin özlemini çekiyorlar.

Bu bağlamda, okul, yerini bulmanın güçlükleri içinde; rolü ve yeri eskisi kadar mutlak değil: Bilgiyi, başka eğitici çevrelerle paylaşıyor artık; yeni bilişim ve iletişim teknolojileri, öğretimde ve eğiticilerin rolü karşısında ağırlıklarını ortaya koyuyorlar. Okul, çeşitli bilgilere baştan aşağıya egemen olacak durumda değil şimdi ve aile olsun ya da çalışma dünyası olsun,

4) Bkz. Robert Bisaillon, "L'Ecole à la croisée des chemins", *Le Courrier de l'UNESCO*, Avril 1996, s. 24-26. Ayrıca, aynı derginin şu özel sayısı: "Education pour tous. Quand l'ecole sort de ses murs", Mars 2000, s. 16 vd. Daha da özel olarak, François Dubet, *Pourquoi changer l'école?* Les éditions Textuel, Paris, 1999.

kendileri de tam bir değişiklik içinde bulunan kurumlarla ilişki halinde. Bundan başka, bizzat yetki kavramı genişledi; öğreticiler için, yalnız bilgilerini nakletmek değil, öğrencilere bu bilgilere erişme, onları kullanıp uygulama yeteneğini kazandırmak da söz konusu. Okul çerçevesinde verilen eğitim, olsa olsa bir ilk adım; ama önemi şu andaki, öğrencilere bir bağımsızlık bilinci veriyor, dahası farklı formasyonlara ve işlere uyma yeteneğini açığa çıkarıyor. Son olarak, öğrencilere, kültürlerin bileştiği ve referans kutuplarının kaybolduğu bir toplumda kendi değerlerini dayatmayı öğretmek gerekiyor; bu da, sosyal bağlantıda okulun ve eğitimin rolü sorununu ortaya koyuyor.

Daha da derinliğine bir sorun var: Gençlerde bilgiye erişmenin biçimleri değişti. Söz konusu olan, ailede ya da okulda olduğu gibi aracı yoluyla değil, medya sayesinde doyma, içine geçirip sindirme yoluyla bir erişme biçimi daha çok. Medya heyecan uyandırıyor ve meraka itiyor, ama düzensiz biçimde yapıyor bunu; okul ise, onun arkasından, bu bilgileri düzene sokmanın büyük güçlükleri içinde çırpınıyor ve fazla bir şey yapabildiği de pek söylenemez.

Ayrıca, öğrenci zümresinden bahsederken onu çoğul olarak kullanmak gerekecek: Kitlenin işin içine girmesiyle bağdaşıklığını yitirmiş, gitgide artan göçlerin sonucu olarak da çok etnikli bir yığındır öğrenciler; öyle olunca da, başarısızlıklarla daha çok karşılaşılıyor, dahası okuldan dışlanma durumları ortaya çıkıyor. Buradan kalkarak, okul, yeni bir terimle söylemek gerekirse, bütünleştirme (*entegrasyon*) sorunuyla yüz yüze geliyor.

Bütün bu görünüşlerin, eğitici görevlerde, giderek eğitim sistemlerinin evriminde çarpıcı bir etkide bulunduğunu hatırlatmak bile fazla. Ayrıca, siyasal nitelikte sorunlara da yol açıyor. O sorunlardan biri, eğitim için demokratik bir seçmenin nasıl formüllendirilebileceğidir: Sadece daha iyi bir kalite adına bir "ek bilgi" değil, daha şimdiden önem kazanmış sosyal kırılma ve çatlakları savuşturmak için pek büyük bir çoğunluk arasında "bölüşülmüş bir bilgi" nasıl hedeflenecektir?

Kuruluşların ve bireylerin rolüne oranla devletin rolü ne olmalıdır? Bir başka büyük sorun da şu: Evrensel mirasın korunmasıyla, onun ulusal kimlikler içinde ortaya konması arasında bir uzlaşmaya nasıl varılacak? Irkçılığa ve hoşgörüsüzlü-

ğc karşı mücadele ederken, kültürel tekbiçimlilikle de nasıl savaşılmalı? Belki, üzerinde pazarlık edilemeyecek ve toplumumuzun tutarlılığı ve bağdaşıklığı için zorunlu bir değerler bütününü dile getiren, bir "ortak kamusal kültür"ü tanımlamak doğru olacak. Bu değerler, azınlık gruplara ya da göçmenlere de, temel haklarını ihlal etmeksizin meşru olarak "dayatılabilecek"tir. Buradan kalkarak, üzerinde bir uzlaşma sağlanabilmiş bu değerler adına, dinsel ya da bir etnik temele dayanan okulların varlığı reddedilebilecektir. Bunun gibi, bugünkü okul programlarına, yeni programlar eklemekten çok, insan haklarına, halklar arasında anlaşmaya, başka dilleri ve kültürleri tanımaya ilişkin dersler ya da uğraşlar koymak daha yararlı olacaktır. Böylece eğitim, gerçekten bir barış etkeni olabilecektir.

Öte yandan, gerçek bir kültürün koşulu olarak bilgilerin dışarıya açılışı ile, emek piyasasının ihtiyaçlarına yanıt vermek üzere kalifiye ve uzmanlaşmış öğelerin yetiştirilmesi zorunluluğunu uzlaştırmak da önemlidir. Gerçekten, eğitimin görevlerinden biri, gençlere, içinde yaşadıkları toplumu değiştirmenin ve bunun için de, ilerleme ve sosyal değişmelere egemen olmanın araçlarını vermektir. Bu egemenlik de, öğrenciye tanınacak bağımsızlıktan ve karşılaştırma, çözümleme, sentez ve deneme gibi değişimi gözlemleme yöntemlerinin kazandırılmasından geçiyor; onların yanı sıra, modern toplumlar için pek gerekli olan sosyal değiş tokuş ve karşılıklı görüşüp tartışmadan da geçiyor.

Eğitim kuruluşlarının dinamizmi, onların pedagojiyi öğrenci topluluğuna uyarlama kaygısı; bunun gibi, öğreticilerin alışılageleni sürdürmekten kaçınma ve alabildiğine değişik eğitim araç ve yollarına başvurma isteği de, okulda başarının etkenleri arasındadır. Ancak, eğitim sistemleri, değişik nedenlerle, öğrencilere tanınan bireysel yolları çeşitlendirmeyi de henüz başarabilmiş değiller.

Şunu da hatırlatmalı: Öğretici, eğitimde değişme sürecinin bütün aşamalarında önde gelen bir aktör durumundadır bugün de. Öyle olduğu için de, eğitimin en temel görevlerindeki dönüşümlerden biri öğretici mesleği ile ilgilidir. Buradan kalkarak, öğretici görevleri yeniden günün koşullarına uydurmak ve onları yeniden adlandırmak yerinde olur. Çağdaş okul bağla-

mında, öğretmek, her şeyden önce bir yaratma, düşünme ve eylemde bulunma işlevidir. Bu, öğrenen durumdaki insanla bir karşılıklı etki eylemi, bilgiye ve aklın yapıcılığına götüren bir aracılık, bir öncülük, bir yol göstericilik eylemidir de.

Bu açıdan bakıldığında, öğreticilerin yetişmesini, bireysel ve kolektif sorumluluğun altını çizerek, yani mesleğe profesyonel mantıkla yaklaşarak, yeniden ele almak yerinde olur. Mesleğin süresi göz önünde tutularak, yetişme, pratik yapma, doğrudan doğruya öğreticilik ve yetkinleşme bir ahenge kavuşturabilir. Sonra öğreticilere, kendi aralarında dayanışmanın, kolektif sorumlulukla yurttaşlık duygusunu canlı tutacak bir mesleki ortamı yaratmanın koşulları da sağlanmalıdır.

Özetle, eğitim sistemlerinde değişmenin emredici çağrısı karşısında başarı şansı, eğitimcilerin, rolleri ve yetkileri ölçüsünde sorumluluk almalarında yatıyor: Eğitim politikalarını belirleyenlerin, eğitici kurumları yönetenlerin ve bizzat günlük eğitimde görev almış olanların omuzlarına yüklenmiştir işlerin vebali.

Okulda okutulanlar ve onların yöntemi üstüne de söylenecekler var.

Pek bilinen bir şeydir: Fransızlar, üstüne titrerler liselerinin. Öğretmenleri ciddi öğretmen okullarından çıkar; kitapları, önde gelen üniversite hocalarına yazdırılır ve her bakımdan örnek eserlerdir. Özetle tarih, coğrafya, biyoloji, edebiyat, bilginin ve bilimin bu ve öteki ana konuları adam gibi okutulur. Üstlerine de, lisede son sınıfta, pek ciddi bir felsefe cilası çekilir; bakalorya sınavlarında birkaç ana dalın yanı sıra, gençlerin önce felsefe kültürü yoklanır ve liseden mezun edilip üniversite kapıları açılır önlerine.

Neden bu titizlik?

Çünkü lise, doğa, toplum ve insan üstüne yalnız temel kültürün verildiği bir yer değil; aynı zamanda, dünya görüşünün oluşturulduğu, ufuk zenginliğinin ve kafa bağımsızlığının sağlandığı yer. Bunu üniversitede yapmak mümkün değildir; çünkü üniversite, uzmanlık dallarının eğitim ve öğretiminin ocaklarıdır. Genç, liseden alacağını almamışsa ciddi bir uzman olması da mümkün değildir ya da iğreti kalır uzmanlık üstünde, sırıtır.

Özetle, lise önemli; bir toplumda eğitim sağlam temeller üstüne oturtmak isteniyorsa, ne yapıp edip lise şanına layık biçimde kurulmalıdır. Ondan olacak, Fransızlar üstüne titrerler liselerinin.

Peki bitiyor mu sorunlar? Hayır!

27 Şubat 1998 günlü *Le Monde*'daki bir haber, Fransa'da lise eğitiminde yeni bir sorunun gündeme girdiğini duyuruyordu.

Sorun da şu: Hangi bilgileri ve nasıl öğretmeli liselerde?

Bunu araştırmak için, Fransızlar, bilimsel nitelikte bir kurul oluşturmuşlardı. Sosyalist hükümetin, aynı zamanda doğa bilimlerinde uzman olan Milli Eğitim Bakanı Claude Allègre, o kurulun başkanlığına, yöntem üzerine araştırmaları da olan filozof bir kişiyi, ünlü Edgar Morin'i atamıştı. Kollar sıvanırken, Edgar Morin'le de, sözünü ettiğimiz gazetede pek ilginç bir söyleşi yayınlanıyordu.

Filozofumuz, bir yakınmadan yola çıkıyordu: Ona göre, çağımızda bilimler, gitgide daha fazla birbirine kapalı bölmeler halinde; ve gitgide karmaşık sorunlar çıkarıyor karşımıza bu durum. Kurumlarda, düşünce alışkanlıklarının pek büyük direnişiyle karşı karşıyayız. Birbirine sırtını çevirmiş bölmeler halinde duran bilgiler, kafalar için zararlıdır. Öğreticilerin, özellikle de ortaöğretimde, bağlı oldukları bilim dallarını daha geniş bütünlükler içinde birleştirmelerinin yollarını açmalı. Edgar Morin, "Söz konusu bilimler arasındaki duvarları ortadan kaldırmak gerek," diyor ve bunun için de ivedi bir "düşünme reformu" öneriyordu.

Bu yolda ilk tasarladığı da, "antropo-sosyal" dediği tarih, sosyoloji, ekonomi ve psikoloji ile, inanç ve mitos bilimleri üstüne tematik toplantılar düzenlemekti. Böylece iktisatçılar, tarihçiler, sosyologlar karşılıklı olarak katkılarını ortaya koyacaklar; bunları izleyen öğretmenler de, ortak temaları görüp kendileri bağlantılar kurabileceklerdi. İlk toplantılar da o yılın 16-24 Mart günleri arasındaydı ve konuları da, "insanın evrendeki yeri" ile, "dillerin, uygarlıkların, edebiyatların, sanatlar ile sinemanın insan kişiliğinin oluşumunda yeri" idi; son toplantının konusu da, "bilgileri birbirine yeniden bağlamak" diye saptanmıştı. Konuşmacılar, Fransa'nın filozofları, en önde gelen bilim ve kültür adamları idi. Sekiz günlük toplantıların amacı

da, "laik bir hümanist kültür" yaratmak için bilgilenme ve düşünce alışverişinde bulunmak diye belirlenmişti.

Bu ve başkaca hazırlıklar, sorunlar ve güçlükler, o yılın sonbaharında parlamentonun da önüne getirilip tartışılacaktı; zaten yığınla milletvekili de gelişmeleri yakından izliyordu. Öyle olacaktı, çünkü Milli Eğitim Bakanı'na göre, "21. yüzyılın yurttaşını yetiştirme" söz konusu idi.

Gelişmelerin Fransa'da şu anda gelip vardığı nokta hangisidir, konumuz bu değildir. Önemli olan şu: Çocuklarda aradığımız kafa yapısı ve onlara bilgileri sunuş biçimimiz çağdışıdır. Montaigne, daha XVI. yüzyılda, "İyi kurulmuş bir kafa, tıka basa doldurulmuş bir kafadan daha değerlidir," diyordu. Oysa eğitim düzenimiz hâlâ "tıka basa doldurulmuş" kafalar yetiştirmeye yönelik. Bunlarla çağı anlamaya imkân yoktur. Daha da açık olarak söylemek gerekirse, çözmemiz gereken birbirine bağlı ve dünya çapında sorunlarla, gitgide parçalı, birbirinden kopuk bölümlere ayrılmış düşünme biçimimiz arasında bir çelişme vardır. Bu düşünme biçimiyle, doğru bir bilgiye varılamayacağı gibi ciddi bir eğitim de mümkün değildir.

Ne yapmalı?

Her şeyden önce, insana, topluma, dünyaya ve evrene bir bütün içinde bakmalı. Bu göz ardı edildiği içindir ki, nükleer, çevresel, ekonomik ve fikri tehlikelerle yüz yüzeyiz; "kör düşünce" bizi felaketlere götürüyor; dizginlerinden boşanmış korkunç güçler, insanlığın karşısına dikilmiştir. Bu bütünlüğü, bu bakış biçimini eğitime sokmalıyız: Çocuklarımız, bölüp parçalayarak değil, bir bütünlüğün içinde görmelidirler sorunları. Çağımızın istediği insanı, bu arada bilinçli yurttaşı yetiştirmenin yolu budur. Böylece, eğitimde reform, düşünme biçiminde reformu da içeriyor; ve bu sonuncusu, hiç de "fikri bir lüks" adına değildir, tersine, yaşamsal ve insansal bir ihtiyaca yanıt veriyor. Sorun XXI. yüzyılda daha da ağır basacak ve çözüm bekleyecektir.(5)

Edgar Morin'in söylediklerine kulak vermekte yarar var. Ayrıca, üniversite ve onun sorunları da düşündürüyor.

---

5) Bütün bu sorunlar için bkz. Edgar Morin, *Le défi du XXIe siècle: Relier les connaissances*, Seuil, Paris, 1999. Ayrıca, aynı yazarın, *La tête bien faite*, Seuil, Paris, 1999.

YÜKSEKÖĞRETİM, PEKİ SONRA?

Vaktiyle üniversite, bir küçük seçkin grubun bilgi sahipleri kastına gelip girmesi için bir geçit durumundaydı. Bugünse üniversite öğrencileri milyonlarla ölçülüyor: Dünyanın hemen bütün ülkelerinde, yükseköğretim, her yıl, gitgide daha çok genci topluyor. Ama ne yapmak için? Oraya girebilenler ne arıyorlar? Bir sosyal yükseliş imkânı mı? İş için bir diploma mı? Dahası, üniversite ve artçıları, iş dünyasının ve hareket halindeki toplumların istediklerine verilecek yanıtları biliyorlar mı? Yeni isteklerle karşı karşıya gelen yükseköğretim, bütün öğrencilere iş alanı bulmada daha da zorlanıyor ve Güney'de olduğu gibi Kuzey'de de, ekonomiler, bu imkânları gitgide daha az sağlayabilecek güçte. Çağdaş gelişmeler yükseköğretimin çehresini değiştiriyor; üniversite, fildişi kulesinden çıkmıştır. Ama nereye gitmek için?

Uzun bir süre sosyal ve siyasal seçkinlere ayrılmış yükseköğretimin kapıları, 50'li yıllarla, halkın bütününe açılır. 40'lı yıllarla Birleşik Devletler'de başlayan bu süreç, 60'lı ve 70'li yıllarda gelişmiş ülkelerin çoğuna yayılır; sonraki yıllarda da dünya çapında genelleşir. Bu evrim, XXI. yüzyılda hızlanacak ve her şeye karşın seçkinci kalmış bir yükseköğretimin yerini, "yaşam boyunca eğitim" adına daha geniş sistemlere bırakacağa benzer.(6)

Söz konusu dönüşümün kaynağında ortaöğretimdeki patlama yatıyor. Avrupa'da, hemen hemen bütün ülkelerde, gençlerin en azından üçte ikisi ortaöğretimi bitiriyor ve böylece yükseköğretime girme olanağını elde ediyor. Ama yalnız Avrupa'da değil, her yerde bu gelişme, üniversiteye yazılanların sayısını yükseltmiştir. Örneğin Şili'de, üniversite öğrencilerinin sayısı 1978'de 131.000 iken, 1988'de 235.000'e, 90'lı yılların ortalarında da 343.000'e çıkar. Kitle eğitiminde öncü bir ülke olan Birleşik Devletler'de bile, yükseliş çarpıcıdır: 1978'de 11 milyon olan üniversiteli sayısı 1988'de 13 milyona varır ve 90'lı yılların sonuna doğru da 14 milyonu aşar.

---

6) Bkz. Peter Scott, "Mutations", *Le Courrier de l'UNESCO*, Septembre 1998, s. 18-20.

Olayın kaynağında iki etken rol oynuyor. Önce, demokratikleşme: 1945'te demokratik ülkelerde bile, sosyal eşitsizlikler ve onlara ayak uyduran eğitim kurumlarının engelleri sürüyordu. Ne var ki Amerika'da, Batı Avrupa'da, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen otuz yıl boyunca, sosyal devlet anlayışının gelişmesi, etkisini en başta eğitime, konuta, sağlık ve sosyal güvenliğe yapılan kamu harcamalarının artışında gösterir. Son yıllarda, tüketim toplumu, piyasanın artan etkisi, yüksek eğitime yönelik gelişmeyi durdurmak şöyle dursun, hızlandırmıştır. Diploma, yeni ölçütler kazanmıştır: Çoğu gelişmiş ülkelerde, orta sınıfla "diplomalı sınıf" aynı olma eğilimi içinde.

Afrika'nın ve Asya'nın büyük bir bölümünde, demokratikleşme, sömürgeciliğin çözülüşü ile gelmiştir. Daha adil ve daha eşitçi bir toplum kurma kavgasında, eğitim gelişmenin başını çeker; ona bağlı olarak yükseköğretime aday olanların sayısı ok gibi fırlar. Örneğin Tunus'ta bağımsızlığın ilk yıllarında üniversite öğrencilerinin sayısı 2.000 iken, yüzyılın sonlarında 100.000'i aşmaktadır.

Yükseköğretimin gelişmesinin ikinci etkeni, emek piyasasındaki değişimdir. Bu değişim, sadece bir temel eğitimle yetinen geleneksel işlerin alanını daraltırken, kalifiyeliği daha çok gerektiren hizmet sektörlerinin alanını genişletir. Vaktiyle kalifiye pek az –ya da hiç!– işçiyle yürütülen işlerde, bugün teknisyenler yer almaktadır; onlarda bile yükseköğretim diploması aranır olmuştur. Emek piyasasında diplomanın gitgide önem kazandığı bir rekabet başlamıştır.

Demokratikleşme ile ekonomik rekabetin yükseköğretim üzerindeki etkisi pek çarpıcı olmuştur. En başta da şu noktada: Öğrenci sayısındaki artış, hükümetleri, bütçelerinin önemli bir bölümünü yükseköğretime ayırmaya götürmüştür. Buna bağlı olarak üniversitelerin sayısı artarken, şu çelişmeli iki sonuç da ortaya çıkmıştır: Bir yandan, üniversitenin geleneksel değerleri sarsılmış, üniversite fildişi kulesinden çıkmış; öte yandan, eğitim ve araştırma piyasasının isteklerine uyum sağlamak üzere, üniversiteler arasındaki farklılıklar belirginleşmiştir.

Geleceğin 50 yılı boyunca bütün bu eğilimler hız kazanacaktır: Yükseköğretime giriş, demokratik toplumların yurttaşları için gerçekten bir temel hak olup çıkacaktır ve bilgi, zen-

ginliklerin yaratılmasında olduğu kadar yaşam düzeyinin yükselmesinde de hizmete daha çok girecektir. Bu ise, yükseköğretim için yeni sonuçlar doğuracaktır: Daha çok verimlilik, gerçeklikle daha yakın bir ilişki, daha fazla mali sorumluluk beklenecektir ondan; devlet de, her yönden rolünü yeniden belirleyecektir.

XX. yüzyılın ikinci yarısında, yükseköğretimle toplum karşılaşmıştı. Toplum, değişmekle beraber, bürokratik rasyonalite ile liberal ve laik bireyciliğin karışımı bildik bir çehreyi muhafaza ediyordu. Bilimin ve teknolojinin yararları tartışılmaz durumdaydı. Egemen ekonomik model, büyük sanayi ya da kamusal ve özel sektörlerde benzeri yapılardı. Evrime uğramış da olsa, "kariyer" ve "meslek" kavramları sürüyordu. Öğrenci sayısı alabildiğine artmış ve kendisine yeni roller yüklenmiş de olsa, üniversite üniversite olarak kalıyordu. Başlarda yeni çözümler önermeye çağrılan öteki yükseköğretim tipleri de, üniversitenin değer ve yöntemlerinin etkisi altında kalmayı sürdürmüşlerdi.

Ne var ki, XXI. yüzyılın ilk yarısında, yükseköğretim ve toplum tartışılma tehlikesiyle yüz yüze. Bunun belirtileri de şimdiden ortada. Kamusal ve özel alanlar arasında, devletle piyasa, sosyalle bireysel istek, üreticilerle yararlananlar, yatırımla tüketim, çalışma ile boş vakit arasındaki farklılıklar, doğmakta olan yeni toplumda gitgide daha buğulu, belli belirsiz durumda. Şimdi "simgeler" de, maddi nesneler kadar zenginlik sağlıyor. Tasarlama, satış, ticarileştirme ve hizmetler, bir ürüne, imalinden daha fazla değer katıyor. Bilişim ve iletişim teknikleri alanındaki ilerlemeler, esnek örgütlenme biçimlerinin ortaya çıkışı, kamusal olsun özel olsun, her türden kurumu tartışılır hale getirmiştir.

Küreselleşmenin gücü, 24 saat üzerinden çalışan dünya çapında bir mali piyasanın ve emeğin uluslararası bölünüşünün ötesine gidiyor; ulusların rolünü azaltmakla kalmıyor yalnız, bir tür uluslararası samimiyet yaratmak üzere, iletişimdeki devrimin de katkısıyla, zaman ve mekân kavramlarını yeniden tanımlamaya kadar uzanıyor. Sosyal kimlikler, Avrupa'da iki yüzyıl önce gerçekleşmiş Sanayi Devrimi'nden beri görüldüğü gibi, dinden, cinsellikten, sosyal sınıflardan ya da bireyin mesleksel statüsünden yola çıkarak tanımlanmıyor artık; yaşam bi-

çiminin her şeyden önce geldiği bir bireyselleşme süreci içinde erimiş durumda şimdi. Bilimin üstünlüğü, Alman sosyoloğu Ulrich Beck'in "tehlike toplumu" diye adlandırdığı şeyin doğuşuyla tartışılır halde artık; çünkü, söz konusu toplumda, tehlikeler, özellikle de çevresel tehlikeler, sosyal ve teknolojik ilerlemenin getirdiği yararlardan daha hızla artar gibi. Batılı modernleşme kavramının üzerine kurulu olduğu aklilik, Fransız sosyoloğu Alain Touraine'in "yeni modernite" dediği şeyle tartışılır olup çıkmıştır; söz konusu "yeni modernite"de akıl'la birey, yeni sosyal hareket biçimlerine yol açmak üzere, bileşim içindeler.

Böylece yükseköğretim, demokratikleşme ile sosyoekonomik yararın gereklerini tatmin etmeyi sürdürmekle yetinmeyecektir yalnız, yeni meydan okumalara da göğüs germeye çalışacaktır: Üniversite, çalışmalarında biçem üzerinde daha çok duracak ve asıl önemlisi, geleneksel üniversite modeline has evrensel değerlerin küreselleşmenin çalkantıları içinde yok olup gitmesine ve bilimsel geleneğin ve onun yöntemlerinin tehlikeye girmesine karşı bir şeyler yapmaya kalkacaktır. Bu süreç içinde, göz önünde tutulması gereken noktalardan biri şudur: Üniversitenin, demokratikleşme ile bilgi toplumunun dayattıklarına uymasına diyecek yoktur. Ancak, yükseköğretim, dizginlerinden boşanmış bir popülizme baş eğerse, ruhunu yitirme tehlikesiyle yüz yüze gelir; özgünlüğünü kaybeder ve öyle olunca da, piyasanın yönettiği bir dünyada üniversitenin ne işe yaradığı sorusu ortaya çıkar.

Gelecek için yeni bir üniversite anlaşmasını neye dayandırmalı?

Geleceğin üniversitesi, şu dört ilkeden güç alacaktır:[7] Öğretim düzeyi, programların sosyal gerçekliğe uygunluğu, uluslararası işbirliği ve mali kaynakların biçimi. Yeni bir "üniversite anlaşması", yükseköğretimin devletle, sivil toplum ve ekonomi ile ilişkisini yeniden tanımlamalıdır; hepsinin sıkı sıkıya işbirliğinden doğacaktır XXI. yüzyıl üniversitesi. Devletler, şunu bilmelidirler: Üniversite, her yönden demokratik ol-

7) Arceli Ortiz de Urbina, "Des pistes pour le XXIe siècle", *Le Courrier de l'UNESCO*, Septembre 1998, s. 26-27. Aynı dergide, Miguel Angel Escotet, "Pour un nouveau pacte universitaire", s. 24-26.

mak zorundadır; öğretimi de, eleştirici ve ileriye dönük nitelikler taşımalıdır. Söz konusu öğretimin mali kaynaklarında devletin egemen rolünü göz önünde tutmalıdır; özellikle kalkınmakta olan ülkelerde, o eğitimin bağımsızlığı ve özgürlüğü için de önemlidir bu. XXI. yüzyılın üniversiteleri, bilgilerin oluşumunda ve sürekli gözden geçirilmelerinde, merkezlere dönüşecektir; öğrencilerin gitgide artan isteklerine, her ülkenin ve bölgenin kendine özgü ekonomik ve kültürel ihtiyaçlarına ancak böyle yanıt verebilirler. Özetle üniversite, yeniden düşünmeyi öğretir ve yaratıcı imgelemin kapılarını ardına değin açarken, sürdürülebilir ve hakça bir kalkınma ve ilerlemenin de etkenidir.

Şu da önemlidir: Öğrenciler ne istiyor?[8]

Bir çeyrek yüzyılı aşkındır, Dakar'dan Meksiko'ya, Paris'ten Berkeley'e caddeleri dolduran bu gençler, aslında yeni bir dünyanın habercisidirler. Zaman zaman devrimlerin başına geçtikleri oluyor; hareketsizlikle suçladıkları rejimleri devirdikleri de görülüyor. Her yerde bir şeyler kımıldıyor ve ilk saflarda da onlar yer alıyor. Nedir aslında istedikleri bu üniversite gençlerinin? Bu soruya hemen yanıt vermek kolay değil; onların istikrarlı ve bağdaşık bir sosyal grup olmamaları ve isteklerinin de bir bağlamdan ötekine değişmesi, bu güçlüğü daha da artırıyor. 1968 Mayıs'ında düş görülebiliyordu; o yüzyılın sonuyla bir yenisinin başlarında ağır basan, gerçekçiliktir. Şunu söyleyebiliriz: Gençler, her şeyden önce kendilerine iş alanlarının açılmasını istiyorlar; istedikleri, yarının işsizleri olmak değildir; yükseköğretim, buna uymalıdır. Diplomaların işe yaramamasından en başta üniversitelerin değil, bizzat ekonomik yapının sorumlu olduğunu hatırlatarak söylemeli bunu. Ne var ki, üniversiteli gençler, bu isteği öne sürerken, idealleri için mücadele etmekten de vazgeçmiş değiller her yanda; çoğu kez, daha demokratik bir toplum, "daha insanca bir dünya" yatıyor onların temelinde.

O sese nasıl kulak vermez oluruz?

---

8) Bir genel soruşturma için bkz. "Que veulent les étudiants?", *Le Courrier de l'UNESCO*, Septembre 1998, s. 22-23.

EĞİTİM VE DEMOKRASİ

Eğitimin, herkesin kendinde taşıdığı insan olma yeteneklerini geliştirmek, kısacası insan olmayı öğrenmek demek olduğunu biliyoruz; demokrasi de, belli bir insan fikrine dayanıyor: Yurtseverlik, hoşgörü anlayışı, hukuka saygı var bu düşüncede. Ne var ki, söz konusu erdemler hiç de doğuştan gelmezler; öğrenmek gerekir onları. Böylece, eğitimsiz demokrasi düşünülemez. Demokrasinin –görece de olsa– rayına oturduğu ülkelerde eğitimin kız-erkek ayırt etmeden yaygınlaşması ve demokratikleşmesinin rolü göz ardı edilemez. Kısacası, eğitimle demokrasi iç içe. Demokrasinin "laik" bir zeminde yeşerip geliştiği de göz önünde tutulursa, eğitim, demokrasi ve laiklik arasındaki sıkı ilişki de anlaşılmış olur.(9)

Bir başka önemli konu, çokkültürlülük, medya ve eğitim ilişkisidir.(10)

Bir on yıldan fazla oluyor, Georgia Üniversitesi'nde Vinson Enstitüsü, öğreticilere has bir hizmette bulunarak özel bir bölüm açmış, onların sosyal bilimlerdeki bilgilerini ve yurttaşlık eğitimindeki yetkilerini genişletmeye yardımcı olmak istiyordu. Bu programın bugün gelip vardığı noktalardan biri, çokkültürlü eğitime yanıt verme gereğidir. Eğitimin bir başka sorununu da ele alıyor o: Televizyonun her yana dal-budak sarması ve okul çağındaki çocuklar üzerindeki etkisi sorunudur bu.

Önce çokkültürlü eğitimden ve yol açtığı sorulardan söz edelim: Ne anlama geliyor çokkültürlülük, nasıl yorumlamalı onu ve öğreticilere nasıl yardımcı olmalı? Birleşik Devletler'de, bu soruların önce Avrupa kökenli Amerikalılar arasında, sonra da Kara Afrika kökenliler arasında, gerilimli uzun bir geçmişi var.

---

9) Bkz. "Laïcité. Un ideal à réinventer", *Le Monde de l'Education,* Mai 1999. Ayrıca, Bernard Cassen, "Refonder l'éducation", *Manière de voir,* Septembre/Octobre 1998, sy. 41, s. 76-78.

10) Bkz. Mary A. Hepburn, "Le multiculturalisme, les medias et l'éducation", *L'Éducation pour le XXIe siècle, Questions et perspectives,* Paris, 1998, s. 372-375. Ayrıca, Jacques Gonnet, *Éducation et médias,* PUF, coll. "Que sais-je?", 2e éd., Paris, 1999.

Çokkültürlü eğitimin amacı, belli bir kültürün temelini ötekilere saygıyı ve anlayışı güçlendirerek genişletmektir. Söz konusu olan, bir milletin –Birleşik Devletler, Fransa ya da herhangi bir başkası– kültürel tabanını yaymak ve –"izin vermek yerine– birçok dil ve kültürlerin gelişmesini yüreklendirmektir. Bu tür eğitim, çeşitli etnik grupları, var olan kültürün normlarını, görüşünü ve ulusal değerlerini zenginleştirmeye götürüyor. Bu çokkültürlülük anlayışı bir mozaiğe ya da bir halıya benzetilebilir; yığınla kültürel katkıdan oluşan, ama her birinin de bütünün anlam ve güzelliğine katıldığı bir mozaik, bir halı...

Birçok kurumun, bu çokkültürlü eğitimi, bir birlikte yaşama, karşılıklı kavrayış ve işbirliği anlayışı içinde, coşkuyla uyguladığı görülmüştür. Söz konusu yönetimin, yurttaşlık değerlerini ve karşılıklı saygıyı güçlendirdiğini söyleyen eğiticiler vardır. Öte yandan, toplulukların güçlendirilmesine ve bireylerin birbirine yaklaşmasına yardımcı olan dinamik bir çokkültürlülüğün güzel örnekleri de görülüyor.

Ne var ki, radikal, daha çok bir sosyal parçalanmaya yarayacak yeni bir çokkültürlülük biçiminin palazlandığı da bir gerçek. Kimi çevreler, kendi kültür grubunun –bütünleşecek yerde– ayrı kalmasını istiyorlar. Amerika'da olduğu kadar başka ülkelerde de bunun örnekleri görülüyor.

Bu radikal biçim, bir bölünme kararlılığının sonucu ve kültürler arasında rekabeti yüreklendirme eğiliminde. En uçlardaki görünüşleriyle, milletin parçalanma ve yok olmasını başlatabilir. Eğitim söz konusu oldukta, kimi etnik grupların, çocukları için ayrı okullar, o okullarda da bütünüyle kendi kültürlerine dönük bir program istedikleri görülüyor. Bir kültür egemenliği tipinin yerine bir başkasını geçirme, görüşleri genişletmeye yaramıyor; tersine, eğitim örgüsünde bir parçalanma tehlikesini doğuruyor.

Örneğin, Birleşik Amerika'nın güneyinde, önemli bir Afro-Amerikan topluluk; onun yanı sıra bir Beyazlar çoğunluğu ve Latin Amerika kökenli bir İspanyol nüfus yaşar. Bu insanlara götürülecek en güzel eğitimin bütün bu grupları birleştiren bir eğitim olduğunu savunan eğitimciler vardır; çünkü, ancak bu yolla, bu insanlar birbirlerini öğrenir ve karşılıklı saygı ikliminde sosyal bütünleşmeleri yoluna girebilir. Ne var ki, bu say-

gının, birbirinden ayrı bir eğitim ve kültürden geçtiğini savunan eğitimciler de bulunuyor.

Buna bakarak, Amerika'da, bu radikal çokkültürlülüğe yanıt vermede belki en etkili aracı, öğrencilerin yetişmesinde yapılacak bir devrim sağlayacak. Bütün bir eğitime sinmiş Batı Avrupa kültüründen farklı kültürlere öğreticileri daha duyarlı kılmak için bir şeyler yapmalı. Bir ortak yazgıya özlem çekiliyorsa, daha genişliğine bir ortak temelden yola çıkılmalı; ve Asya'dan, Afrika'dan, Latin Amerika'dan ve Doğu Avrupa'dan gelip Birleşik Devletler'e yerleşmiş halkların gelenekleri ve toplumları daha iyi öğrenilmeli. Eğiticiler, çeşitli kültürlerle ilgili inceleme ve değerlendirmelerini daha da etkili biçimde bütünleştirirlerse, çoğulculuk ve işbirliği gelişecektir.

Başka kökenden halkların da bulunduğunu okullarda gençlere öğretmenin; onları ve öğreticileri "çokkültürlü eğitim" diye adlandırılabilecek bir derste buluşturmanın yararı da göz ardı edilmemeli. Bunlar yeterli değil, ama yapılmalı. Hele hele öğretmenlerin bu doğrultudaki mesleki yetişmelerinin daha geniş kültürel açılar açacağı kesindir.

Diller, kültürlerarası anlayışı sağlamada en etkili araçlardan biridir. Bir yabancı dil, onun doğup geliştiği ülke, o ülkenin kültür ve değerleri ile belli bir yakınlık olduğunda daha iyi öğreniliyor. Bunun tersi de doğru: Başka ülkelerden gelen çocuklar, geldikleri ülkenin dilini öğrenmeleri için, kendi anadillerini de güzelce konuşmalıdırlar. Bir İngiliz araştırıcısı olan Cropley şunu göstermiştir: İngiltere'de, on ya da onun üstünde olup da okullarına düzenli olarak gelen göçmen çocuklar, daha önce anadillerine hâkim oldukları için İngilizceyi daha da kolaylıkla öğreniyorlar. İki dile de egemen öğreticiler, bu öğrenmeyi hiç kuşkusuz daha da kolaylaştıracaklardır.

Ancak İngiltere'de yapılan pedagojik araştırmalar, şunu da göstermiştir: Çokkültürlü eğitim özel bir dersle sağlanacak türden bir şey olmayıp bir dikkat değişikliğini gerektiriyor. Kültürel çoğulculuk, öğretmenlerin yetişme ve hazırlanmalarına nüfuz etmeli. Bu öğreticiler, şunun farkında olmalılar: Yeryüzünde bir ülkeden ötekine yer değiştiren halklar, çeşitli ekonomilere katılıyorlar ve her birinin de kültürü var. Genç öğretmenlerin yetişmesi, bir kültürel açılışı gerektiriyor; ama "çok-

kültürlü eğitim" adı verilecek sıradan bir dersin de üstesinden geleceği bir şey değil bu.

Amerikalı filozof ve eğitici John Dewey, 1916'da, Birleşik Devletler'deki öğretimle ilgili olarak şunları yazıyordu: "Değişme, bizim gerçek ulusal demokratik anlayışımızı sürdürmede, okullara tartışılmaz bir sorumluluk yüklüyor. Karşılıklı saygı ve hoşgörü erdemi, onun yanı sıra, daha baştan fark edip de koşullar yüzünden bir şey yapamadığımız güzel tavırlar, karakterin en derindeki zembereklerini güçlendiren bir eğitimi bugün mutlaka kurmalılar." Dewey'in bu sözleri, XXI. yüzyılın çoğulcu toplumlarına has eğitim programlarının hazırlanmasında esin verecek değerdedir. Çokkültürlü eğitim, duyarlılık ve sağduyuyla sağlanmalıdır; gerçek ve özlü deneyimleri de içine almalıdır.

Günümüzde eğitim için yaşamsal önemdeki ikinci sorun, bütün dünya gençleri üzerinde, medyanın, özellikle de televizyonun etkisidir. Bütün ülkelerde yerini tartışmasız almış olan televizyon, onun görsel ve sesli bombardımanı, gençleri, daha okula başlamadan önce biçimlendiriyor. Denebilir ki her ülkede, binlerce ve binlerce genç, okula, ailelerinden edindiklerinden çok, televizyon önünde geçirdikleri bitip tükenmez saatlerin izlenimleri ve görüşleriyle geliyorlar. Örneğin Birleşik Devletler'de, halk, her yaşta insanlar bir arada olmak üzere, günde ortalama yedi saatini televizyona bakmakla geçiriyor.

Ne bakımdan etkiliyor eğitimi bu?

Televizyonun kimi zaman olumlu etkilerini göz ardı edemeyiz. Onunla, zorunlu haberleri öğreniyor ve milyonlarca insanı ilgilendiren ortak deneyimlere ve heyecanlara, gözlerimizle de görerek tanık oluyoruz. Televizyon, ortak bir dilin kullanılmasını kolaylaştırıyor. Bu bakımdan, toplaşmamızı sağlıyor ve böylece sosyal tutarlık ve bağdaşıklığı güçlendiriyor. Ancak, olumsuz etkileri de var onun, özellikle de tüketime itelerken. "Şeyler"in, çoğu kez hiç de ihtiyaç duymadığımız nesne ya da ürünlerin övülüp yüceltilmesi o kadar iyi yapılıyor ve izlenecek yolu öylesine kesinlikle çiziyor ki, sonunda, onları edinecek olanakları olmayanlarla olanlar arasında tam bir uçurum açabiliyor. Böylece, şu değerler sorununu çıkarıyor karşımıza: Tüketim, demokrasinin, hakbilirliğin ve yurttaşlığın temel insan-

sal değerlerinin yerine geçemez. Televizyonun kendine özgü niteliklerinden biri, varlıklılarla yoksullar arasındaki bölünmüşlük ve farklılığı sivriltiyor. Eğiticilerle medyanın profesyonellerinin, kaliteli programların hazırlanmasında, birbirlerinden kopacak yerde bir araya gelmelerinde sayısız yarar vardır. Özellikle gazetecilerin, günümüzde gençlerin eğitimi konusunda söyleyecekleri çok şey vardır; kendileri ne derlerse desinler, gazeteciler gerçekten eğiticidirler. Buradan kalkarak diyeceğiz ki, eğitimin alanı, toplumu kucaklamak üzere, okulun duvarlarının ötesine taşmıştır. Gazeteciler için söylediğimiz, televizyon için de doğrudur: O, sadece bir haber ve eğlence kaynağı değil, toplumu eğitmenin bir biçimidir de.

Televizyonu eğitimin hizmetine koymak istiyorsak, şunu da unutmamalıyız: Televizyonun, Birleşik Devletler'de bir ticaret misyonu vardır. Programların yurttaşların eğitimine daha iyi katkıda bulunması için, öğreticiler, program sorumlularıyla baş başa vermelidirler. Görüntüler hızlı, canlı ve renklidir; onlara çoğu kez müzik ve heyecanlandırıcı sesler eşlik eder. Sınıftaki öğretim, onunla hiçbir zaman rekabet edemez. Böylece, medya okul programlarının tamamlayıcı bir parçası olmalıdır.

Televizyonda şiddet, bir başka büyük sorundur. Eron ve Huesmann gibi araştırıcılara göre, gençler için yapılmış eğlence programlarında şiddetin ayağa düşürülmesine karşı sosyal tepki yerindedir. Reklam ajansları ise, en tahrik edici –ve çoğu kez en şiddetli– programların da, ürünlerin satılmasında en çok işe yarar olduğunu bilirler. Toplum da genel olarak vur-kır meraklısıdır. Bununla beraber, televizyondaki şiddete karşı çıkmak mümkündür; şu şartla ki, öğreticiler, öğrencilerinin izledikleri yayınları, onlarla beraber eleştirici bir gözle çözümleyip tartışmaya iyice hazırlanmış olsunlar. Öğreticiler bunu tek başlarına yapabilecek durumdaysalar, bu eleştirici değerlendirmeyi öğrencilerine de öğretmelidirler. Eleştirici çözümleme, öğretmen yetiştirme programının ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Medyanın gücü ve her yerde oluşu karşısında, öğretmenler öğrencilerine, biraz uzakta durup medyanın bireyler ve toplum üzerindeki etkileri üstünde düşünmelerinde yardımcı olmalıdırlar.

Her ne olursa olsun, öğreticiler anahtardır. Şurası bir gerçektir ki, onların yetişme biçimi sadece etkilerini belirlemekle

kalmıyor, çokkültürlü bir eğitim sisteminde kültürler halısının dokunuş biçimine de yön veriyor. XXI. yüzyıl için öğreticilerin yetişmesi, dillerin incelenmesini, başka kültürler için duyarlığı, eleştirici düşünmede ve uyuşmazlıkları çözmede ustalaşmayı da kapsıyor; söz konusu yetişme, onları medyanın profesyonelleriyle belli bir ortak çalışmaya da hazırlamalıdır.

XI

KADINLARIN UZUN YOLU

Bir yüzyıllık feminizm, binlerce yıllık ataerkilliği kökünden söküp atamazdı; yeryüzünde, neredeyse bütün kadınlar, günlük yaşamlarında bu rejimi bugün de yaşıyorlar. Ne var ki, XX. yüzyıl boyunca sürdürülen kıran kırana mücadelede, kadınlar, özellikle de yüzyılın sonlarında, huzur ve çıkarlarını savunmayı öğrendiler: İki cins var diyorlar şimdi, birbirinden farklı, ama haklarda ve ödevlerde birbirine eşit iki cins.

Ufak ufak, eski düzenin temellerini yıkıyorlar. Toplumun her düzeyindeki hareketlenişleri, artık dünya çapında seferberliğe dönüşmüştür. Güney Afrikalı kadınlar bunun bir örneğini veriyorlar: Irk ayrımcılığına (*apartheid*) ve erkek egemenliğine karşı bir cephe savaşı vermek üzere, elde ettikleri iktidara dayanıp uğradıkları şiddete karşı da kanunlar çıkarıyorlar. İranlı kadınlar, bağımsızlıklarını güçlendirme yolunda en ufak bir fırsatı kaçırmıyorlar. Çalışmada eşitlik ve hamilelikte özgürlük, Pekin Konferansı'ndan (1995) beş yıl sonra da, kadın kurtuluşunun önemli konularıdır.

Ne var ki kadınlar, başka engellerin yanı sıra, siyaset arenasını elde etmede bugün de büyük müşküllerle karşı karşıyalar; o alanda, alabildiğine azınlıktalar. Gerici zihniyetlerin barikatını yıkmak üzere, hassas bir mücadeleyi başlatmışlardır: Kamusal alanda daha çok sorumluluk yüklenmek için, özel yaşamda –günlük ev yaşamı, çocuklar vb.– erkeklerle zamanı yeniden paylaşmak amacıyla yeni bir tartışmaya girişmişlerdir. Kuzey Avrupa'da açılmış bir yolu izleyerek, Hindistan gibi kimi ülkelerde, daha güçlü bir demokratik temsil sağlayacak kotalar da elde ediyorlar. Güney Kore'de ve başka yerlerde, geleceğin kadın temsilcilerini bilgilendirip yönlendirmek üzere, gerçek seçim "okullar"ı açıyorlar. Böylece, siyaset sınıfının dünya çapında yenilenmesinin yolu açılmıştır ki, XXI. yüzyılın devrimleri arasında hiç kuşkusuz önemli bir yeri olacaktır onun da.

Ama şimdi gelip durduğumuz yeri daha açık görebilmek için, en iyisi, geçmişe bütünlüğüne bakmak değil mi?

FEMİNİZMİN YÜZ YILI

XX. yüzyılın son onlu yıllarında kadınların durumunda öylesine hızlı bir evrim yaşanmıştır ki, buna bakıp XXI. yüzyılın "kadınların yüzyılı" olacağı söylenir çoğu kez. Bu kehaneti doğrulamak için vakit henüz pek erken; ama fazla yanılmış olmadan şunu söyleyebiliriz: XX. yüzyılın, kadınların, ecdattan kalma cinsel işbölümünün getirip kapadığı evlerinden dışarıya çıkma mücadelesinin yüzyılı olduğu kesindir. O yüzyıl, kadınların, yoksun bırakıldıkları hakları elde etmek ve –erkeklerle beraber– dünyamızın geleceğini kurmak için sürdürdükleri mücadelelerle çalkalanıp durmuştur.

Resmî edebiyat gizleyip saklama yolunu seçse de, tarih böylesi mücadeleleri daha önce de görüp tanıdı kuşkusuz. Ne var ki, safları arasında insanlığın yarısından fazlasını barındıran bu kendine özgü "azınlık"ın kısa süreli başkaldırıları, kadınların toplumda tuttuğu yeri hiçbir zaman değiştiremedi. Kimi zaman çevrenin hiç de göz ardı edilemeyecek saygısından yararlanıp evde saltanat sürebiliyorlardı; ama yine de, erkeklere hizmet etmek ve kocalarına zürriyet yetiştirmek için doğmuşlardı.

Ne var ki, rollerin geleneksel dağılımı, bütün tanrıların ya da onlar kadar ağır basan bir "doğal" düzenin meşrulaştırdığı ve donup kalmış görünen bu anlayış, XX. yüzyılda her yanından çatırdamaya başlar; ve dünyanın modernleşmesi ile, kadınların topluca kurtuluş adına sürdürdükleri mücadelelerin çifte etkisi altında olur bu. Kadınlar, içinde bulundukları statüyü değiştirmek için, bir direnişi adım adım yükseltirler, kimi kazanımlar elde ederler; bu süreç, bugün de sona ermiş değildir.(1)

Kadınların yüzyıldaki ilk savaşı eğitim adına olur.

---

1) Bir genel fikir için bkz. Sophia Bessis, "Cent ans de féminisme", *Le Courrier de l'UNESCO*, Juin 2000, s. 18-20. Ayrıca, Michel Andrée, *Le féminisme*, PUF, coll. "Que sais-je?", 6e éd., Paris, 1998; Christian Bard (sous la direction de), *Un siècle d'antiféminisme*, Fayard, Paris, 1999.

Fransa'da, 1861'de ilk kez bir kız liseyi bitirir; Japonya'da kızlar için ilk üniversite 1900'de kurulur; Mısır'da kızlar, 1900'den başlayarak ortaöğretime adım atarlar, ya da Tunus'ta, aynı yıl kızlar için ilkokul açılır. Bütün bu hallerde, imkânı olan kadınlar, eğitimin kendilerine araladığı gedikten gelip içeriye girerler. Devrin egemen söylemi, onların evlerini iyi çevirip yönetmeleri ya da oğullarını güzelce eğitmeleri için bütün bunların olduğunu söylese de, sadece bu amaçla değildir olan biten; her zaman yaptıklarından başka bir şey için, sosyal alana çıkmak ve yurttaşlıklarını kullanmaktan politikaya kadar kendilerine yasaklanmış olan çevrelere gelip girmek içindir de.

Bütün bir XX. yüzyıl boyunca, kadınlar, mücadelelerini iki cephede yürüttüler: Bir yandan, haklar elde etmek için kavga verirken, öte yandan XX. yüzyıla damgasını vuran sosyal ve siyasal büyük kurtuluş ve devrim hareketlerine katıldılar. Söz konusu hareketlere pek bel bağladıklarından, kendi öz mücadelelerine, ülkelerinin yeni efendileri onları tekrar evlerine yolladıklarında sarıldılar. 1917 Devrimi'nde hükümete katılan ilk kadın olarak Bolşevik Rusya'da Alexandra Kollantay'dan, 1955'te Alabama'da bir otobüste bir beyaza yerini vermediği için yurttaşlık hakları mücadelesine yol açan Amerikalı siyahi Rosa Parks'a, ya da Cezayir Bağımsızlık Savaşı'nın kahramanı Cemile Bupaşa'ya kadar, bütün kadınlar, kendi üzerlerindeki baskıya da son vereceğini düşündükleri tüm mücadelelere katıldılar. Bununla beraber, içtenlikle katıldıkları devrimler, kadınlara özverilerinin karşılığını nadir olarak ödediler; ama kendi hakları için çarpıştıkları cephededir ki, en büyük zaferleri kazandılar.

Eğitime, oy hakkı için mücadele de eklenir.

Gerçekten, XIX. yüzyılın sonlarından başlayarak Batı'da görülen ilk feminist hareketler, eylemlerini, çalışma ve yurttaşlık hakları alanlarında yoğunlaştırırlar. Sanayinin kadın el emeğine ihtiyacı vardır ve bulduğunda da, erkeğinkine oranla düşük ücret ödemektedir. Amerikalı ve Avrupalı kadın emekçiler, "eşit işe eşit ücret" isterler ve kendi sendikalarını kurarken grevleri de artırırlar. Tartışılmaz ilerlemeler kaydedilse de, bir yüzyılı aşkın mücadelelerin arkasından, ücretlerde eşitlik, dünyadaki kadınların büyük bölümü için elde edilmiş değildir henüz.

Yüzyılın öncülerinin ikinci sloganı, yurttaşlık yaşamına katılmadır ve o da başta, seçimlerde oy hakkını elde etmeden geçmektedir. Onun kavgası uzun sürer ve kimi zaman şiddete başvurarak gelişir: İngiltere'de "suffragetler", haklarını koparmak için sokağa inerler; Çin'de kadınlar, oy hakkı adına 1912'de yeni parlamentoyu baştan aşağıya işgal ederler. Yangın her yanı sarınca, siyaset dünyasındaki direniş kırılır ve kadın hareketlerindeki kararlılık karşısında gitgide boyun eğilir.

Oy hakkının gerçekleşmesi, en erken İskandinav ülkelerinde görülür: Finlandiya'da 1906'dan başlayarak kadınlar seçmen olur ve seçilirler. Birinci Dünya Savaşı, onları sahnenin önüne itelediğinden, Avrupalı kadınların çoğu 1918'de ve 1919'da oy hakkını elde ederler. Fransız ve İtalyan kadınları, bu bakımdan yurttaş olabilmek için, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesini beklemek zorunda kalacaklardır. Batı'nın dışında da, kadınlar haklarını istemek amacıyla örgütlenirler. Türkiye'de, Mısır'da, Hindistan'da, kadın dernekleri kurulur. 1930'da, ilk Doğulu Kadınlar Kongresi, Şam'da, eşitlik isteğiyle toplanır. Bütün bu dönem boyunca, kadınlar her yanda, analıkla ilgili hakların dışında, "başkaları gibi insan" olmayı isterler ve o insanlar içinde adıyla sanıyla erkekler bu hakkı tanımamazlık edemezler.

İşin içine "bedenine sahip olma" da girecektir.

İkinci Dünya Savaşı ile Üçüncü Dünya'da kurtuluş mücadeleleri, kadınların kendileriyle ilgili davaları ikinci plana iter bir süre için. Zaman faşizme, arkasından da sömürgeciliğe karşı mücadele zamanıdır ve bütün güçler bu yolda seferber olur. Kadınlar büyük yararlılık gösterirler bu süreçte; çünkü, kendi cinsleri için haklar sağlamak yetmeyecektir. Öyle de olsa dünya kımıldanır: Ülkelerin bağımsızlığa kavuşmalarının ardından, Güney'de çoğu kadınlar okul yüzü görür, ücretli işe kavuşur ve kimileri, istisna olarak, politikanın kapalı dünyasına gelip girer. Batılı ülkelerde ise, savaş sonrasında, kadınlar kitle halinde iş piyasasını istila ederler. Gerçeklikler ile, baştan aşağıya erkeklerin elindeki iktidarlarca savunulan ayrımcı kanunlar arasındaki tutarsızlık ise gitgide büyür.

Ancak, modernite dayatır ve yine Batı'dadır ki, 1968'in özgürlük ortamının bereketlendirdiği bir zeminde, feminiz-

min ikinci kuşağı doğar; kendisinden öncekilerin tutuşturduğu meşaleyi alarak yeni isteklerle yola koyulur. Çünkü, yüzyılın sonundaki feministler, "başkaları gibi insan" olmayı özlemezler artık; zira, o başkaları içinde olan erkeğin, hele hele "beyaz erkek"in evrenseli temsil etme iddiasını tartışırlar ve "kadın kalarak eşit olma"yı isterler. Amerikan orta sınıfından doğan Kadınların Kurtuluş Hareketi (*Woman's Lib* ya da MLF), bedenlerine sahip olmayı ister kadınlardan. Zaman, birçok ülkede yasaklanmış olan hamileliği önleme ve çocuk aldırma hakkı için mücadele zamanıdır; onun yanı sıra, çiftler arasında bağımsızlık, eşitlik için kavga verme zamanıdır. Kadınlar, Marksizme ve psikanalize de başvurarak, "Özel yaşam politiktir," diye noktalarlar. 70'li yıllarda, Paris sokaklarında göstericiler bas bas bağırır: "Bütün ülkelerin emekçileri, çoraplarınızı kim yıkıyor?" Fransa'da, 1974'te, çocuk aldırmaya izin veren Veil Yasası, tutkuları dizginlerinden boşandırır.

Bütün bu olan biten, Üçüncü Dünya'da çoğu kadının husumetini çeker; çünkü, bu "Batılı" mücadelelerde kendilerini bulamazlar ve kendi kavgalarını kendi yürüyüşü içinde sürdürmeyi isterler. Öyle de olsa, feminist hareketler, dünyada kadınların mücadelelerine bir ikinci soluk getirir. Birleşmiş Milletler örgütü, gelişmelere katılarak ve onları hızlandırma niyetini açığa vurarak, 1975'i "kadın yılı" olarak ilan eder ve Meksiko'da, kadınlara ilişkin ilk uluslararası konferansı örgütler.

Daha önce, 1948 tarihi İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde ilan edilmiş olan kadın-erkek eşitliği 1979 tarihli uluslararası sözleşmede yeniden dile getirilerek, kadınlara karşı bütün ayrımcılık biçimlerine son verilir; söz konusu belge, Kuzey'de olduğu kadar Güney'de de, kadınların kurtuluşunda önemli bir araç olur. Birleşmiş Milletler'in örgütlediği konferanslar serisi içinde, 1980'de Kopenhag'da, 1985'te Nairobi'de, 1995'te Pekin'de yapılan toplantılarda, Kuzey'in ve Güney'in kadınları, kimi önemli konularda anlaşarak, "istiyorsam ve istediğim zaman tek çocuk" istemiyle, Malthus'çular gibi çok çocuk yanlılarının buyruklarına karşı çıkarlar; bunun gibi, dünyanın geleceği üstüne –kadınlar olmadan– karar veren siyasal organlarda yerlerini isterler ve kendi orta halli kazanımlarını teh-

dit eden dinci gericiliklere karşı mücadele kararlılığını ilan ederler.

Son olarak söylenecek nedir?

Kendilerinden oy hakkı esirgenen Kuveytli kadınlarla, kız çocukların *in utero* öldürülmesine karşı Hintli kadınların mücadelesi, kendi köktendincilerine karşı Amerikalıların ya da kadın düşmanı siyaset sınıfına karşı Fransızların mücadelesi kuşkusuz aynı şey değil. Bir kıtadan ötekine farklılıklar gösterse ya da aynı önceliklere sahip olmasa da, kadınların mücadelesi, şu son onlu yıllar boyunca dünya çapında boyutlar kazanmıştır yine de. Bu mücadeleler, bir çeyrek yüzyıldan beri, her zaman aynı kolaylıkta olmasa da meydanlara taşındı; Afrika'dan Asya'ya kadar, kadın örgütleri çoğaldı ve deneyim kazandılar.

Ancak, bütün bunlara karşın, zaferler tamamlanmış sayılamaz ve gelecek belirsizdir. Afganlı kadınların karabasanlarından ilerlemiş denilen ülkelerde görülen eşitlik düşmanı direnişlere kadar, kadınların karşılaştığı yığınla engel şunu gösteriyor: Daha kat edilecek uzun bir yol var! Şu başlamış olan yeni yüzyılda yaşayacak kadınlar yolun sonuna varıldığını görecekler mi? Ve yüzyıl, denildiği gibi gerçekten kadınların yüzyılı olacak mı?

Bunu zaman gösterecek...

Peki, kadınlar nasıl bir gerçekliği yaşıyorlar bugün?(2)

YÜZYILIN BAŞLARINDA KADIN GERÇEKLİĞİ

Her şey daha çocukluktan başlıyor; ayrımcılık, cinsiyetçilik usul usul yerleşiyor, yerleştiriliyor. Dünya çapında, çoğu kez de örfler adına, kadınlar, kurtuluşlarını sınırlayan engellerle karşılaşıyor ve hakları yadsınıyor.

Gerçekten, dünyanın birçok bölgesinde, daha küçük yaşlardan başlayarak, kızlarla ilgili önyargılar örflerin iliğine damarına işlemiştir; onların beslenme, tıpsal özen, eğitim, eşitlik,

2) Bkz. Ignacio Ramonet, "La cause des femmes", *Manière de voir*, Mars/Avril 1999, sy. 44, s. 6-7; J. Véron, *Le Monde des femmes. Inégalites des sexes, inégalités des sociétés*, Seuil, Paris, 1997.

kimi zaman yaşam hakları düzenli olarak çiğnenir. Çoğu ülkede, öncelikle erkek çocukların okula gönderilip kız çocukların ev işleri için alıkonulmaları normal karşılanır; ya da ev işlerine zaman ayırma, en çok kızlardan istenir. O yüzdendir ki, dünyada okuryazar olmayan 900 milyon dolayında insanın üçte ikisi kadınlardır. Afrika'da Sahra'da kız çocukların sadece yüzde 51'i ilkokula kayıtlıdır; daha da geri bölgelerde, bu yüzde, daha da dramatik rakamlar gösteriyor.

Başka sonuçlar: Dünyada aşırı bir sefalet içinde yaşayan nüfusun yüzde 70'ten fazlası kızlar ya da kadınlardır. Onların ücretleri, dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi, erkeklerinkinin yüzde 50 ile yüzde 80'i arasında seyreder. Ayrıca şiddet, temel haklarının ihlali yüzünden en fazla ölenler onlardır. Bütün dünyada, tahminlere göre, kadınların yüzde 25 ile yüzde 50 arasındaki bir yekûnu, erkeklerden gelen bedensel ya da cinsel şiddetin kurbanıdırlar.

Gelişmekte olan ülkelerde, kadınlar, ev yaşamına mahkûm durumdadırlar: Ev işlerinin büyük bölümünü –Kuzey'de olduğu gibi– onlar yaparlar; o yüzden zamanlarının çoğunda evde kalmak zorundadırlar. Yemeği onlar hazırlarlar ve böylece, uzun bir süre is ve dumanla yüz yüzedirler; buradan kalkarak, her yıl bu türden hava kirliliği yüzünden ölen kadınların sayısı korkunçtur. Evin başka işleri, çamaşır yıkama, su ve yakacak sağlama da onların boynundadır. Ayrıca, çocuklarla ve hasta yaşlılarla uğraşanlar da genellikle kadınlardır ve böylece bulaşıcı hastalıklarla iç içe yaşarlar.

Bütün araştırmalar gösteriyor ki, gelişme yolundaki bölgeler gibi gelişmiş ülkelerde de, kadınların yaşamın her alanına tam katılışı, kalkınmanın olduğu kadar sosyal dengenin ve barışçı bir geleceğin de güvencesidir. Kadınların eğitim düzeyleri ile bütün sosyal göstergeler arasında çarpıcı bir ilişki vardır. Böylece, örneğin kızların okula gönderilmelerinin yararı, yalnız kendi kişisel gelişmeleri için değil toplumları için de pek büyüktür. Şu ispatlanmıştır: Okumuş anaların çocukları çok daha az hastalanıyorlar, daha iyi besleniyor, küçük yaşta çok daha az oranda ölüyor, okula gitme şansları daha çok oluyor. Okuryazar kadınlar başkalarından çok daha fazla ekonomik etkinliklere (aile hesaplarını tutma, küçük ticari işlerle uğraşma vb.) katılıyor; hamileliği çok

daha iyi ayarlayıp yönlendiriyor, daha az çocuk sahibi olabiliyor.

Gelişmekte olan ülkelerde kadınların eğitim düzeyleri de, düzenli bir yükseliş içinde: 1970'le 1990 arasında, okula gitme ve yetişkinlerin okuryazar olmaları bakımından erkek ve kadın nüfus arasındaki farklılık, alabildiğine düşmüştür. İlk eğitimde kızların okula gitme oranı, Birleşmiş Milletler'in 1998'de yayınladığı rakamlara göre, oğlan çocuklarınınkinin yüzde 90'ına varmıştır şimdi, birkaç yıl önce bu oran yüzde 75'ti.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Avrupa'da olduğu gibi, öğretmen kitlesinin gitgide kadınlardan oluşmasıyla, ana-babalar, önyargılar yer yer sürse de, kızlarını okula göndermeye fikrini daha çok kabul eder durumdalar. En geri bölgelerden biri olan Afrika'da Sahra'nın güneyinde, öğretmenlerin mevcudu, okulöncesinde daha şimdiden yüzde 37, ilkokulda yüzde 42 ve ortaöğretimde yüzde 33'tür. Bunun sonucu olarak da, kızların okula kaydedilmesinde büyük bir sıçrayış olmuştur ve her düzeyde, kayıtlı oğlan ve kız çocuklar arasındaki açık gitgide düşmüştür. Botswana'da, Lesoto ile Namibiya'da, ilkokulda olduğu kadar ortaöğretimde, hatta üniversitede kızlar oğlanlardan daha çok sayıdalar şimdiden. Eklemiş de olalım: Öğretmen kitlesinin gitgide kadınlardan oluşması, bütün dünyada gözlenen bir olgudur da.

Ne var ki, cinsler arasındaki eşitlik savaşı, eğitim konusunda gürültüsüz patırtısız kazanılırken –ki bütün insanlık için pek büyük bir kültürel devrimdir bu!– cinsiyet ayrımcılığı, hemen her yanda varlığını sürdürüyor ve bir ideoloji gücüne sahip. Böylece, gelişmiş ülkelerde, zihniyetlerdeki anlaşılması güç ama etkili bir şartlanma, kadınları, sınırlı, hemen daima alt rollerde tutmanın aranışındadır: Çocuklar için oyuncaklar, kitaplar, reklamlar, çizgi filmler, video oyunları, sinema, genç zekâları sürekli yoğurmakta, onlara –alabildiğine sinsilikle– davranışlar aşılamakta, görevler ayırmakta, kısacası cinsiyetçilik yapmaktadır. Hesap egzersizlerinden gramer ödevlerine varıncaya değin, kadın-erkek ayrımcılığı yapan klişeler, her köşeye, bu arada okullara kadar sokulmuştur. Fransa'da, çocuk hastalıkları uzmanlarının yüzde 60'ı kadındır; ama 21 çocuk kitabından 20'sinde hekimler –hikmeti hüda!– erkektir. Yine aynı kitaplar-

da, annelerin mesleksel etkinliği, aralarından yüzde 75'i çalıştığı halde, olayların sadece yüzde 5'ince zikredilir. 1994'te değişik yayınevlerince basılmış 537 albümde, erkek şahıslar ağırlıktadır ve başlıkların dörtte üçünden fazlasını bölüşmektedirler.

Böylesi bir aşılama ya da beyin yıkama, cins ayrımcılığının normal bir şey oluşunu desteklemekte ve maçoluğu güçlendirmektedir; yani sonunda şu fikir telkin edilmiş olmaktadır: Kadınların itaati eşyanın doğasındadır! Aslında, kadın-erkek farklılığı doğaldır, ama kadınlara kaftan biçmek için değil! İşlerin böyle bir çığıra dökülmesi ise ideolojiktir, giderek kültüreldir. Öyle olunca da, bu saptırmanın politik olarak değişikliğe uğratılması gerekmiyor mu?

Buradan kalkarak, Birleşmiş Milletler'in düzenlediği *İnsansal Gelişme ile İlgili Program,* 1995'ten başlayarak, kadınların dünyadaki durumunu ölçmek amacıyla iki özel parametre saptadı: İnsansal gelişmenin seksospesifik bir göstergesi kadın-erkek arasındaki sosyolojik eşitsizlikleri aydınlatma amacını taşıyor; bir ikinci gösterge, kadınların siyasal ve ekonomik yaşama katılımı ile ilgili ve yüzde oranları veriyor.

1998'de, insansal gelişmenin seksospesifik göstergesinin ortaya koyduğu şu: Kadınlar, erkeklere oranla dünyanın her yanında gecikmişlik içinde! Her ülkede –163 devlet incelenmişti– kadınlar, daha aşağı bir gelişme düzeyine sahipler.

Kadınların katılımı göstergesine göre ülkelerin sıralamasında, İsveç başta geliyor; kadınlar, parlamentoda sandalyelerin yüzde 40'ını ellerinde tutarken, teknik ya da yönlendirici görevlerde bulunan kişilerin yüzde 64'ünü temsil ediyorlar. Norveç'le Danimarka, ikinci ve üçüncü sıradalar. Birleşik Devletler, ancak on birinci sırayı işgal ediyor: Kadınlar Kongre'deki sandalyelerin sadece yüzde 11'ine sahipler ve teknik ya da yönlendirici görevlerde bulunan şahısların yüzde 53'ünü temsil ediyorlar.

Fransa'ya gelince, otuz birinci sırada! Sadece İspanya'nın (16), İrlanda'nın (21), Portekiz'in (22) ve İtalya'nın (26) değil, Bahamalar'ın (15), Barbad'ın (18), Küba'nın (25) ve Kosta Rika'nın (28) da gerisinde...

1789 Devrimi'nden iki yüzyıl sonra ve Fransa'da nüfusun yüzde 53'ünü temsil ettikleri halde, kadınlar, Ulusal Meclis'te

sadece yüzde 10,2 oranında temsil ediliyorlar ve pek önemli olan Maliye Komisyonu'nda tek bir sandalyeleri bile yok. Parlamentoda kadınların temsili bakımından, Yunanistan'dan, yani sondan bir önce geliyor Avrupa Birliği ülkeleri içinde. Öteki alanlarda, işletme, banka, medya, tıp, kültür, yüksekokullar gibi iktidarın başka alanlarının çoğunda, kadınlar, kilit makamlarda azınlığın azınlığı durumundalar. Üniversite profesörleri topluluğunda erkekler yüzde 87 oranındalar. Aydınlar arasında bile kadınların yeri sanıldığından da düşük.

Kadınların siyasal temsile erkeklerle eşit katılımı üstüne açılan tartışmada, Elisabeth Badinter gibi –üstelik solda olduğunu söyleyen!– bir aydın, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ndeki değerlerin evrenselliği adına, tutup eşitlik ilkesini reddedebiliyor. Sanki o bildiride eşitlikten söz edilmiyormuş gibi! Sylviane Agacinski'nin dediği gibi, eşitlik-evrensellik zıtlığı, "sahte ve dayanaksız bir seçenek"tir; ve çünkü deyip ekliyor: "Kadınlar, yalnız temsilcileri seçmek değil, erkek yurttaşları ile aynı sıfatta olmak üzere, halkı temsil etmek zorundalar"; böylece, "demokrasimizde, kadınların silinişini tashih etmek" gerekiyor.

Aslında iki yüzyıllık evrensellik, kadınların dışlanmasına varan haysiyet kırıcı bir durumdan çıkma olanağı sağlayabilmiş değil. Seçimlerde erkek adaylarla eşitlik ilkesine yasalardaki soyut bireylerin eşitliği ile karşı çıkmak, Anatole France'ın ünlü cümlesini hatırlatmaz olur mu? Büyük yazar, "Yoksullara olduğu kadar zenginlere de geceleri köprü altlarında uyuma olanağını sağlayan kanun önündeki bu görkemli eşitlik," derken, işin özünü ortaya koyuyor değil miydi?

Kadınların davası haklı ise, siyasal temsilde kadın-erkek eşitliği ilkesi de haklıdır ve pek uzun süren bir adaletsizliği –bir bölümüyle– düzeltmek fırsatını sağlıyor. Böylesi bir girişim karşısında tutuculuklarını sürdüren erkekler şunu hatırlamalıdırlar: Yasa, kendilerine sandalyelerin en azından yüzde ellisini ayırmış bulunuyor; kadınların kurtuluşunun hızla yürüyüşüne bakıp, birkaç on yıl sonra, onların binlerce yıldan beri yaşadıkları bir duruma düşmemek için erkeklerin elinde önemli bir güvence değil mi bu?

2000 yılının Ekim'inde, kadınların, yoksulluğa ve şiddete karşı –yerkürenin çeşitli noktalarından yola çıkarak– başlattıkları dünya çapında bir yürüyüş New York'ta son bulacak. Aralarından bir heyet, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'la görüşecek. Dünya çapında seferber olmuş bu yüz binlerce kadın tam bir siyasal eşitlik öne sürüyor; ilk kurbanı oldukları –dizginlerinden boşanmış– bir küreselleşmeye karşı çıkıyor; özellikle ırza geçme olmak üzere, savaştaki ve barıştaki hoyratlıkları, kadın sünnetini, koca dayağını mahkûm ediyor; siyasal ve sendikal örgütlerde yerlerini istiyorlar. 5-9 Haziran 2000'de, Birleşmiş Milletler'in "Kadınlar 2000: XXI. yüzyılda cinsler arasında eşitlik, kalkınma ve barış" adıyla yaptığı olağanüstü toplantının ortaya koyduğu bilanço şu: Kadınların sağlığı ve eğitimi konusunda devede kulak bir gelişme var; ama kadınlar, küreselleşme ile savaşların daha da arttırdığı iki büyük felaketin, yoksulluk ile şiddetin acısını çekiyorlar (*Le Monde* / 7 Haziran 2000). Beş yıl önce, cinsiyet ayrımcılığına karşı, giderek kadın hakları konusunda öncelikleri saptamış olan Pekin Konferansı'nın arkasından her şey şunu gösteriyor ki, eşitsizliğin ve maçoluğun yıkılmayı bekleyen daha yığınla kalesi var.

YOKSULLUK VE ŞİDDETE KARŞI

Çoğu halde, medeni haklarda eşitlik ilkesi ve seçimlerde erkeklerle eşit adaylık fikri ve başkaca olumlu önlemler fazlaca engelle karşılaşmıyor. Birçok devlet, yasal reformlara gidip aile hukukundan ya da ceza kanunlarından kimi ayrımcı öğeleri atıyor; ya da bir başka şey yapıyor, bu reformlar üstüne bir tartışma başlatıyor. Bu konuların, ekonomik, sosyal ya da kültürel haklardan daha çok dikkatleri çektiği de bir gerçek; belki, siyasal ve hukuksal alan, ekonomiden çok daha fazla reform olanağı sunuyor. Ama öyle de olsa, bu alanlardaki genel bilanço da olumlu olmaktan uzaktır. Amnesty International'ın raporları, erkekler gibi kadınların da siyasal ve medeni haklarının bol bol çiğnendiğini gösteriyor ve kadınlar daha çok okkanın altına gidiyorlar.

Öte yandan, siyasal eşitliğe ve demokratik işleyişe verilen onca öneme karşın, kadınların, iktidar makamlarına katılışı ve

oralarda temsil edilişi zayıflığını sürdürüyor. Nitekim, Kuzey Avrupa ülkeleri parlamentolarında kadınlar yüzde 39 gibi bir yer tutarken, onların dışındaki Avrupa için bu oran yüzde 14, Amerika ve Asya için yüzde 15, Afrika için yüzde 11 ve Ortadoğu için de yüzde 4'tür.

Bu durumun nedenleri, doğaldır ki bir yerden ötekine değişmektedir. Genellikle üzerinde durulan da, ataerkil bir ideolojinin dayattığı evdeki işbölümü oluyor: Eşitlik yürümüyor deniyor, çünkü kadınlar çocuk yapıyorlar, onları yetiştiriyorlar; çamaşırla mutfak da üstlerinde... Başka örneklerin yanı sıra, şunlar da zikredilebilir: Amerikan yönetimi, kadınlara karşı her türlü ayrımcılığa son veren sözleşmeyi hâlâ onaylamış değil; Kuveyt Parlamentosu, kadınlara oy hakkını vermeyi reddetmiştir. Kadın-erkek eşitliği Ürdün'ün de umurunda değildir: Parlamento, "namus" cinayeti ile suçlanan bir erkek katile verilen cezayı azaltan Ceza Kanunu'nun 340. maddesindeki bir değişiklik isteğini ikinci kez reddetmiştir. Afganistan'da olan bitenleri hatırlatmak bile fazla...

Bütün bunlara koşut olarak, ekonomik ve sosyal alanda olmak üzere, Birleşmiş Milletler'in bir raporu, küreselleşmenin, para ve emek piyasasını liberalizme açarken ulusal ve uluslararası boyutlarda eşitsizlikleri sivrilttiğini de ortaya koyuyor.(3) Söylediği de şu: "Ülkeler arasında ve içinde ekonomik durumlardaki gitgide artan eşitsizlikler, devletlerin dış etkenlere bağlı olarak durmadan çoğalan iktisadi bağımlılığına eklenince, sosyal bir himaye sağlama ve bir eylem programını yürürlüğe sokma yeteneğini sekteye uğratmıştır. Gitgide artan yoksulluk, en başta kadınları etkiliyor ve bu da, kadın-erkek arasında daha fazla eşitlik sağlama yolundaki çabaların dibini oyuyor."

Böylece küreselleşme, kadınların üretici eylemlerini olumsuz yönde etkiliyor. Bunu daha da azdıran, ulusal bütçelerin sağlığa verdikleri önemin azalışı ve/ya da tıp hizmetlerinin özelleştirilmesidir. Küreselleşme, aynı zamanda, birçok yerde, özellikle de kadın emeğine bağlı sektörlerde, ücretlerin

3) Bkz. Agnès Callamard, "Les femmes à l'assaut du ciel", *Le Monde diplomatique*, Juin 2000, s. 1, 16-17.

ve sosyal himayenin düşüşüne yol açtı. Uluslararası Özgür Sendikalar Konfederasyonu'nun verdiği rakamlara göre, 1998'deki Asya bunalımı sırasında, Tayland'da işlerini kaybeden iki milyon insanın yüzde 80'i kadındı. Bir Birleşmiş Milletler raporuna göre de, küreselleşmeye bağlı uygulamalar, daha önce var olan ataerkil bir ideolojiye dayanıyordu; küreselleşme onu güçlendirmese de gidip onunla bütünleşmeyi başarmıştır. Böylece, küreselleşmeye bağlı üç olgu, yani taşeron atölyelerin çoğalışı, kısmi zamanlı işler ve en geçici çalışma biçimleri, bütün bunlar, herkesten önce kadınları, özellikle de Güneyli kadınlarla göçmen kadınları vurmuştur.

Bunun gibi raporlar, Pekin eylem programının yaşama geçirilmesinde hükümetlerin başarısızlığını, politik irade eksikliği başta gelse de, yetersizliklerine de bağlıyor; söz konusu yetersizlik ise, geçmişe bağlı kökleri olsa da, bizzat küreselleşmenin sonucudur. Ancak şunu da söylemeli: Küreselleşme olgusu, kadınların dünyada, özellikle de azgelişmiş ülkelerde durumlarının evriminde bazı görünüşleri açıklasa da, kimi yönetimlerin, özellikle de ayrımcılığa karşı mücadeledeki siyasal umursamazlıklarını hiç açıklayamaz. Örneğin, kadınlar karşısındaki her türlü ayrımcılığa son veren sözleşmenin dünya çapında onaylanmamış olmasını küreselleşmeye yüklemenin anlamı olabilir mi? Olan bitene, çoğu halde, devletlerin sorumluluklarından sıyrılmasından başka bir neden göstermek mümkün değildir.

Bu sıyrılma ise, şiddet alanında pek açıktır.

Kadınlar, dünya çapında bir şiddetin sultasındalar.[4]

Öyle de olsa, tabuların, suçlayıcı dinlerin ve kültürlerin ağırlığına karşın, kendilerini hedef almış şiddete gitgide karşı çıkma cesaretini gösteriyorlar. Kadınların, yıllardır kendi derneklerince desteklenen düşünceleri, Avrupalı ve özellikle de uluslararası çevrelerin yanında paha biçilmez bir destek buldu. Onun bir sonucudur ki, 1999 yılı, kadınlara karşı şiddetin aleyhinde olmak üzere "Avrupa Yılı" olarak ilan edildi. Sadece simgesel bir davranış değil bu; çünkü, tartışılmadan kabullenil-

4) Bkz. Sylvie Jan, "De la violence sous toutes ses formes", *Manière de voir*, Mars/Avril 1999, sy. 44, s. 22. Daha da ayrıntılı olarak, Joni Seager, *Atlas des femmes dans le monde*, Autrement, Paris, 1998.

miş düşüncelere karşı şu son on yıl boyunca yayılmış bir olgunun bilincine varılması isteniyor.

Gerçekten, birçok yıldan beri, Birleşmiş Milletler'in, Milletlerarası İş Teşkilatı, Dünya Sağlık Örgütü, Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu, Birleşmiş Milletler Sığınmacılar Yüksek Komiserliği gibi kimi uzman kurumları, devletleri, bu dramın üstüne eğilmeye ve gerekli önlemleri almaya yüreklendiriyor. İlk adım, 20 Aralık 1993'te, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca, kadınlara karşı şiddete son verilmesi ile ilgili bir bildiriyle atıldı. Bildirinin birinci maddesi, "kadın cinsine karşı yönelmiş ve onlarda bedensel, cinsel ya da psikolojik bir zarar veya acılara yol açan ya da açabilecek olan eylemleri ve bu tür eylem tehditlerini; ister kamusal ister özel yaşamda olsun, baskı ya da özgürlükten keyfi olarak yoksun kılmayı", "kadınlara karşı şiddet" olarak tanımlar. Bu bildiri pek önemlidir: Çünkü, kadınlara karşı şiddet konusunu, insan kişiliğinin temel hakları arasına getirir sokar; kadın olma olgusunu, şiddet tehlikesinin ilk etkeni olarak belirtir ve kadınlarla küçük kızların yaşamının bütün görünüşlerine değinerek şiddet tanımlamasını genişletir.

1994 Mart'ında, daha somut bir yeni adım atılır: Kadınlara karşı şiddetin nedenleri ve sonuçları üstüne, İnsan Hakları Komisyonu'nca bir özel raportör atanır. İki yıl sonra da bir başka eşik aşılır ve kafalar aydınlatılır: Komisyon, kadınlara karşı bütün cinsel şiddeti mahkûm eder. Ruanda'daki soykırım sırasında olduğu gibi, Bosna'da, Uganda'da, Kamboçya'da, Liberya'da, Somali'de işlenmiş kitlesel ve sistemli ırza geçmelerin arkasından, savaş sırasında işlenmiş ırza geçme bir suç olarak görülür sonunda.

Neredeyse bir yirmi yıllık çaba ve tartışmaların sonunda, kadınlara karşı bütün ayrımcılıklara son veren bir sözleşme, 1998 Aralık'ında yürürlüğe girer. Onu imzalamış 163 devletin, o tarihten sonra bu metne saygı duyacakları tahmin ediliyordu. Ne var ki, imzacı ülkelerin üçte birine yakını, özellikle de Müslüman devletler, metnin bütününe bağlı olamayacaklarını ileri sürerler. Onlara göre, sözleşmenin kimi hükümleri kendi dinsel hukukları ya da örfleri, özellikle şeriatla zıtlık içindeydi.

Aile ve evlilik yaşamındaki hoyratlıklar, eskiden beri, kadınlara karşı şiddetin en çok bilinen ve yaygın biçimidir. Böy-

lesi davranışlar, yaralanma ve ölümlerin de başlıca kaynağı durumundalar. Ne var ki çoğu devlet, özel yaşama girdiği bahanesiyle bu gerçekliğe gözlerini kapıyorlar. Öyle olduğu için de, sadece 44 ülke, ailede şiddet üstüne kanunlar çıkarmış ve içlerinden 17'si, kocanın şiddetini bir suç olarak cezalandırmıştır.

Dünyanın her yanında, şiddet, ailede başlıyor. Fransa'daki şiddetin yüzde 70'i böyledir. Vietnam'da boşanmaların yüzde 70'i, kocanın şiddetinden kaynaklanıyor. Guatemala'da kadınların yüzde 49'u, ailedeki şiddetin hedefi olmaktan yakınıyorlar; bu oran, Kosta Rika'da yüzde 54, Japonya'da yüzde 59, Tanzanya'da yüzde 60 ve Pakistan'da da yüzde 80'e kadar çıkmaktadır. Birleşik Devletler'de her 12 saniyede bir kadın dövülmekte ve bir buçuk dakikada bir kadının ırzına geçilmektedir. Hindistan'da her yıl 5.000'den fazla kadın, çeyizinin yetersiz görülmesi yüzünden öldürülür; mutfakta ateşin önünde tutulur ve böylece çoğu kez canlı canlı yakılır. Kazaya kurban gitmiş gibi gösterilen yığınla dram da cabası!

Çalışma yerindeki şiddet de dünyada pek yaygın olanıdır. Sanayileşmiş ülkelerde kadınlar bir süredir buna karşı çıkıyorlar. Cinsel taciz de örnekler arasındadır. Şiddet eylemini ve cinsel şantajı, çoğu kez bir üst, iktisadi bakımından zayıf bir kadın çalışana karşı işliyor. Sendikalarda, erkeklerden kaynaklanan bu tür olaylar pek çoktur; özellikle işsizlik dönemlerinde kadınlar ister istemez buna boyun eğerler.

Bu her yerde görülen kötü eylemlere, bölgesine ya da inançlara göre özel şiddetler eklenir. Afrika'da cinsel sakatlamalar başta gelir. Kadın sünneti ve cinsel organın dudaklarını dikme yüzünden, bir otuz kadar Afrika ülkesinde her yıl 130 milyona yakın kadın ölmektedir. Her gün, bir 2.000 kadar genç kız, bedensel ve psikolojik sağlıkları kadar cinsel yaşamları için de vahim sonuçlar doğuran bu uygulamalara tabidirler. Devletler, yasalar yayınlayarak bu örflere karşı çıkıyorlar gitgide; ama en etkili yol, belki de kadınların eğitilmesi ile derneklerin çabası olacak. Gerçeğin bir yüzü de şu ki, göç yüzünden, kimi Kuzey ülkeleri, bu arada Kanada ve Birleşik Devletler, bu tür sorunlarla yüz yüze.

Çoğu kültürde, erkek çocuklar kızlara yeğlenir; bunun sonucu olarak da, doğuştan, hatta doğumdan önce cinsel ayrım-

cılık, Güney ve Batı Asya'nın özellikleri arasındadır. Resmen yasaklanmış olsa da, daha ana rahminde iken ana-babanın arzusuna göre çocuğun alınmasına yol açan ekografi piyasası, Çin'de, Kore'de, Hindistan'da, Bangladeş'le Pakistan'da pek revaçtadır. Yeryüzünde cinsleri nedeniyle "eksik" kalmış bir 100 milyon kadar kadın tahmin edilmektedir: Doğumdan sonra kızlara, erkek çocuklara oranla daha az özen gösterilmekte, daha az beslenmektedir; öyle olunca da, bir 28 ülkede, başta Asya'da, ama onun yanı sıra Afrika'da ve Orta ve Latin Amerika'da da, bu çocukların ölüm oranı ortalama daha yüksektir.

İşte kadınların uğradığı şiddetten kimi örnekler!

Kadınların yaşam ve bedensel bütünlük hakları, tarihte olduğu gibi bugün de, yönetimlerin "önemli" konuları arasına girmiş değil. Bu denli az dikkat çeken başka hiçbir şiddet ve adaletsizlik örneği gösterilemez. Şiddete uğramış kadınların ve kız çocukların korku ve acılarını çevreleyen sağırlaştırıcı sessizliğin de bir başka örneği yoktur. Amnesty International'ın raporları, gözaltında olsun, silahlı çatışmalarda olsun, kadın ticaretinde ya da ailede veya toplulukta olsun, bu tür şiddet örneklerini sürekli sergileyip duruyor.

Şu son yıllarda kimi "ilerleme"lerin olduğu doğrudur: Kocalardan gelen şiddetin yanı sıra, pezevenkliği, kadın ticaretini daha da sertlikle cezalandırmak için ceza yasaları gözden geçiriliyor; cinsel organları sakatlamaya karşı uluslararası ve ulusal kampanyalar açılmıştır; kadın hakları konusunda yasalar ve mahkeme kararları yetkinleşiyor. Eski Yugoslavya'da ve Ruanda'da olan bitene bakıp Uluslararası Ceza Mahkemesi, cinsel şiddete, başta da ırza geçmeye, bir işkence, bir savaş suçu, giderek insanlığa karşı işlenmiş suçlar olarak bakıyor.

Ne var ki bu ve buna benzer duyarlıkların hiçbiri, barbarlığın direnişini kıramıyor. Kadınların uğradığı şiddete bir yazgı; bir "doğal" olgu olarak bakan anlayışın üstüne radikal önlemlerle yürümek gerekiyor. Nerede olursa olsun, bu şiddetten, devletlerin uluslararası sorumluluğuna gitmek, çözüm yollarının en önemlilerinden biridir. Sonra, devletin kadın haklarına sadece saygılı olması yetmez; kadınları korumalı ve onların haklarından yararlanmalarını sağlamalıdır. Devletlerin bu sorumluluklardan sıyrılması uluslararası camiada hoş görülme-

melidir. Kadınların ekonomik kalkınmanın başta gelen etkenlerinden biri olduğunu kabul ediyorsak, bu şiddet rejimine de son vermemiz gerekmiyor mu? XXI. yüzyıl, bir önceki yüzyılın söylediklerini tekrarlamakla yetinemez; radikal değişikliklere gitmelidir. Örneğin, kadınların kamusal alanda daha çok sorumluluk yüklenmeleri için ve gerçek bir demokrasi adına, özel yaşamda erkeklerle zamanı yeniden paylaşmaları da yeni yüzyılın fetihleri arasında neden olmasın?

Bu son nokta önemlidir, üzerinde özellikle durmalı.

ZAMANI YENİDEN PAYLAŞMAK

XXI. yüzyılın başlarında şu pek açık bir gerçek: İnsanlık, tek bir cinsten değil iki cinsten oluşuyor. Bu buluş, XX. yüzyılın arkaya bıraktığı bu pek değerli miras, kadınlara karşı olan hoşgörüsüzlük duvarını yıkıp parçalamıştır. İçine girdiğimiz yüzyılda toplumlar için en büyük demokratik meydan okumalardan biri, tarihin ve çeşitli kültürlerin yarattıkları farklılıkları yenerek, haklar ve ödevler bakımından birbirine eşit bu iki cinsin yine eşit koşullarda hareket edebilecekleri bir düzen kurmaktır.

Kadınların iktidara geçmeleri, siyasal yaşamda varlıklarını ve eylemlerini ispatlamaları, demokrasinin yaşamsal işaretleridir. 1995'te Pekin Konferansı'nda yapılan bu demokrasi tanımlaması, aslında demokrasinin radikalleşmesinden başka bir anlam taşımıyor. Kadınlar politikaya katıldıklarında, yani erkeklerle birlikte oluşan bu en güzel ve sürekli örneğini ortaya koyduklarında, "nitel bir sıçrama" olacak; gerçek bir demokrasi uygulamasını bugüne değin engelleyen bir boşluk doldurulmuş olacaktır.

Kadınlarla erkeklerin birbirlerine eşit olarak kararları paylaşmaları bir temel gerekliliktir; onsuz, özellikle demokrasi olmaz. Örneğin Brezilya'da, kadınlar kamu yönetiminin yüzde 50'den fazlasını işgal ederler ve çalışmalarında erkeklerden daha nitelikli olarak tanınmışlardır; ne var ki sorumlu makamların sadece yüzde 13'üne sahiptirler. Başkent Brasilia'nın modernlikte –belki dünyada benzersiz– dekoru içinde,

kadınlara asıl iktidarın yolunu tıkayan bir "karanlıkçılık" hüküm sürer.

Kaynağında yatan ne bunun?

Kadınların önünde tek engel, zihniyetler değil: Toplumun yapısı, erkeklerle kadınların günlük yaşam düzeni, bunlar da caydırıcı etkenler olarak işin içine giriyor. Bir nokta, bütün açıklığıyla gözlere çarpıyor: Ne olursa olsun, kadınlar koşullar bakımından zayıf durumdalar, öyle oldukları için de daha etkili olamıyorlar. Yapılacak iş, sosyal sözleşmeyi gözden geçirmek; zamanı, erkeklerle yeniden paylaşmaktır.(5)

Gerçekten yine Brezilya'da, kadınlar nüfusun yüzde 46'sını temsil ettikleri ve diplomaların da yüzde 51'ini ellerinde tuttukları halde, günlük yaşamın sorumluluklarını neredeyse tek başlarına üstlenmeyi sürdürmektedirler. O yaşamın gitgide artan çetinlikleri karşısında, seçme güçlüğü gibi tehlikeleri üstlenme de en çok onların omuzlarında. Bütün bunlar, zamanı yeniden düzenleme gerekliliğini ve bunu bir an önce yapmayı dayatmaktadır: Sorumluluklara yeni bir denge getirilmeli, sosyal ve özel yaşam arasındaki sınırlar gözden geçirilmelidir. Şunu tanımak gerekir: Özel yaşamın etkinlikleri –çocuklara bakma, evi çekip çevirme vb.– zamanın büyük bir bölümünü kemiriyor; bu etkinliklerin sosyal ve ekonomik bir değer taşıdıkları tartışma dışıdır ve tek başlarına kadınlarca yüklenilmeleri ise, onların ilerlemelerinin önünde ciddi bir fren durumunda. Kadınlar değişmiş, ama onların çalışma dünyası neredeyse aynı kalmıştır.

İnsanlığın, birbirinden farklı ama eşit iki cinsten oluştuğunu fark etmenin sonuçları olması gerekir. Toplum şunun bilincine varmalıdır: Sosyal alana, çocukları olan ve onları emziren kadınlar gelip girmektedir; ve kadınlar, kendilerine özgü ve erkeklerinkinden farklı bir deneyimin ürünü olan bir duyarlığa ve dile sahiptirler.

Eski sosyal sözleşme bunun bilincinde midir?

Sosyal alanla özel alana ilişkin sorunların birbirlerine eklemlenişleri karmaşıktır; ama bu, ne bir dengenin imkânsız olduğu anlamına gelmeli ne de sorunları yadsımaya götürmeli.

---

5) Bkz. Rosiska Darcy de Oliveira, "Reáménager le temps entre hommes et femmes", *Le Courrier de l'UNESCO,* Juin 2000, s. 26-27.

Sosyal ve özel, bu her iki dünya iç içe geçtiğinden ve birbirini desteklediğinden, çözüm de o oranda güçleşmiştir. Her ikisi arasında bir denge yoktur bugün: Kadınlar sosyal dünyayı işgal etmiş, ama özel yaşamın örgütlenişi, zamanı kullanma ve sorumlulukları üstlenme açısından, hiçbir şey olmamış gibi değişmeden kalmıştır. Ve kadınların, şimdiye kadar erkeklere bırakılmış deneyimleri kendilerine "sadece" katarak, sürdürmek zorunda bırakıldıkları bir dünyanın eşitçi olduğu da sürekli tekrarlanıp durmaktadır!

Üstelik, şu da anlaşmazlığı sürdürmektedir: Kadınların dünyası, binlerce yıldan beri küçümsenir, bizzat kadınlar bile bu küçümseyişe katılırlar. Kadınların özel alanda yaptıklarına, toplum sosyal olarak hiçbir önem vermediğinden, onların varlığının bu boyutunu terazinin öteki kefesine koymaz.

İşte bunun da etkisiyledir ki, kadınlar, evlerinden çıkıp sosyal alana doğru büyük bir göçü başlatmışlardır. Ama toplum, bugüne değin kadınların üstlendikleri ve köhnemiş bir sosyal sözleşme gereğince hâlâ sürdürdükleri görevlerin nasıl ve kimin tarafından yerine getirileceği konusunda ciddi olarak düşünmüş değil. Söz konusu sözleşme maddını doldurduğu halde, ona dayanıp kadınlardan daha büyük bir gayret bekleniyor. Ancak toplumun, çözmesi gereken ve çözebileceği bir sosyal sorun karşısındayız; çoğu insanın düşündüğü gibi, kadınların takat ve enerjilerine daha da yüklenerek çözebilecekleri bir sorun değil bu!

Nereye varacağız buradan kalkarak?

Şuraya: Zamanın erkekler ve kadınlarca kullanılışı, kadınların işgal edebileceği yeni iktidar alanlarıyla ilişkili olarak, gözden geçirilmelidir. Demokrasinin de yeniden inşasında önemli bir noktadır söz konusu olan. Ancak, daha radikal bir demokrasi tanımına yol açacak böylesi sorunları siyasal ve sosyal gündeme geçirecek olanlar ise, kadınlardır. Feminizmin, zamanın yeniden bölüşülmesini isterken yol açtığı tartışma, kadınların çıkarlarını aşmaktadır; çünkü, son bir çözümlemede, her iki cinsin yaşamına yeni bir anlam kazandırma söz konusudur. Böylece, eşitlik denklemi daha da karmaşıklaşıyor. Sosyal alanda süren ayrımcılığın kalıntılarını eleyip atmak yetmez. Eşitliğin bu yeni tanımı, özel alanın kadın-erkek beraberce yüklenilmesinde yatıyor. Bu olmazsa, sorun çözül-

meyeceği gibi, kadınlar da sosyal yaşamdaki başarı imkânlarını kaybedecekler.

Burada şu soru tekrar gündeme geliyor: Doğrudur, mesleksel ve fikri, hemen hemen bütün kaleler ağır ağır fethedilmiştir. Ne var ki, Fransa gibi bir ülkede bile, kadınlar, evdeki çalışmanın yüzde 80'ini sağlıyorlar. Bütün eşitlik türkülerine karşın aldıkları ücret de, erkeklerinkinden yüzde 12 daha düşüktür. Ayrıca, ülkenin siyasal ve ekonomik yaşamında daha az temsil edilmektedirler. Kadınların erkeklerle eşit olarak seçimlere katılmaları, bu yarı resmî ayrımcılığın üstesinden gelebilir mi?[6]

Gerçekten, Kuveyt gibi birkaç ülke bir yana, neredeyse her yerde, yasalar, kadınların seçme ve seçilme haklarını kabul ediyorlar. Ama uygulamada, parlamentolara ve hükümetlere kadınların girmeleri konusunda pek büyük adımlar atılmış değil. Çatısı altında 139 parlamentoyu toplayan, Cenevre'de kurulmuş bir örgüt, Parlamentolararası Birlik'in verdiği rakamlara göre, erkekler, yeryüzündeki parlamenterlerin yüzde 86'sından fazlasını temsil ediyorlar; ve hiçbir ülke, Kuzey Avrupa'da bile, bu bakımdan tam bir kadın-erkek eşitliğini ortaya koymaktan uzak. Eski komünist ülkelerde, politikada kadınların temsili, vaktiyle dünyada en yüksek düzeyi tutturanlardan biri oldukları halde, o rejimlerin çöküşünden beri gerilemiştir.

Yine aynı örgütün belirttiğine göre, hükümetin başı ve bakan olarak, kadınların sayısı "hissedilir ölçüde artmıyor." Hükümetteki kadınların dünya ortalaması, yüzde 12 dolayında. Hele hele Maliye, İçişleri ya da Savunma gibi stratejik koltukları pek nadir olarak elde edebiliyorlar; kadınlara emanet edilen, daha çok sosyal işler, Aile ve Sağlık ya da Çevre gibi, imkânları ve siyasal ağırlıkları daha az bakanlıklar oluyor.

Öte yandan, politik eğilimi ne olursa olsun, her ülkede, kadınlar, siyasal yükselişlerini frenleyen yığınla engellerle kar-

6) Bkz. "La Démocratic inachevée", "Femmes politiques: Le mauvais genre", "Les facteurs de changement", *Le Courrier de l'UNESCO*, Juin 2000, s. 28-29; Armelle Le Bras-Choppard / Janine Mossuz-Lavau (sous la direction de), *Les Femmes et la politique*, L'Harmattan, Paris, 1997. Daha da özel olarak, Éliane Viennot, "Pour la parité", *Manière de voir*, Mars/Avril 1999, sy. 44, s. 75-77.

şılaşıyorlar hep. Parlamentolararası Birlik, "Çoğu, eksik terimiyle dile getiriliyorlar," diyor: Zaman eksikliği, bilgi eksikliği, kendine güven eksikliği, para eksikliği, destek ve teşvik eksikliği, kadın örgütlerin ilgi eksikliği, kadınlar arası dayanışma eksikliği vb.

Önyargılar, yaşamı daha da çetinleştiriyor. Hemen bütün kültürlerde, kadınların, kendilerine en çok yakışacak yerin, siyaset mitingleri ya da bir meclisin tüneklerinden çok, çocuklarıyla beraber ocaklarının başı olduğuna inanılır. Bu geleneksel bakışı çoğu kez medya da güçlendirir; siyasette yer alan kadınlar, kimi zaman daha da şiddetli saldırılara hedef olur.

Derin uyuşmazlıklarla iktisadi ve sosyal çetinlikler içinde yaşayan yoksul ülkelerde, kadınlar, ister istemez yaşamın zorunluluklarını çözmek için evlerinin dört duvarı arasında çırpınırlar. Parlamentolararası Birlik, çocukların bakımı için –çoğu kez ayrıcalıklı bir azınlığa ayrılmış– altyapıların yetersizliğini, siyasal partilerin toplantı gün ve saatlerini kadınlara uydurmakta gösterdikleri gönülsüzlüğü, kadınların bizzat kendi ailelerinden gelen destek zayıflığını da belirtiyor. Bütün bunlar, pek uzun zamanlardan beri içselleştirilmiş imgelere eklenerek, kadınlarda, çoğu kez kendine güven eksikliğine yol açıyor.

Bir başka engel, seçim kampanyalarının para gücüyle yürüdüğü bir ortamda, kadınların mali kaynaklardan yoksun oluşudur. Buna ek olarak kadınlar, erkeklerin yarattığı, "ikinci cins"e az çok kapalı siyasal çevrelerin duvarına çarpıyorlar. Son olarak, bizzat kadınlar arasındaki dayanışma eksikliğinin acısını çekiyorlar.

Peki kadınları, insanlığın yüzde 52'sine yakın bir kitleyi temsil eden bu özgün "azınlık"ı, dünya işlerinin yönetiminde yerlerini almaya nasıl yüreklendirmeli? Onları bu işe özendirecek çeşitli önlemler çevresindeki tartışma bugün de sürüyor. Örneğin Fransa'da, siyasal temsilde kadın-erkek eşitliği üstüne çıkarılan son kanunla ilgili tartışmaların gösterdiği gibi, bu hararetli sorunlar tartışmacıları iki gruba ayırmış bulunuyor: İşin pratikteki etkisini savunanların yanı sıra, kuramsal bir evrensellikten yana olanlar görülüyor. Böylece, siyasal temsilde kadın-erkek eşitliği oybirliğini sağlamış olmaktan uzak. Olsa olsa, kotalardan başlayarak ayrımcılığa karşı bir "görece konsen-

sus"a varıldığı söylenebilir. Ancak, yasalarında bu amaçla değişikliğe giden pek az ülke gösterilebilir bugüne kadar.

Feminist hareketin pek güçlü olduğu Kuzey Avrupa'da, partiler, 70'li yıllardan başlayarak kotalar koydular ve onları gitgide artırarak neredeyse bir eşitliğe vardılar. Bu uygulama, Avrupa'nın geri kalanında, özellikle de sol parti çevrelerinde yayılmaya başlamıştır. Ne var ki Portekiz gibi kimi ülkelerde, söz konusu önlemlere ilişkin yasa önerileri bugüne değin (Şubat 1999) reddedilmiş bulunuyor. Gelişmekte olan ülkelerde ise, durum çelişmelidir, ama ileri adımlar atılacağa benzer. Çeşitli partiler ve yönetimler –özellikle Güney Afrika, Angola, Burkina Faso, Yeşil Kap, Namibiya, Şili, Guatemala, Hindistan, Filipinler, Sri Lanka vb.– kota sistemi yararına tavırlar takınmış durumdalar, ya da bu yola girmek niyetindeler.

Böylece eşitlik, kadınlar için bir hedef olarak kalıyor. Siyasal temsilde kadın-erkek eşitliği, bu eşitliğe götüren yollardan biri olabilir kuşkusuz. Ama bir şartla: Niceli ve politiği aşmak, bir paylaşma anlayışıyla ufkumuza gelip yerleşirse! Ütopik denecektir kuşkusuz, olsun, kamçılayıcı ama! Hiç bitmemiş, açık, belki de hiç sonu gelmeyecek bir tarihin yolu gibi...

Konuyu bağlarken söylenecek olan nedir?

Kadın sorunu, en başta da kadın-erkek eşitsizliği her adımda karşımıza çıkan bir sorundur. Kimi zaman iddia edildiği gibi, bu bağımlılığın fizyolojik nedenleri var mı? Siyasal alanın ötesinde, her iki cinsin statüsü arasındaki eşitsizlik nereden geliyor? Bunların yanıtı, zihniyetler tarihi başta olmak üzere, geçmişte gizli. Ama şurası da bir gerçek: Kadınların tarihi, iki cinsin eşitliğine doğru ağır ağır yürüyen bir tarihtir; düz bir çizgi de izlememiş bu gelişme, engelli-engebeli, geriye dönüşleri de görülen bir süreç. Ayrıca, erkeklerin tarihinden de ayrılmaz bir halde. Doğaldır ki, geçmişe bakarken de, dar klişeler içine hapsolmamalı: Hıristiyanlık, iki cins arasındaki eşitsizliğin bir etkeni olarak görüldü çoğu kez, ama yine de kadınları tanımanın yolunu açmıştır; göze batan bütün tersliklerine karşın, İslam için de söylemeli bunu. Sonra, Fransız Devrimi, kadınları yeniden evlerine yolladı ama, ilan ettiği evrensel ilkelerle, kadınların kurtuluşunun koşullarını da hazırlamış değil midir? Öte yandan, kadın karşıtı önyargılar bugün de sürse, kadınlar

yararına kazanımların çoğunun altında feministlerin ısrarı yatıyor. Özetle dövülmüş, sömürülmüş, ırzına geçilmiş kadınların öyküsü çağımızın en iğrenç öykülerinden biri olarak kalsa da, kayıtsızlık ya da tevekkül dönemi kapanmıştır. Gözlerimizin önünde adım adım yürüyen, kadınların devrimidir; XXI. yüzyıl, o devrimin başka zaferlerine tanıklık edecek.

Geleceğe dönük olarak asıl söyleyeceğimiz ise, şu olabilir: Kadının kişisel ve sosyal, maddi ve fikri yaşamın her alanında, tıpkı erkekler gibi kendini kabul ettirmesi, yaratışın, üretmenin ve katılmanın bütün güçlerini de özgürleştirecek; erkeğin davranışını da değiştirirken yeni dengelerin, yeni dinamiklerin koşullarını da hazırlayacaktır. Kadını, binlerce yıldan beri, aileden başlayarak bütün sosyal kurumlarda sultası altında tutan baskının sona ermesi de, gitgide başka birçok baskının tükenişinin habercisi olacaktır. Bütün bir insanlığın geleceği buna bağlıdır.

Gelip durduğumuz noktada, Simone de Beauvoir'ın katkısını hatırlamamak mümkün mü?

SIMONE DE BEAUVOIR'IN KATKISI

"Kadın olarak doğulmaz, kadın olunur." *İkinci Cins* adlı eserin yazarının bu ünlü saptamasını hatırlamayan var mıdır? Yayınlanışının üzerinden bir yarım yüzyıl sonra, kadınların eşitliğe doğru uzun yürüyüşünde, Simone de Beauvoir'ın dev katkısı göz ardı edilebilir mi?(7)

Nereden başlamalı söze?

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, adı, bir efsane kişiliği gibi dolaşırdı dünyada. Paris'te, orta burjuvaziden bir ailenin kızı olarak dünyaya gelen Simone de Beauvoir'ın, daha genç yaştayken, ailesinin dayattığı sert ve katı kalıplara karşı çıktığı, bu arada on dördünde dinini terk ettiği bilinirdi. Bir ikinci şöhreti ise, filozof Jean-Paul Sartre'ın yaşam arkadaşı olmasıydı: Savaş ertesinden başlayarak gözlerini kültür dünyası-

7) Bkz. Sylvie Chaperon, "l'héritage de Simone de Beauvoir", *Manière de voir*, Mars/Avril 1999, sy. 44, s. 86-89. Aynı yazardan daha da ayrıntılı olarak, *Les années Beauvoir (1945-1970)*, Fayard, 2000.

na çeviren genç kuşaklar arasında Sartre bir Tanrı gibiydi; onun arkadaşı da, ister istemez ilgi odaklarından biri olacaktı. Her ikisi de –aşağı yukarı– birlikte girdiler belleklere ve birlikte yaşadılar.

Savaş ve savaş sonrasında Fransa'yı okurlara hatırlatmanın anlamı yok. Ancak, şu noktaları da bilmekte yarar var: 1945'ten önceki yıllarda, Sartre ve Beauvoir politikayla az ilgilidirler; savaşın sona erdiği 1945'le beraber, yoğun bir etkinlik içine girecektir ikisi de.

Kurucusu oldukları –o ünlü– *Yeni Zamanlar* dergisini, militan bir edebiyat anlayışı üzerine oturturlar; 1956'ya değin, Fransız komünistlerinin yoldaşları arasındadırlar; arkasından, Cezayir Bağımsızlık Savaşı'nı desteklerler; 1968 Mayıs'ından sonra da, düpedüz aşırı solcu gruplarla dirsek teması içindedirler. O sıralarda, Sartre'ı ve onu, kollarının altında, kıpkızıl *Halkın Davası* gazetesi olduğu halde, cadde cadde haykırarak dağıttıklarını gösteren fotoğrafı kim hatırlamaz?

Bütün bu eylemlere, Simone de Beauvoir'ın ayrıca kendi açısından yaptığı önemli bir katkı var ki, özellikle kadının kurtuluşu hareketinde oynadığı rolle gösterir kendisini. Bu rol, bereketli bir yazı yaşamının içinde bir yere oturur.

Romanlar, özyaşamı anlatan eserler, denemeler...

Konuk Kız'dan (1943), *Geçersizleşmiş Kadın*'a (1968) kadar, önemli romanların üstüne imzasını atar. İlk romanlarında ise, varoluşçuluğun ortaya attığı sorunları (özgürlük, sorumluluk, davaya bağlanma, öteki ile ilişkiler) sergiler. 1954'te Goncourt Ödülü'nü kazanıp kendisini ayrıca şöhrete de ulaştıracak olan *Mandaren'ler*, en yetkin romanı olarak gösterilir ve savaş ertesi Fransa'da solcu aydınların düşlerini ve düş kırıklıklarını anlatır eser.

Bununla beraber, Simone de Beauvoir, anılarıyladır ki asıl tanıklığını koyar ortaya: *Mazbut Bir Genç Kızın Anıları* (1958), *Yaşın Gücü* (1960), *Nesnelerin Gücü* (1963), *Yaşlılık* (1970), onun ustalığını gösteren eserlerdir. Alabildiğine açıklıkla konuşur bunlarda; çocukluğunun geçtiği iklimi verir, uğradığı bunalımı sergiler, deneyimlerini, gezilerini, çalışmalarını, karşılaştığı kişileri ve ortamları anlatır. Tükenmez bir merak, yaşam için sonsuz bir aşktır duyduğu. Bu anılar dizisi, *Bütün Hesaplar Görüldü* (1972) ile kapanacak; Sartre'ın ölü-

münü anlattığı *Vedalar Töreni* ile son bir parantez açılacaktır ona.

Söz konusu anıların yanı sıra, bir dizi de deneme vardır ve en ünlüsü de içlerinde, 1949 yılında yayınladığı *İkinci Cins*'tir. Kadınları, onların geri plana itilişlerini anlatır Simone de Beauvoir orada.

Nasıl?

Yazara göre, kadının doğasından değil, tarihten ileri gelen bir durumdur bu itiliş. Tarih boyunca, "kozmolojiler, dinler, boşinançlar, ideolojiler, edebiyatlar", yarattıkları kadın imgesiyle, böylesi bir itilişi hazırlayıp durmuşlardır. Ve Beauvoir, büyük bir cesaretle yaptığı çözümlemelerden yola koyulup, bu mitosların karşısına, kadınların "yaşadıkları deneyimi", "bahtsızlıklarını ve şanslarını, kaçışlarını ve gerçekleştirdiklerini" çıkarıp ortaya koyar.

Bununla yetinmez, "kadının doğası", "ebedi kadın" diye adlandırılan şeye de karşı çıkar. Cinsler arasındaki farklılıklar toplumların yarattığı gerçekliklerdir, doğadan gelmezler. Onun ünlü formülüyle, "kadın olarak doğulmaz, kadın olunur!" böylece.

Ne yapılacaktır peki?

Başta kadın, kendisini her an gözetleyen ve adım adım arkasından giden "yabancılaşma" tehlikesine karşı mücadele etmek zorundadır; burjuva uygarlığı çerçevesinde özgürlüğünü gerçekten kullanabilmesi aklın alacağı bir şey olmasa da, kurtuluşu bu mücadeleye bağlıdır yine de.

İşte *İkinci Cins*'te söyledikleri Simone de Beauvoir'ın genel çizgileriyle!

Kitap, büyük yankılar yapar, tartışmalara yol açar: Eser, yayınlandığı 1949'dan başlayarak, kendisinden söz ettirir; büyük fikir dergileri, gazeteler, aylarca ondan bahsederler. Kitap üstüne düşüncelerini açıklayanlar çoğu kez dev kalemlerdir: François Mauriac, Julien Benda, Julien Gracq, Emmanuel Mounier, Roger Nimier ve başkaları. Bir kadının kadınlar üstüne yazdığı bir eserin böylesine ilgi uyandırmasının örneği pek azdır.

Simone de Beauvoir, en başta, zamanının kutsal birtakım uzlaşmalarını ortaya koyup silkeliyordu: 30'lu yıllarla, Fransa'da, görülmemiş çapta bir aile politikası uygulanmıştı. Yığın-

la önlem doğumları çoğaltma hedefine yönelikti. Doğum patlaması, beraberinde eve bağlı ana idealini de yeniden güçlendirir; komünist sol'dan sağ'a kadar çok çocuklu aile fikri revaçtadır. Beauvoir, işte bu analık mitolojisini yerle bir eder: Kitaptaki "Ana" adlı bölüm, çocuk aldırmada özgürlüğü savunurken analık içgüdüsüne karşı çıkar, giderek kadınları yabancılaştırıyor dediği analık görevini itibardan düşürür; "Cinsel Başlangıç" ve "Sevici Kadın" adlı bölümler, daha cinsel eğitimi bile görüp tanımamış püriten bir toplumda yıldırımları çeker üstüne. Eserdeki bu üç metin, daha kitap çıkmadan önce *Les Temps Modernes*'de yayınlandıklarında kılıçlar bileylenir: François Mauriac, Katolik gençliği tepkiye çağırırken, komünistler, onların içinde de –Sartre'ın eski öğrencisi– Jean Kanapa, yazarın söylediklerini, bir "erotik bencillik" diye damgalayıp kendisini "Varoluşçu Amazon" diye niteler.

Ne var ki, Simone de Beauvoir'ı destekleyenler de vardır.

Ancak, hatırlatmalı da: *İkinci Cins*'te savunulan tezler, ilk kez ileri sürülen fikirler olmasa ve sadece Simone de Beauvoir'ın kaleminden çıkmış olmasa da, radikal ve çarpıcı olarak görünmüşlerse, yazarın, ataerkilliğin ağırlığını sürdürdüğü bir toplumda –bir filozofla da olsa– nikâhsız yaşamasının da etkisi vardır. Polemikteki şiddetin bir ikinci nedeni de şudur: Fransa'da kültür çevrelerinde o sıralar bir Soğuk Savaş hüküm sürüyordu; Sartre ve *Les Temps Modernes* çevresinde toplananlar ise yansızlığı seçmişlerdi; sağ'la komünist sol'un *İkinci Cins*'e karşı saldırıda birleşmelerinde bu da rol oynuyordu.

Bu yayınların açtığı skandal, eserin başarısını da sağlar. Çıkışının daha ilk haftasında yirmi binden fazla satar ve hemen yabancı dillere de çevrilerek, başta Batılı milyonlarca kadın okurun sevgilisi olur çok geçmeden. Hatırlatmaya gerek yok: Bin sayfayı aşkın bu felsefi tartışma, önce orta ve yüksek sınıfları, kentli ve diplomalı kadınları büyüler. Kitap, yüz binlerce kadının görüşünü etkiler ve yaşamlarını değiştirir. Kadın hareketinin bugün de kutsal kitaplarından biri olarak görülür eser.

İkinci Cins'in yabancı dillere çevrildiğinde karşılaştığı tepkilerin farklılığını da belirtmeli: Kadınların oy hakkına sahip olmadıkları İsviçre'de coşkuyla karşılanır eser; dönemin pek Katolik Québec'inde yasaklanır; Senatör Mc Carthy'nin Amerika'sında, erkek ve kadın okurlar sorgulanır; Arjantin'deki

çevirisi 1962'den başlayarak İspanya'ya da ulaştığında, bir süre gizli satılır ve okunur. Öte yandan, Rusya'da ve Doğu Almanya'da, kitabın çevrilmesi için komünist rejimlerin çöküşü beklenecektir.

60'lı yıllardan başlayarak, eser, kadın sorunlarına ilgi duyan herkes için bir başvuru kitabı olup çıkar; 70 kuşağı ile beraber, Simone de Beauvoir militan bir feminizme gelip girer. Ne var ki tartışmalar, özellikle de kadınların kurtuluşu hareketinin kazandığı yeni dinamizm, kimi düşüncelerinde değişikliğe götürür Beauvoir'ı: *İkinci Cins*'in yeni koşullarda fazla idealist ve bireyci kaldığını fark eden yazar, kadınların toplu mücadelesinin önemini ve ivediliğini görür; bu mücadeleler, başka "öncelikler"e ya da –ne olursa olsun– gelecek bir toplum umuduna tabi olmamalıydılar.

Kadının kurtuluşu hareketinde, Simone de Beauvoir, militanca bir kavga verdi ölümüne değin. Ama yalnız o konuda değil, kendi kuşağından çoğu aydın gibi o da, savaşa, dünyanın bloklara ayrılışına, diktatörlük ve totalitarizme, sömürge savaşlarına sürekli karşı çıktı; bunun gibi, insan hakları adına mücadeleyi hep canlı tuttu eyleminde. Çağdaş Fransız edebiyatındaki yeri tartışılmaz onun; kadının kurtuluşu hareketinde daha yaşarken üstlendiği temsilcilik ise, sosyal hareketlerin gelgitlerine tabi olarak sürüyor. Kadınlar, Simone de Beauvoir'ı unutmamalılar, unutmayacaklar da.

Simone de Beauvoir'ın 19 Nisan 1986'da, Paris'te Montparnasse Mezarlığı'ndaki gömülme töreninde, Elisabeth Badinter şöyle sesleniyordu onlara: "Kadınlar, her şeyi ona borçlusunuz!" Öte yandan, Antoinette Fouque da arkasından şunu yazdı: "Ölümü, kadınların XXI. yüzyıla girişini hızlandıracak belki de."

Simone de Beauvoir hayranlık uyandırdı, eleştirildi de.

Unutulmayacak oluşunun sırrı, bu çok boyutlu kişiliğinde belki de...

XII

DÜNYAMIZIN YENİ SAHİPLERİ

1900'de, dünyaya egemen olan, Batı Avrupa ve oradaki –İngiltere, Fransa, Almanya gibi– belli başlı milletlerdir. Bu sanayisel ve kentsel adacık, teknolojik ilerleyişinden aldığı güçle, yeryüzünde, uçsuz bucaksız tarımsal ülkelerin bağrında, kendi çevresinde dönen bir "dünya ekonomisi" örgütlemiştir; esas olarak, o harekete geçirir bu ekonomiyi ve söz konusu ekonomi de onun için çalışır. Bu iktisadi egemenliğe eşlik eden ve onu besleyen bir emperyalizm de görülür ki, çeşitli biçimlerde ortaya çıkar.

Ne var ki, şurada ya da burada, bu hegemonyayı –bir ölçüde– tartışan başka milletler de vardır: Avrupa'ya mali bağımlılığı sürse de Rusya'nın durumu budur; modernleşmenin ve Batılılaşmanın kapısını açan Meiji döneminden (1868-1912) beri sanayileşmesini başarmış ve bağımsızlığını koruyan Japonya'nın durumu budur; son olarak, Amerika Birleşik Devletleri dünyanın birinci sanayi gücü sırasına yükselmiştir ve mali olduğu kadar siyasal planda da emperyalist tavırlar içindedir. Birleşik Devletler'in bu üstünlüğü, 1918'de, yani Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda açıkça ortadadır; İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ise kesinlikle sağlama bağlanır. Ne var ki, bu kez Sovyetler Birliği'nin rekabetini göğüslemesi gerekir. Ancak, Sovyetler Birliği'nin 90'lı yılların başlarında çöküşünün arkasından, dünyanın tartışılmaz liderliğinin yolu açılmış olur. Çekim merkezinin Atlantik'in doğusundan batısına kayması için bir yüzyıl gerekmiştir. Görünüş odur ki, içine girdiğimiz yeni yüzyıl da bir Amerikan yüzyılı olacağa benzer.

Ama asıl belirtilmesi gereken, XX. yüzyılın sonlarındaki büyük yıkılışın arkasından, "iktidar piyasalarındır": Dünyanın denetimini ele geçiren para ve teknik gücünün sloganıdır bu! "Küreselleşme"nin imkânlarından en başta yararlanmak isteyen olgu budur; siyasal iktidarı da arkasından sürükleyerek, dünya halklarına yasasını dayatmak istemektedir. Akla gelmez

olur mu: Söz konusu "küreselleşme", bu içeriğiyle ve büyük bölümüyle Amerikan hegemonyasını gizlemiyor mu? Öyle olunca da, Atlantik, gerçi daha uzun bir zaman için dünyamızın çekim merkezi olarak kalacak gibi; ama Amerikalılar, bütün yeryüzünde, belki Asya'dan da çok Avrupa'da itiraza uğrayacaklar. Böylece, Sovyetler Birliği'nin çöküşünün arkasından bloklar arasındaki dengeye bağlı baskılardan kurtulmuş da olsa, Birleşik Devletler'in durumu öyle sanıldığı kadar sağlam da değil.

Konunun ayrıntılarına girebiliriz. Nereden başlamalı?

AMERİKAN GÜCÜNÜN DOĞUŞU VE GELECEĞİ

1900'lü yılların dolayında, Birleşik Devletler, dünyaya, çağdaş ve evrensel nitelikte iki büyük umut veriyorlardı: Biri, çocuklar için Noel Baba idi bunların, öteki de emekçiler için 1 Mayıs! Yeni bir ülkenin açtığı sancak ve tasarıları simgeleyen düş ve inançtı ikisi de. Ne var ki Amerika, onlarla beraber, dünyayı büyüleyen şu kimi büyük buluşları da önerecektir hemen: Otomobil, telefon, elektrik ampul, sinema –1891'de Edison'un kinetoskopu!– gökdelen, otoyol, uçak, yazı makinesi vb. Arkalarından, kitle kültürünün şu örnekleri sökün edecektir: Büyük tirajlı basın, Hollywood, çizgi roman, fotoğraf, caz, radyo yoluyla tefrika, çizgi film, televizyon, rock, vb. Bitmedi: Kitle tüketiminin örnekleri sıraya girecektir, yani reklam, büyük mağazalar, marketler, ticaret merkezleri, marketing, yazışma yoluyla satış vb.(1)

Birinci Dünya Savaşı'nda, Birleşik Devletler'in demokratik güçler lehine kesin askerî müdahalesinin arkasından, Avrupa'da, "Amerikan modeli"nden söz edilmeye başlanır. Amerika, dünyanın başta gelen gücü değildir henüz, 1945'ten sonra, Sovyetler Birliği ile beraber böyle anılacaktır: O sıralarda, dünyaya hükmeden, hâlâ Büyük Britanya ve onun uç-

1) Bkz. Ignacio Ramonet, "Le siècle des Etats-Unis", *Manière de voir,* Août 1996, sy. 31, s. 6-7; aynı derginin, "Etats-Unis, fin de siècle" konulu sayısındaki (Octobre 1992, sy. 16) incelemeler. Ayrıca, Jean-Michel Gaillard, "Géopolitique: Le triomphe de l'ordre américain", *L'Histoire,* Novembre 1998, s. 42-45.

suz bucaksız sömürge imparatorluğudur. Ne var ki, daha o yıllardan, Amerikan yaşam modeli gözlerini büyülemektedir ve özellikle sinemasının filmleri, bütün dünyada perdeye bu modeli yansıtmaktadır. Toplum modeli de dünyayı hayran bırakmaktadır: Amerika, "özgürlüğün ülkesi"dir; çeşitli halkların karışımı ve kaynaşmasının (*melting-pot*), başarının diyarı, Orta Avrupa'da zulme uğrayanlara ve dünya göçmenlerine açık bir kapıdır.

Savaşın biteceği bir sırada, 1917'de, Yaşlı Kıta, iki ufukta "yeni dünyalar"ın belirdiğini de görür: Doğu ufkunda, Sovyetler Birliği'nin sunduğu bütün emekçiler için ışıklı bir gelecek vaadi vardır; Batı'da ise, Amerika ve kapitalizmle serbest girişim üzerine kurulu umutlar yükselmektedir. Evrensel nitelikteki bu iki seçenek, büyük bir bölümüyle bütün ülkelerde karşı karşıya gelecek ve tüm kuşakları yüzyılın bu dev tartışmasına çağıracaktır.

Bu bakımdan, 1929 büyük ekonomik bunalımından sonra, 30'lu yıllar, "üçüncü yol"un, yani faşizmin de, olanca şiddet ve yoğunlukla açılıp serpildiği yıllardır. Başkan Roosevelt, Keynesçi reformlar sayesinde Amerika'yı yoluna koyar; Stalin, zoraki yöntemlerle "sosyalizmin kuruluşu"nu başlatır; Hitler de, dikkatlere çarpacak biçimde, Almanya'nın kalkınmasına girişir. Söz konusu üç yol İspanya İç Savaşı (1936-1939) boyunca askerî bakımdan çatışır ve sonunda faşizm kazanır. Ne var ki antifaşistler, daha genel deyişle Müttefikler, İkinci Dünya Savaşı'yla faşizme karşılık verirler ve yenerler onu. Savaştan sonra da, bir Soğuk Savaş dönemi açılır: Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği arasında, kendi modellerini –dünya çapında– dayatma yolunda bir nüfuz mücadelesi başlar. Sovyetler, denetledikleri uçsuz bucaksız bir bölgede, kitlesel temizlemelere girişirler ve Doğu Avrupa ile Afrika'da otoriter rejimleri desteklerler; Amerikalılar ise, o çapta olmasa da bir "büyücü avı"nı başlatır ve Latin Amerika ile Asya'da askerî diktatörlüklere arka çıkarlar.

50'li yıllar, Kore Savaşı'na karşın, belli bir Amerikan yaşam biçiminin doruk yıllarıdır; James Dean'le Marilyn Monroe'nun, Elvis Presley ile Platter'lerin, rockla slovun dönemidir bu; bütün bunlar, yığınla Batılı genç kuşağa kültürel damgasını vuracaktır. Amerika, iyi ya da kötü, modernite demek-

tir kesin olarak. Başkan John Kennedy'nin, kardeşi Robert'in, Malcolm X'in, Martin Luther King'in öldürülmeleri; kent gettolarının patlamaları; Watergate; bütün bunlarla, düş bir tür kırılır. Yeniden uyanış sert olur. Küba bunalımının arkasından, Orta Amerika'da ya da Karayibler'de –her zaman antidemokratik– askerî müdahaleler gelir; Ortadoğu'da –hep İsrail lehine– eylem vardır; özellikle Vietnam Savaşı ve yol açtığı vahşet, 1975 yılına değin sürecektir.

Saygon'un düşüşü, bir dönemin sona erdiğinin işaretidir; sona eren de, beyaz Amerika'nın, kendinden emin ve her şeye egemen Amerika'nın üstünlüğü dönemidir. Hiçbir zaman tükenmemiş olan iç sorunlar, özellikle 60'lı yılların özgürlükçü rüzgârlarının arkasından yürek parçalayıcı boyutlara bürünür; onların içinde de azınlıkların, başta da siyahların sorunları öncelik taşırlar. Demografik dengesi değişmekte olan büyük kentleri şiddet ve uyuşturucu yakıp yıkmaktadır. Beyazlar, çoğu kez konforlu ve güvenli uzak banliyölere doğru yola çıkarken, kentsel yığılışların merkezi de siyahlara ve İspanya kökenlilere terk edilir.

70'li ve 80'li yıllarda, Amerika, ekonomik ve askerî gücüyle hâlâ egemen de olsa, Avrupa'da, büyük çoğunluğun gözünde, taklit edilecek bir toplum modeli olmaktan uzaktır artık. Kimse, o çalışmaktan bitkin düşmüş, şiddetten dehşete kapılmış ve gelecek kaygısı içindeki Amerikalılar gibi yaşamak istemez. Amerika, bir bütün olarak bunalım içinde ülkedir şimdi; iktisadi olduğu kadar ideolojik, hatta teknolojik ve kültürel bir bunalımdır bu. Batı yakasında büyük rakipleri olarak Almanya ile Japonya belirirler yeniden.

Sovyetler Birliği'ne gelince...

11 Kasım 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılışı, verileri kesin olarak değiştirir. Körfez Savaşı'nda Amerika'nın askerî zaferinden sonra da, 1991 Eylül'ünde Sovyetler Birliği patlar. İlk kez rakipsiz kalmış olan Birleşik Devletler, sonunda dünyaya egemendir. Ancak, öyle de olsa Amerika toplumu benzerini daha önce görmediği rahatsızlıklar içindedir; o kadar ki, 1992 seçimlerinde, yurttaşlar, Körfez Savaşı'nın galibi George Bush'a karşı oylarını kullanırlar. Onda buldukları vahim eksiklik de şudur: Dışarda bir zafer kazansa da, içerdeki savaşı, ya-

ni işsizliğe, ayrımcılığa, kentlerin altüst oluşuna, güvensizliğe ve binbir çeşit eşitsizliğe karşı savaşı kaybetmiştir.

Ve Demokrat Parti'nin adayı William Clinton'u seçerler.

Onun, ılımlı sosyal bir ilerlemeyi içeren programına bakıp Amerikalılar, öncelik tanıdıkları bir şeyi seçmişlerdi ve iç kalkınma idi bu. Bir dört yıl sonra, 5 Kasım seçiminin eşiğinde görülen nedir?

Ekonomi cephesinde, liberal ölçütler esas alınırsa, durum iç açıcıdır: Dört yıl süren kesintisiz bir kalkınma yaşanmıştır; on milyondan fazla iş yaratılmıştır; işsizliğin resmî oranı, çalışan nüfusun yüzde 5,4'ünden aşağı olmak üzere, dünyanın en zayıf oranlarından biridir. Enflasyon, yüzde 3'ün altında tutulmuştur; faiz oranları, yüzde 7'nin altında kalmıştır; dışsatımları geliştirmek amacıyla doların değeri oldukça düşük düzeyde bırakılmıştır; son olarak, bütçe açığı yarı yarıya kapatılmıştır ve yüzde 2'yi pek geçmemektedir. Buna bakıp yeni bir Amerikan modelinin karşısında olduğumuzu söyleyebilir miyiz?

Dış politika cephesinde de, Birleşik Devletler'in üstünlüğü onaylanmıştır; özellikle Ortadoğu'da ve Bosna'daki barış görüşmeleri gibi pek nazik konularda Amerikan diplomasisinin rolü belirleyici olmuştur. Ne var ki Başkan Clinton'un gözünde, Washington'un kazandığı başlıca diplomatik zaferler, ekonomik alandadır: Bunlar da, GATT anlaşmaları ile serbest mübadelenin zaferini sağlayan Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulması; Birleşik Devletler'in egemen olacağı 400 milyonluk bir tüketici pazarı yaratan –Meksika ve Kanada ile yapılmış– Kuzey Amerika Serbest Mübadele Anlaşması'dır (ALENA). Bütün bunların dışında, Birleşmiş Milletler Örgütü'nden başlayarak, uluslararası büyük örgütler karşısında güvensizlik iyice belirginleşmiş; mali katkılar azaltılmış, örneğin Afrika'ya yardım bütçesi yüzde 35 kırpılmıştır. Buna karşılık, Birleşik Devletler'in en baştaki ihracatçı durumunda olduğu silah ticaretini yoğunlaştırmak amacıyla ne lazımsa yapılmıştır.

İçerde kazanılmış açık zaferler konusunda da şunları belirtmek gerekir: Söz konusu zaferler, aslında, Clinton'un büyük çapta bir dönüşünü maskelemektedir; nitekim, daha seçi-

lir seçilmez, piyasanın istekleri karşısında eğilerek sosyal programını terk etmiştir yeni başkan. 1994'ten başlayarak, daha da güçlenmiştir bu tavır: Cumhuriyetçilerin yasama seçimlerinde kazandıkları zafer, onların alabildiğine tutucu oldukları bir alanda açık artırmaya götürmüştür Clinton'u. 5 Kasım seçimlerinin arifesinde, bütün bir kampanya süresince, Başkan adayı Clinton, Keynesçi ilkelerini yeniden yadsıyarak, "Devletin müdahaleci çağı bitmiştir," deyip durmuştur. Bu, zaten var olan eşitsizlikleri daha da ağırlaştırmıştır: 41 milyon yurttaşın hiçbir tıbbi güvencesi yoktur; yoksullara ve şiddete terk edilmiş gettolarda tam bir kentsel ayrımcılık yerleşmektedir, zengin mahalleler ise, duvarlar ve bekçilerle korunmuş haldedir. Yaratılan milyonlarca işe gelince, bunlar aslında geçici işler olup hiçbir sosyal himaye sağlamazlar ve ödenen ücret öylesine düşüktür ki, ücretli, 80'li yıllardakine benzer bir alım gücü elde edebilmek için kimi zaman iki ya da üç işi bir araya getirmektedir. Umutlarını yitirmiş orta sınıflar, ezilecekleri korkusuyla kulaklarını gitgide tutucu ve uçtaki grupların söylediklerine kabartır haldedirler.

İğretiliğin zafer kazandığı böylesine çelişmeli bir ortamda, yeni teknolojilerin göz alıcı gelişmesi büyüleyicidir. Clinton'un dönemi, internetin yükseldiği ve "bilişimin otoyolları"nın götürdüğü yeni sınırlar mitosu ile eşzamanlıdır. Bill Gates'in, Microsoft'un gücüne dayanarak baştan aşağıya denetleyebileceğini umduğu enformatik evrenin temelleri üstünde yeni imparatorluklar yükselmektedir. En göz alıcı ekonomik savaş da, eski ve yeni medyaların alanında verilmektedir. Time-Warner'le CNN'in, ABC şebekesi ile Walt Disney'in kaynaşması ya da NBC ile Microsoft'un bağlaşıklığı gibi dev toplaşmalar görülüyor.

Her yanda, sınırlandırılmış devletle, sosyal iğretiliğin ve iletişim dinamizminin oluşturduğu bu yeni model yayılıyor. Bu model, özellikle Avrupa'da yığınla yöneticiye, çağın meydan okumalarına karşı büyük bir yanıt olarak görünüyor. Söz konusu modelin dayandığı fikir de şu: Artık sosyal ahenk, ilerlemenin değil iletişimin, bilgi ve haberlerin alışverişinin eseri olabilir. Yurttaşlar ne kadar iletişimde bulunur ve mesaj alıp verirlerse, o kadar özgür, bağımsız ve barışçı olabilirler. Aslında, büyük bir yanlış bu! Çünkü, herkes de biliyor ki, iletişim

söz konusu olur olmaz, kafaları çarpıtmanın, binbir hilenin ve yalan-dolanın da yolu açılıyor.

Denecek odur ki, bir yüzyıl bitmiş olsa da tarih bitmiş değil ve sosyal, olanca teknik harikanın boy attığı yeni Amerika'da bile, son sözünü söylemedi henüz...

Peki Avrupa'da söylemiştir diyebilir miyiz?

AVRUPA, YARALI ÜTOPYA

Bosna'daki ölüler ve Saraybosna'nın yıkıntıları, büyük Avrupa düşünün sona erdiğinin işareti midirler? Eski Yugoslavya'yı sarmış olan yangının karşısında Onikiler'in trajik güçsüzlüğü ve bu uyuşmazlık üstüne Birlik'te ortaya çıkmış anlaşmazlıklar, Avrupa'yı kuracak atılımı baltalamıştır hiç kuşkusuz. Onlara koşut olarak, ekonomik durgunluğun vahimleşmesi, kitlesel işsizlik ve yeni yoksulluk, kötümserliği yaygınlaştırmıştır. Ekonomik yaşamın önde gelen aktörleri (maden işçileri, balıkçılar, tarımcılar, demir-dökümde çalışanlar), Avrupa'nın kuruluşunun yararlı etkileri üstüne gölge düşürmüşlerdir. Bu kuşkular ve bu güven kaybı, Maastricht Anlaşması'nın onaylanmasıyla ilgili tartışmaları da alabildiğine etkilemiştir.

Bununla beraber, Avrupa'nın kuruluşu, siyasal düşüncelerin panoramasında kökten yeni bir fikir olarak kalıyor: Tarih boyunca tam bağımsız devletlerin, komşularıyla olan gerilimlere, rekabetlere ya da ecdattan kalma uyuşmazlıklara özgürce son verdikleri; onlarla ortaklık kurdukları, iktisadi işbirliğine giriştikleri; dahası, bir siyasal birliğe doğru adım attıkları, hiç de görülmüş şey değil. Böylesi gelişmeler şimdi görülüyorsa, tam bir devrim demektir bu ve etkisi de dünya çapında oluyor. Gerçekten, her kıtada, Avrupa modelinden esinlenen bölgesel gruplaşmalar birbirini izliyor: Kanada, Birleşik Devletler ve Meksika arasındaki Kuzey Amerika Serbest Mübadele Anlaşması; Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay arasındaki Mercosur; Fas, Cezayir, Tunus, Moritanya ve Libya arasında Magrip Arap Birliği, birer örnektir bunlara.

Avrupa, yığınla halk ve yığınla diliyle alabildiğine çeşitlilik gösterse de, bir Avrupa birliği tasarısı sürekli gündemde olmuştur ve pek eskidir.[2] Ortaçağda ve XVII. yüzyıla kadar, Müslüman dünyaya ve özellikle de 1453'te İstanbul'u fethedip Balkanlar'ı istila eden Türklere karşı olmak üzere, daha çok Hıristiyan dünyanın birliğinden söz edilmiştir ve Charlemagne ile Şarlken'in düşledikleri de budur. Hıristiyanlık, Ortodokslar, Katolikler ve Protestanlar arasında bölünmüş olsa, aralarında didişip dursalar ve fırsatını bulup birbirlerini kesip doğrasalar da durum budur.

XVIII. yüzyıl boyuncadır ki, Avrupa terimi yerleşip yayılır ("Avrupalı" nitelemesi o dönemde ortaya çıkar); ve büyük devletler belirip güçlenir ve birbirleriyle çatışırken, kimi ütopyacılar da "Avrupa Birleşik Devletleri"ni düşlemeye başlarlar. Ne var ki, Fransız Devrimi'nin arkasından Napoléon'un istilaları ve milliyetçiliklerin uyanışı ile, Avrupa Birliği fikri gölgelenip silikleşir; belki olsa olsa Victor Hugo'nun söylevlerinde sıcaklığını sürdürür.

Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) boğazlaşmalarının arkasından tekrar doğar; bu uyuşmazlığın aptalca bir şey olduğu, yol açtığı yıkıntıların korkunçluğu ve şiddet, jeopolitik tartışmayı yeniden bir Avrupa birliğinin zorunluluğu üstüne çeker. Söz konusu tartışma, Avrupa'nın çökmekte olduğu saplantısı ve yüzyılın büyük gücü olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa devletleri zararına ufukta yükselişi ile canlılık kazanır. Sanayi Devrimi'ni onlar yapmış ve gerçek sömürge imparatorluklarının başına da onlar geçmiş değil miydi?

İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı felaketler, birlik fikrini yeniden diriltip ortaya sürer. Jeopolitik anlamda iki etken bu yönde işin içine girer: Başta, Soğuk Savaş nedeniyle de, Sovyetler Birliği'nin temsil ettiği tehlike gelmektedir. İkinci olarak da Avrupalı devletlerin zayıflığı söz konusudur: İtalya ve Almanya gibi kimisi savaşı kaybettikleri gibi, üstelik ülkesinden bir parça da elinden koparılıp alınmıştır; İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda gibi kimi ülkeler sömürgelerinden vazgeçmek

2) Bkz. Ignacio Ramonet, "Un horizon d'espoirs", *Manière de voir*, Mai 1994, sy. 22, s. 6-7. Ayrıca, Jean-Michel Gaillard, "Europe, deuxième grand", *L'Histoire*, Novembre 1998, s. 64-67.

zorunda kalmışlardır. Bu iki etkenin yanı sıra, Birleşik Devletler'in baskıları ile Sovyetler'in 1956'da Macaristan'a müdahalesi, altı Avrupalı devleti (Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda, Luxembourg), 1957'de, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu yaratacak olan Roma Antlaşması'nı imzalamaya götürür. Söz konusu ülkelere, daha sonra İrlanda, Danimarka, İngiltere (1973), Yunanistan (1981), Portekiz ile İspanya (1986) katılacaktır.

Bugün, dış tehdit ortadan kalkmıştır ve Almanya, 1990'da birliğine yeniden kavuştuğundan Avrupa'nın baskısını üzerinde hisseder değildir. Berlin Duvarı'nın yıkılışından, Almanya'nın birleşmesi ile Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, jeopolitik veri baştan aşağıya değişmiştir Avrupa'da. Bir üç yıldan az bir zaman içinde, Doğu Avrupa'da on yedi yeni devlet çıktı ortaya. Her türden sorunları bas bas bağıran bir altıncı kıta çıktı karşımıza birden. Bu sorunların, planlı ekonomilerin sökülüşü gibi kimisi yepyenidir; kimisi ise, "kan ve toprak" ideolojisinden ve gerici mistik kimlik aranışlarından doğmuştur ve Balkanlar'la Kafkasya'da, aptalca "etnik savaşlar"a yol açmaktadır.

Bu büyük çapta karışıklıklar, Yaşlı Kıta'nın batısında etkisiz oluyor değildir. Tersine, dayanışmayı yeniden düşünmeye zorluyorlar onu; ve aynı zamanda iki şeyle de yüz yüze bırakıyorlar: Milliyetçiliğe dönüşle, bir sosyalizm bunalımıdır bunlar. Yurttaşların, Avrupa'nın kuruluşu üstüne düşündükleri bir sırada sökün ediyor bu olaylar. Bütün bunlara, ekonomik bunalım ekleniyor.

Bilişim teknolojisi sayesinde elde edilen üretkenlik kazançları, işletmelerin rekabet gücünü alabildiğine etkilemiş durumdadır. Bu rekabet gücü, pek yüksek bir düzeye yükselmiştir ve "küreselleşmiş bir ekonomi" cangılında kendisini dayatması şarttır. Söz konusu dayatma da, çalışanların sayısını sürekli azaltma ve işten çıkarmalarla kendisini gösteriyor. Piyasanın, serbest mübadelenin mantığı ve azami kazanç aranışı, böylece, Onikiler de, işsizliğe, yoksullaşmaya, yaşam niteliğinin düşmesine ve sosyal koruma sistemlerinin üzerinde tehditlere yol açıyor.

Nasıl?

Avrupa'nın milyonlarca işsizi, dışlanmışı, evsiz-barksız insanı var; ama onların karşısında, gönenç içindeki topluluklar, ekonomizm adına, her gün daha kaygılandırıcı hale gelen sefalet tablolarına bakıp vurdumduymazlık içinde yaşıyorlar. Zorla dayatılan bir teknolojik modernleşmenin tehdit ettiği insanların hınçlarını anlamamak mümkün mü? İnsanı horlayan bir ekonomik rasyonelliğin, toplumda akıl dışılığın yükselişine yol açmış olmasına şaşılabilir mi?

Avrupa, daha önce, 30'lu yılların başlarındaki Büyük Bunalım sırasında, geçmişin mitoslarının aslında içgüdüsel ve duygusal bir dinamizmle nasıl yeniden doğduğunu da gördü. O dönemde de, modernizmin iflası, iktisadi bunalım, sosyal karışıklık ve kimlik özlemi, bir tür dünyadan bezginliğe yol açmış ve özellikle Almanya'da akıl dışına tutulmuş, aşırı sağ da bu eğilime sahip çıkmıştı.

Avrupa Birliği ülkelerinin çoğunda, şurada burada yabancı düşmanlığının uç verip yerleştiği ve kendini haklı göstermek için yığınla –aptalca– kanıta sarıldığı yadsınmaz bir olgudur. Günümüzdeki kültürel kötümserlik ikliminde, ulusal ve sosyal sorunlar tekrar patlak verirken, popülist ve aşırı sağcı güçler her türden hayal kırıklıklarını kollar durumdadırlar. İtalya'da Berlusconi'nin başarısı buna bir örnektir. Söz konusu düş kırıklıklarının kaynağında gerçeklerden uzaklaşmış bir liberalizmin de bulunduğunu görmez olur muyuz?

Sınırlarında aşırı milliyetçilikle barbarlığın fırdöndüğü bir dönemde, Avrupa'nın kuruluşunu tamamlamak pek önemlidir. Ne var ki, bu tür meydan okumalara, faiz hadleri ya da uzağı görmeyen ölçütlerle yanıt verilemez. Kendini dayatan alan, sosyalin alanıdır. Çalışma süresini kitlesel olarak ve kararlı biçimde azaltmak, topluma yararlı yeni iş olanaklarını araştırıp bulmak, kamu kesiminde –özellikle eğitim ve sağlıkta– çalışma görevleri yaratmak: Avrupa umuduna güven sağlama ve onu parasal işlemlerle oyalanma sığlığından ve darlığından kurtarma yolunda akla ilk gelen önlemlerdir.

Başka?

Avrupa "sosyal devlet" fikrini buldu. Onikiler'in Avrupa'sında yurttaşlar, bir yaşlılık rejiminden, hastalık sigortasından, aile yardımlarından, işsizlik tazminatından; onların yanı sıra, çalışma haklarından (toplusözleşmeler, asgari ücret, üc-

retli tatiller, işten çıkarma tazminatı, sendikalaşma hakkı vb.) yararlanıyorlar. Emekçi hareketin mücadeleleriyle elde edilmiş bu sosyoekonomik güvenceler sistemi, modern Avrupa uygarlığının özüdür, can alıcı noktasıdır. Dünyanın hiçbir köşesinde de bunun bir benzeri yoktur. Avrupa'yı, başka sistemlerden, özellikle de ekonomik rakipleri olan Birleşik Devletler'le Japonya'dan açıkça ayıran başta budur.

Bir "uygarlık tasarısı" da diyebiliriz buna.

Şimdi, söz konusu tasarıyı, topluma yönelik bir ticaret anlayışı ve sosyal ve ekolojik şartlarla koruyup güçlendirmek gerekiyorsa, o an gelmiştir ve yüksek sesle ilan edilmelidir bu!

Çünkü, nedir Avrupa'nın sorunu bugün?

İşsizliğin, dışlamanın ve ekonomik durgunluğun kökünden sökülüp atılamadığı bir dönemde, bir dayanışma bütünü olarak toplumların ayakta kalmasını sağlamak kısacası. Bu kaygılandırıcı gerçeklerden ise bol bol var Avrupa'da: 40 milyon yoksul, 19 milyon işsiz, 3 milyon evsiz-barksız bulunuyor. Maastricht Anlaşması'nın istediği gibi, şu ya da bu amaçla devleti bir kenara çekerek olan bitene seyirci kalmak, ülkeleri sosyal patlamalara atma tehlikesini yaratmaz mı?

Buradan kalkarak, mali spekülasyon skandallarının ve bu yolla ceplere doldurulan –akla hayale sığmaz– kazançların, bütün bu kötüye kullanmaların üstüne daha çok eğilmek gerekmiyor mu? Daha da yakıcı bir soru: Avrupa'nın kuruluşu pahasına, sermaye hareketlerinin başını serbest bırakıp hiçbir koruyucu önlem almadan tüm mübadele denetimlerine son vermenin doğal bir sonucu değil midir bütün bunlar?

Sermaye hareketleri yeterince vergiye bağlandığında, spekülasyon, bu lanetlenen ama karşılığında da hiçbir önlem alınmamış bu süreç, kuşkusuz daha az şiddetli olacaktır. Ama bütün bu öneriler oybirliği sağlamıyor. Öyle olduğu için de, Avrupa'nın bugün geçirmekte olduğu sınavdan onu başarıyla çekip çıkarmak ve yurttaşlara umutlarla dolu bir ufuk göstermek, olsa olsa uzağı gören insanların eseri olabilir.

Avrupa'nın da böylesi yol göstericilere ihtiyacı var...

Yanıtlanması gereken asıl soru belki şudur: Avrupa'nın büyük mimarı kim olacaktır? Piyasa mı, yoksa Avrupalıların siyasal iradesi mi?

Son kitaplarından birinde, *Avrupa(lar)*'da, Jacques Attali, bu sorulardan kalkarak, ileriye doğru gerçekten ilginç göndermelerde bulunuyor. Dört olası gelecek üzerinde duruyor yazar: Onlardan biri, Onikiler'in –ya da daha az– Avrupa Federal Birliği, "bir karışıklıklar okyanusunda bir güç ve uyum adacığı"; ikincisi, siyasal bir bütünleşmeye gitmeden Doğu'ya yayılan bir Avrupa Mekânı; üçüncüsü, dünya piyasasında erimiş ve Amerika'nın zaferini gösteren bir Avrupa-Atlantik Birliği; ve son olarak da, iktisadi ve siyasal bir birim olarak bir kıtasal Birlik ki, reforma uğramış ve genişlemiş Avrupa Birliği onun sütunlarından biri olacaktır. Yazar, ikinci biçimi, yani Avrupa Mekânı'nı, yerini Avrupa-Atlantik Birliği'ne terk etmeden önce, şimdilik en olası bir gelişme olarak görüyor. Bugünkü güçler ilişkisinde, gerçekçi bir tahmin değil mi Attali'ninki?

Burada, konu açılmışken, bir beşinci biçimi, yani "Akdeniz Birliği"ni de tahminler arasına sokabilir miyiz? Bir ayağı Kuzey'de bir ayağı Güney'de böylesi bir formül, ne olursa olsun savunulamaz durumdaki bir Avrupa kalesine kapanmış olmaktan çok daha başka açılar seriyor gözler önüne. Ama Avrupa'yı kuracak mimarların zamanının o kadar geniş olduğunu da söyleyebilir miyiz?

Üzerinde ayrıca durulması gereken bir konu da, Almanya ile Japonya'dır.

İKİ TİTAN: ALMANYA İLE JAPONYA

1990 Nisan'ındaki Körfez Savaşı'nın gürültü patırtısı, uluslararası sahnenin planına, göz alıcı biçimde, Batılı üç gücü çıkarıp yerleştirmiştir: Başta gelen elbetteki Birleşik Devletler'dir; daha mütevazı bir sırada olmak üzere, İngiltere ile Fransa'yı görüyoruz. İkinci Dünya Savaşı'nın galipleri ve Birleşmiş Milletler örgütünde Güvenlik Konseyi'nin sürekli üyeleri olan bu üç devlet, askerî güçlerini sergileyerek, adalet, hakkaniyet ve hukuka dayanan bir "yeni dünya düzeni" ve özel olarak Ortadoğu'da da bir bölgesel yeni düzeni haber verdiklerine inanmışlardır. Ancak gelişmeler, bu haber verilen "düzen"in ne denli "düşsel" olduğunu göstermiştir: Bağdat'ın diktatörü iktidarını sürdürüyor; İsrail hükümeti uzlaşmaz ta-

vırdadır; Filistinliler, devletlerinin doğacağı günü bekliyorlar; Kuveyt emiri, demokrasi vaadini unutmuştur; Şam, gözünü Lübnan'dan ayırmış değildir; Kürtlerin sorunu bir çözüme ulaşmamış durumdadır; silah satışları yeni bir hız kazanmıştır; iktisadi eşitsizlikler daha da sivrilmiştir. Kısacası, bu hassas bölgedeki süreğen karışıklıkta bir değişiklik yok, belki daha da kötüye gitmiş işler.

Batılı üç savaşçı güce gelince, bir ara 1945'teki yengin havalara bürünseler de, Ortadoğu'nun –o karmakarışık– sorunlarını çözmede ne denli yetersiz kaldıklarını sonunda anlamışlardır. Her birinin kamuoyu ise, bir süre tersine yönlendirilse de, onlar da sevinçlerini yitirmiş ve top seslerinin, bu üç devlete, Soğuk Savaş'ın sona ermesine karşın, eski politik azametlerini geriye getirmeyeceğini görmüştür. Özetle, askerî kanıt güç sağlamaya yetmiyor; Sovyetler Birliği'nin harabeleri, bu modern gerçeği öğretmeye yeter.

Ancak, top seslerinin bir ara gözlerden sakladığı bir önemli olgu da şu: İki Titan, bu yorgun imparatorlukların güçlük ve başarısızlıklarını kendi köşelerinden sessizce seyreder olmuştur; Almanya ile Japonya'dır bunlar.

Onlara biraz daha yakından bakmalıyız.(3)

Dünün yenilmişleri olan, bugün ise Güvenlik Konseyi'nde koltukları bulunmayan bu iki devlet, en görünür karar çevrelerinin kıyısında kalıyorlar. Zaman zaman "siyasal cüceler" diye adlandırılsalar da, hiç de gerçeği yansıtmıyor bu deyim: Her ikisi de, gitgide "ağır basan güçler" durumunda; dünya çapında kararlar söz konusu olduğunda, kulislerde, herhangi bir öncelik istemeksizin görüşlerini ileri sürüyor ve dayatıyorlar.

Bu iki ülke, olanca güvensizliği toplamışlardır üzerlerinde: Özellikle, yüzyıllar boyunca onların yıkıcı düşmanlıklarıyla karşılaşmış olan komşularından gelmektedir bu güvensizlik; tarihleri de korkunç bir yayılmacı politika ile damgalıdır. Ayrıca, her ikisi de –biri cellat, biri de kurban olarak– XX. yüzyılın siyasal vahşetinin doruk noktalarındadır: Auschwitz ile Hiroşima'yı kastediyoruz. Savaşın yakıp yıktığı, askerî bakımdan

3) Bkz. Ignacio Ramonet, "Modèles ou menaces?", *Manière de voir*, Mai 1991, sy. 12, s. 6-7.

işgale uğramış, dağıtılmış, ülkesel olarak küçülmüş –Almanya 90'lı yılların başlarına kadar ikiye bölünmüş haldeydi!– bu iki ülke, üstelik şunu da gördü: Kendilerini yenenler, tarihsel geleneklerine uygun olmayan –demokratik ve parlamenter– bir siyasal modeli de dayattılar onlara. Kimi sanayi etkinlikleri ise, örneğin askerî nükleer, kendilerine kesinlikle yasaklandı.

Ne var ki, bütün bu korkunç kısıtlamalara karşın, Almanya ile Japonya sanayi yönünden kalkınışlarına pek erkenden giriştiler ve 60'lı yıllardan başlayarak da, uluslararası ekonomik ortamda birinci sıraya yeniden gelip oturdular.

Gerçekten, ikiye bölünmüş olduğu bir dönemde, Batı Almanya, kendine özgü göz alıcı bir gelişme gösterir ve Avrupa Birliği'nin, o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun sanayisel yüreği olur. Ayrıca, mark sayesinde, kendi bölgesinde, ağır basan düzenleyici bir silaha sahiptir; öyle ki mark, geleceğin tek parası için bir modeldir. Başta gelen bir ihracatçı ülke (1989'da 107 milyar marklık bir ticaret fazlası vardır) ve dünya ekonomisinin lokomotifi olarak dillere destan gönenci, öncelik tanıdığı, yani iki devlete bölünmüş oluşuna karşı yürüttüğü politik savaşı kolayca kazanma olanağını sağlar kendisine. 9 Kasım 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin çözülüşü, her ikisine de Sovyetler Birliği'nin razı gelişi, bir yerde, "Batı tarzında" özgür yaşama ve tüketme sabırsızlığı içindeki Doğulu yurttaşların da dayattığı şeylerdir. Onların bugün ne denli hayal kırıklığı içinde oldukları pek iyi bilinmektedir. Ve, işitilmemiş zenginliğine karşın, Almanya, doğu bölümünün "düzeyini yükseltme"nin önüne çıkardığı sorunları çözmede zorlanır. Eski Doğu Almanya'daki özelleştirmeler gerilimlere yol açar. Bonn, Helmut Kohl'ün aksine vaatlerine karşın vergiye başvurur; o da, Hıristiyan Demokratlar'ın aleyhine olmak üzere seçimlere yansır.

Harcanan ve daha da harcanacak çabaların çapına diyecek yoktur. Nitekim, Doğu Almanya'ya yapılan kamusal yardım, Batı Almanya'ya Marshall Planı gereğince yapılmış yardımın tutarının on beş katıdır. Bütün bunlara karşın, yığınla uzmanın tahmini o ki, Almanya bu oyunu kazanacaktır: Nitekim, 1991'in sonundan beri, "beş yeni eyalet"te oturan yurttaşların geliri, Batı'daki yurttaşlarınkinin yüzde 60'ına ulaşır; ikinci bir

aşamada, Doğu'daki yatalak fabrikaların yıkıntıları üzerine en son ve ileri teknolojide bir sanayi kurulmasına başlanır. Oradan, Rusya'ya doğru bütün bir Doğu'nun, Polonya'nın, eski Çekoslovakya'nın ve eski Sovyetler Birliği'nin ekonomik fethine çıkılacaktır büyük bir olasılıkla. Vaktiyle Töton şövalyelerinin göz diktiği bu topraklarda yaşayanlar, boynu bükük kurbanlar olarak bunu bekliyor, hatta zaman zaman çağırıyorlar da.

Bu titanın doğulu tutkuları bir kez dikiş tutup iyileştikten sonra, sırtını Avrupa'nın kuruluşuna, onun siyasal ve parasal aşamalarına çevirip çevirmeyeceği sorusu kafalarda dolaşmışsa da, aradan geçen yılların gelişmeleri böyle bir olasılığa şans tanımıyor artık.

Japonya'ya gelince... O da, savaş sonrası göz alıcı bir kalkınmaya tanık oldu. Örneğin 1950'de, Japonya'nın gayri safi ulusal hasılası, Fransa'nınkinin üçte biriydi; 90'lı yılların başlarında üç katı olur onun ve nüfusun başına Amerika'yı bile geçer. Yeni bir yüzyıla girerken, bu oranlar daha da artmıştır. Likit ve yetersiz tasarruf eksikliğinden acı çeken bir dünyada, Doğan Güneş İmparatorluğu, gezeginin başta gelen alıcısı olup çıkmıştır (90'lı yılların başında, dünyanın önde gelen 100 bankasından 33'ü Japon, 12'si Alman ve sadece 9'u Amerikandı). Geleneksel olarak sadece İngiliz otomobillerini dışardan getirten –çünkü orada da arabalar soldan gider!– bu ülke, kırk yıldan az bir sürede, dünyanın 1 numaralı yapımcısı olmuş, Amerikan ve Avrupa otomobil sanayisini ölümle tehdit eder duruma gelmiştir. Daha 1990'da, Birleşik Devletler'de, yeni kayıtlı arabaların yüzde 30'u Japon malıydı; ve o yılın en çok satan otomobili de, ilk kez olarak Amerikan değil Japonya'nın Honda'sı idi. Fotoğraf ya da motosiklet gibi çeşitli piyasaların dünya çapında denetimini ele geçirdikten sonra, Japon sanayicileri, genel alıcılar için, elektronik (televizyon, video, manyetoskop) ve enformatik (mikro işlemciler) sanayisine egemen olup çıkmışlardır; bu alandaki imalatın yarısından fazlası onların denetimindedir.

Şunu da hatırlatmalı: Japon dışsatım stratejileri için dünya sıradan bir piyasa ise, eski "ortak gönenç bölgesi" ülkeleri (Çin, Tayvan, Kore, Endonezya, Tayland, Filipinler,

Birmanya, Malezya...) tam bir kapalı avlanma alanı olup çıkmıştır. Bu ülkelerle ticaret hacmi gitgide kabarırken, Japonya'nın o bölgeye yatırımları her yıl katlanarak büyümektedir. Toray gibi dokuma ya da Sony, Matsushita gibi elektronik devleri, söz konusu bölgede, en iyi mühendis, kadro ve araştırmacıları kendi hesabına ele geçirmektedir. Kalkınmanın dünya çapında başta gelen destekçisi durumundaki Japonya, söz konusu yardımın büyük bölümünü kendi "bölge"sindeki ülkelerin altyapısını düzeltmeye ayırmaktadır.

Ne var ki, Japon kapitalizminin dışa açılımı, Birleşik Devletler'i de göz ardı etmiyor: Oradaki yatırımların tutarı, 1990'da 47 milyar dolara ulaşmıştı. Amerikan sanayisinin büyük bir bölümü Japon sermayesi ile denetlenir durumdadır artık; Amerikanlılığın simgeleri (örneğin New York'taki Rockfeller Center, Columbia'nın filmleri, Walt Disney'in bir bölümü, ulusal parkların parçaları...) Japon mülkiyetine geçmiştir. Çoğu Amerikalı, ruhlarının satıldığı izlenimi içindedirler; ve belli bir Japon korkusu düşmektedir yüreklere...

Ne olursa olsun, Japon ticaret ve sanayi etkinliği dikkatleri çekiyor. Ürettikleri, nitelik ve yetkinlik bakımından dünya çapında bir şöhret kazanmış halde. Her yanda onların çalışma yöntemlerine öykünme var; ve "anında", "sıfır hata", "sıfır stok" gibi kavram ya da terimler dünyada yayılıyor. "Toyotizm", "Fordizm"in yerine geçiyor ve yeni bir sanayi çağına giriliyor.

Alman ve Japon ekonomileri arasındaki önemli farklılıklara da işaret edelim. Örneğin, Alman emekçisi, güçlü sendikalarla da desteklenmiş olarak, yılda sadece 1.613 saat çalışır; oysa Japon emekçisi, işletmeye çoğu kez yaşam boyu bağlanmış olarak, yılda 2.152 saat çalışır. Ama bu farklılıklara karşın, Almanya ile Japonya, bugünkü ekonomik üstünlüklerini, bir ortak kültürel zemin üzerine kurmuş haldeler: Aynı "iyi yapılmış iş" anlayışı egemen ikisinde de. Bütün bir üretim sistemi yetkinliğe dayanıyor. Ve her iki devlet, bu çalışma ahlakını liberal ideolojinin hizmetine veriyor; nasıl ki, vaktiyle onu, militarizmin, Nazizmin emrine sokulmuşlardı ve bu ideoloji onları ister istemez değiştiriyor ve birbirinin rakibi durumuna getiriyor. Ancak, eski büyük devletlerin zayıflaması karşısında, Alman-

ya ile Japonya arasında yeni bir ortaklık eğilimi saf dışı edilmiş midir?

Her iki ülke, Güvenlik Konseyi'nin dışındadırlar; ama yeniden biçimlendirilecek bir Birleşmiş Milletler örgütünde yer almayı candan ister haldedirler. Ancak, bugünkü durumlarında bile, Almanya ve Japonya, dünyanın en zengin ülkelerinin oluşturduğu grubun en etkin üyesidirler; o grubun kararları, Güvenlik Konseyi'nin kararlarından bile daha etkili günümüzde ve dünyanın gidişatına yön veriyor. İşte, Almanya ile Japonya, iktisadi ve mali yaşamın en temel alanlarına ilişkin görüşlerini bu grup içinde dayatıyorlar çoğu kez. Ve böylece, Leninizmin o eski saptamasının canlılığını ve yürürlüğünü, uygulamada ispat ediyorlar: "Ekonomi, yoğunlaştırılmış politikadır."

Özetle, Almanya ve Japonya, dünya sistemini yapılandıran güç etkenleri üzerinde düşünmede pek önemli malzeme sağlıyorlar bize. Batı'da bir kırk yıl kadar hüküm sürdükten sonra, Amerikan imparatorluğu, kollarından birinin koparıldığının farkındadır; politik-militer ve kültürel açıdan egemen olarak kalsa da, ekonomik açıdan öyle değildir artık. İktidar sacayağının ayaklarından biri dekor olarak görünse de, eksiktir. O eksik olan ayağı temsil eden Almanya ile Japonya'dır ve Amerikan iktidarı onlara dayanıyor. Almanya ile Japonya'nın, askerî alanda olduğu kadar açık verdikleri alan ise şudur: "Amerikan yaşam biçimi"ni tahtından indirebilecek evrensel bir mesaja sahip değiller ve aramıyorlar da bunu. Ama örneğin Fransa, askerî ve ekonomik alanda ikinci sıraya geçmiş olsa da, bir kültürel etkiye sahip. Körfez Savaşı'nda bir marifet gösterememiş de olsa, söz konusu kültürel sermaye, Fransa'nın dünyadaki sırasını korumaya yardımcı oluyor. Birleşik Devletler'i, "yetkin" bir imparatorluğun temelini oluşturan üç alandan birinde istediği gibi hareketten yoksun kılmakla, Almanya ile Japonya, daha birbirine bağlı bir dünyanın doğuşuna katkıda bulunuyorlar. Ama, bu güç etken ve aktörlerinin çoğulculuğu, gelişmiş Kuzey'le sınırlı kalıp onun dışına çıkamıyor. Böylece, yeni bir yüzyılın başındaki büyük sorulardan biri de şudur: Söz konusu çoğulculuğu bütün bir insanlığın yararına işletmek mümkün değil midir?

KUZEY VE GÜNEY ZITLIĞI

Bir beş yüzyıldan beri, Batı, dünyayı birleştirdiğini; kıtaları keşfedip işgal eden fatihlerin arkaya bıraktıkları sorunları çözmeye çalıştığını ileri sürdü. Oralara, kendisiyle beraber, teknolojik yeniliklerin gittiği, boşinançların gerilediği, kıtaların birbirleriyle karşılaşıp temasa geçtiği doğrudur. Ama onların yanı sıra başka olanlar da var: Köle ticareti, sömürge savaşları, soykırımlar... Bu beş yüzyılı allayıp pullayanların yanı sıra olup biteni unutanlar da görülüyor; ama kimi insanlar da, uygarlıkların diyaloğu ve kültürlerin çatışması deyip aptalca özetlemelere gidiyorlar.

O ülkelerin son bir yüzyıldaki tarihine eğildiğimizde gördüğümüz nedir?

1939'da Avrupa, yeryüzündeki toprakların dörtte birinden fazlasına sahiptir; bir on beş yıl sonra pek az şey kalmıştır elinde.(4) Büyük bir jeopolitik olgu vardır ortada: "Sömürge olmaktan kurtulma" (*décolonisation*)! Olgu, başlarda Asya'yı ilgilendirir, arkasından Afrika bağımsızlığını kazanır. Bağımsızlık da, kâh metropolle görüşmelerin sonucudur; kâh işgalciye karşı milliyetçilerin silahlı mücadelesiyle elde edilir. Fransız iktisatçısı Alfred Sauvy'nin, yoksul ve iktidardan yoksun ülkelerin bütününü belirtmek için 50'li yıllarda ortaya attığı "Üçüncü Dünya" deyimi ise, savaş sonrasındaki "sömürge olmaktan kurtuluş" hareketinin arkasından doğar. Aslında, sanayileşmiş büyük ülkelerin güneyindeki geniş bir halkanın adıdır bu ve Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin çoğunu içine almaktadır: Ekonomik zayıflıkların sorunlarıyla boğuşan, bunalımlı bir topluma sahip, siyasal şiddet ve istikrarsızlık içindeki "azgelişmiş" ülkelerdir bunlar.

Bir başka deyişle şu durumdadırlar: Ekonomide genellikle tarım ağır basar ve bir üretim zayıflığı vardır; eşitsizlikler bas bas bağırır; nüfus artışı pek fazladır; devletlerin sınırlarını sömürgeciler çizdiğinden ve çoğu kez aynı sınırlar içinde birçok

4) Bkz. Anne Carol / Jean Garrigues / Martin Ivernel, *Précis d'histoire du XXe siècle,* Hatier, Paris, 1997, s. 85-91, 426-433; Serge Berstein / Pierre Milza, *Histoire du XXe siècle,* Hatier, Paris, 1996, tome III, s. 270 vd., 298.

milliyet barındığından, özellikle Afrika'da, etnikler arası uyuşmazlıklarla sık sık karşılaşılır. Kimi Latin Amerika ülkelerinde ise, gerilimler, daha çok Avrupalı kolonların torunlarıyla yerliler arasındadır. Bütün bunlar, ulusal bağdaşıklığın eksik oluşunun, okuryazar kıtlığının, orta sınıfların darlığının, ya da demokratik geleneklerin zayıflığının da sonuçları değil midirler? 60'lı ve 70'li yıllarda demokrasiler devede kulaktır; 70'lerin sonuna kadar, diktatörlük, en geçerli siyasal biçim olacaktır.

Üçüncü Dünya ülkeleri, bu zayıflıkların da bir sonucu olarak, büyük devletler, başta da Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği için kolayca avlanır durumdadırlar. Ama stratejik bir kozdurlar da: Ülkeleri, çoğu kez büyük deniz ve havayollarının üstündedir. Asıl önemlisi ekonomik birer kozdurlar: Zengin maden ve tarımsal kaynaklara sahiptirler ve gelişmiş ülkelerin sanayileri için hatırı sayılır bir pazardırlar.

1950-1970 yıllarının egemen çizgileridir bunlar!

Ama aynı dönem, bu ülkeler için köklü bir örgütleniş dönemidir de: Asya'nın ve Afrika'nın yeni devletleri, her şeyden önce, siyasal bağımsızlıkları için mücadeleye girişirler. 1955 Nisan'ında, Bandung'da (Endonezya), 23 Asyalı ve 6 Afrikalı devleti bir araya getiren bir konferans toplanır. Katılanlar, Magrip ülkelerinin bağımsızlık istemlerine, Arapların İsrail'e karşı mücadelesine omuz verirler ve ırkçı ayrımcılığı (*aparteid*) mahkûm ederler. Hindistanlı lider Nehru, şu beş ilkeyi de kabul ettirir konferansa: Bütün devletlerin egemenliğine saygı; milletlerin eşitliği; saldırmazlık; iç işlerine karışmama; barış içinde bir arada yaşama.

Altı yıl sonra da, 1961 Eylül'ünde, Belgrad'da, ilk "Bağlantısız ülkeler" konferansı toplanır. Bu kez Afrikalılarla Asyalıların arasına, Yugoslavya ile Küba da katılmıştır. Bütün toplantı boyunca, katılan devletler, iki bloktan birinin çizgisinde yer almayı reddederler.

Bandung'dan "Bağlantısızlık"a geçilmiştir.

Bağlantısızlar hareketi, yıllar boyunca, yeni Afrikalı ve Latin Amerikalı devletlerin katılımıyla genişler. Ancak, üyeler arasında derin görüş farklılıkları da ortaya çıkar: Kimisi Sovyet blokuna yaklaşırken, ötekiler Batı ile ilişki kurarlar; Yugoslav Tito gibi dar bir bağlantısızlığı sürenler azınlıktadırlar artık. Öyle de olsa, "uluslararası yeni bir ekonomik düzen" yolunda

kimi adımların atılmasında öncülük ederler; bu konuda bazı uluslararası kurumlar yaşama geçirilir. Öte yandan, kalkınmanın ve sanayileşmenin stratejileri çizilir: Yoksulluğa karşı mücadele sadece kolektif olmakla kalmaz, her Üçüncü Dünya devleti kalkınmasını bizzat kendisi sağlar.

80'li ve 90'lı yılların Üçüncü Dünya'sı için göze çarpanlar ise şunlardır: Diktatörlükler, çoğu kez yerlerini demokrasilere bırakırlar; demokratikleşmede, giderek insan haklarına saygıda atılmış adımlar göze çarpar. Ancak, demokrasilerin karşısına dikilmiş yeni sorunlar da vardır: Hızlı kentleşme, güvenlik sorunları, nüfusun bir bölümündeki yoksullaşmadan doğan sosyal istemler, Güney Amerika gibi kimi yerlerde terörizmin sürekliliğini birlikte getirir. Sosyal sorunları çözmede yetersizlik ise, Ortadoğu'da Müslüman, Hindistan'da Hinduist, Latin Amerika'da Protestan köktendinciliğini besler.

Ama asıl sorun, "borçlar" sorunudur: Kimi Üçüncü Dünya ülkeleri, 70'li yıllar boyunca, zengin ülkelere borçlanmışlardır. Bu borçları ödemedeki zorluklar, dahası borçluların altına girdikleri yapısal kayıtlar, iktisadi olduğu kadar sosyal sorunları da beraberinde getirir. İçlerinden kimisi, çulunu sudan çıkarmada ciddi atılımlara gitmeyi başarır: Tam bir kalkınma yolunda dinamik bir Asya vardır; ne var ki, Latin Amerika hep mali güçlüklerin pençesinde kıvranıp durur; Afrika'ya gelince, kimi ülkeler dışında azgelişmişliğe gömülmüş haldedir. Ama daha da çarpıcı gerçek şudur: Zengin ülkelerle yoksul ülkeler arasında korkunç bir mesafe vardır.

Doğrudur, Asya'da ve Latin Amerika'da yeni sanayi ülkeleri, "azgelişmişlik"ten yakayı sıyırmayı becermişlerdir. Ama gelişmelerin de gösterdiği gibi, her şey bir yerde Kuzey'in insafına kalmışa benzer. Kuzey, en ileri sanayi yöntemlerini kabul ederek gelişip başa geçmiş ülkelerinin toplaştığı bir dünya bölgesidir; onun karşısında ise, Güney, yani gelişme yolunda işin henüz alfabesini okuyup öğrenme aşamasındaki ülkelerin dünyası yer almaktadır. Geçmişin Üçüncü Dünya'sını –olanca çeşitliliğiyle– işte bu Güney temsil etmektedir artık. Kuzey ise, Güney'in gelişme farklılıklarını içinde taşıyan alaca-bulacalığına karşı sanayileşmiş bir bloktur. Bu Kuzey/Güney farklılığı, Soğuk Savaş döneminin Batı ve Doğu zıtlığının yerini almıştır.

Zengin Kuzey'le yoksul Güney arasında büyük eşitsizlikler vardır ve bunlar azalacak yerde, daha da derinleşiyor: Kıtlık ve kötü beslenmenin kaynakları ekonomik ya da demografik olmaktan çok siyasal olsa da, Güney kıtlıkları yaşar ve kötü beslenmektedir; sağlık, genel olarak, dünyamızın her yanında ilerliyor, ama Kuzey'le Güney'de bu bakımdan büyük farklılıklar görülür; hele hele eğitimden yararlanma, Kuzey'le Güney arasındaki eşitsizlikler aynasına bütün çarpıcılığıyla yansımaktadır.

Bu örnekler daha da artırılabilir.

Ne yapılmalıdır?

Akla ilk gelen tehlike şudur: Güney'in turizm alanında attığı ve daha da atacağı göz alıcı gelişmeler, onları sonunda, zengin dünyanın gelip ucuza eğlendiği ülkeler durumuna düşürmez mi? Öte yandan, zaten eşitsiz bir durumu sürdürüp o ülkeleri temel ürünleri sağlayan ya da daha ucuza mamul madde üreten "atölye ülkeler" durumunda tutmaktan başka ne kazandırır turizmin getirdiği? Son olarak, ileri sanayi ülkelerindeki gönencin çarklarını çeviren su, işte bu yoksul ülkelerin alınteriyle beslenmektedir.

Nasıl çözülecektir bu sorun?

"Küreselleşme" şarkılarıyla üstesinden gelinecek bir durum mudur bu? Neresinden bakılırsa bakılsın, "küreselleşme" denilen olgu, gelişmelerden ileri sanayi ülkelerinin, ama en başta onların yararlandıkları bir süreçtir. Kuzey'de esen liberal şarkıların büyüleyiciliğine kapılacak yerde, Güney, koşulların daha da insafsızlaştığı bir ortamda, daha da açıkçası "piyasanın diktatörlüğü"nün kurulduğu bir dönemde, akıllı uslu bir planlamanın öncülüğünde kalkınmaktan başka neyi düşünebilir kurtuluş çaresi olarak?

Bu soruların yanıtını XXI. yüzyıl verecek.

PİYASANIN DİKTATÖRLÜĞÜ

"Bütün iktidar piyasalarındır": Dünyamızın denetimini ele geçirmiş paranın iktidarının sloganıdır bu! Arkasında meddahları, herkesin gözleri önünde bunu haykırırken, siyasal iktidarı tutsak olarak almakta ve ulus-devleti aştığını söyleyerek

dünya halklarına yasasını dayatmaktadır. Hegemonyacı bir kapitalist düzen, yeni bir egemen sınıfın öncülüğünde, liberal ideolojiye de bir başka giysi giydirip dilini ve gerekçelerini de değiştirerek, piyasaların "küreselleşme"sini emrediyor; ekonomik ve mali iktidarla teknolojinin denetimini elinde toplamış bir halde, bütün gezegene yayılıyor.

Nasıl?

Vaktiyle, derin de bir saygıyla, çelik, lastik, gazete kâğıdı, dokuma, elektrik pili kralları diye adlandırılıyorlardı, ya da petrolün çokulusluları söz konusu oldukta, "Yedi Kızkardeş"ti şöhretleri. "Kadir-i mutlak" oldukları söylenen bu büyük aileler, iktidarı, ulusal kamu bankaları, maliye bakanlıkları, dünyanın en zengin ülkelerinin tekno bürokrasisi ve nükleer devletlerin "militaro-endüstriyel kompleksler"i ile paylaşıyorlardı.

Ne var ki, dünya çapında hareket etse de, ulusal kapitalizmlerden yola çıkarak örgütlenmiş bir ekonomiden, piyasaların liberalleşmesiyle ulusal ekonomilerin –baştan aşağıya– özelleştirilmesinin damgasını vurduğu bir küreselleşmeye geçiş, dünya ekonomisinin sahiplerinin niteliği ile fizyonomisini de değiştirmektedir. Böylece, Wall Street'ten New York'a ya da Londra'nın City'sine kadar, Zürih, Frankfurt ya da Paris'i de içine almak üzere, maliyenin ve iş çevrelerinin büyük aileleri, sonsuz nüfuzlarını hep sürdürüyorlar, ama iktidarı, Tokyo'nun ve Osaka'nın maliye ve sanayi gruplarıyla paylaşmak zorundalar; ayrıca, Çinlilerin diyasporasıyla Asya'da ve Birleşik Devletler'de kazanılmış ve etkileri gitgide artan nüfuz çevrelerini de hesaba katmaları gerekiyor.(5)

İktidar da, gitgide maddi mülkiyet (toprak, doğal kaynaklar, makineler) üstünde olmaktan çıkmış, maddi olmayan etkenler (bilimsel bilgi, yüksek teknoloji, enformasyon, iletişim, reklam, maliye) üzerinde egemenliğe kaymıştır. Alvin Toffler, bu geçişi, avamileştirilmiş üslubuyla bize güzelce anlatıyor. Onların arasında enformasyonun önemi şurada ki, dünya sanayisinde önemli ilk yirmi işletmenin altısı mikroelektronik ve

5) Bkz. Riccardo Petrella, "Les patrons de la Terre", *Manière de voir*, Novembre 1995, sy. 28, s. 10-13; Frédéric F. Clairmont / John Cavanagh, "Sous les ailes du capitalisme planétaire", aynı dergi, s. 34-36.

enformatik kesime dahil; bundan bir 25-30 yıl önce hiçbiri böyle değildi.

Ortaya çıkan bu yeni iktidarın yapısına oligarşiler egemendir ve hepsi de, ulus-devletlerin bildiğimiz siyasal ve sosyal biçimlerinin dışında bir karar ve denetleme iktidarına sahip. Bu oligarşilerin dinamiği, bir ele geçirme, bir fethetme mantığına dayanıyor ve yasadışı uygulamalara da yol açıyor. Onlara bakıp diyebiliriz ki, dünya tarihinin şu –içinde bulunduğumuz– aşaması, egemen olmaktan başka bir düşüncesi olmayan fatihlerin dönüşünün dönemidir; "yeni barbarlıklar" da diyebiliriz onlara. 70'lerle beraber, tarihin, enformasyon ve iletişim teknolojisiyle genişleyen bir hızlanışına tanıktır dünya.

Bu hızlanışın arkasından sürüklediği de, en başta, devletlerin her türlü denetiminden alabildiğine, hatta bütün olarak kaçan sermayelerin ve mali servislerin oluşturduğu dünya çapında bir piyasanın büyüyüşüdür. Bugün, mübadele hadlerindeki değişikliklerden etkilenmeden istediği gibi ortada dolaşan, öyle olduğu için de sınırsız bir mali spekülasyona yataklık eden sermayelerin hacmi 1.200 milyar dolar olarak tahmin ediliyor: Merkez bankaları ve uluslararası kuruluşlar bunlarla baş edemez haldedirler. Sonra, sermayenin küreselleşmesi, "yatırımların uluslararasılaşması"nı da hızlandırmıştır. Bundan da, uluslararası işletmeler, stratejiler ve piyasalar ortaya çıkıyor. Böylece, her önemli sınai ve mali grup, dünyanın her yerinde, özellikle de Kuzey Amerika'da, Batı Avrupa'da ve Doğu ve Güneydoğu Asya'da bir strateji izleyebiliyor artık.

Bu oluşuma karşı politika ve sendikalar da güçsüzdür.

Bu koşullarda ve bir çeyrek yüzyıldan az bir zamanda, dünya, her gün biraz daha açık bir ekonomik mekân olup çıkmıştır; ve onun simgesi de, hiçbir kayıt tanımayan bir liberal dünya piyasası yaratmak isteyen, yeni Dünya Ticaret Örgütü'dür.

Buradan kalkarak diyeceğiz ki, XV. yüzyılda olduğu gibi yeni bir fetih rüzgârı esiyor dünyamızda. O yıllarda bu fethin başlıca aktörleri, devletlerdi; bugünse işletmeler, mali ve sınai gruplardır. Bu fatihler, eylemlerini haklı çıkarmak için, bir uygarlığın, bir dinin yayılışına, ya da bir ulusun kültürel nüfuzuna çağrıda bulunamazlar. Sadece ve sadece fetih olan eylemlerini biliyorlar ve kanıtları da şudur: Biz olmazsak, başkaları ge-

lip bizim yerimize bunu yapacaklar. Mali güçleri sayesinde, dünya çapında bir egemenlik stratejisi uygulayan işte bu fatihlerdir dünyamızın sahipleri! Gezegenin kaynakları hakkında karar veren, değerleri ve kozları tanımlayan, öncelikleri belirleyen, kurumları yerinden oynatan ve kuralları saptayanlar onlardır.

Sayıları alabildiğine azdır. Gerçek bir savaş makinesi gibidirler ve şebeke halindedirler. Kimi sosyal gruplardan destek görürler ya da işbirliği içindedirler onlarla: Başta teknik-bilimsel kadrolar (bilim adamları, araştırmacılar, mühendisler, aydınlar) gelmektedir; onların yanı sıra, ulusal ve uluslararası tekno bürokrasi; bir üçüncü grup olarak da, fikir ve simge üretenler, büyük medya temsilcileri...

Para babaları, bu fetihte apayrı bir kategoridirler.

Güçsüz bir seyirci rolüne indirgenmiş olan devlette, "politik", başkalarının aldıkları kararları alıp dosyasına yerleştiren bir evrak memurudur; kendi içinde, her şey, mali ve sınai çevrelerce ayarlanmıştır. Öyle olunca da, soygunla yasadışılık arasındaki sınır incelmektedir. Soyguncuların, banka iflaslarından başlayarak, özellikle son yıllarda bizi alıştırdıkları kaymalar, sınırın çoğu kez aşıldığını gösteriyor.

Dünya ekonomisi, adım başı suç da işleyerek yolunda yürüyor: Yasadışı silah ve uyuşturucu ticareti, üretimde mafyasal biçimler, vergiden kaçış, işletmelerde çifte muhasebe ya da kara kasalar, kuşkusuz eskiden beri bilinen şeyler. Yeni olan, onların hızla yayılmalarıdır; bu da, üretim, taşıma, haberleşme ve iletişim sistemlerindeki küreselleşme ve bir de mali çevrelerin liberalleştirilmesinin eseri. Enformatik suçluluk da dallanıp budaklanıyor ve zarar verme olanakları genişliyor; özel yaşamı ihlalden, askerî, sınai ve ticari casusluğa kadar burnunu sokmadığı yer yok.

Peki ne yapmalı bütün bunlara bakıp?

Dünyamızın yeni sahipleri denetlenemez duruma mı geldiler?

Olan biteni önleyecek yığınla olanak var.

Başta gelen ve ivedilik de taşıyan önlemler, ulusal ve uluslararası denetimlerin kurulmasıdır. Onlara şunları da eklemeli: Sermaye hareketlerine dünya çapında bir vergi koymak; banka sırrı denen şeyi kaldırıp atmak ve vergi cennetlerine son

vermek; spekülasyona ve vergi kaçırmaya karşı birlikte mücadele etmek; son olarak da, İtalya'da yapıldığı gibi, "temiz eller" eylemini uluslararası boyutlara taşımak!

Bunun gibi şunlar da gerekiyor: Mevcut parlamentoları güçlendirerek demokratik denetimi genelleştirmeli; kıta ve dünya çapında yeni temsili forumlar yaratmalı; hükümet dışı örgütlenmelere destek olmalı ve politikanın her düzeyde önceliği yeniden belirtilmeli.

Yeni uluslararası kurumlar, kimi zaman, Birleşmiş Milletler örgütü içinde de yaratılmalı: Bir Ekonomik Güvenlik Konseyi, enformatik güvenliği sağlamak üzere bir dünya çapında yüksek otorite kurmak; insanlığın ortak mallarını (örneğin su) idarede, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün sözleşmelerinin ve 1992'de Rio Doruğu'nda alınmış kararların uygulanmasına göz kulak olacak yetkili makamlar belirlemek böyledir.

Son olarak, haberleşme ve iletişim teknolojilerinin yeni olanaklarından yararlanarak kültürler arasında bir diyalog başlatmak, rekabet dayatmasıyla ekonomik savaşın yerinde olmadığı görüşüne giden yolu açabilir; ve böylece, gerçek bir uluslararası işbirliği çağını başlatabilir.

Şunları da eklemeli söylediklerimize:

Birinci olarak, kapitalist model, bugünkü durumuyla, insanların bütünü ve içinde yaşadıkları çevre için, hakkaniyete uygun ve dengeli bir kalkınma sağlamada yetersiz kalırken, küreselleşmenin hoyratlığı, her yanda ekonomik ve sosyal çatlakları çoğaltmakta ve bu da, milliyetçi ve köktendinci palazlanışlara, eşitsizliklerin yayılmasına ve şiddet hareketlerine yol açmaktadır. Bütün bunların özellikle Güney'deki yıkıntıları korkunçtur.

Ayrıca, ekolojinin yani çevrebilimin siyasal ve ekonomik uygulamaya sokulabilmesi, piyasanın mutlakiyetine kökünden son vermekle mümkündür; gezegenimizi kurtarmada, ona güvenilemez. Piyasa bu halde kaldıkça da yerküre kaybedecektir.

Sonra kapitalizm, güvenilir her türlü seçenekten yakasını sıyırmanın arkasından, sosyal etkinlikleri ve insan yaşamının neredeyse– tüm görünüşlerini metalaştırmak istiyor; ve bu metalaştırma, mutluluğun ve insanlığın aşılmaz ufkunun tek temeli olarak görülüyor.

Son olarak, ulusal ve yerel, geleneksel eylem biçimlerinden başka, direnişleri bir başka düzeyde örgütlemenin ve seçenekler hazırlamanın zamanıdır. Sadece, uluslararası kuruluşların içinde kalarak piyasayı çekip çevirecek yöntemleri araştırmakla yetinemeyiz; evrensel değerlerin ve hakların taşıyıcısı dünya çapında bir sivil toplum yaratarak bunların üstesinden gelebiliriz.

Kapitalizmin, bir yirmi beş otuz yıldır, tasfiye etmeye –azgınca– çalıştığı demokratik kurallara saygıyı, hükümetler, piyasaya dayatma cesaretini gösterebilmelidirler. İçinde yaşadığımız bunalım ancak böyle aşılabilir; liberal çıkmazdan böyle çıkılabilir.

Ne ekolojik ne de sosyal olarak uzun süre yaşayamayacağı için, egemen toplum modeli de değişecektir. Oyunun kurallarını ve hakları tanımlamada kamusal iktidarların rolünü yeniden değerlendirecek bir kolektif eylem değişmeyi hızlandırabilir.

Şunu da sormalı: Gezegenimizle ilgili sorumluluklarımızın ve evrensel değerlerin bilincine ortaklaşa varmanın yolunu açacak bir "karşı-küreselleşme"yi, daha açık bir söyleyişle küreselleşme karşıtı bir hareketi örgütleyip yaşama geçirmekten başka bir çıkış yolu var mı? Barışı kurmanın ve dünya çapında bir demokratikleşmeyi gerçekleştirmenin, bu arada "savaş ağalarını silahsızlandırma"nın bir yolu da buradan geçmiyor mu?

XIII

ZENGİNLERİN BARIŞI, YOKSULLARIN UMUDU

1950-1970 yıllarının dünyası, hareketsiz olmadığı gibi barış içinde de değildir; bunalımlar ve uyuşmazlıklar birbirini izler ve tehlikelidirler hepsi de. Bununla beraber, Birleşik Devletler'le Sovyetler Birliği'nin ağır ağır yerleştirdikleri çiftc tekel, tam olmasa ve dönemin sonlarına doğru tartışılır hale gelse dc, dünya kamuoyuna, belli bir istikrar ve dengenin bulunduğu izlenimini verir. Ne var ki, bu görece ferahlatıcı hava, dünya dengesinin iki sütunundan birinin, Sovyet Birliği'nin, giderek Sovyet blokunun 90'lı yılların başlarında ani çöküşüyle tartışılır hale gelir. Söz konusu çöküşün arkaya bıraktığı büyük sorular vardır. Ama apaçık bir gerçek şudur: Soğuk Savaş sona ermiş ve "iki kutupluluk" ortadan kalkmış da olsa, beklenen yatışma olmamıştır dünyamızda; tersine savaş, üstelik karmaşık biçimlere bürünerek sürüyor. Çünkü bir temel olgu her şeye egemen: Bütün devletler, "küreselleşme" denen büyük dinamiğin burgacına kapılmış, sürüklenir durumdadır. Kapitalist dünyanın bir ikinci devrimidir bu. Gezegenin en ücra köşelerine varıncaya değin gelip sokuluyor küreselleşme; ama şu iki gerçeği de göz ardı ederek: Onlardan biri halkların bağımsızlığı ise, öteki de siyasal rejimlerin çeşitliliğidir. Böyle bir ortamdan, uluslararası ilişkilerin, giderek barışın etkilenmemesi olanaksızdır.

Nedir uluslararası ilişkilerin yeni çerçevesi?

ULUSLARARASI İLİŞKİLERİN YENİ ÇERÇEVESİ

Çağımızın egemen dinamiğini oluşturan küreselleşmenin, özellikle onun ekonomik yanının, güvenlik konusunda dünya çapında bir stratejik tasarıyla tamamlanmaya ihtiyacı vardı.

1999 Mart'ındaki Kosova uyuşmazlığı, bunu ana çizgileriyle çizme fırsatını sağladı. NATO'nun bu ilk savaşı, bu bakımdan gerçekten bir gelişmenin açılış töreni gibi. Körfez Savaşı ve bunalımıyla başlayan 90'lı yıllar, NATO'nun müdahalesiyle tamamlanmış oluyor; söz konusu uyuşmazlık, yüzyılımızın başları için, uluslararası ilişkilerin yeni çerçevesini de çiziyor. Uluslararası camia bakımından, yığınla sürprizle beraber tuzak ve tehlikeler de taşıyan bir gelişme karşısındayız. Gerçekten, bu savaşın nedenleri, yürütülüşü ve amaçları, daha öncekilere hiç benzemiyor.(1)

Nasıl?

NATO, Belgrad rejiminin Kosova'da başvurduğu canavarlıkları bahane edinerek, uyuşmazlığın nedenleri diye insancıl gerekçeler ileri sürüp işe girişti. Ne var ki, uluslararası politikanın iki büyük yasağını çiğnemekte de duraksamadı: Bunlardan biri devletlerin egemenliği, öteki de Birleşmiş Milletler örgütünün kurallarıdır.

Egemenlik, bilindiği gibi, Eski Rejim'de, "Tanrı'nın lütfuyla" kralın şahsında temsil edilirdi. Aydınlıklar Çağı'nın filozoflarının etkisiyle, Amerikan (1776) ve Fransız (1789) devrimleri, o tarihlerden beri de bütün demokrasiler, söz konusu egemenliği halkın kişiliğinde toplamışlardır. 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 3. maddesi, bunu pek güzel açıklar: "Her türlü egemenlik ilkesinin kaynağı, esas olarak millettir."

Bu egemenlik ilkesi, bir parlamentoda toplaşmış milletin temsilcilerinin yaptıkları yasalara uygun olarak, yurtiçindeki uyuşmazlıkları çözmede bir hükümete izin verir; bir devletin içişlerine kimsenin burnunu sokmaması içindir bu. İşte, 24 Mart 1999'da çiğnenen, iki yüz yaşındaki bu ilkedir! Bazıları, haksız da olmayarak, şöyle diyorlar: İyi oldu, çünkü, başka ülkelere kurbanların yardımına gelmeyi yasaklayan bu ilkeye sığınıp yığınla devlet kendi yurttaşlarına karşı cinayet işliyorlar.

---

1) Bkz. Ignacio Ramonet, "Un cadre pour le XXIe siècle", *Manère de voir*, Janvier/Février 2000, sy. 49, s. 9-12. Ayrıca, Gabriel Kolko, *Un siècle de guerre*, Presses d l'Université de Laval, Paris, 2000; aynı yazardan daha da özellikle, "Kosovo, leçons d'une guerre", *Manière de voir*, aynı sayı, s. 17-18.

Slobodan Miloseviç –biçimsel olarak– seçilmiş de olsa, yine de bir despottur; etnik temizleme gibi iğrenç bir politikanın esinleticisidir. Bir despot, bir diktatör ise, yasallığını halktan alamaz; böylece, onların devletinin egemenliği, bir keyfiliği yapma olanağını sağlayan yapay bir egemenliktir. Böylesi bir egemenliğe de saygı duyulamaz; hele, bir despot, insan haklarını çiğniyorsa ya da insanlığa karşı cinayetler işliyorsa, bu saygı hiç duyulamaz. Nitekim, Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin kurulması bu amaçladır. İnsanlığa karşı suç işleyenleri yargılamak! Bu suçlar, zamanaşımına uğramadıkları gibi, onları yargılamak, bir egemen devletin kabul ettiği yasal bir karardan bağımsız bir şeydir. Şili'nin eski diktatörü Augusto Pinochet'nin Londra'da tutuklanması ve onu izleyen gelişmeler de, bu mantığa dayanıyordu.

Bütün bunlar güzel de, neye bağlı bir ülkenin egemenliği artık? Buradan kalkıp dünya çapında ve Batı'nın himayesinde, tıpkı 70'li yıllarda Leonid Brejnev'in sosyalist kampta uyguladığı gibi, "sınırlı egemenlikler"e doğru gidilmez mi? Eski sömürge "himaye"ciliğini diriltme anlamını da taşımaz mı bu? Somali'de (1991), Arnavutluk'ta ve son olarak Kosova'da yapılanların farkı ne?

Egemenlik, XVIII. yüzyılın sonunda, Tanrı'dan millete geçmişti. Artık bireyde olmaya mı gidiyor? Ulus-devlet'ten sonra "ulus-birey"e doğru mu gelişme? Şimdi birey, bugüne değin devletlere tanınmış ayrıcalıkların kendisine tanındığını mı görecek? Hiç kuşkusuz, küreselleşme ve onun ideolojisi olan ultraliberalizm, "insanhakçılık"ı da yedeğine alarak böylesi bir değişiklikle uyuşacak, dahası yüreklendirecektir onu; yeni iletişim ve enformasyon teknolojileri de, bunu düşünülebilir kılmıştır.

Olayın Birleşmiş Milletler'e ilişkin yanına gelince, Yugoslavya'ya karşı bombalamalara, Güvenlik Konseyi'nin açık hiçbir kararı olmadan NATO karar vermişti. Böylesine vahim bir olayda, ilk kez Birleşmiş Milletler, yani uyuşmazlıklar, giderek barışın sürmesi hakkında karar verecek tek uluslararası yetkili örgüt saf dışı edilmiş oluyor.

Ancak, bu konuda söylenecekler var.

Çeşitli olaylar da gösteriyor ki, 1990'ların başlarından beri, Birleşik Devletler, Birleşmiş Milletler örgütünün rolü-

nü oynamasını artık arzulamıyordu. Butros Butros-Gali'nin sözleşmesinin yenilenmeyip yerine Washington'un tezleri karşısında daha uysal sanılan Kofi Annan'ın genel sekreterliğe getirilmesinin; Bosna ile ilgili Dayton sözleşmelerinin, Birleşmiş Milletler değil de Amerika himayeciliğinde imzalanmasının; aynı şeyin Wye River İsrail-Filistin sözleşmeleri için yapılmasının; Irak'ın, Birleşmiş Milletler'in oyu olmadan bombalanmasına tek yanlı karar verilmesinin anlamı bu. Her şey, Birleşik Devletler'in Birleşmiş Milletler örgütü ile uyuşmadığını ve bugünkü hegemonya durumunda örgütün yasal usulleriyle dizginlenmeyi artık kabul etmediğini gösteriyor. Birleşmiş Milletler, Sovyetler Birliği ayaktayken –kimseye öyle fazla meyletmeden– belli bir dengeyi sürdürebiliyordu; Sovyetler'in yıkılışıyla bu denge de yok olmuştur. Birleşik Devletler, şimdi, siyasal, ekonomik, askerî, teknolojik ve kültürel bütün güçlere sahip tek devlet olarak, hegemonyasını paylaşmayı ya da onun sınırlanmasını istemiyor.

Kosova uyuşmazlığında insancıl yardım adına iki ilkenin çiğnenmesinin, yani egemenliğe saygısızlık ile Birleşmiş Milletler'in kesin yetkili olduğunu kabul etmeyişin ortaya çıkardığı yığınla sorun da var: İnsancıl kaygılarla yola çıkıp zor kullanmanın onunla nasıl uzlaştırılabileceğine; çatışanlar arasında hiçbir denkliğin bulunmayışına; yanlış bombalamalar sonucu yüzlerce sivilin kurban gitmesine kadar uzatılabilir bunlar. Bunlar, üstelik vicdanları rahatsız eden şeyler.

Yugoslavya'daki savaş, ayrıca, bütün savaşlar gibi, ekolojik bir felaketti.

Bunun gibi, NATO'nun, insancıl müdahale adına, başka ülkelerde acılar içindeki halklar karşısında nasıl olup da hareketsiz kaldığını soranlar oldu: Örneğin Çeçenistan'da, Güney Sudan'da, Sierra Leone'de, Angola'da, Tibet'te vb. Sonra Irak söz konusu olduğunda, Güvenlik Konseyi üyelerinden bir bölümünün ambargonun kaldırılmasından yana olurken, bir bölümünün (Birleşik Devletler ile İngiltere) inatlaşması unutulmuyor; ve söz konusu ambargo yüzünden, 1991'den beri, 1 milyondan fazla masum sivil ölüp gitmiştir.

Son olarak, insancıl müdahale hakkının sadece en güçlünün bir hakkı olmaması gerektiğini söyleyenler görülüyor.

Bir de şu önemli soru: Bazılarının yaptığı gibi, bir sosyal müdahale hakkı nasıl olur da düşünülmez? Yalnız Avrupa Birliği'nde 40 milyon dolayında yoksulun oluşu, bir skandal değilse nedir? İnsan haklarının ağır bir ihlali değil mi bu da? Dünya çapında ele alındığında, iki insandan birinin günde 10 franktan az bir parayla yaşayabileceği kabul edilebilir mi?

Balkanlar'daki bu uyuşmazlık, yürütülüşü bakımından da yeni türde bir savaştır: "Sıfır ölüm", mutlak bir ilke oldu. İki aylık bombalamaların arkasından Müttefikler'den tek bir kişi ölmemişti savaşta. Askerî tarihte görülmüş bir şey değildir bu!

Maddi kayıplar da devede kulaktır. 25.000'i aşan hava eylemi sonunda sadece iki uçak kaybedilmiş; pilotları da kurtarılmıştır. On kadar da pilotsuz uçak! NATO'ya ait hiçbir gemi, hiçbir tank, hiçbir helikopter yoktur zarar gören.

Buna karşılık, Yugoslavya'nın uğradığı kayıplar korkunçtur: Ülkenin askerî ve sınai altyapısı, bu arada elektrik santralları alabildiğine hasara uğramış ya da kullanılamaz hale getirilmiştir; belli başlı ulaşım yolları da (köprüler, demiryolları ve otoyollar) öyledir. Bütün elektronik sistemler karıştırılıp bozulmuş, telefon bağlantıları sürekli dinlenmiştir. Binlerce Sırp askeri öldürülmüş olsa gerek. Kimi Amerikalı generallere göre, ülke, bir yirmi yıl geriye atılmıştır...

NATO ile Yugoslav güçleri arasında eşitsizlik öylesinedir ki, savaş bile denemez buna. Gerçekte, bir cezalandırma idi bu; Irak bir yana, hiçbir ülkenin başına gelmemiş bir cezalandırma! NATO'nun stratejisi, Yugoslavya'yı, Müttefik güçler karşısında edilgin, neredeyse güçsüz kılmaktı, o bol bol sağlanmıştır.

Ne var ki, aslında iki savaş söz konusuydu: Biri, güçlünün zayıfa, NATO'nun Yugoslavya'ya karşı, daha çok cezalandırma niteliğindeki savaşı. Öteki de, zayıfın daha zayıfa, Sırbistan'ın Kosovalılara, Belgrad güçlerinin Kosova Kurtuluş Ordusu'na karşı savaşı. Bir yanda, alabildiğine ileri, elektronik ve teknolojik bir savaş, öte yanda kıyımlar, kitlesel yer değiştirmeler, ırza geçmeler ve anında öldürmeler.

Bu uyuşmazlığın bir başka özgünlüğü de şu idi: NATO, öldürmek istemediğini açıkça beyan etti. Sırp askerleri bile öldürülmeyecekti, hele siviller hiç! Aletin alete, makinenin

makineye karşı bir savaşı olacaktı bu. Neredeyse bir video oyunu! Yanlışlıkla ölenler olmuşsa, Müttefikler'den binbir özür, binbir esef işitildi. Hasmı ezmeye soyutta evet; ama somut olarak bir düşmanı öldürmeye, hayır! Bu savaşın dayattığı yeni yasa bu oldu. Medya da, titizlikle uydu buna. Böylece medya, bütün savaş boyunca, şu imgeyi yorumlamaya indirgendi: Belgrad güçlerinin Kosovalı sivillere karşı işlediği cinayetler! Aslında böyle şeyler oluyordu. Ama bunların olduğunu anında gösteren bir kanıt yoktu ortada. Medya, özellikle görsel medya, bir on yıldan beri şunu tekrarlayıp durmuştu: Haber vermek, aslında olaya tanıklık etmektir. Medya, söz konusu uyuşmazlıkta bunu yerine getirememiştir. Öyle olunca da, NATO'nun "resmî gerçeği"ni savunanlarla, bunlara karşı çıkan, ya da başka acı şeyler olduğunu söyleyenler arasında polemikler ortalığı sarmıştır; bu sonunculara yöneltilen suçlama ise, çoğu kez "Miloseviç'in ajanları" idi...

Bu savaşın güttüğü amaçlara gelince, Avrupa Birliği ile Birleşik Devletler, her biri kendine göre ve farklı gerekçelerle yorumlamıştır bunu; niyetler pek bellidir, ama kamuoyuna açıklanmamıştır. Avrupa Birliği, doğru ya da yanlış stratejik kaygılarla böyle yapmıştır. Birleşik Devletler içinse, Kosova'nın, ne eski ne de yeni anlamda hiçbir stratejik önemi yoktur. Balkanlar'daki bunalıma, 1991'den beri ve kıçın kıçın giderek giren onlar için, Kosova davası, pek önem verdikleri bir dosyayı kapamak için ideal bir bahane sağladığındandır: O da, NATO'ya yeni bir meşruluk kazandırmaktır!

Gerçekten, Soğuk Savaş yıllarında kurulan bu savunma örgütü, belli bir hasmın, yani Sovyetler Birliği'nin saldırısını göğüslemek amacıyla düşünülmüştü. Sovyetler'in 1991'de çöküşü, komünist rejimlerin tükenişi ve Varşova Paktı'nın sona erişiyle, NATO da son bulmalıydı; ya da Batı Avrupa'da, kendine özgü bir savunma örgütüne yerini bırakmalıydı. Washington işte buna karşıdır: Bir "Avrupalı güç" olarak kalmak istiyor o; NATO'yu güçlendirmek ve içine Doğulu üç ülkeyi, Polonya, Çekya ve Macaristan'ı sokarak nüfuzunu yaymak amacında. Böylece Kosova bunalımı, NATO'nun yeni stratejik görüşünün –25 Nisan 1999'da– Washington'da kabul edilişinden

birkaç hafta önce uygulanma fırsatını vermiştir Birleşik Devletler'e.

Kesin sonuç, şimdilik alınmış değildir.

Ama şurası açıktır ki, Kosova Savaşı, uluslararası ilişkilerde temel yeni bir aşamanın başlangıcıdır: Birleşik Devletler'in yeryüzündeki önemli öncelikleri, Rusya ve Çin ile ilişkileri, derinliğine gözden geçirilmek zorunda kalacaktır. Hepsinden önce de, Avrupa'da ve dolayındaki uyuşmazlıklar –uzun diyebileceğimiz– bir barış dönemine son vermiştir ve Avrupa'da tek güvenlik örgütü olarak NATO'nun sınırlarını gözler önüne sermiştir. Öte yandan, bu savaş, pek etkili kimi Amerikan stratejilerini şunu düşünmeye de zorlamış durumda: Birleşik Devletler, fazla önemli olmayan sorunlara bulaşmakla; ve Japonya ve eski komünist hasımlarıyla ilişkilerini bir yana bırakarak küçük ülkelere müdahale etmekle büyük bir yanlış yapmıyor mu? Sonra, Washington boy ölçüşülemeyecek bir askerî güce sahip olsa da, Kosova Savaşı şunu ortaya koymuş durumda: Tek bir hava gücü, kararlılıkla dolu düşmanı alt etmede yeterli değil. Özetle dünya, ölçülemeyecek denli karmaşık ve çeşitli siyasal ve sosyal gerçekliklerıyle Birleşik Devletler'in kavrayabileceğinden de uzakta kalmayı sürdürüyor.

Kosova Savaşı'nın verdiği dersler arasında bunlar da var.

Bir dikkat edilecek konu da şimdi anlatacağımızdır.

BATI BİR "TOTAL DÜŞMAN" ARIYOR

Rusya'da mafyaların çoğalmasıyla, Mısır'da ve Cezayir'de –bir süre önce– Batılıların öldürülmüş olması arasında ne gibi bir ilişki olabilir? Görünüşte hiç! Ne var ki, medya, mafyaların "Çeçen" ya da "Azeri", yani Müslüman kökeni üstünde ısrar ederken, Kuzey Afrika'da ve Ortadoğu'da yabancıların öldürülüşünü İslamcıların üstüne yıkmaya çalışmıştır. Her iki halde de, tehlikelerin, tehdit ve felaketlerin kaynağı olarak "İslam dünyası" gösterilmektedir.

İslam karşısında bu güvensizlik, kuşkusuz yeni değil. Batı'da bir büyük hortlak gibi dolaşıp duran yabancı düşmanlığının günümüzdeki bir sonucu da budur. Hele Sovyetler Birliği'nin yıkılışının arkasından, şimdi de nükleer silahlarla dona-

tabilecek bir İslamın, XXI. yüzyıl Avrupa'sı için oluşturacağı tehlike üzerinde durulmaktadır.(2)

Soğuk Savaş (1947-1990) boyunca, "total düşman" bir ideoloji, yani Sovyetler Birliği'nin varlığında somutlaşmış komünizm idi. Hasım, bir demir perdenin ya da Berlin Duvarı'nın arkasına çekilmiş, orada sıkışıp kıstırılmış bir haldeydi ve Batı'ya geçmesi neredeyse olanaksızdı; öte yandan, az çok açık bir "büyücü avı", Batılı komünist militanları, sıkı bir göz hapsinde tutuyordu. İslamla farklı bir durum vardır ortada: Kendilerine Müslüman diyen insanlar, Afrika'dan ya da Ortadoğu'dan geliyor, sınırları ve boğazları büyük bir güçlükle karşılaşmadan aşıyor ve yasal ya da gizlice Marsilya'ya, Barselona'ya ya da Frankfurt'a ulaşıyorlar.

Bir ünlü enstitünün, Londra Uluslararası İlişkiler Kraliyet Enstitüsü'nün 1992 yılında yayınladığı bir rapordaki şu satırlar ilginçtir: "Avrupalılar için, İslam bir kaygı konusu olmuştur hep. Ancak, uzaktaki bir olgu değildir bu artık. (...) Şimdi, Batı Avrupa'nın kimi kentlerinin en yoksul mahallelerine damgasını vuran bir kültürel gerçekliğin bir parçasıdır o. (...) Eski düşman arka kapıdan sokulup sızmıştır ve yüzyıllar boyunca pişirilip kotarılmış klişeleri önümüze koyacak: Yazgıyla bağnaz imanın sessizce boyun eğdiği kâfirlere karşı cihattır bu!"

Gerçeklere dayanıyor mu şu söylenenler?

İslam dünyası ile Hıristiyan dünya arasındaki çatışma geleneğinin kaynağı pek eskilere gider; ancak, şu son yıllarda, İslam karşıtı yeni bir bilincin oluşturulmaya çalışıldığı da pek açık. Onun kaynağı da şunlar: 70'li yılların başlarındaki petrol bunalımı, Arap dünyasının gelişmiş ülkelerin ekonomik geleceğini belirleyebileceği gibi yanlış bir algılamaya yol açmıştır. 80'li yıllarda, İran'da ve özellikle de Lübnan'da Batılıların kaçırılıp rehin alınışları, İslamcı örgütlere sert ve Batı karşıtı bir damganın vurulmasını beraberinde getirdi. Öte yandan, İsrail'i, çoğu kez saldırılara hedef olan bu ülkeyi Batılı medyanın kitle halinde desteklemesi, Arap politik davalarını, onların içinde Filistinlilerin mücadelesi gibi en haklı olanları bile, terö-

2) Özellikle bkz. Mariano Aguirre, "L'Occident en quête d'un ennemi total", *Manière de voir*, Février 1995, sy. 25, s. 10-12.

rizmle yolundan saptırılmış şeyler olarak gösterir oldu. Son olarak, 1990'da Irak'ın Kuveyt'i istilası ve Bağdat'ın bir nükleer programa sahip olduğunun keşfi, Batı'ya ihanet eden Arap imgesini güçlendirdi. Mısır'da ve Cezayir'de Batılıların öldürülmeleri, çatışmayı Avrupa'ya kadar taşıdı; 1994 Ekim'inin sonlarında, Paris banliyösünde Cezayirli İslamcı militanların silah depoları ve cephanelerle yakalanmaları da tuz-biber ekti her şeye. Ayrıca, bu radikal İslamcılık, bir yandan Paris, öte yandan Londra ile Washington arasında, Cezayir'deki durum karşısında takınılacak tavır konusunda sürtüşmeler de yaratmıştır: Askerî iktidara mı yardım etmeli, yoksa Amerikalıların yaptığı ve Londra'nın da öğütlediği gibi, İslamcılarla diyaloğa mı girişilmeliydi?

Bitmedi!

Kuzey Atlantik Konseyi'nin bir raporu, İslamın, NATO ülkelerince bir "tehdit" olarak algılandığını söyler ve bunun nedeni de, "İslamcı hareketlerin, özel olarak da aralarında en radikal olanların Batılı değerler karşısında takındıkları düşmanca tavır; ve bu grupların Batılı yurttaşlara ve çıkarlara karşı şiddete başvuracakları kanısıdır." Rapor ekliyor: "Kimi politik yöneticiler"in tahminine göre, İslamcı gruplar, "Müslüman ülkelerde olduğu kadar Batı'da da, kamuoyunun demokrasiye güvenini azaltacaklar." Bu rapora göre, radikal İslamcılık, "Batı Avrupa'ya doğru önemli bir göçmen ve sığınmacı dalgasına yol açabilir."

Böylece, Batılı yığınla resmî belgede, Akdeniz bölgesinin gitgide artan bir istikrarsızlığın içine düştüğünü göstermek için, sorunlar birbirine karıştırılıp durmaktadır. Güney kıyısındaki kimi devletlerde demokrasinin yokluğu, bu istikrarsızlığı belirleyen nedenlerden biri olarak gösterilir bazen; ama Kuzey'in, Bretton Woods sisteminin dışlayıcı ekonomik politikalarına ya da Batı'nın askerî gücüne en ufak bir yollamada bile bulunulmaz.

İşte örneğin Avrupa Parlamentosu'nun 1991'de aldığı bir kararında, Akdeniz'deki istikrarsızlığın yoğunlaşmasını açıklayan şu satırlar: "İslamcı köktendinciliğin yayılışı, Arap-Filistin uyuşmazlığının süreğen niteliği, farklı milletler ve gruplar arasındaki çatışma, yığılmış ekolojik sorunların etkisi, ekonomik bağımlılık, borçlanma, demokrasinin ve insan haklarının geliş-

mesine karşıt siyasal rejimlerin varlığı, işsizlik, nüfus patlaması ve göçler, bütün bunlar, Akdeniz'in güneyinin ve güneydoğusunun istikrarsızlığını alabildiğine ağırlaştırmışlardır."

"Güney'deki büyük kaos"u açıklamak ve Batı'yı olan bitenin dışında tutmak için ileri sürülen bütün bu karmakarışık düşünceler, birden bir doktrin hüviyetine bürünür. Tutucu ama şöhretli bir Amerikan profesörünün, Samuel Huntington'un –1993 yazında– yayınladığı *Uygarlıklar Çatışması mı?* adlı bir makale, bu hüviyetin bir belgesidir.

Söyledikleri dikkat çekicidir.

Samuel Huntington, büyük yankılar yapan yazısında özetle şunları söylüyordu: "Benim varsayımım o ki, geleceğin dünyasında uyuşmazlığın temel kaynağı, aslında ideolojik ya da ekonomik olmayacaktır. İnsanlığın büyük bölümü, egemen kaynak olarak kültüre dayanacak. Ulus-devlet, dünya işlerinin en güçlü aktörü olarak kalmayı sürdürecek, ama küresel politikanın başlıca uyuşmazlıkları birbirinden farklı uygarlıkların milletleri ve grupları arasında ortaya çıkacaktır." Profesör Huntington'un iddiasına göre, bir uygarlık, "bir kültürün insanlarının en büyük çapta toplaşması"dır; ve uygarlık olarak andıkları da şunlar: Batı uygarlığı, Konfüçyüs, Japon, İslam, Hint, Slav-Ortodoks, Latin Amerika uygarlıkları ve bir olasılıkla da Afrika uygarlığı.

Samuel Huntington'un tezleri, basite indirgeyişleri, kültürel sınırları kabaca makaslayıp bölmeleri ve yazarın, özellikle İslam ve Konfüçyüsçülük karşısında direnmesi için Batı'ya yaptığı bir siyasal ve askerî sıçrama çağrısı yüzünden alabildiğine sertçe eleştirildi. Profesöre göre, İran ve Kuzey Kore gibi ülkeler arasında silah ticaret şebekeleri aracılığıyla bir tür Müslüman-Konfüçyüsçü bağlaşıklığı kurulmaktadır. Yazdığı yazının, Pyongyang nükleer programı dolayısıyla Birleşik Devletler'le Kuzey Kore arasında çıkan uyuşmazlığa ve Washington'la Tokyo arasındaki –zaten güçlükler içindeki– ticari ilişkilerin zehirlenmesine fazla yaramamış olduğu da söylenemez.

Soğuk Savaş sonrasında uluslararası ilişkileri açıklamak için model aranışında, Francis Fukuyama ve artık ünlü *Tarihin Sonu ve Son İnsan* adlı eseri (1992), Amerika'nın star sistemi üstüne kurulu fikir yaşamında, Samuel Huntington'dan önce

"parlamış"lardır. Ünlü doğu-bilimci Bernard Lewis, şunları söyleyerek polemiğin çürüklüğünü yüzlere vuruyordu: "Üslup ve hareketin, sorunlarla politikaların ve onları öneren hükümetlerin düzeyini aştığı bir çağı yaşıyoruz. Bu da bir uygarlıklar çatışmasıdır!" Harvard Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Merkezi'ndeki bir ünlü profesör Joseph S. Nye de, etnik grupların istemlerini, bir "yeni kabilecilik" olarak niteliyordu. Son olarak, Birleşik Devletler'de büyük yankılar yapan bir makalesinde, Robert D. Kaplan, bütün bu yazarların, yoksulluk içine gömülmüş, cinayetlerle –tehlikeli biçimde– altüst edilmiş bir dünyayı bize daha iyi tanıma olanağını sağladıklarını söylüyor ve Samuel Huntington'u da, "bizi tehdit eden anarşi"yi en iyi açıklayan aydınlardan biri olarak sunuyordu.

Francis Fukuyama, şu soruyu sormuştu: "Irak'ın elinde nükleer silahlar olsaydı ve Scud füzeleriyle de donansaydı, Körfez bunalımının geleceği ne olurdu?" Huntington da şu yanıtı verir ona: "Konfüçyüsçü ve Müslüman devletlerin askerî güçlerinin yayılışını sınırlamalı, Batı'nın askerî yeteneğini azaltmayı da durdurmalı ve Doğu ve Güneydoğu Asya'da Batı'nın askerî üstünlüğünü sürdürmeli. (...) Batı, Batılı olmayanlar karşısında çıkarlarını korumak için yeterli bir askerî ve ekonomik iktidarı elde tutmalıdır."

Şimdi sormanın sırasıdır: Uluslararası sistemi diyaloğa, işbirliğine ve reforma; ve devletler, kültürler ve halklar arasında bir uzlaşma aranışına davet edecek yerde, karşı karşıya gelmeye, zıtlaşmaya çağıran bütün bu manyak kuramların ve paronayak fikirlerin etkisi nedir?

İlk sonuç şu: Batı'da, "Batılı olmayan farklı kültür"le "akla karşı kültür" birbirine karıştırılır olmuştur gitgide. Böylece, örneğin bir Avrupa Birliği organının yayınladığı bir belgede (1994) şunları okuyabiliyoruz: "Yeni nükleer tehlikeler, devlet başkanları akla karşı olarak nitelenebilecek, giderek bir caydırmaya duyarsız olabilecek Üçüncü Dünya ülkelerinden gelebilir; onlar, Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş süresince ilişkilerinde kabul ettikleri mantığı izlemeyebilirler."

İşbirliği bir kez terk edildiğinde ya da ikinci plana atıldığında, askerî kanıtlara çağrı çıkarılır: Çabuk yayılma güçleri,

"önleyici vuruşlar" üstüne fikirler, nükleer tehlikeyi bertaraf edecek stratejiler ve ülkelerle kıtalar için antimisil koruma programları... Öyle olunca, Avrupa Ordusu Komutanı General Helmut Willmann'ın şunu söylemesi çok doğal: "Pek açıktır ki Avrupa'ya karşı tehdidin mihveri Güney'e doğru yer değiştirmiştir." NATO, 1991'de yeni stratejik görüşünü saptamaya çalışırken, bir gözü de oradan gelecek nükleer ya da kitlesel tahrip silahlarının oluşturacağı tehlikededir. Bu anlayışla Washington da 1993'ten başlayarak yeni bir askerî doktrine yönelir: "Ahlak tanımayan bir devletin ya da bir grup teröristin" temsil ettiği yeni nükleer tehlikeye karşı yüksek bir teknoloji ile karşı çıkmak! Güç de değildir; çünkü, askerî ütopya aşamasında da kalsa, Ronald Reagan'ın "yıldızlar savaşı"ndan beri hayli mesafe alınmıştır. Böylece, Soğuk Savaş'ın sona erişinden birkaç yıl sonra yeni bir silahlanma yarışı başlar.

Avrupa ne yapacak?

Bütün silahlanma sanayisi lobilerinin büyük çığlıklar atarak istedikleri yeni nükleer terör tırmanışının rüzgârına kendini bırakacak yerde, Avrupa, "uygarlıklar savaşı"nın kötümser ve basite indirgeyen görüşünü reddederek, "kültürlerin diyaloğu"nu başlatmanın, çoğu kez başardığı böylesi bir eylemin içine gelip girebilecek mi?

Yüzyıl biterken sorun buydu, bir yenisinin başlarında da bu!

Ne var ki, yeni tasarılar ve yeni silahlar karşısındayız.

YENİ TASARILAR, YENİ SİLAHLAR

1999 yılında, 2 Ekim'i 3 Ekim'e bağlayan gecede, "Exo Atmospheric Kill Vehicle" (EKV) adını taşıyan bir Amerikan füzesi, Marshall adalarındaki Kwajalein atolünden yola çıkarak, Kaliforniya'da Wandenberg hava üssünden hareket eden –nükleer başlıksız– bir stratejik füzeyi (*Minuteman*), Büyük Okyanus'un 225 kilometre yukarısında yakalıyor ve parçalıyordu. Böylesi bir yükseklikte, üstelik böylesi bir isabetle gerçekleştirilmiş ilk deneyimdi bu. O ay bitmeden, Birleşik Devletler'in stratejik seçimlerini etkileyeceğe benzer bir başka olaya tanık olunuyordu: Amerikan Senatosu, Nükleer Deneylerin

Tümden Yasaklanması Antlaşması'nı (CTBT), Başkan William Clinton'un dileklerine karşın reddediyordu.

Bu Amerikan girişimlerine ne anlam vermeli? Başka devletler ve bütün bir uluslararası camia bakımından ne sonuçları olacak bunların? Ve Amerikan politikasındaki yönelişler için ne tür işaretler taşıyorlar?

Bu soruların yanıtlarını aramak önemlidir.(3)

EKV, aslında yeni bir antimisil füze modelinden başka bir şey değil. Ve Birleşik Devletler de, hasım füzelerin olası saldırılarını başarısızlığa uğratma yolunda ilk kez çalışıyor değil. Gerçekten 1956'da, Sovyetler'in kıtalararası ilk füze denemesinin arkasından, daha bir yıl dolmadan, uzayda antimisil savunma sistemini öngören "Defender" programı üzerinde çalışılmaya başlanmıştı. Ancak, başarılması güç göründüğünden, 60'lı yılların başlarında terk edilmişti.

Sonra çalışmalar, araçların daha yoldayken yok edilmelerine yöneldi: 1962 Temmuz'unda *Nike Zeus* sistemi denemesi bir çıkış noktası oldu bu yolda. Ne var ki, Sovyetler de aynı çizgide çalışmalara girişmişti. Öyle olunca, Amerikalılar, kendi ülkelerinin savunmasını düşündüler: *Sentinel* programının konusu budur. Ona, 70'li yılların başlarında, kıtalararası füzelerin silolarının korunmasına ilişkin *safeguard* tasarısı eklendi.

Açıktır ki, bu antimisil füzeler yarışı, taraflardan biri, hasmı daha başarmadan onun araçlarını yansızlaştırdığında, iki büyük güç arasındaki nükleer eşitliği tehlikeye atacak bir sonuç doğurabilecekti. Her ikisi de, böylesi bir çabada tükenirlerdi. O yüzden de, Leonid Brejnev ile Richard Nixon arasında, 26 Mayıs 1972'de Moskova'da balistik füze sistemlerinin sınırlandırılmasına ilişkin bir anlaşmaya varıldı. "ABM Antlaşması" denen bu anlaşma, antimisil füzelerin geliştirilmesini pratikte yasaklıyor ve her iki tarafın elindeki füzelerin sayısını, onlar tahribe karar vermeden önce, 100'le sınırlıyordu.

Ne var ki, Başkan Ronald Reagan, 23 Mart 1983'te yeni bir Amerikan tasarısını haber verdi: Yine antimisil sistemiyle

3) Bkz. Paul-Marie de la Gorce, "Washington rêve d'une arme absolue", *Manière de voir,* Janvier/Février 2000, sy. 49, s. 14-16. Ayrıca, Maurice Najman, "Révolution militaire pour le XXIe siècle, *Manière de voir,* Janvier/Février 1999, sy. 43, s. 15-17.

ilgili biraz daha ilerde bir tekniğe dayanıyordu bu. Denemesi başarılı geçse de, Reagan'dan sonra gelenler bu tasarıyı da terk ettiler.

EKV, Reagan'ın haber verdiği sistemin iddiasını hiç taşımıyor. Artık amaç, atmosferin yukarı tabakalarında düşman füzelerini sistemli olarak saf dışı etmek değil. Bu kez söz konusu olan, yere konuşlanmış bir antimisil sistemi; ancak, Amerikan gözlem uydular şebekesiyle düşman araçların aranıp bulunmasına dayanıyor. Böylece, yalnız Birleşik Devletler'in ülkesi değil, potansiyel bir düşmanca en çok tehdit altında diye bilinen bölgeler de korunmuş olacak. Bir başka amaç da şu: Pek uzun menzilli ve belli bir isabet yeteneğine de sahip füzelerle donanabilecek başka yığınla devletin girişimini de başarısızlığa uğratmak!

Bugün Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesi var: Birleşik Devletler, Rusya, Çin, İngiltere ve Fransa. Onlar, böyle bir tekniğe sahip ülkeler. Ancak, ellerindeki teknolojilerin başkalarına geçirilmesini yasaklama –balistik teknolojinin denetim rejiminin amacıdır bu!– yolunda 1987'de alınmış önlemlere karşın, füze teknolojisinde başarı kazanan devletler oldu: Özellikle Hindistan, Japonya ve İsrail'i zikretmeli; onlara Brezilya'yı, Ukrayna'yı, Irak'ı, İran'ı –belki Suriye'yi de– katmalı. Hepsi de, kısa ya da orta menzilli füzeler geliştirdiler, bazılarında 1.000 kilometreyi aşanlar da var; çoğu kez, büyük devletlerde yapılanların uyarlandığı görülüyor. Sadece Kuzey Kore, uzun menzilli bir füze ile donanma yolunda: *Taeopo-Dong 2*, 6.000 kilometre dolayında bir mesafe kat ediyor.

Pek alçaktan giden füzelere karşı önlem almak alabildiğine karmaşık; yine de birçok ülkede bu başarılmış durumda. Birleşik Devletler ise, orta menzilli ve dahası stratejik nitelikte balistik füzeleri başarısızlığa uğratma arzusunda: Çünkü, "serseri devlet" (*rogue states*) dedikleri ve potansiyel düşman olarak gördükleri devletlerin geliştirdikleri araçları saf dışı etmenin aranışı içindeler. Söz konusu devletlerin örnekleri de İran, Libya, Irak, belki Suriye...

Bazı insanlar, yeryüzünde askerî üstünlüğü tartışmasız olduğu halde, Amerikalı yetkililerin, etkili olabilmesi uzun süre alacak ve pahalıya mal olacak bir çabanın içine gelip gir

melerine şaşacaklardır. Ancak onların bu üstünlüğü her varsayımda, her durumda, her türlü tehdit ve uyuşmazlıkta güvenceye bağlama kaygısında olduklarını unutmamalı! Her cephede yenmek istiyorlar; XXI. yüzyılın silahlarını hazırlamaları bundan.

Böylece, Amerikan askerî literatüründe, eleştirilerin, örneğin Balkanlar'da Kosova Savaşı sırasında yeterli mevcudun bir araya getirilmesindeki görece ağırlığı; ya da haberalma, gözetleme ve bulup ortaya çıkarma araçlarında başarısızlıkların –her yıl bu alanda 20 milyar dolar harcandığı halde– bugün de tekrarlanmasını dillerine dolamalarına şaşırmamalı! Söz konusu haberalma araçları, Hintlilerin 1998 Mayıs'ındaki nükleer denemelerini; aynı yılın ağustosunda Kuzey Kore'nin son füzesini attığını da fark edememişlerdir. Belgrad'daki Çin elçiliğinin –bir bölümüyle de olsa– yıkılmasına varan atış hatasından kaçınılamamış olmasını hiç beceremişlerdir...

Bütün bunlar, Amerikan savunma çabalarında anlamlı bir güçlenişi de haklı çıkarıyor: Gerçekten, Clinton yönetimi, yeni bütçe fazlalıklarından yararlanarak, 1999-2000 mali yılı için askerî giderleri artırdı ve Kongre de kendiliğinden bir parça ekledi onlara. Böylece bu giderler, 267,8 milyar dolara ve geçmiş bütçeye oranla yüzde 7 dolayında bir fazlalığa varmıştır. Bu artış, özellikle araştırma ve geliştirme bütçesine, yani Amerikan güçlerinin bilimsel ve teknik üstünlüğünü –dünyanın geri kalanına oranla– artırma hedefine dönüktür. Birleşik Devletler, hangi saldırgan olursa olsun, onu caydırma ya da tehdit etmeye yeterli stratejik nükleer silahları elinde tutacaktır; onların bileşeni bir hava gücünü de sürdürmeye kararlılar. Hatırlatmalı da: Rusya, 1991 Eylülü ile Ekiminde aldığı çifte bir kararla bütün bunlardan vazgeçmişti. Böylece, Birleşik Devletler, potansiyel düşmanlar olarak gördükleri "yeni doğan devletler"in füzelerle donanmalarını başarısızlığa uğratacak nitelikte, yeni bir antimisil sistemini geliştirmeye hazırlanıyor.

Bu son noktada Amerikalıların tasarıları uluslararası bir antlaşmaya, 1972 tarihli ABM Antlaşması'na ters düşüyor. Başka imzacılar da bu durumu belirtiyorlar. Rusya da onlar arasındadır. Örneğin 2 Kasım 1999'da, Rusya Başbakanı Vladimir Putin, Oslo karşılaşması vesilesiyle –o tarihte başkanlığını sürdüren– Boris Yeltsin'in William Clinton'a bir mektubu-

nu veriyordu: Yeltsin, Amerikan antimisil sisteminin gelişmesinin "pek tehlikeli" sonuçları olabileceği konusunda mevkidaşını uyarıyor ve Rusya'nın da, ABM Antlaşması'nda her türlü değişikliğe karşı olduğunu, çünkü herhangi bir değişikliğin, "bütün bir silahların denetimi sistemi" için tehlike oluşturacağını söylüyordu.

Fransa'nın muhalefeti de oldukça açıktır. Vaktiyle Başkan Reagan'ın haber verdiği uzaysal antimisil sistemine olduğu gibi, bugünkü Amerikan tasarısına da karşı Fransa.

Çin de bir muhalefet yürütüyor: 1999'un başlarında çalışmalarına yeniden dönen Birleşmiş Milletler Silahsızlanma Konferansı'nda, Çin, Amerika'nın niyetlerini açıkça ortaya döküp karşı çıktı. Ona göre, olan biten ABM Antlaşması'nı ihlal etmektedir. Bunun için de, Pekin, uzaydaki silahlanma yarışını yasaklamaya yönelik önlemleri incelemekle görevli bir komitenin kurulmasını önermiştir. Amerikalılar, antimisil sistemi tasarısı üstüne araştırmalarını sürdürdüklerine ve 3 Ekim 1999'da da başarılı bir deneme yaptıklarına göre, Çin'in önerisi pek bir şeye yaramamış görünüyor. Ancak, söz konusu öneri, özel birtakım kaygıları da içeriyor: Pekin, iyi biliyor ki, Amerikan antimisil sisteminin ilk uygulama alanlarından biri Asya olacaktır. İşin içinde Tayvan da vardır.

Ama ne olursa olsun, Amerikan antimisil sisteminin yerine oturmasının mantıksal sonucu, hemen bütün silahlarda bir yeni ve genel silahlanma yarışının başlayacağıdır: Rusya ve Çin gibi eski nükleer güçler kadar, "yeni doğan devletler" de işin içinde olacaktır.

Amerikan girişimleri, Birleşik Devletler'in savunma politikasının genel yönelişleri ile Washington'un niyetleri hakkında çok şey açıklıyor. İster iktidarda ister muhalefette olsunlar, Amerikan siyasal ve askerî sorumluları, şu aynı kanıyı paylaşıyorlar: Birleşik Devletler'in, kendi çıkarları için olası tehdit olarak gördükleri her şey karşısında elleri serbest olmalıdır. Öyle olunca da, bir antlaşmanın hükümleri, onlara, aşılmaz bir engel olarak görülmüyor: Resmî ve yarı resmî bütün sözcülere göre, ABM Antlaşması, aradan otuz yıla yakın bir zaman geçtiğine göre yaşlanmıştır ve böylece "yumuşak" bir yoruma tabi tutulmalıdır. Her halükârda, Kongre'nin iki dalı da, 1999

Mart'ında, "serseri devletler"in geliştirdikleri füzelerin oluşturduğu tehdide karşı bir savunma programını da kabul etmiş bulunuyor: EKV'yi ayarlayıp yoluna koymanın ve 3 Ekim'deki başarılı denemenin kaynağında bunlar var.

Bunun gibi, Amerikan Senatosu'nun, 13 Ekim 1999'da, nükleer denemelerin toptan yasaklanmasına ilişkin antlaşmayı reddetmiş olması da, silahsızlanma konusunda neyi kabul etmek neyi etmemek konusunda açık bir kararlılığı gösteriyor. Amerika iç politikasının gerekleri kimi noktalarda farklı tavırlara yol açtığında, bu kimseyi aldatmamalı: Nitekim, Cumhuriyetçi muhalefetin Senato'nun reddine karşı çıkması, aslında Clinton yönetimine karşı bir tavırdı; yoksa, antlaşma konusu görüşülürken Senato'daki oylamada ret oyu veren yığınla Cumhuriyetçi senatör olmuştur. O partinin başkan adayı George W. Bush da, söylediklerivle pek farklı bir görüşte değil. Her halükârda, sistem, 2000 Kasım'ındaki başkanlık seçimlerinde konulardan biri olacaktır.

Böyle bir ortamda, Birleşmiş Milletler üstünde yeniden düşünmek önemlidir.

NASIL BİR "BİRLEŞMİŞ MİLLETLER"?

Çoğu kez eleştirilen Birleşmiş Milletler örgütü, dünyamızın gelip girdiği yeni ortamda yerini bulamıyor. Mali, ama daha çok da uluslararası camiadan kaynaklanan eksikleri var.

Ama yetersizliklerinin nasıl kaynağı ne?(4)

1945'te kurulan Birleşmiş Milletler, barışı sürdürme ve uluslararası adaleti daha ileriye götürme yolunda devletlerin yükümlülüklerini dile getiriyordu. Ne var ki, örgütün işleyişi, 1989'a kadar Soğuk Savaş'ın rastlantılarına tabi oldu. Berlin Duvarı'nın yıkılışının arkasından da, "uluslararası yeni düzen" örtüsü altında Birleşik Devletler'in eline düştü. Komünist sis-

4) Özellikle bkz. Monique Chemillier-Gendreau, "Les Nations Unies confisquées", *Manière de voir,* Février 1996, sy. 29, s. 14-17. Ayrıca, Maurice Bertrand, *L'ONU,* La Découverte, Paris, 1994; Jean-Marc Sorel, "L'ONU et le règlement des crises", *La Documentation française,* 8 Avril 1994, sy. 725.

temin birden çöküşüyle şaşkına dönen ve alabildiğine sert bir ekonomik bunalımla boğuşan halklar ise, dünya çapında bir örgütün bir başarısızlıklar sarmalına dolanmış olmasını da pek iyi anlamadılar. Oysa 1995'te, kuruluşunun ellinci yılı onca şatafatla kutlanırken, yığınla reform tasarısı da ortaya konmuştu o tarihe değin, ama hepsi de boşa çıkmıştı.

Birleşmiş Milletler örgütünün dibini oyan, önce içine düştüğü mali açık olmuştur. Ödenmeden kalan katkıların miktarı 10 Ağustos 1995'te 3,9 milyar dolara çıkmıştı. En büyük ülkeler, üstelik antlaşmaya aykırı olarak, paylarını ödemeyi reddediyorlar.

Öte yandan, savaşın ateşi sönmek bilmiyor ve Birleşmiş Milletler, onu söndürmek için etkisiz ve pahalı yollara dökülüyor. Büyük barış görüşmelerinde bulunamıyor; onları, Birleşik Devletler onsuz yürütüyor (örneğin Filistin ya da Bosna). Washington ise, kimi hallerde onu alet ederek, bazı halkların canını çıkarmak için tartışılır usullere başvuruyor: Irak'ta ve Libya'da yapılanlar ortada. Sömürge halkların kurtuluşu Birleşmiş Milletler örgütünün saygınlığına bırakılmıştı; örgüt ise, bu kurtuluşu daha da derinlere indirmede her türlü yeteneği kaybetmişe benzer.

Örgüte tanınmış hukuksal kişiliğe karşın, bağımsız ve güçlü bir siyasal iktidar örneği ortaya konamamıştır; zayıf devletler, tehdide ve zulme uğrayan halklar ve bireyler, güçlüye karşı –onun şahsında– biraz daha fazla adalet güvencesine kavuşabilmiş değildir. Muhaliflerin kurşuna dizilmeleri ya da asılmaları; lazerli silahtan vazgeçtik, mayınlardan nükleer araçlara kadar, silah üretim, ticaret ve kullanımı; etnik temizleme; çevrenin yıkılması; bir yöneticinin yaptıklarından ötürü bütün bir halkın cezalandırılması; bütün bunlar, Birleşmiş Milletler örgütünün varlığına karşın, kimi zaman da –Körfez Savaşı'nda olduğu gibi– onun onamasıyla olmuştur. Şimdi görünüşte –o da Birleşik Devletler'in girişimiyle– durdurulmuş olan Bosna Savaşı ise, Batı'nın "utanç"ı olarak kalacaktır. Peki, Kızıl Khmer rejiminin 1979'da çöküşünden sonra, aynı rejimin temsilcisinin, Birleşmiş Milletler'de Kamboçya'nın sandalyesinde –işlenmiş cinayetlerden kimsenin kuşkusu olmadığı halde– uzun süre oturmasının onursuzluğu da unutulur türden midir?

Birleşmiş Milletler örgütü, Batı liberalizminin damgasını vurduğu bir bağlamda doğdu ve gelişti. Özgürlükler ve başkalarının felaketine ilgi gibi kurumsal demokrasinin savunulmasının gerisinde, liberal varsayımın belli belirsiz şiddeti de kendisini belli ediyordu. İster her devletin birliğini kurmuş olan, ister devletlerin topluluğunu kurma iddiasındaki sosyal sözleşme, politik alanın sınırları içine hapsedilmiş olarak kalır; ekonomik ilişkilere ise yabancı gözüyle bakılır. Birleşmiş Milletler'in bağrında, Ekonomik ve Sosyal Konsey'in zayıflığı bunu gösterir; mali alan, her türlü kolektif düzenlemenin dışında tutulmuştur. 1994'te Baringler Bankası'nın iflası, düzenleyici bir mali çerçevenin yokluğunun işaretidir.

Ekonomik aktörlere bütün "özgürlük"lerini bırakma iddiası, mali kapitalizm lehine bir temel seçimde bulunulduğunu gösteriyor; ama kapitalizmin bu yanının, iktisadi ve siyasal alanları etkilediğini hatırlatmak bile fazla. Artık kazanç, temelde sosyal olarak yararlı üretime değil, spekülasyona ya da mafyasal üretimlere (özel olarak da uyuşturuculara) bağlı olacaktır. Gelişmiş ülkelerin mali çevreleri, vergi cennetleriyle kazanç kavgası yapmaktadır bugün. Bunun sonucu ise, devletlerin zayıflamasıdır; ama söz konusu devletlerin yerine daha genişliğine hiçbir iktidar, bu arada ne Avrupa Birliği ne de Birleşmiş Milletler örgütü geçebilmiş değildir. Oysa, hem siyasal iktidarı hem de ekonomik ve mali iktidarı kullanacak bir otorite böylesi bir rolü üstlenebilir. Dünya çapında mali aktörlerle –sıkı sıkıya– işbirliği halindeki hükümetlerin egemen oldukları Birleşmiş Milletler ise, onlara karşı hiçbir muhalefette bulunamamıştır. 70'li yıllar boyunca, dünya ekonomisini çerçevelendirme yolunda bir söylem ortaya çıktıysa da arkası gelmedi. Moda, seçimlerde yardım elini uzatmaktan ibaret kalıyor.

Böylece, Birleşmiş Milletler örgütünün bunalımının saklanır yanı yok.

Peki bir zorunlu reform adına neler düşünülebilir?

İlk yapılması gereken, Güvenlik Konseyi'nde, "hakkaniyete uygun" bir temsili gerçekleştirmek; bu arada Konsey'deki üyelerin sayısını da artırmaktır. Ne var ki, antlaşmanın üye sayısına ilişkin maddesi (m. 109) üzerinde değişikliğe gitmek pek güç; çünkü, bu konuda anlaşmak, hepsi de Konsey üyesi olan

üyelerin üçte ikisinin uzlaşması ile mümkün. Güvenlik Konseyi'nin oluşumundaki derin haksızlık, özel bir meşruluk ile haklı gösteriliyordu: 1945 yılının galipleri sürekli üye olarak seçilmişlerdi; ayrıca, barışın sürdürülmesinin sorumluluğu da, doğal olarak bunun –siyasal, mali ve askerî– olanaklarına sahip olanlara bırakılmıştı. Ne var ki, bugün böyle bir görüşü savunmak kaygılandırıcı olur: Çünkü, söz konusu devletler, silah üretiminde büyük yer tutuyorlar ve kolektif bir güvenliğin kuruluşu başta bu nedenle başarısızlığa uğramaya mahkûmdur. Çeçenistan'daki savaş ile Tienanmen'deki göstericilerin bastırılmalarındaki şiddet, Rusya ile Çin'in, kendi sınırları içinde barış adına nasıl bir görüşe sahip olduklarını göstermeye yetmez mi? Bunun gibi, daha iyi oturmuş bir biçimsel demokrasiye karşın, Güvenlik Konseyi'nin öteki üç üyesine de bir ayrıcalık tanımanın anlamı yoktur.

Ayrıca, her ikisi de Güvenlik Konseyi'nin yetkisine giren, kuvvete başvurma yasağı (m. 2, paragraf 4) ile silahlanmanın düzenlenmesini (m. 26), birbirine bağlamak gerekmiyor muydu? Oysa, büyük devletlerin hepsi, silah piyasasında birbirlerinin kıskanç rakibi durumundadırlar; ve her savunma bakanına, ticaretteki temsilciliğinde gösterdiği hünere göre değer biçilir.

Bununla beraber, Güvenlik Konseyi'nin genişletilmesi zorunluluğunu tanıyan Birleşik Devletler ile bağlaşıkları, Almanya ile Japonya'yı sürekli üye olarak bu işe aday görüyorlar. Gerekçeleri de şu: Söz konusu ülkeler, "uyuşmazlıkların önlenmesinde istekli oldukları kadar, bunu yapabilecek donanıma da sahipler."

Bir başka netameli konu, Güvenlik Konseyi'nde daimi üyelere tanınmış olan "veto hakkı"dır. Bunun ortadan kaldırılmasında, öteki devletler iki gruba bölünmüş durumdalar: Bir azınlık, bu eşitsizliği eleştirerek "daimi üyelik" kategorisine son verilmesini istiyor (Malezya, Kolombiya). Öteki devletler, Konsey'in daha anlamlı biçimde genişletilmesinden yola çıkıp yarı-daimi üyeler diye bir statünün yaratılmasını (Kanada); bir bölümü doğrudan doğruya veto hakkının kaldırılmasını (İran, Meksika, Honduras, Küba), ya da onun kimi kararlarla sınırlandırılmasını (Avustralya, İspanya, Zimbabwe) öne sürüyorlar.

Bu resmî önerilerin ötesinde, ısrarla dolaştırılan biri de şu: Karar verenler ödemede bulunmalıdırlar. Ne var ki, bu "zenginler arasında demokrasi" görüşü, paraya dayanan oy anlayışına götürür ki, birtakım mali kurumlarda –özellikle uluslararası Para Fonu ile Dünya Bankası'nda– zaten hüküm sürüyor. Böylesi bir anlayış, daha da kötüsü, milletlere, mali katkıları, askerî yeterlilikleri ya da barışa –sözde– yeteneklerinden bağımsız olarak, eşitçe bakan temel felsefeyle bağları koparıp atar.

Ama asıl sorulacak soru şudur: Aradan bir elli yıldan fazla zaman geçtiği halde, uluslararası toplulukla ilgili bu monarşik anlayışa son vermenin zamanı gelmiş değil mi? Tarihin gölgelendirip silikleştirdiği kanıtlar yerine yeni kanıtlarla konuya eğilme dönemi daha gelip çatmadı mı? Hepsi de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca ve üç ya da dört yıllık bir dönem için seçilmiş yirmi ya da yirmi beş üyelik bir Güvenlik Konseyi, dünyamız için yeni bir denge öğesi olabilir. "Ya bu durumda, en çok silahlanmış ve en zengin ülkeler, barış yararına eylemlere katılmayı reddederlerse?" diye sorulacaktır. Cesaretle söylemiş olalım: Bu durumda barışın kaybedeceği bir şey yoktur: Konsey'in daimi üyeleri, Ruanda'da, Liberya, Irak, eski Yugoslavya ve Çeçenistan'daki halklar için hiçbir yardımda bulunmadılar! Örnekleri çoğaltmak mümkün. Derin bir demokratik soluk aldıracak olan bu reform, örneğin Fransız ya da İngiliz hükümetine, daha yararlı ve kuşkusuz daha saygın bir rol oynama fırsatını verecek; kendilerini Birleşik Devletler'e bağlayan mengenenin de gevşemesini sağlayacaktır. Temsili nitelikteki bir Güvenlik Konseyi, ayrıca, Genel Kurul'a da canlılık getirecek; onu tam bir sorumluluğa götürecektir.

Bugünkü kapitalizmin çılgın mekaniğine kafa tutmak amacıyla, İktisadi ve Sosyal Konsey'in rolü üstünde de durmalı. Bunun gibi, sivil toplumu ya da hükümet dışı örgütleri de göz önünde tutmak iyi olur. Ama, ciddi bir reformda başı çekecek olan, asıl Güvenlik Konseyi'ndeki eşitliktir. Hiçbir şey yapmamaktan ya da sıradan bir tuvaletle yetinmekten daha kötü başka bir şey yoktur.

Hiçbir şey yapılmadığında, bugünkü sürükleniş kaçınılmaz olarak kurumun reddedilmesine varacaktır. Washington, şimdiden başını alıp gitme yolunda bir tehdidi savurup

durmaktadır. Ancak bir gün "zayıf" devletler de, Birleşmiş Milletler örgütünün ne getirip ne götürdüğüne bakıp çıkaracakları bir bilançonun arkasından çekip gitme kararı almazlar mı?

Ele yüze kısmi bir çekidüzen getirmenin de ağır tehlikeleri vardır. Kurumun mali kaynaklarında bir reformu öneren kimi raporlar, devletlerin katkılarının dağılım düzenini değiştirmeyi tavsiye ediyorlar: Hesaplama, bugünkü gibi son on yılın değil, son üç yılın gayri safi iç üretimi üzerinden yapılacak. Bu ise, "doğmakta olan" genç ülkelerin yükünü ağırlaştırıp eski zengin ülkelerinkini hafifletecek demektir. Ancak, fiiliyattaki iktidar ile bütçeye katılım arasındaki eklemleme iyi yapıldığında, gücün gitgide Doğu'ya doğru yer değiştireceği görülecektir: Uluslararası topluluk için demokrasinin en iyi garantisi bu mudur?

Özetle, Birleşmiş Milletler örgütü yetersizdir, ama zorunludur. Onu, köklü bir reformdan geçirip ayakları üzerine dikmek, dünyamızda barış için olduğu kadar demokrasi için de önemlidir. Tartışmaları bir an önce sonuçlandırıp daha insanca bir dünyanın kurulması yolunda önlemlere gidilmelidir hemen. Orman kanunlarının hükmü altına yeniden girmek gibi bir yazgısı yok insanlığın, olmamalı da!

Bunu yaparken, "öteki" savaşları da unutmamalı!

"ÖTEKİ" SAVAŞLARI UNUTMAMAK...

Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1989'dan beri, bir altmış dolayında silahlı uyuşmazlık oldu dünyada; yüz binlerce insan yaşamını yitirdi, binlercesi de başka ülkelere sığındılar. Kaos havası genişlemeyi sürdürüyor ve her defasında daha çok devleti süreğen şiddetin içine itiyor.

Nasıl?

Dünyamızın "barutluklar"ı var: Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da, Latin Amerika'da, hele hele Ortadoğu'da. Onların hiçbiri barışa kavuşturulamamıştır; böylece, her zaman patlamaya hazırdırlar. Nitekim zaman zaman patlıyorlar da; ama "belirsiz barışlar"la ateşin üstü küllendiriliyor, çözüm geleceğe bırakılıyor.

Öte yandan, XX. yüzyılın sonlarında, Verdun'ün askerleri yaşamdan çekilmiş ve İkinci Dünya Savaşı'nın askerleri de yaşlanmışlardı. Onların yerini "yerel savaşlar" aldı: Askerî blokların sona ermesiyle, uyuşmazlıkların coğrafyası da değişti ve Üçüncü Dünya "yeni savaşlar"ın tiyatrosu haline geldi. Oraya buraya dağılmış, bölük-pörçük olan bu çatışmalar, dünya çapındaki uyuşmazlıklar kadar zalim ve yıkıcıdır ve uluslararası topluluğu hareketlendiriyor.(5)

Ne var ki, yeni bir yüzyılın eşiğinde, uyuşmazlıklar, şiddet ve kıvranışlar, sadece askerî nitelikte olanlar değil. Dünya çapında başka savaşlar da gelip girmiştir gündeme: Eşitsizliklerin açtığı uçurumun gitgide genişlediği ve küresel çapta yeni aktörlerin iktidarlarının çerçevesini durmadan yaydıkları bir tarih kesitinin bir özelliğidir bu. Kaynağı da açık seçik ortada: Hemen hemen bütün devletler, bir büyük dinamiğin, kapitalizmin bir ikinci devriminin, "küreselleşme"nin burgacı içine sürüklenmiş durumdadır; küreselleşme, yerkürenin en ücra köşelerine kadar sokuluyor, halkların bağımsızlığı kadar siyasal rejimlerin çeşitliliğini de görmezden geliyor. Yeni bir "fetih çağı"nın karşısındayız: Ancak eski fetih yüzyıllarının başlıca aktörleri devletler iken, bu yenisinin önüne düşenler, işletmeler, dev birleşmeler, büyük sanayi ve maliye grupları; sayıları pek az, ama o oranda da güçlü olan bu yeni fatihler, Birleşik Devletler'de, Avrupa'da ve Japonya'da üslenmiş durumdalar, ama daha çok da Birleşik Devletler'de.(6)

Jeopolitik planda, Birleşik Devletler, kuşkusuz dünyaya egemen durumda. Beş alanda, siyasal, ekonomik, askerî, teknolojik ve kültürel alanlarda ezici bir üstünlük içinde. Ve hegemonyasını –sere serpe– sergilediği yer de başta Ortadoğu. Ne var ki, iktidarın böylesi bir sergilenişi aldatıcı olur. Çünkü, Amerikan ordusu, Irak'ı askerî bakımdan işgal edemez. Askerî üstünlük ise, otomatik olarak ülkesel fetihlerle ortaya konmuyor; çünkü böylesi fetihler siyasal planda göze batıyor, ma-

5) Bkz. André Collet, *Les guerres locales au XXe siècle,* PUF, coll. "Que sais-je?", Paris, 1998.

6) Özellikle bkz. Ignacio Ramonet, "Les autres guerres", *Manière de voir,* Janvier/Février 1999, sy. 43, s. 6-7.

li planda pek pahalıya mal oluyor ve medyatik planda da yıkıcı ve üzücü.

Gerçekten, önde gelen stratejik bir aktör medya. Amerikan Dışişleri Bakanı Madelaine Albright, "CNN televizyon kaynağı, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin on altıncı üyesidir," demedi mi? Ve son Irak bombardımanına, 1998 Ağustos'unda Afganistan ve Sudan'a yapılanlar gibi, medyanın dikkatini William Clinton'un özel sıkıntılarından çevirmek için karar verilmedi mi?

Bir başka saptama: Yeni liberalizmin dev güçleri, her yurttaşa, yeterli insanca bir gelişme düzeyi sağlamış değil. Birleşik Devletler'de tıpsal güvencesi olmayan 40 milyon insan vardır; 45 milyon yoksulluk sınırının altında yaşarken, 52 milyon da okuryazar değildir. "Müreffeh" Avrupa Birliği'nde 40 milyon dolayında yoksul ve 18 milyon da işsiz bulunuyor. Buradan kalkarak denecektir ki, yeryüzünde yoksulluk kural, gönenç istisnadır: Nitekim, dünyanın en zengin 225 kişisi, dünya nüfusunun en yoksul yüzde 47'sinin (2,5 milyar insan) yıllık gelirinden çok daha fazlasını temsil etmektedir. Zenginlerden daha zengin bireyler vardır artık. Bu zengin-yoksul uçurumu gitgide derinleşiyor: Dünyada 3 milyara yakın insan –tüm insanlığın yarısı!– günde 10 franktan az bir gelirle yaşıyor.

Öte yandan, maddi araçların bolluğu, vaktiyle görülmemiş bir düzeye vardığı halde, evi, işi ve yeterince yiyeceği olmayanların sayısı durmadan artıyor. Böylece, gelişme yolundaki ülkelerin 4,5 milyar insanından üçte birine yakınının içilebilir suyu yoktur. Çocukların beşte biri de, yeterince kalori ya da protein alamıyor.

Yazgı denebilir mi buna?

Yeryüzündeki insanların temel sağlık ve yiyeceğe harcamaları gereken parayı, Birleşik Devletler'le Avrupa Birliği'nde yaşayanlar her yıl parfüme veriyorlar; bu rakamdan biraz aşağısı da onların yıllık dondurmalarına gidiyor... Beslenmeye şunu da ekleyelim: Beslenme maddeleri, hiç olmadığı kadar bol dünyamızda. Ama her yıl 30 milyon insan açlıktan ölüyor.

Kaçınılmaz bir sonuç mu bu?

"İklimin, büyük kıtlıklarda rolü sınırlıdır; insanı aç bırakan insandır artık," diyenler yanılıyorlar mı?

XX. yüzyılın başından beri, devletlerin sayısı arttı durdu; bir kırk kadarken iki yüze yakın oldular. Ama dünya, XIX. yüzyılın sonunda ona egemen olan aynı yedi ya da sekiz devletçe yönetilmeyi sürdürdü. Sömürge imparatorluklarının dağılışından doğmuş yığınla ülkeden yalnız üçü (Güney Kore, Singapur ve Tayvan), büyük devletlerinkiyle karşılaştırılabilir bir gelişme düzeyine erişebildi! Geri kalanı, süreğen bir azgelişmişlik batağının içinde çırpınıp duruyor. Onların bundan kurtulması şimdi şu bakımdan daha güçtür: Ekonomilerinin temeli hammaddelerin satışına dayanan bu ülkelerde, onların fiyatı kaçınılmaz olarak düşüyor; çoğu temel ürünler (madeni, elyaf, zahire), artık daha az kullanılıyor ya da yerlerini sentetik ürünlere bırakmış haldeler. Örneğin Japonya'da, son yirmi yıl boyunca, sanayi üretiminin her birimi, hammaddelerin tüketimini yüzde 40 azaltmış bulunuyor!

Güçlülüğün geleneksel üç etkeni, yani ülkenin çapı, nüfusun önemi, hammaddelerin bolluğu, sanayi-sonrası çağın kozlarından değil artık. Pek geniş, çok nüfuslu ve temel ürünlerde alabildiğine zengin ülkeler –Hindistan, Çin, Brezilya, Nijerya, Endonezya, Pakistan, Meksika, Rusya– aykırı kaçacak söylemesi, gezegenin en yoksul ülkeleri arasındadırlar. Birleşik Devletler, bu saptamada bir istisnadır. Öte yandan, kesinlikle durağan bir ekonomiye sahip ülkelerin sayısı durmadan artıyor; ve Üçüncü Dünya, bir kolektif siyasal aktör olarak mevcut değil.

Bütün bunlar neyi gösteriyor?

Bütün bunlar, büyük bir "ekonomik savaş"ın varlığını ve onun yanı sıra, geleneksel devlet ve politikanın da bunalımını gösteriyor. Ekonominin küreselleşmesi ve teknolojik değişiklikler her şeyi altüst ederken, ağırlıkları kimi zaman devletlerin ağırlıklarını da bastıran dev firmaların sayısı artıyor.

Söz konusu firmalar arasında çarpıcı birleşmeler oluyor. En sert savaşlar da, banka, ilaç, medya, iletişim, tarımsal yiyecek ve otomobil sektöründe veriliyor: Örneğin, otomobil sektöründe Chrysler'i Daimler-Benz; ilaç sektöründe Ciba'yı Sandoz; Tokyo Bankası'nı Mitsubishi Bank almıştır. Bunun gibi, Alman demir-çelik sanayisinin tarihsel iki devi, Thyssen ile

Krupp birleşmiştir; yöneticilerine göre, bu sayede iş hacmi 63 milyar dolara yükselecektir...

Bu birleşme ve kaynaşmalara gitgide daha az karşı çıkılıyor. Vaktiyle otomobil, demir-çelik, telgraf-telefon çoğu yönetimlerce stratejik önemde görüldükleri halde, bugün öyle değildir. Amerikalı Chrysler'i Alman Daimler-Benz'in alması, ne Birleşik Devletler'de ne de Almanya'da yadırganmadı. "Geleneksel kapitalizmin kilitleri atmıştır. Karşılıklı saldırmazlık anlaşmalarına yer yok artık. Bir grubun kapısını sertçe sarsıp silkeleme yasağı kalkmıştır," deniyor. Ayrıca, bu birleşmeler, çeşitli yararlar da sağlıyor: Rekabetin etkilerini azaltırken, araştırma-geliştirme olanaklarını da artırarak teknolojik ilerlemeyi hızlandırıyor. Bu arada, giderleri azaltma bahanesiyle işten çıkarmalara da imkân sağlıyor.

Hatırlatmak bile fazla: Bu savaşlar sayesinde kimi firmalar korkunç boyutlar kazanıyorlar; iş hacimleri kimi zaman çoğu gelişmiş ülkelerin ulusal gayri safi hasılasını da aşabiliyor. Örneğin, General Motors'unki Danimarka'dan, Toyota'nınki Portekiz'den, Exxon-Mobil'inki Avusturya'dan üstündür. Sonra, birleşik kaplar örneğinde olduğu gibi, birleşmeler yoluyla firmalar devleşirken özelleştirmeler yoluyla da devletler cüceleşmektedir. 1990'larla beraber, devletler, dünya çapında, kendi ellerinde olan işletmelerin büyük bir bölümünü özel firmalara terk ettiler. Yeryüzünün önde gelen 100 firması, dünya ticaretinin yüzde 70'ini denetlemektedir. Bu işletmelerin ve büyük mali ve medyatik grupların yöneticileri, asıl iktidarı ellerinde tutuyorlar ve dev lobileri sayesinde, siyasal kararların üstüne bütün ağırlıklarını koyuyorlar.

Böylece, istikrarsız bir görünüm karşısındayız: Dünya çapında dev firmaların gücü yükseliyor; ama onun karşısında geleneksel iktidarlar (sendikalar, partiler, özgür basın), gitgide güçsüzleşir durumdalar. Tarihte ilk kez, çağın temel olgusu olarak küreselleşme, devletlerce yönlendirilmiyor; tersine, devletler ayrıcalıklarını gitgide yitiriyorlar. Peki yurttaşlar, bütün bu olan bitene seyirci mi kalacaklar? Demokrasiyi de tehdit eden bu yeni türdeki ve dünya çapındaki kıvranışlara nasıl karşı çıkmalı?

Temel sorunlardan biri de budur.

Gerçeğin altını çizmeli: Dünyamız aslında savaştadır.[7] Sovyet blokunun çöküşü ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle daha da yıkıcılaşan bir savaştır bu. Ve yeni bir türde savaştır: Açıkça ilan edilmemiş, belli bir cephesi ve sınırları olmayan, düşmanları ve bağlaşıkları değişebilen ve piyasaları fethetmekten başka bir amacı olmayan bir savaş. Ama gerçek bir savaş: Siyasal sorumlular, eskisi gibi halkları seferber ediyor, onlardan özveri istiyor; kurbanları, sürgünleri, işsizleri, dışlanmışları olan bir savaş. Bu savaşta da ya öldürmek ya öldürülmek var; ya ayakta kalıp rekabet etmek, ya da yok olmak.

Yalnız bir şeyi yok bu savaşın: Barışı!

Barış adına her türlü görüşten yoksun bir savaş! Dünya çapındaki rekabet dayattığında, savaş bir yaşam biçimi olup çıkıyor. Birkaç bin soyguncu ve yağmacı, uluslarüstü dev birliklerin başında, insanlığı ölümle tehdit ediyorlar. İktidar sarhoşu, aç gözlü, tepeden tırnağa çürümüşlük içindeki bu insanların çevresinde ellerini kavuşturmuş bekleyen politikacılar, uzmanlar ve danışmanlar, köleleşmiş meddah seçkinler vardır.

Bir çapul ve talan savaşıdır bu ve insanlığın ortak zenginliğini yağmalıyor. Her türlü darbeye, uyuşturucu ve silah ticaretine kadar her türden eyleme cevaz var bu savaşta. Her şey alınıp satılabilmekte; her şey tasfiye edilip özelleştirilebilmektedir. Eğitimin insansal amaçlarını bile bu yolda biçimlendiren ve gençleri sermayenin gelecekteki askerleri olarak görüp yetiştirmek isteyen bir savaştır da bu.

Evet sadece barış yoktur sözlüğünde onun!

Ancak savaş, Clausewitz'in ünlü formülüne göre, politikanın –başka araçlarla– devamı ise, barış da öyledir. Ve insanlar, dayanılmaz biçimde barışı özlüyorlar. Ellerindeki araçlar mı? Eğer siyasal iktidar demokratik bir denetime tabi ise, barışın yolu sağlanabilir: Önce mütareke, arkasından da silahsızlanma gelir. Her türlü meşruluktan yoksun özel güçlerin sözlüğünde bunlar yer almıyor. Önemli olan, işte bu barışçı politikayı, dünya çapında bir dayanışmanın üstüne kurmaktır. Yeni bir çağın eşiğinde yaşamsaldır bu ve "savaş ağalarının silahsızlandırıl-

7) Bkz. Christian de Brie, "Désarmer les seigneurs de la guerre", *Manière de voir*, Novembre 1995, sy. 28, s. 96-97. Daha da özel olarak, Yıldız Sertel, *Savaş Rüzgârları. Savaşlar, Küreselleşen Emperyalizm, Bunalım*, Belge Yayınları, İstanbul, 1999.

ması"nın yolu da buradan geçmektedir. Gerçekleştirilebilir bir şeydir de bu dayanışma. Yeter ki, her ülkede halkın baskısı, kendi yasasını dayatacak kadar güçlü olsun. Ama halklar, savaşın son ganimeti olduklarının bilincindeler mi?

XIV

TARİH HER ZAMAN ÖĞRETİCİDİR

Tutucu bir dünya görüşünü yerleştirmek, giderek yazgıcılığı ve boyun eğmeyi aşılamak için, tarih yeniden yazılıyor. Yazanlar da günümüzün galipleri. Çıkarların ve iktidarların adına gerçeği gizlemek için yapılıyor bu. Sonunda tarih, ezici, yıldırıcı bir ideoloji haline geliyor. Asıl amaç da pek açık: Şu yaşadığımız dünyada yaşamaya mahkûm olduğumuza bizleri inandırmak! Öte yandan, Marc Bloch'un "değişmenin bilimi" olarak tanımladığı tarih, gözlerimizin önünde "düzenin müzesi"ne dönüşüyor. Ama kadın-erkek, tarihi yapan insanlar, her şeyin tehditle karşılaştığı ve insansoyunun üzerine hep titrediği ve titreyeceği değerlerin ayaklar altına alınıp çiğnendiği bir ortamda, bütün ağırlıkları üstlerinden atarak, düşü umuda, umudu zafere dönüştürmeyi de bilmişlerdir. Peki kuru ve etkisiz bir anı mıdır arkaya bıraktıkları onların? Kollarımızı indirip teslim olmamayı ve bizim de tarihin yapıcıları arasında olduğumuzu, geçmişin o başkaldıranları bize nasıl hatırlatmaz? Nasıl yüreklendirmez olur o anılar?

Tarihin örgüsünü yaparken o ilmikleri unutmamalı!

Ve tarih, dünü anlatırken bugünü aydınlatır ve yarınlar için de bir şeyler sezdirir.

Neleri?

GEÇMİŞ, BUGÜN VE GELECEK

Tarihi yeniden yaşamaya mahkûm olmamak için onu hatırlamak gerekir, diye söylenir hep. Rastlantı, kimi tarihleri de yığınla anıyla yükler. Örneğin 1998 yılı, tarihsel anılar yönünden alabildiğine zengin bir yıl olmuştur. Fransa'da Nazilerle işbirliği yapıp onca insanın kanına giren Maurice Papon'un davasından 68 Mayıs'ının otuzuncu yılına; Marx-Engels'in *Ko-*

münist Parti Bildirisi'nin yüz ellinci yılının yanı sıra, 1898'de İspanyol sömürge imparatorluğunun sona erişine, 1948'de İsrail Devlcti'nin kuruluşu ve Filistinlilerin topraklarından kovuluşuna, 1968 Ağustos'unda Sovyet tanklarının Prag'a girişine, 1938 Eylül'ünde Münih anlaşmalarına kadar bütün bu olaylar ve daha başkaları, bugünkü politikanın ışığında yeniden okunmuş ve geleceğe doğru yürüyüşümüzü aydınlatmışlardır. Ama çağdaş dersler çıkarmak için bir tarihsel olaydan esinlenmek gerektiğinde, akla ilk gelen, İspanya İç Savaşı (1936-1939) olsa gerek değil mi?(1)

Rejisör Ken Loach'ın *Ülke ve Özgürlük* (*Land and Freedom*) adlı enfes filmi, günümüzün genç kuşaklarına bu savaşın ne olduğunu hatırlatan yeni bir fırsat olmuştur. İngiliz sinemacı, Liverpool'da işsiz kalmış –Komünist Parti militanı– bir işçinin siyasal serüvenini anlatırken, o yılların bu enternasyonalist bütün militanlarının anısı önünde eğilmek ister: Gerçekten, o militanlar, İspanya'da üç yıl süren savaş boyunca, her şeyi terk ederek demokratik idealleri savunmaya gitmişlerdi oraya; genç İspanyol Cumhuriyeti temsil ediyordu o idealleri ve askerî-faşist bir saldırıya uğramıştı.

Ken Loach şunu da hatırlatıyor: Asıl çatışma faşizmle demokrasiyi karşı karşıya getirmişse de, demokrasi cephesinde, kimi zaman daha da büyük bir şiddetle, her şeyi bir askerî zafere feda etmek isteyenlerle, devrimi başta gelen bir hedef haline getirenler çatışıyorlardı. Filmin kahramanı, Marksist doğrultuda birleştirici bir görev üstlenmiş İşçi Partisi'nin bir milisinde, sosyalist devrim ve proletarya diktatörlüğü için mücadele etmektedir; söz konusu partiyi de, Komünist Parti'ye muhalif olanlar kurmuştur, bu sonuncusu ise her yolla berikini tasfiye etmenin arkasındadır.

Her şey, 14 Nisan 1931'de, Cumhuriyet'in ilanıyla başlamıştı sanki. İspanyollar, bu rejimden çok şey bekliyorlardı: Ülkenin modernleşmesi, özgürlüklerin genişletilip serpilmesi ve yüzyıllardır egemen olmuş üç iktidarın –kilise, ordu, toprak aristokrasisi– üstünlüğünün son bulması başta geliyordu. 1929

1) Bkz. Ignacio Ramonet, "Tricoter passé et présent", *Manière de voir*, Juillet/Août 1998, sy. 40, s. 6-7.

büyük bunalımının bağlamı ise pek uygun değildi beklentilere. Çalışan nüfusun neredeyse yarısının tarımla yaşadığı kırsalda, topraksız köylüler, hararetle büyük bir toprak reformu bekliyorlardı. Asturias, Bask ülkesi, Katalonya ve Madrid gibi büyük maden ve imalathane merkezlerinde, işçiler, yaşam ve çalışma koşullarının düzeldiğini ve çocuklarının yazgısının değiştiğini görmenin umudu içindeydiler. Ülkenin başta gelen sendikası, Ulusal Emek Konfederasyonu, anarşist görüşteydi; seçimlerde çekimser kalmayı öneriyor ve radikal bir devrim istiyordu.

Yeni rejimin ilk hükümetleri, modern ve sosyal bakımdan tutkulu bir anayasayla donanmış olarak, halkın çoğunluğunun dilediği doğrultuda, bir dizi ilerici reforma girişirler. Çok geçmeden, arka arkaya askerî hükümet darbesi girişimleriyle duraklatılırlar. 1934'ten başlayarak, iktidara gelmiş sağ her türlü reformu dondurur ve 1931'den 1933'e kadar verilmiş ödünleri bile geri almaya kalkar; bunun için de, aşırı sağ'la el ele verir ve hükümete, bir tür İspanyol Mussolini'si olan José Maria Gil Robles'i sokar.

Sol da, bu bağlaşıklığa karşı çıkmak amacıyla bir genel grev başlatır; grev Asturias'ta, 1934 Ekim'inde, bir ihtilalci çehreye bürünecek ve tam bir devrimci komün olup çıkacaktır. Hükümet de, General Franko'ya, yabancı lejyona ve sömürge birliklerine çağrıda bulunur. Bastırma, o güne değin bilinen her türlü vahşeti aşar: Bin dolayında madenci öldürülür; içlerinde yığınla sol yönetici de bulunan otuz binden fazla insan hapse atılır, horlanır ve işkenceden geçirilir. Ancak, işçi sınıfı anlayışı içindeki ve sosyalistlerin, komünistlerin, anarşistlerin yan yana mücadele verdikleri Asturias ayaklanışı ağır ağır bir destan olup çıkar.

İşte bu ortak mücadele adına ve çoğunluğun seçimlerde bağlaşıklıklar aradığı bir ortamda, 1936 Ocak'ında, belli başlı sol partiler bir Halk Cephesi kurmakta anlaşırlar: Cumhuriyetçi Birlik, Cumhuriyetçi Sol, İspanya Sosyalist İşçi Partisi, Sendikalist Parti, Komünist Parti ve başkaları vardır aralarında. Cephenin, "Ekmek, Barış ve Özgürlük" sloganının özetlediği programı ise, esas olarak cumhuriyetçidir; ne toprakların ve bankaların millileştirilmesini, ne sanayide işçi denetimini öngörmediği için de ılımlıdır. Bununla beraber, geniş bir toprak

reformunu yapmayı, sulama için bayındırlık çalışmalarını geliştirmeyi ve okumaz-yazmazlığa son vermeyi öneriyordu. Şunun da altını çiziyordu: Tutuklu ihtilalci ve işçiler için genel af ve işlerinden kovulmuş işçilerin –tazminat da ödenerek– işe alınmaları. Bu istek, halkın büyük onayıyla karşılaşır. O kadar ki, Halk Cephesi'nin ve seçim kampanyasının dışında kalmış olan anarko-sendikalistler, bir defalığına, seçimleri boykota çağırmazlar.

16 Şubat 1936 seçimlerinde, işçiler kitle halinde oy kullanırlar; ve kralcıları, gelenekçileri ve faşistleri toplayan Ulusal Cephe'nin karşısında, Halk Cephesi zafer kazanır. Ne var ki, idarenin vereceği kararlar beklenmeden, 1934 ayaklanmacılarının tutulduğu hapisaneler önünde dev gösterilere gidilir hemen. Kimi kentlerde, saldırıya uğrar hapishaneler ve mahkûmlar salıverilir. Bütün İspanya'da grevler patlak verir: İşten çıkarılanların işe alınmaları, ücretlerin artırılması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi istenmektedir. Kırsal kesimde, köylüler, büyük toprak malikânelerini işgal ederler ve onları kendi hesaplarına ekip biçmeye kalkarlar. Hemen hemen her yanda kiliseler ve manastırlar yakılır. Bütün ülke, bir istek ve şiddet atmosferinin içine gömülür.

Ne sosyalistler ne de komünistler, esas olarak cumhuriyetçilerin kurdukları Halk Cephesi hükümetine girmek istemezler. Cumhuriyetçiler ise, kimi aşırı sol örgütlerin hararetle istedikleri işçi ve köylü istemlerini yerine getirmekte aciz olduklarını çabucak fark ederler.

Şiddet eylemleri çoğalır. Aşırı sağ, orduyu hükümet darbesine itmek için karışıklıklara koyulur. Falanjistler, demokrat kesimden çoğu insanı düpedüz katlederek açıkça terörizm uygularlar; aşırı sol da, başka siyasal cinayetlerle ona yanıt verir.

İspanya, bir iç savaşa doğru ilerler.

Ve o savaş da, General Franko'nun yönettiği bir askerî hükümet darbesinin arkasından, 17 ve 18 Temmuz 1936'da patlak verir. Söz konusu darbe, Madrid, Barselona, Bilbao ve Valensiya gibi İspanya'nın en büyük kentlerinde başarısızlığa uğrar; kimi yerde garnizonların ayaklanışı, bizzat silahlı yurttaşlarca söndürülür. Savaş üç yıl sürecek ve 30'lu yıllarda, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce, bütün Batı'da en önemli bir siyasal olay olup çıkacaktır.

Ülkenin, 1939'a kadar cumhuriyetçi kalmış bölümünde, esas olarak da Madrid, Katalonya, Aragon ve Levant'ta, tam bir devrim yürürlüğe girer; misli menendi görülmemiş bir radikal ve kendine özgü devrimdir söz konusu olan ve yepyeni sosyal deneyimlere başvurur. Amerikalı bir tarihçi Stanley G. Payne'nin dediği gibi, "Batı Avrupa'nın bir ülkesinde gerçekleşen şiddetli ve derin, ama öte yandan, çoğu kez birbirine rakip ve doğal olarak düşman farklı güçlerin harekete geçirdiği gerçekten çoğulcu tek devrim"dir bu. Bu güçler, esas olarak üç tanedir: Anarşistler, Komünistler ve Komünist Parti'ye muhalif olanların kurduğu –yine de Marksist doğrultudaki– İşçi Partisi. Hepsi de, zaman zaman amansız bir kavga vermişlerdir aralarında.

Savaşın temel davası demokrasi ya da faşizmdi. Mussolini İtalya'sı ile Hitler Almanya'sının desteklediği aşırı sağ'ın özgürlüklere karşı başlıca tehdit oluşturduğu bir Avrupa'da, İspanya, faşizmin silah zoruyla defedilebileceği tek ülkedir. Öyle olduğu içindir ki, dünyanın binlerce demokratı kendiliğinden oraya doluşmuş –özellikle Uluslararası Tugaylar'ın bağrında– Cumhuriyetçilerle yan yana faşizmi durdurmaya girişmişlerdir.

İtalya ile Almanya, saflarını pek çabuk seçerler. 1936 Temmuz'unun sonundan başlayarak, General Franko'ya, ilk askerî zaferleri kazanması için insan ve malzemece büyük yardımda bulunurlar. Batılı demokratlar ise, tersine, Cumhuriyet'e yardım etmezler. Fransa bile, 1936 Mayıs'ı seçimlerinden doğmuş bir Halk Cephesi iktidarda olduğu halde, Başbakan Léon Blum –o da gizlice– kıytırık bir yardımla yetinir; Fransa ve İngiltere "müdahale etmeme" ilkesini ileri sürerlerse de, İtalya ve Almanya her defasında suratlarına çalar bunu. Sadece Sovyetler Birliği, sınırlı ölçüde silah satmaya razı olur; bunun bir sonucu, komünistler de gitgide artan bir nüfuza sahip olurlar gittikleri yerde.

Savaş, kitlesel cinayet ve vahşetlere yol açar ve dünyayı sarsar. Cumhuriyetçilerin tarafında, milisler, yığınla rahibi, din adamını ve aceleyle "burjuva" ya da "faşist" diye nitelendirdikleri insanı katlederler; bu bağışlanmaz cinayetler, aslında meşru otoritelerin eseri değildir. Buna karşılık, özellikle Falanjistlerin desteklediği Frankocuların saffında, sivil halkı korkut-

mak için bir resmî terör politikası uygulanırken, denetledikleri bölgelerde korkunç bir siyasal temizlemeye girişilir. Halk Cephesi'nin bütün yandaşları, ayrıca anarşistler, masonlar, özgür düşünceliler, sol ve tanrıtanımaz aydınlar hapse atılır, çoğu kez işkenceden geçirilir, kimi zaman kurşuna dizilir. General Franko şöyle diyecektir: "İspanya'yı kurtarmak için, gerekirse, halkın yarısını kurşuna dizeceğim." Gayretkeşler, İspanya'nın en büyük şairi Federico Garcia Lorca'yı (1898-1936) kurşunladıklarında, dünya yüreğinden vurulur. Georges Bernanos, Jacques Maritain ya da François Mauriac gibi Katolik aydınlar bile, hiçbir şeyin haklı kılmadığı bu cinayetlere karşı çıkarlar. Alman birliğinin uçakları 26 Nisan 1937'de Guernica adlı Bask köyünü de yerle bir ettiklerinde, hiçbir haklı nedene dayanmıyordu bu.

Her yandan yazarlar, sanatçılar, sinemacılar, Cumhuriyet'e destek verirler. André Malraux'dan Ernest Hemingway'e, John Dos Passos'tan Wystan H. Auden'e, Arthur Koestler'den George Orwell'e, Alejo Carpentier'den Pablo Neruda'ya, Joris Ivens'ten Roman Karmen'e kadar yığınla aydın İspanya'ya gider "*No Pasaran!*" (geçemeyecekler) diye haykırır ve gözlerinde Cumhuriyet'in temsil ettiği "haklılığın kutsal davası"na omuz verirler.

Almanya ile İtalya'nın yardım ettiği Frankocular, Avrupalı demokratların hayâsızca terk ettikleri bir Cumhuriyet'i ancak askerî planda yenebilirlerdi, nitekim yenerler de. Ne var ki, söz konusu yenilgi, demokratların görüşünü asla değiştirmez. Ünlü İspanyol filozofu, *Yaşamın Trajik Duygusu*'nun yazarı Miguel de Unamuno, "Yaşasın Ölüm!" diye haykıran General Millan Astray'a karşı, 1936 Temmuz'undan başlayarak bu görüşü dile getirecek, her defasında şunu hatırlatıp duracaktır: "Yeneceksiniz, ama inandıramayacaksınız!"

İşte İspanya İç Savaşı ve bize bıraktığı dersler!

1936'nın Madrid'inden 1996'nın Saraybosna'sına geçtiğinizde, vahşetin kuşattığı bir başka kent bulacaksınız. Avrupa'nın demokrat ülkeleri, 90'lı yıllarda Balkanlar'da, ayrışıklığın ve parçalanmanın zehirli bitkileri filizlenmeye başladığında, konunun üstüne topluca eğilip çözümler üretebilirlerdi; eski Yugoslavya'nın –görece– olumlu anısı ve çeşitli milliyetler

arasında barış içinde birlikte yaşama anlayışı böylece sürdürülebilirdi. Olmamıştır: Vazo, çeşitli hesaplar yüzünden kırılmış; Müslüman Boşnakların çoğunlukta olduğu Bosna'ya Sırp vahşetinin saldırısı karşısında seyirci kalınmış, binlerce insan göz göre göre "etnik temizleme"nin kurbanı olurken on binlercesi de yerini yurdunu terk etmiştir. Geçmişin "Uluslararası Tugaylar"ının yerini de, acıları bir parça yatıştırsın diye "hümaniter müdahale" almıştır. İspanya karşısında aydınların o büyük ilgisinin yerine geçen de, bir iki istisna dışında, sağırlık ve körlüktür.

Başka gerçekler de var: Fransa, İkinci Dünya Savaşı'nda faşist istilayı ülkesinden kovduktan pek az sonra, mücadelesinde kendisine onca yardımı dokunmuş olan Cezayir, Çinhindi ve Madagaskar'da ulusal hareketleri şiddetle tasfiyeye girişmiştir. Madagaskar'daki bastırma daha da vahşi olmuştur. Acı olacak hatırlatması: O sırada Paris'te sol iktidardaydı... 90'lı yıllardan bir örnek: Yeni yeni öğreniyoruz, Fransa, Ruanda'daki soykırımın, geçen yüzyıl sonunun bu en büyük toplu cinayetlerinden birinin işlenmesine seyirci kalmış, daha da acısı yardımcı olmuştur ona. O sırada Elysée'de oturan da, Sosyalist Parti'nin lideri François Mitterrand'dı.

Son olarak, 23 Ağustos 1939'da Kremlin'de Molotov'la Rippentrop arasında imzalanan saldırmazlık anlaşması neydi? İki despot rejim arasında doğal bir anlaşma mı, yoksa kuruntulu bir "realpolitika" mı? Birinci tezin tutulur yanı yok, ama Münih'te faşist Almanya ile yapılan anlaşmaların sorumluluğundan Batılı devletleri bağışık tutmak gibi bir yararı var. Büyük medya da, doğallıkla bu teze ayrıcalık tanımıştır.

Önünde durup düşünülecek bir soru da şu: Sovyetler Birliği nasıl oldu da çöktü?

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ

Tarihçi gözüyle bakıldığında, Rusya'nın XX. yüzyıl boyunca oynadığı rol ve yükselişinde anlaşılması güç yanlar vardır. Rusya, bu "zıtlar çağı"nın karmaşık ve önceden fark edilmez aktörü, üstelik o "zıtlar"dan biri olarak, dünyamızın ta-

rihinde pek büyük bir rol oynadı. Parmağını bile oynatsa yankı yaptı. Ne var ki, uluslararası sahnede yol açtığı gürültüler ne olursa olsun, aslında, özellikle Rus olan sorunları çözmeye kalkmış ve böylece "kendine rağmen" uluslararası bir olgu olmuştur. Onun, temelde Rus olan tarihi, tutkusunun araçlarına sahip olmayan bir ülkenin tarihidir. Çarlık zamanında da öyleydi: Bir imparatorluk yaratılmış olsa da, onun sıfatına yakışır sürekli ve derinliğine bir rol oynayacak gerekli kaynakları yoktu ve bir aralık sınırlarını savunma gücünü bile yitirmişti; Birinci Dünya Savaşı boyunca yeterince silahı bile olmamıştır Rusya'nın. Sovyet Rusya ise, rekor sayılacak bir sürede bir yükseliş gösterir ve üstelik, Batı'nın hatırı sayılır bir yardımı falan da olmadan, Hitler Almanya'sına karşı bir zafer kazanır. Teknik düzeyi kimi alanlarda hasımlarından yüksek de olsa, köhnemiş ağır sanayi görünüşündedir; ama buna karşın "üstün güç" olmayı sürdürür. Bazılarının sandıkları gibi, Sovyetler Birliği'nin yıkılışının nedeni silahlanma yarışı değildir; o yarışın etkisini de hesapta tutarak, başka nedenler aramalı.(2)

Asıl belirleyici etken de, Sovyet sistemine has "mekanizmalar"da olsa gerek. Gerçekten, onlardır ki sistemin teknolojik yenilik alanında hantallaşmasına yol açmış; ve yaşam düzeyinin gelişmesini, teknolojik alanda olduğu kadar kültürel ve siyasal alanlarda da yaratıcılığın artmasına yarayacak kaynakların çoğalmasını engellemiştir. Aslında, silahlanma yarışı ve savunma sanayisinin gelişmesi belli bir başarı içinde yürümüştür. Bunlara uzun süre dayanılmaz hale gelinmişse, kaynağı, işte makinenin, yani sistemin yağlanmama yüzünden uğradığı tıkanıklıktır.

Böylece, Çarlık Rusya'sını vaktiyle kemirmiş olan gerilik, 1917 Ekim Devrimi'nden bir yarım yüzyıl sonra yeniden, ama çok daha karmaşık bir bağlamda ortaya çıkmıştır. Çünkü, yeni rejimin başlardaki Batı'yı yakalama amacına, daha sonra Doğu'yu yakalama da eklenmiştir. Sovyet dönemi boyunca uğradığı büyük restorasyona karşın, bu eski imparatorluğun teme-

2) Bkz. Moshe Lewin, "Pourquoi l'Union Soviétique fascina le monde?", *Manière de voir*, Juillet/Août 1998, sy. 40, s. 13-17. Ayrıca, aynı yazardan, *La Formation du système soviétique*, Gallimard, Paris, 1987; *La Grande mutation soviétique*, La Découverte, Paris, 1989.

lindeki çatlaklar da o zaman ortaya çıkmıştır. Ondan doğan bugünkü Rusya, Slav egemenliğindeki eski çekirdeğin sınırlarına çekilmiş bir ülkeyi bile yönetmekte zorlanıyor.

Gelişme böyle de olsa, Sovyetler Birliği'nin dünya çapında gözleri büyülemesini nasıl açıklamalı?

Hasımların karşılıklı durumuna ve çeşitli dönemlerde birbirleri üzerinde bıraktıkları izlenimlere dayanarak soruya yanıt vermeye çalışalım: Batı 1921 ile 1929 yılları arasında bir kalkınmayı gerçekleştirirken, Sovyet Rusya da iç savaşın (1917-1923) yaralarını sarmaktadır. Arkasından, ilk beş yıllık planların bombası patlarken, karşı taraf, özellikle 1929 ekonomik bunalımından sonra iflas halindedir. Bu karşılıklı dalgalanmalar, tarafların birbirlerini algılamalarını da etkiler: Böylece, Sovyet sanayi patlaması olurken Batı'daki 1929-1936 bunalımı, Rusya'da 30'lu yıllardaki temizlemelerin, giderek rejimin öteki eksikliklerinin niteliğini ve çapını gizler; ancak bu arada Batı'nın sıkıntıları da artmıştır. Bir başka deyişle, taraflardan biri ötekinin kazanımlarını idealize eder, eksiklikler ise görülmez.

Sovyet sisteminin kendi ülkesinde uyguladığı milliyetler politikası, bu "iç enternasyonalizm" de, dünyadaki imajını olumlu yönden etkileyen bir başka etkendir. Batı'da ırkçılığın ve şovenizmin ayyuka çıktığı bir dönemde, bir başka ülkedeki olumlu yaklaşımın dev yankılara yol açması doğaldı da. "Homo Sovyetikus", kendini Rus, Özbek, Tatar ya da Gürcü olarak görürken, kendi ulusu dışında bir başka imgeyi de kabul ediyordu. Böylece, orduda her soydan insanlar vardı, ama ordu, yine de Rus değil, Sovyet ordusu idi. Stalin rejimi, savaşın sonlarına doğru ülkeyi "Ruslaştırma"ya girişmiş ve bu sistemin çöküşüne değin sürmüş de olsa, "enternasyonal", sonuna kadar sistemin matlup hanesinde kayıtlı kaldı.

Dev yankıları olan bir başka olay, 1945'te faşizmin uğratıldığı yenilgidir; bu ise, savaş öncesinin beş yıllık planlamalarının yarattığı sanayileşmeden soyutlanarak düşünülemez. Zafer, ülkenin despotik yönetiminin dehşet ve yanılgılarına karşın kazanılmıştı ve Stalin'in korkunç eylemlerini de örtmede rol oynarken, uygulanan politikayı, bütün dünyanın gözünde –hiç olmazsa bir süre– haklı göstermişe benzer. Daha sonra,

1953'te Stalin'in ölümünün arkasından, atom ve uzay yarışmasında Batı'yla boy ölçüşme planlamanın üstünlüğünün bir kanıtı olarak gösterildi ve rejimin politikasının haklılığı yönünde kullanıldı ise de, bütün bu girişimler hiçbir yönden planlamanın hesabına yazılamazlar.

Çünkü, düşleri dağıtmak için söylemiş olalım, tersi doğrudur: Bu sistem, planlamayı bilmiyordu. Planlamayı bilseydi, kendi yıkılışını ve içinde boğulacağı dengesizlikler sarmalını planlamış olmazdı. Uzay ve silahlanma yolundaki atılımlar, sistemin, idari yoldan kaynaklarını öncelikli hedeflerde yoğunlaştırabilme hünerinin sonucuydu. Buna ise, planlama denilemez. Gerçek anlamda planlama, zorunlu öncelikleri yönlendirirken, önceliği olmayan hedefleri de savsaklamaz. Sovyetlerin planlama adına yaptıklarının –hepsi olmasa da– çoğu, bu anlamda bir göz boyamadır. "Öncelikli hedefler"le, "geri kalan"ın zararına böylesine oynamanın fiyatı ise büyüktür: Yeni dengesizlikler doğar ve sosyopolitik ve ekonomik kesimi kemirir, dondurur; nitekim 70'lerin başlarında Sovyetler Birliği, tam bir "dengesizlikler sistemi" olup çıkmıştı.

Bir başka deyişle, ülke idare ediliyordu, ama planlanmış değildi. Beş yıllık planlar, bir rakamlar ve dilekler listesiydi. Ancak, gerçeğe karşın, açıklanmış planlama niyeti peşin para olarak görüldü ve Sovyet Rusya'nın ideolojik ve politik yükselişinde de temel bir öğe olarak rol oynadı. Orada da kalmadı, propaganda, Sovyet sistemini, kapitalizmin –misli menendi görülmemiş– bir seçeneği olarak sundu; Rusya, bütün bir Soğuk Savaş (1947-1989) boyunca, "mümkün tek öteki"ydi. Gitgide inandırıcı vurgulamaları olan bu propaganda Batı'ya yönelikti; sonra Doğu'ya ve Güneydoğu Asya'ya doğru yayıldı. Öyle de olsa, Batılı ülkeleri alarm halinde tuttu bu ve çoğu noktada "eğitti." Böylece, olgular ve mitoslar, gerçeklikler ve seraplar, aralarında bir kavgayı sürdürerek dünyamızın politik algılamasını biçimlendirdi ve Sovyet rejiminin bu "sosyalist" niteliği rolünün ve yükselişinin çekirdeğini oluşturdu.

Rusya'nın, daha da açıkçası aydınlarının ve halktan kimi kesimlerin –iyi niyetle– Batılı bir kurtarıcı ideolojiyi, örneğimizde Marksist esinli bir ideolojiyi kabul etmiş olması, aslın-

da tam anlamıyla Rus olan bir görevi "Rus usulü" yerine getirmek içindir diyebiliriz; ve bu olgu, onun tarihinin geri dönen bir olgusudur. Büyük Petro (1672-1725) ve II. Katerina (1729-1796), bunun güzel örneklerini vermişlerdir: Onlar, Batı'dan ilerici kimi fikir ve pratikler alırken bundan halkın çoğunluğunun nasibi, bir kat daha artırılmış bir kölelik olmuştur. Stalin döneminde de gerçek olan bu çarpıcı "çelişme", Rusya'nın tarihsel nakaratını oluşturuyordu, bugün de oluşturmaktadır: Bir ayağı farklı bir yüzyıla takılı adımlarla ilerlemektir bu!

Sovyet dönemi söz konusu olduğunda şöyle diyeceğiz: Rusya XX. yüzyıla, XIX. yüzyıldan kalma sorunları, XVIII. yüzyılın yöntemlerine başvurarak çözmek için girdi. Bütün bu yüzyıllarda, Batılı fikirler bir rol oynadılar; ancak, her defasında Rus toprağının tarihsel süzgecinden geçtiler, ya bataklığın çamuruna battılar ya da toprak onlara yeni bir biçim verdi. Buradan kalkıp Rusya'nın XX. yüzyılda tuttuğu yola bakarak modernleşmesi hakkında şu soruları sorabiliriz: Bir ilerleme miydi bu? Bir gecikme, dahası bir geri dönüş mü?

Çarlık Rusya'sının birçok alanda gerçekleştirdiği ilerlemeleri yadsımadan söyleyecek olursak, rejim, melez ve azgelişmiş bir sosyal yapının üstüne kuruldu. Öyle olunca da, sonuç, tabloda hiç de türdeş olmayan öğelerden oluşmuş haldedir. Ancak, devletin kabul ettiği bütün dolambaçlı etki araçlarına karşın, yeni rejim ülkeyi, çok önceden başlamış bir çözülüşten kurtardı; bir sanayi sistemi kurdu, savaşı bitirdi ve toprağına sahip çıktı, halkına –her derecesiyle– bir eğitim sağladı. Bütün bunlar, eski Rusya'ya oranla dev ilerlemelerdir. Günümüzden hareketle bakıldığında Rusya, bir "deneme" yolunda yetmiş yıl harcamışa benzer; ama, tarihçinin yaptığı gibi, geçmişten yola çıkarak bugüne doğru gelindiğinde, Sovyet Rusya, güçlü ve etkili bir gerçeklik olarak görünüyor çoğu kez ve iniş ve çıkışlarıyla XX. yüzyılın tarihinde büyük yeri vardır onun.

Hatırlatmış da olalım: Bu tarihsel misyon, tarımın ağır bastığı bir ülkede işe başladı ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, işitilmemiş bir hızla gerçekten kentsel bir sürece dönüştü. Bu temel geçişe öncülük eden de, korkunç felaketlere karşın

Stalin'in ölümünden önce dallı-budaklı bir tekel kurmayı başaran bürokrasi oldu. Zaten, neredeyse klasikleşmiş bir proletaryanın karşısında, kapitalist ülkelerin tersine burjuvazi değil sadece o vardı; üretim araçlarının mülkiyeti üzerinde doğrudan bir yetkiye sahip olmayan yönetici sınıf da onun bağrından doğmuştu. Ne var ki, onun yönetme "sanat"ı, bir yerden sonra, alabildiğine dinamik bir uluslararası çevrede bir kent toplumunu yönlendirmede yetersiz kaldı. Böylece, zor kullanarak sürdürülmüş bir sanayileşmeden doğan sistemin kurucusu öğeleri, bir modern sanayiyi yerleştirmeye bağlı otoritarizmle, pek eski bir mutlakiyet geleneğinin karışımından oluşmuştu. Başlarda devrimci başkaldırıya esin vermiş olan sosyalist ve kurtarıcı inanç da sistemin ilk kurbanlarından biri oldu; çoğu kez görüldüğü gibi, yeni sistemi nitelendiren dinamizm de kurbanlar arasındaydı.

Son olarak, Rusya'nın Batı'ya üstünlüğünü gösterdiği bir konu da, komünizmle sosyal demokrasi arasında XX. yüzyıl boyunca görülen karşılıklı ilişki ve etkilerdir. Rus sosyal demokrasisi II. Enternasyonal'e dahildi; onun "komünist" söylemi, Alman sosyal demokrasisi başta olmak üzere, sosyalist partilerin Birinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında gösterdikleri tavra bir tepki olarak doğdu. Komintern'in Alman Komünist Partisi karşısında olumsuz bir rol oynadığı söylenir çoğu kez. Aslında, Alman sosyal demokratları gibi komünistleri de başlangıçtaki devrimci tavrı terk etmiş bulunuyorlardı. Ama şunu da belirtmeli: Alman ve Sovyet, bu iki hasma uygulandıklarında sol-sağ kategorileri, durumlara ve yönlendiricilere bağlı olarak değişkendir: Böylece, Hitler 1933'te iktidara geldiğinde sosyal demokrasi ister istemez yeniden sola geçti. Rusya'nın Nazi Almanya'sına karşı mücadelesi de kendisini satranç tahtasında sola doğru götürdü; içerdeki rejim ise, tersine, Stalin'den sonra alabildiğine değişmiş de olsa, çeşitli oranlarda tutucu, milliyetçi ve alabildiğine antidemokratik kaldı.

Sovyetler Birliği'ni diktatörlük olarak ötekilerle karşılaştırdığımızda ise, şu noktalar önemli: Sovyetler Birliği'nin bir diktatörlük olduğu aşikârdır; ama çeşitli aşamalar, dönemeçler, derinliğine değişiklikler göz önünde tutulursa, tek "bir re-

jim"den değil, Sovyet "rejimler"inden bahsetmek doğru olur. Ve hepsinin de ötesinde, temelde, olaylardan ve yöneticilerden başka türlü ağır basan tarihsel gelişmeler söz konusudur. Ne var ki, her toplum için gerçektir bu, ama Rusya söz konusu olduğunda daha da gerçektir.

Hep revaçta olan, faşizmle –özellikle Stalin dönemindeki– Sovyet rejimini aynı torbaya koymaya gelince: Stalin'le Hitler'in ortak yanları olsa da, aynı şeyi Hruşçov ve izleyicileri için de gönül rahatlığıyla söyleyebilir miyiz? İki ülkenin başındaki tiranlar birbirine benzeyebilir; ama ikisi de, birbirinden pek farklı yönlere doğrulabilir; çıkış noktalarıyla varış noktaları mutlaka aynı olmayabilir.

Gerçekten, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra, Rusya'yla Almanya, aynı işlere koşulmadılar. Belli bir dönemdeki benzerlikleri, farklı bir geleceğe götürecek farklı yolları gözden uzak tutmamalı. Bu bakımdan şu tek soru ile yetinebiliriz: Hitler'in zaferi kazanmış olması halinde, Almanya'nın ve dünyanın geleceği nasıl olurdu? Ya da Hitler'in yerine geçecek bir başka Nazi yönetici, "Nazilikten arındırma"yı başlatabilir miydi? Şimdi de Stalin'den sonra Rusya'da olan biten üstüne düşünelim: 1953'ten sonra başlayan –kimine göre pek ılımlı, kimine göre de pek cesur– "Stalincilikten arındırma" hareketini, dönüşü olmayan bir gerçeklik yapıp çıkan ne olmuştur acaba?

Artık *Komünizmin Kara Kitabı*'nın yol açtığı tartışmalara geçebiliriz.

"KOMÜNİZMİN KARA KİTABI" NE SÖYLÜYOR?

Berlin Duvarı'nın yıkılışının arkasından estirilen ideolojik rüzgârı hatırlatmaya gerek yok: Sosyalist uygulamanın kimi günahları da bahane edilerek, gelecek, tek bir toplum modeline indirgenir. Kapitalist modeldir bu. Kapitalizmin egemen olduğu dünya özgür dünyadır. İdeal değilse bile en azından doyurucu tek model odur; ondan başkası yoktur ve olmayacaktır, denir. Pek de şatafatlı bir ad konur bu ideolojiye: Liberalizm! Liberalizm aşağı liberalizm yukarı: Yaşasın liberalizm!

Dünyamızda, hangi ülkede olursa olsun, iri kıyım medyanın, onunla birlik aydın ve gazetecilerin hep beraber çağırdıkları türkü budur son yıllarda. Üstelik kelimelerin çağrıştırdığı anlamlar da unutulur. Demokrasiye elbette diyecek yoktur; ama o yalnız fikir özgürlüğünü değil, eşitliği, hele hele ulusal zenginliğin eşitçe bölüşümünü de içerir. Yani siyasal demokrasinin yanı sıra, bir de "sosyal demokrasi" vardır. Bu unutulur, ya da unutturulmaya çalışılır.

Peki ya liberalizm?

Onun ilk hatıra getirdiği, "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler!" değil mi?

Uzaklardan örnek getirmeye gerek yok, kavramı oturup kalkıp beyinlere kazımak amacıyla çırpınan Türkiye'deki kimi kalemler içinde, işçinin ve emekçinin haklarına tek bir satırla olsun sahip çıkmayanları da göreceksiniz; o taifenin "liberal demokrasi" adına önerdiği de, bir yerde, laik Cumhuriyet'i tasfiye etmeye kararlı gerici güçlerin yollarını açmak adınadır da. Dahası, sırılsıklam Aydınlanma düşmanı, akılcılığın hasmıdırlar. Garip mi? Hayır! Savundukları "piyasa demokrasisi"nin doğal sonucudur bu!

Sonra, hep "liberalizm" deyip de "kapitalizm"i anmamak neden? Temeldeki düzeni gözlerden saklamak, yutturmaca değilse ne? Dikkatlerden kaçırılmak istenen bir şeyler mi var yoksa?

Ama çarpıtmalara vereceğimiz asıl örnek şu: Fransa'da 1997'de, altı tarihçi, *Komünizmin Kara Kitabı. Suçlar, Terör, Bastırma* adını taşıyan 800 küsur sayfalık kocaman bir kitap yayınlamışlar ve epeyce gürültü koparıp hararetli tartışmalara yol açmışlardı. Ekim Devrimi'nin 80. yıldönümü vesilesiyle yayınlanan eserin yoğun tartışmalara yol açmasının nedeni de, komünist rejimlerin işledikleri cinayetler; bu rejimlere katılan militanlarla onları komünist olmayan ülkelerde savunmuş kişilerle ilgili olarak, öteden beri sürdürülen polemiği yeniden canlandırmasıydı.(3)

3) Bkz. Gilles Perrault, "Les falsifications d'un Livre noir", *Manière de voir*, Juillet/Août 1998, sy. 40, s. 18-20. Ayrıca, aynı yazarın, *L'Orchestre rouge*, Fayard, Paris, 1989.

Kitabın yazarlarından biri olan Nicolas Werth'in, Sovyetler Birliği ile Leninist ve Stalinist rejimin yol açtığı insan yıkımı üstüne –pek uzun bir bölümde– söyledikleri, verdiği bilgi ve rakamlar, tartışmaların malzemesinden biriydi. Yazarın görüşü, cinayet ve terörün daha Bolşeviklerle başladığı, Lenin ve Stalin'le sürdüğü yolunda; olaylar zikrediyor, rakamlar veriyordu. Ama bardağı asıl taşıran, eserin önsözü ile sonsözünü yazan ve komünizm uzmanı olarak tanınan tarihçi Stéphane Courtois'nın söyledikleri oldu. Yazar, faşizmle komünizmi aynı sepete koyuyor, ya da dile getiriş biçimi bu kapıya çıkıyordu.

Bağışlanır bir yanlış değildi bu; o kadar değildi ki, kitabın yazarlarından Nicolas Werth ile Jean-Louis Margolin de, söylenenlere karşı çıkıyorlar ve Courtois'nın yaptıklarıyla esere bir ideolojik yön verdiğini belirtiyorlardı. Bunu hatırlatırken, altını çizdikleri bir genel doğru da şu idi: "Tarihçi, bir siyaset militanı ya da bir savcı gibi davranamaz!"

Ne diyebilirlerdi ki başka?

Bu, haftalarca süren, bugün bile fırsat yakalandığında tazelenen tartışmada, en çok çarpıcı olan, özellikle şu birkaç tarihçinin söyledikleriydi.

Onlardan biri olan Lilly Marcou, şunu soruyordu: "İkinci Dünya Savaşı'nda cephede ölen yirmi milyon Sovyet insanını; Fransa'daki Direniş hareketiyle, Avrupa'daki partizan mücadelesinin şehitlerini; mücadeleleriyle faşizme karşı zaferin kazanılmasına katkıda bulunmuş olan bütün bir kuşağın özverisini unutmak mümkün mü?"

Faşizmle komünizm aynı kapıya çıkıyorsa, bu amansız kavga ve özveri de ne oluyordu?

Ve tarihçi Stéphane Courtois'ya son bir yönelttiği de, şu çetin soru idi: "Stalin'in yerine Hitler kazansaydı, dünyanın ve başkalarının yanı sıra Fransa'nın hali ne olurdu, düşünebiliyor musunuz?"

Aynı yıl, *Auschwitz'e Karşı Eğitmek. Tarih ve Bellek* adlı, kendinden hayli söz ettiren bir eser yayınlamış olan bir tarihçi, Jean-François Forges, şunun altını çiziyordu: "Nazizm, kaçınılmaz olarak soykırıma götürüyordu; komünizm ise, Gulag'a yol açmaktan kaçınabilirdi." Ve ekliyordu: "Auschwitz, Nazizmin özündedir; Stalinizm ya da Stalinci bastırma komünizmin

özünde yer almıyor. Çünkü komünizm yüce bir düşünce, bir ütopyadır." İki ideoloji arasındaki fark öylesine derin görünüyor ki kendisine, "İkisi de cani" diye kestirip atan denklemin, Alain Besançon'un da yaptığı gibi yasaklanması gerektiği görüşünde.

Aptallığa böylece son verilebileceğini sanıyordu.

Tarihçi Forges'un, her komünistte bir cani gören anlayışa karşı, Rosa Luxemburg'dan getirdiği bir hatırlatma var ki, yazmamak elde değil: Büyük devrimci, öldürüldüğü tarih olan 1919'dan önce, daha başlarda, Lenin'le Bolşeviklere, bir vesileyle bir eleştiri yöneltir ve devrimin, insanları değil kurumları yok etmesi gerektiğinden hareketle şöyle der: "Devrim, bir azınlığın, kendi idealine göre zora başvurarak dünyayı biçimlendirme yolunda umutsuz bir girişimi değildir."

Ne kadar doğru bir söz!

Komünizmin Kara Kitabı'nı yazmış olanların bir unuttukları da, hasımdı. Her komünist deneyim, dış dünyadan kopuk bir halde, bir kapalı vazoda olup bitiyormuş gibi anlatılıyordu. Azgın yabancı müdahalesi göz ardı edilerek genç Bolşevik Devrimi'nin gırtlağına yapışmak nasıl olur? 1961'de dünyanın en güçlü ulusunun esinletip silahlandırdığı bir çıkarma girişimi unutularak, Küba'da olan biten nasıl yargılanabilir?

Bir başka unutulan, insan etkeni idi. Onca olan bitenin arkasından, komünist militanların evrensel ve kurtarıcı bir tasarıya gelip katılmaları nasıl açıklanacaktır? Bir idealin yolundan saptırılmış olması, bu insanları geriletmiyor; ve başka halkları aşağı bir "ırk"tan görüp –yok edemeseler bile– köleleştirmeyi bugün de düşünen genç hasımlarından kendilerini ayırabiliyorlar. Ne diyeceğiz buradan kalkarak? Bütün insanlığın kabul edeceği bir Nazizm, bir faşizm yoktur.

Terimlerdeki çelişmeyi görmeli!

Ama asıl unutulan, belki kapitalizm ve onun kara kitabıydı. Ne var ki, o, her gün gözlerimizin önünde yazılıyor değil mi? Mali piyasaların diktatörlüğü önünde beli bükülmüş halklar; yıkıp yerle bir eden işsizlik; yeraltı zenginliklerine konmak amacıyla, yerel hortlakların ötesinde denetimi ele geçirmek

için dizginlerinden –hayâsızca– boşandırılan kabile savaşları; sağlığa ayrılmış kamu harcamalarını kısarak yaşam umudunu çökerten uluslararası kurumların dayattığı ekonomik diktalar; umutsuz koşullardan yakayı sıyırmak için kaçıp gurbetin çilelerine mahkûm olmuş milyonlarca göçmen; Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu'nun (UNICEF) kayıtlarına göre, Üçüncü Dünya'da kötü beslenmeden dolayı her gün ölen kırk bin çocuk, kimin, hangi sistemin günah hanesine yazılı olsa gerek?

Ne var ki, Fransa'nın ilerici ve sosyalist yazarları, kısa bir süre sonra *Kapitalizmin Kara Kitabı*'nı yazıp yayınlayarak bu boşluğu doldururken, ötekine de yanıt vermiş oluyorlardı.

Konunun bizdeki serüvenini de belirtmeli: Bu sonuncu kitabın Türkçe çevirisini 1999 Ekim'inde Evrensel Basım Yayın yayınlar, ama kayda değer bir yankı yapmaz. *Komünizmin Kara Kitabı* ise, 2000 yılının ilkbaharında Doğan Yayıncılık'tan çıktığında, tekelci gücün bol reklamı, kitabın duyulmasını sağlarken tartışma gündemine gelmesini de başarır.

Düzenimiz için de pek doğal bu: Parayı bastıran kazanacak!

Geriye, okurun sağduyusu, özellikle de külyutmazlığı kalıyor. Onun herhalde ilk okuması gereken, kapitalizmin beş yüz yıllık sömürüsü ve insanlığa –bugün de– çektirdiği acıların en yetkili kalemlerden öyküsü olacak. Onu okumadan *Komünizmin Kara Kitabı*'nı değerlendirmesine imkân yoktur. *Kapitalizmin Kara Kitabı*'nı okuduğunda da belki asıl kazancı şu olacak: İnsanlık, böyle bir sistemin içine hapsolamaz; kapitalizmin ebediliği bir masaldır. Yeni bir yüzyılın başında bunu öğrenmenin yararını ise, yaşadıkça görecektir okur.

Bilinçlenme: Ama önce bu konuda!

Özetle, Fransa'da başlamış olan tartışma, gerçeklerin su yüzüne çıkması kadar kavramların da yerli yerine oturtulmasında unutulmaz bir katkıda bulunacak...

Çokça saptırılan bir konu da, Jakobenizmdir. Nasıl yorumlamalı onu?

JAKOBENİZMİ NASIL YORUMLAMALI?

Liberalizm şarkıları söyleyen kalemlerin, Edmund Burke'in (1729-1797) bayatlamış ağzıyla Fransız Devrimi'ne çatarken, daha da saldırgan oldukları konu, Jakobenizm oluyor. Ama bilgisizliklerinin belki en çok açığa çıktığı konu da o: Çünkü terör, arızî olarak işin içine gelip girmişti; oysa özgürlük, eşitlik, mülkiyet sorununa bakarken Jakobenizmin söylediklerinde bugün de güncel bir yan var. Böylece, sapla samanı birbirine karıştırmanın anlamı yok, geç de olsa işin özünü öğrenmeli![4]

Nereden başlamalı?

Jakobenlerin, Jean-Jacques Rousseau'nun çömezleri olarak, Eski Rejim'in arkaya bıraktığı eşitsizliklerin kökünü kazımaya kendilerini verdiklerini biliyoruz: 1789, kanun önünde eşitliğin altını çizmişse, 1793 de gerçek eşitlik çağını açmak istiyordu. Ama Jakobenlerin, Montesquieu'nün çömezleri olarak liberalizminden de söz etmek ilk anda paradoks gibi görünecek. Özgürlükle eşitlik, daha baştan birbirleriyle uzlaşmaz kavramlar değil mi? Ne kadar özgürlük varsa o kadar da rekabet olacak deyince, eşitsizliklerin kapısı açılmış olur; ya da tersine, eşitlik öne alındığında, zenginlikler ya da yararlar yeni bir dağılıma tabi olacağından özgürlüklerden kırpmak gerekecek. O yüzdendir ki Montesquieu, kendi toplum tasarısında, bu iki harcın dozunu ayarlamaya çalışmıştı: Özgürlük, onun gözünde, eşitlikten daha çok arzulanan bir şeyken, eşitsizlik despotizmden çok daha az bir kötülüktü. Bu felsefi ikileme, Terör'ün tarihsel sorunsalı gelip eklenir. Modern yazarlar, Terör'ün, sadece "koşullar"ın dayattığı, giderek özgürlüklerin zorunlu olarak kısıtlanmasına götüren bir baskı rejimi değil, toplumda bir ahlaksal yenilenişi ve benzeşmeyi hedef edinmiş bir eşitçi ideoloji olduğunu da yeterince açıkladılar.

Gerçekten, sol tarihçiler, işi daha da ileri götürüp bu ideolojiye, bir tarihsel süreklilik de kazandırmışlardır. Nitekim,

4) Bkz. Jean-Pierre Gross, "Libéralisme égalitaire des jacobins", *Manière de voir*, Juillet/Août 1998, sy. 40, s. 58-60.

1917 Devrimi Babeuf'ü atası olarak ilan ederken, Albert Mathiez de Robespierre'i, onun suç ortağı olarak görüyordu. 1928'de, Sovyetler Birliği'nde, Kulakların tasfiye edildikleri bir sırada, Mathiez de, Fransız Jakobenlerin tarım politikasını, bir sınıfın yararına bir başka sınıfın topraklarının kamulaştırılması olarak sunuyordu. Gerçi bu yorum daha sonra hayli hafifletildi; ama yine de, Jakoben deneyim, Marksist prizmadan, modern zamanların ideolojik mücadelelerinin bir öncüsü olarak yansıyor.

Ancak, şu da bir gerçek: 1789'un ideolojisi ve İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin mantığı bireyci idi; Girondenlerle Montagnard'ların, esas olarak da Condorcet ile Robespierre'in birlikte kaleme aldıkları 1793 Bildirisi, doğal hak olarak şunları ilan ediyordu: "Eşitlik, özgürlük, güvenlik, mülkiyet!" Bu haklar ise, modern liberalizmin babası olan John Locke'un tezlerinden doğmuştur: Gerçekten, Locke mülkiyet hakkını, zenginlikleri biriktirme ve onlardan yararlanma da içinde olmak üzere, "yaşamı, özgürlüğü, malları" kucaklayan bir hak olarak tanımlıyordu; ama aynı zamanda, doğal eşitlikle "herkes için özgürlük hakkı"nın da altını çiziyor ve karşılıklılık ilkesine göre, ötekinin özgürlük hakkına saygı görevini de onların içinde görüyordu. Aslında eşitlik, liberal anlayışın sadece bir temel niteliği olmakla kalmaz, özgürlük ve eşitlik arasındaki zıtlık da yapaydır ve doğru değildir.

Böylece, 1793 Bildirisi, 1789 Bildirisi'nin tersine, eşitliği özgürlüğün önüne alıyorsa, ona, yaşamın asgarisi bir anlam yüklediği içindir; yoksul olmak, yalnız ekmeği olmamak değil, "özgürlükten yoksun olmak"tır da. 1793 Bildirisi, birinci maddesinde, toplumun amacını "ortak mutluluk" olarak saptarken, hükümetin, kişiye "haklarından yararlanmayı sağlamak" için kurulduğunu da belirtmektedir. Toplumda en nasipsiz olanlara eşiği atlama fırsatını veren sosyal öncelik de böyle elde edilebilir. Ancak, dikkat edilsin, hedeflenen ne mutlak eşitliktir ne de mallarda ortaklık. Özel mülkiyet üzerine kurulu –kapitalizm öncesi– bir piyasa ekonomisinin bağlamı içinde yaklaşılmaktadır konuya; kardeşliği çimento diye kullanarak özgürlük ile eşitliği uzlaştırma aranmaktadır. 1790'dan başlayarak, ulusal muhafızların bayrağına bu üç kelimenin ya-

zılmasını ilk isteyen Robespierre değil miydi? Arkasından koşulan toplum tasarısı, "kardeşliğin ailesi"ni istiyordu: İçinde herkesin yerinin olacağı; beslenmenin, giyinip barınmanın güvencede olduğu; hatta herkesin işleyeceği bir toprak parçasına sahip olduğu; herkesin de, gücüne ve yeteneğine göre ortak iyiliğe bir katkıda bulunacağı bir aile idi bu. Kafalarda dolaştırılan adalet tasarısı da, dar bir eşitlikten çok hakkaniyeti öneriyordu.

İnsanlığın bugün de düşlediği böylesi bir ideal, kökenleri bir ölçüde örtülü de olsa, Aydınlıklar Çağı'nda uzun uzun işlendi. Fransa'da, bir yandan Plutarkhos'un *Yaşamlar*'ında ve Fénelon'un da *Télémaque'ın Serüvenleri*'nde dile getirdiği, lüksü ayıplayan bir eşitlikçilik fikri gelişir ve bunu Montesquieu, Rousseau ve Mably de alıp işleyeceklerdir. Ancak, bu olurken, Locke'un arkasından XVIII. yüzyılın ilk yarısının iktisatçıları, doğal eşitlik üstüne kurulu ve sosyal bir tutarlığı olan liberal-hümanist bir tasarı koyarlar ortaya. Tam anlamıyla Fransız damgasını taşıyan bu eşitçi liberalizm, merkantilizme olduğu kadar kapitalizme açılan klasik liberal eğilime de karşıdır.

Nedir bu yazarları birleştiren ortak değerler?

Şunlar: Herkesin özgürlük ve mülkiyet hakkı; karşılıklı ihtiyaçlarla ticari alışverişin dayanışma içinde yürütülmesi; küçük üreticiler sınıfının ve onların genel gönence katkılarının önemi; bölüşmede dengeye ve sosyal ahenge göz kulak olan "büyük ailenin koruyucusu" devlete verilen anlamlı rol. Bu liberallerin özledikleri "iyice uygarlaşmış toplum", dizginlerinden boşanmış bir "Bırakınız yapsınlar" ile güdümcülüğe eşit mesafededir: Ilımlı müdahalecilikleriyle, çağımızın daha çok "Keynesçi" ekonomi modelinin habercileridirler.

Ne var ki, 1758'den başlayarak, tam bir gelişme içindeki büyük Fizyokrat hareketle zıtlaşırlar; hareket, tarım kapitalizmini, serbest rekabeti, loncaların tasfiyesini, yalınlaştırılmış bir vergicilik sistemini esas alan bir zenginleşmeye ayrıcalık tanımaktadır. Ekonomi tarihinde, bu teze –Turgot'nun gösterdiği– yakınlık, eşitçi liberalleri gölgeye iter. Öyle de olsa, bu sonuncuların altını çizdikleri bir gerçek vardır: Zenginlik, sınırsız çoğaltılacak bir şey değil de ekonomik ve sosyal dengenin bir

meyvesi olarak görülürse, ekonomi ile ahlak arasında bir zıtlık yoktur. O sırada, müterakki vergiye vergi adaletinin bir aracı olarak bakılması bu yüzdendir; ve Necker de, 1775'te, tahıl ticaretinde serbestlik üstüne çıkan tartışmada Turgot ile zıtlaşır: Müdahaleci görüşteki Necker, küçük tüketicilerin savunucusu ve "genel ahenk"in havarisi olarak, Jakobenlerin öncüsüdür bir bakıma.

Jakobenler ise, Aydınlanma Çağı'nın ekonomik görüşlerini alıp benimsemişlerdir. Girondin'lerle Montagnard'lar arasındaki uçurum, söylendiğinden daha azdır bu konuda. Örneğin, her ikisi de gelirler üstüne müterakki vergiye yakınlık duyarlar. Ama, 1792 sonbaharında, tahılın serbestçe dolaşımı üstüne o büyük tartışma başladığında, çatışma da patlak verir. Karşı taraftan "sınırsız serbestlik" sesleri yükseldiğinde, Robespierre de "yaşam hakkı"nı savunur. Doğal halde "Meyveler herkesindir ve toprak da kimsenin değildir," diyen Rousseau'yu yankılandırarak, Robespierre de şunu söyler: Mülkiyet, insanların geçimiyle zıtlaşamaz; insanların geçimlerini sağlamaları ise "yaşam kadar kutsal" bir haktır. Bu, piyasa ekonomisi karşısında "ahlaksal ekonomi" tezidir. Genç Saint-Just de bu tezi savunacak ve şu iki şeyi birbiriyle uzlaştırmada güçlük çekecektir: Adam Smith, çıkarın serbest oyununu ekonomik eylemin başlıca ölçütü yapmıştı; ama öte yandan, "yalnız kendileri için yaşayan katı insanlar", "sosyal ahenk"e ağır darbeler indiriyorlardı. Kişisel çıkarla bencilliği karıştırmayı reddeden liberallerin anlamlı tavrı da budur.

Ancak hatırlatmalı da: Jakobenler, malların ölçüsüzce biriktirilmesine karşı çıksalar da, toprak kanununu istemeye kadar götürmezler işi. Robespierre, Sankülotlar'ın şampiyonu olarak, mülkiyet hakkını, özellikle de küçük insanların, el emekçilerinin mülkiyet hakkını hep savundu.

Ama şunu da belirtmeli: Zenginliklerin ve büyük sermayenin yükselişine karşı önyargıları, Robespierre'in, Locke ile Adam Smith'inkine benzer bir mülkiyet anlayışını ileri sürmesini engellemez. Sadece şu şartla: Mülk edinme özgürlüğü, ondan yoksun olanların edinme özgürlüğünü engeller yolda kullanılmamalı!

Bu, bir "paylaşmacı adalet"tir ve şu görece ölçülerle gündemde olmuştur: Tayın usulü, kamulaştırmaya gitmeyen ve yararlı mülkiyete dönük bir toprak reformu; oğlan-kız çocuklar için ilköğretim; işçileri eğitme, tarım bilgisi; bir sosyal devlet taslağı. Denemeye geçirilen bu program, küçük mülkiyet sahipleri ile bağımsız emekçilerin demokrasisini yaratmayı hedef tutuyordu ve haklarda eşitlikle şanslarda eşitlik hüküm sürecekti o demokraside. Kuşkusuz kimi bölgelerde ve geçici oldu uygulama, ama kolektif bellekte iz bıraktı ve bütün bir XIX. yüzyıl boyunca yankılandı durdu.

Robespierre ve arkadaşları, mallarda ortaklığı açıkça reddediyorlardı; çünkü, onların gözünde bireysel özgürlüklere zarar verirdi bu. Ama şu iki şeye, bireycilikle sosyal önceliğe birlikte inandılar; bu ikisi bir arada toplumun mutluluğunu sağlayabilirdi ancak.

Özetle Jakobenler, özgürlükle eşitlik arasında bir seçim yapmıyorlardı; onlardan birinin ötekisi sayesinde yaşayabileceğini söylüyorlar ve her ikisini de "kardeşlik çimentosu" ile birbirlerine bağlıyorlardı. İki şeye birden dikkat ediyorlardı: "Mülkiyeti kaygılandırmamak" ve "adaleti horlamamak!" Ama zenginlerin gönencinin, yoksulların yaşamasına asla ters düşmemesi gerektiğini de düşünüyorlardı. Bugün bu tavırda bile, devrimci bir yan kendini göstermektedir. Son yıllarda, tarihçiler, Jakobenizme yeniden eğiliyor ve onda, ütopyacı bir tavır, totaliter bir sürüklenişten çok, demokratik ve eşitçi bir uygulamanın altını çiziyorlar.

Tarihin yozlaştırıldığı anlarda, uyarıcıların, özellikle aydınların onaylayacakları rol de önemli.

MUHALİFLER, MİLİTANLAR, AYDINLAR

Kadın-erkek tarihi yapan insanlar, her şeyin tehditle karşılaştığı, insansoyunun üzerine hep titrediği ve titreyeceği değerlerin ayaklar altına alınıp çiğnendiği ortamlarda, bütün ağırlıkları üstlerinden atarak, düşü umuda, umudu zafere dönüştürmeyi de bilmişlerdir. Egemen sınıfların dayattığı sessizliği derece derece bozan uyarıcılar, muhalifler, militanlar, ay-

dınlar olmuştur.[5] Onlardan bize kalan anıların anlattığı şudur: Kollarımızı indirip teslim olmamak ve tarihin yapıcıları arasında bizim de olduğumuz!

Nereden başlamalı?

Pek bilinir: XIX. yüzyılın sonlarına doğru, kapitalizm emperyalist aşamaya geçerken, emperyalist ideoloji de dayanaklar edinir. Irkçılık bunlardan biridir. Başka halkları gidip boyunduruk altına alacaksınız. Peki ne adına? Yığınla üstünlüğünüzün yanı sıra, üstelik bir "seçkin ırk"ın da milletisiniz siz.

Arkasından, o seçkin ırkı göstermek kalır geriye.

Üstü örtülü Yahudi düşmanlığı da daha sistemli olarak gündeme gelir. Söz konusu düşmanlık, Avusturya'da ve Almanya'da alıp yürürken, milliyetçi tarihçi Treitschke de şöyle yazar: "Yahudiler felaketimizdir!" Öte yandan, Rusya en iğrenç şeyleri yapmayı üstlenirken, asıl skandal Cumhuriyetçi Fransa'nın bahtına düşecektir: Fransız ordusunda Yahudi asıllı Yüzbaşı Alfred Dreyfus, Almanya hesabına casusluk yaptığı iddiasıyla, 1894'te Divan-ı Harbe verilir; sıradan bir yargılamadan sonra küreğe mahkûm olur, rütbeleri sökülür ve Guyana'ya sürülür.

Basında ve orduda Yahudi karşıtı bir kampanyanın arkasından iş örtbas edilmek istenir, ama olmaz. Orduda kimi generallere kadar bilinmektedir ki, işin aslı astarı yoktur ve Dreyfus –bal gibi– Yahudi olduğu için başına bir bela sardırılmıştır.

Yara için için işler durur.

13 Ocak 1898'de de bir kalem darbesiyle deşilir.

Söz konusu tarihte, *L'Aurore* gazetesinde, büyük romancı Emile Zola'nın Cumhurbaşkanına seslenen bir mektubu yayınlanıyordu. "*Suçluyorum*" adıyla tarihe geçen bu mektubunda, yazar, kaleminin bütün inandırıcılığıyla işin çürük yanlarını ortaya döker; böylesi haksız bir sonuca götüren tüm kişi ve otoriteleri suçlar.

---

5) Kimi örnekler için bkz. *Manière de voir*, Juillet/Août 1998, sy. 40, s. 73 vd. Ayrıca, *La part des militants* (kolektif eser), L'Atelier, Paris, 1996; Louis Bodin, *Les intellectuels existent-ils?*, Bayard Éditions, Paris, 1997; Dominique Lecourt, *Les piètres penseurs*, Flammarion, Paris, 1999.

Mektup bir bomba etkisi yapar.(6)

Olaylar çorap söküğü gibi akar gider: Dreyfus, yeniden yargılanıp sonunda aklanır. Onuru da iade edilir. Ne var ki, iş bununla da kapanmayacak, uzun yıllar, Dreyfus'çülerle onlara karşı olanların çatışması sürecektir; ve bir dönem, bu zıtlık, ilericilerle gericilerin çatışmasının simgesi olacaktır.

Ama konunun bir başka yanı, aydınlar, onların sorumluluğu ve tarihte oynadıkları rolle ilgili. Fransa'da haksızlığa karşı çıkış, Emile Zola ile başlamamıştı: Daha önce XVIII. yüzyılda, Voltaire'in, toplumun soluk borularını tıkayan dinci gericiliğin yaptıklarına karşı, hoşgörünün zaferi uğruna, Calas, Sirven ve öteki mazlumlar için göze aldığı cesur mücadeleyi biliyoruz. Aydının toplum ve tarih çapında eylemi, Fransa'da Voltaire'le başlatılır ki hiç de yanlış değildir.

Onun açtığı yolda, XIX. yüzyılda bir başka yüce sesi, Victor Hugo'yu görüyoruz.

Böylece Zola'nın eylemi, zincirin halkalarından biriydi; öyle olduğu için de toplumda yankı bulur, yandaş edinir.

Onunla da kalmaz, sürer gelenek...

İşin bu yanını göstermek için olacak, bir ünlü tarihçi, Jean-François Sirinelli, 1990'da *Fransız Aydınlarıyla Tutkular. XX. Yüzyılda Bildiriler ve Dilekçeler* adıyla pek önemli bir eser yayınlamış ve konunun sosyolojisini yapmıştı. Şehircilikten savaşa, çocuk aldırma hakkından yabancıların haklarına değin uzanan, yurt ve dünya sorunları üstüne kadın-erkek aydınların duyarlığından ilginç örnekler sunuyordu kitabında. Sovyetler'in 1956'da Macaristan'a müdahalesine karşı bildiri vardı, ama daha 1887'de, 1889 Paris uluslararası sergisi için dikilmeye başlanan Eyfel Kulesi'ne karşı, yazar ve sanatçıların yayınladıkları bildiri de: "Bu ucube Paris'e onursuzluk getirecek," diyorlardı imzacılar.

1958'le 1969 yılları arasında yayınlanmış 488 bildiri üstünde, 91 imzayla başta gelen de Jean-Paul Sartre.

"Davaya bağlı" aydının simgesi değil miydi o?

Buradan kalkıp, yarım yüzyılını doldurmuş demokrasi mücadelemizde, aydın duyarlık ve sorumluluğumuzun dökümünü bir hayır sahibi yapsa da görsek.

6) Bkz. Michel Winock, *Le Siècle des intellectuels*, Seuil, Paris, 1997, s. 18 vd.

Ve nasıl anmazsınız Aziz Nesin'i?

Bir öncüydü bu konuda da.

Arkasına bıraktığı, mezar sessizliği gibi bir şeydir sanki...

Konu, daha da genel bir sorunu, "Aydınlar neye yararlar?" sorusunu tartışmaya götürüyor. Her ülke için önemli olan soruya verilecek yanıt, her şeyden önce de şuna bir karşılık vermeyi gerektiriyor: Kimdir aydın?

Akla ilk gelen, yarattıklarıyla düşünce, edebiyat ve sanat dünyasına kendini kabul ettirmiş insanlar oluyor.

Ama yeterli mi bu?

Köşesinde kalemini insan haklarının savunmasına adayıp çırpınan gazeteciyi; dünyanın güzelliklerini, kurdun-kuşun haklarını konu edinip çevreyi savunan mühendisle mimarı; kadınla erkek arasına konan aptalca mesafelere bakıp isyan ederek kadın haklarını çarpışa çarpışa kafalara vuran avukatla öğretmeni ne yapacaksınız?

Hayır, kolay değil aydını tanımlamak!

Doğru, bulanık ama çok boyutlu bir kavram karşısındayız.

Fransa'da 1996'da Jacques Julliard'la Michel Winock'un öncülüğünde yayınlanmış *Fransız Aydınları Sözlüğü* vesilesiyle, ünlü *Le Figaro* gazetesinin haftalık edebiyat ekinde, filozof, yazar ve tarihçiler arasında yapılmış bir araştırmayı sunarken yazdığı –usta işi– bir yazısında, Jean-Marie Rouart, bir noktada bir aydınlık getiriyor konuya: Aydın derken, çağın büyük sorunlar karşısında bir tavır takınıp insan hakları yolunda bir kavgaya katılanları görme alışkanlığından söz ederek, terimin, Dreyfus davasından başlayarak –sol'la ilgili– bir yan anlam kazandığını belirtiyor; ve "Örneğin" diyor, "Özgürlük adına yığınla mücadele verdikleri halde, Montherlant'dan, Mauriac'tan ya da Giono'dan çok, bu etiket Malraux'ya, Sartre'a, Camus'ye yakıştırılır genellikle."

Rouart, asıl eserden çok, siyasal ve insanlıkçı bir eylemin değeri üzerinde ısrar eden bir aydın tanımlamasını doğru bulmuyor: Voltaire, özgürlükler için çok şey yaptı, ama onun dehasını asıl oluşturan bu değildir; Baudelaire ile Mallarmé, siyasal kaygıların uzağında yaşadılar, günümüzdeki tanımlamaya uygun değil diye aydın saymayacak mıyız onları? Kaldı ki, örneğin Malraux söz konusu oldukta, antifaşist

mücadele, yazdığı o görkemli eserlerin yanında ikinci plandadır, diyor.

Aslında, böyle bir derecelendirme doğru olmasa gerek. Hele Malraux'dan bahsedildiğinde, onun İspanya İç Savaşı'nda faşizme karşı verdiği kavga, yazdığı eserler kadar anlamlıdır; ya da söz konusu kavga, yazarı gözümüzde daha da saygın yapıp çıkmıştır. Aydından beklediğimiz, en az eseri kadar önemli, özgür kişiliğidir; aklın değerlerine yaslanıp yerleşik düzen ve değerlere karşı kuşkuyla bakması ve bu kuşkuyu başkalarında da uyandırmasıdır. Uydumcu olmayan, herkesçe benimsenmiş inanç ve törelere aldırmayan; başına buyruk, bağımsız insandır aydın. Hele aklın ve insanın hakları yerde çiğnenirken sesini en önde çıkarması gereken odur, o olmalıdır.

Yok dindi, yok ırktı, ölçütleri olamaz onun!

Barrès, şu şoven milliyetçi Fransız yazarı, Dreyfus olayı söz konusu olduğunda, "İhanet etmesi mümkündür, ırkı onu gerektirir," dermiş.

Ne kadar iğrenç bir değerlendirme!

3 Ekim 1996 günlü *Cumhuriyet*'te, Oral Çalışlar, Mısır'da Nasr Ebu Zeyd ve İran'da Abdülkerim Suruş'un, bu iki büyük aydının başlarına gelenlere bakıp sus pus olan bizim kimi İslamcılarımıza, "Siyasi İslamcılar neredesiniz?" diye sesleniyordu.

Olumlu bir yanıt aldığını sanmıyoruz arkadaşımızın.

Çünkü aydın değildir onlar, tacirdirler; din alır din satarlar.

Aydınların uyanıklığa, özellikle "aşırı sağ"a ve onun manevralarına karşı insanları uyanık olmaya çağırma gibi bir görevleri de ağır ağır güncellik kazanıyor. İlk uygulama olarak, Avrupa'da, kimi çevrelerin, tehlikeli temaları orta malı haline getirmelerinden ve gözlere bir duman perdesi çekmelerinden kaygılanan bir kırk aydın, 18 Temmuz 1993'te *Uyanıklığa Çağrı* diye bir bildiri yayınlamışlardı ve aralarında ünlü romancı ve araştırmacı Umberto Eco da vardı. Daha sonra, aralarına yüzlerce aydının gelip girdiği bu çağrıya imza atanlar, örgütleyicileri aşırı sağ hareketlere bağlı yayın organlarına, toplantılara ya da yayınlara katılmayacaklarını ilan ediyorlardı kamuoyuna.

Neydi bu uyanıklığın anlamı? Yeni bir büyücü avı mı söz konusu idi? Her türlü diyalogdan kaçış mı yoksa?

Umbeto Eco, kendisiyle yapılan ve 5 Ekim 1993 günlü *Le Monde*'da yayınlanan bir tartışmada, "hoşgörü" ve "hoşgörülemez"le ilgili kendi anlayışını açıklayarak yanıt veriyordu bu sorulara.

İlginç şeyler söylüyordu, özetlemekte yarar var.

Şöyle bir soru yöneltiliyordu kendisine: "Artık "sağ"ın ve "sol"un söz konusu olmadığı, eski çıkış noktalarının işlemediği, yeni siyasal ve kültürel farklılaşmaların ortaya çıktığı bir dönemde, "aşırı sağ"a karşı böylesi bir uyarı günü geçmiş bir şey değil mi? Daha şimdiden silinmiş ideolojik cepheleri yapay olarak diriltmeye yol açmaz mı?

Umberto Eco, içinde bulunduğumuz tarihsel değişikliklerle, bir tür entelektüel ve manevi aldırışsızlığın tehlikeli biçimde birbirine karıştırılmasından doğduğu kanısında böylesi soruların. Doğrudur: "Sağ"la "sol"un, bir yirmi yıl önceki biçimi, bugünkü siyasal durumları anlamakta artık yetersiz kalıyor. Elbette, bu yeni durumlar, yeni çözümlemeler bekliyor bizlerden; düşüncemiz, günü geçmiş ve dogmatik ayrımlar sonucu taşlaşmamalı. Ama buradan kalkıp, her şeyin değiştiği, bütün düşüncelerin geçerli olduğu, hiçbir durumda hiçbir şeyi reddetmememiz gerektiği sonucuna varmak, vahim bir kafa karışıklığı içine düşmek olur. Siyasal oyunun kuralları değişmekte; ama bu, kurallar olmadığı, yenilerini bulmaktan vazgeçmemiz gerektiği anlamına gelmemeli! Şöyle bağlıyordu sözlerini Eco: "Kartlar başka türlü dağıtılmıştır; ama bütün kartların nitelik değiştirdiği sonucu çıkmaz bundan..."

Örnek mi?

Bugünün Dazlakları ve yeni Nazileriyle geçmişin Nazileri arasında ne farklılık var gerçekte? İnsanlara karşı aynı kin, aynı yıkıcılık ruhu değil mi görülen? Tek farklılık, aldıkları sonuçlarda!

Böylece, aydınların görevi, şunun altını çizmektir: Evet her şey değişmiştir, ancak bu söylediğimiz dışında! Bir görevleri de onların, "hoşgörülebilir"le "hoşgörülemez" arasındaki sınırı belirtmektir. Bir diyalogdan kaçma anlamına gelmemeli bu; ama kimi çevrelerin arasında diyalog niyetiyle girdiğinizde,

onların sizi kendilerinden gösterme tehlikesi de vardır ki, dikkat etmeli buna!

Şaka olsun diye verdiği bir örnek var Eco'nun: Diyelim, bir ömür boyu tanrıtanımaz oldunuz ve en halis dostlarınız arasında da bir Cizvit papazı var. Ölüm döşeğindeyken, ziyaretinize gelmesini mutlaka engelleyiniz: Yoksa, onun ve sizin niyetiniz, aranızdaki tartışma ne olursa olsun, ölümünüzden önce dine döndüğünüze işaret sayılır bu ziyaret!

Sürekli bir uyanıklıktır düşünce!

Hoşgörülü olmaya gelince... Hoşgörülü olmak için, "hoşgörülemez sınırları"nı saptamak gerekir. Bu sınırların gelip dayanacağı temel de, "insan bedenine saygı"dır başta!

Şöyle diyordu Umberto Eco: "Bir ahlak, insan bedeninin etkinliklerine saygı üstüne kurulabilir: Yemek, içmek, işemek, apdestini yapmak, uyumak, sevişmek, konuşmak, işitmek vb. Birinin geceleyin yatmasına engel olmak ya da onu tepeüstü yaşamaya zorlamak, bir hoşgörülemez işkence biçimidir. Başkalarının hareket etmeleri ya da konuşmalarını önlemek de hoşgörülemez. Irza geçmek, bir insanın bedenine saygısızlıktır. Irkçılığın ve dıştalamanın bütün biçimleri, başkasının bedenini yadsımanın biçimleridir en sonunda. Bütün ahlak tarihini, bedenin hakları ve bedenimizin dünyayla ilişkileri açısından okuyabilirsiniz..."(7)

Sapla samanın birbirine karıştığı bir dünyada, özellikle de toplumumuzda, öğreneceklerimiz var Umberto Eco'nun şu söylediklerinden...

7) Ayrıca bkz. Umberto Eco, *Cinq questions de morale*, Grasset, Paris, 2000, s. 167 vd.

XV

"DAHA İNSANCA BİR DÜNYA" MÜMKÜNDÜR

1998 yılının başlarında Avrupa'nın çeşitli havaalanlarının koridorlarını aynı afiş süslüyordu. Çin Kültür Devrimi'nin görüntülerine öykünen bu afişlerde, bir gösterinin ön sıralarında ilerleyen bir dizi insan göze çarpıyordu; parlak çehreli bu insanlar, ellerinde rüzgârın dalgalandırdığı renkli bayraklar, haykırıyorlardı: "Bütün ülkelerin kapitalistleri, birleşiniz!" Amerikalı milyardarlerin dergisi olan *Forbes*'e göre, Karl Marx'la Friedrich Engels'in bir yüz elli yıl önce yayınladıkları *Komünist Parti Bildirisi*'nin sinsi biçimde kutlanmasıydı bu. Ama yalanlanma korkusu taşımadan iki şeyin de altını çizmekti: Komünizm artık korkutmuyordu; kapitalizm ise saldırıya geçmişti.

Sadece Marx-Engels'in ünlü *Bildiri*'sinin değil –yalnız erkekler için de olsa– geneloyu kabul edip köleliği yasaklayan 1848 Devrimi ile 1968 Mayıs başkaldırısının da yıldönümünün kutlandığı o 1998 yılında, sermayenin yeni küstahlığına esin veren hangi düşüncelerdi acaba?

Neler olmuştu?

"YENİ LİBERALİZM"İN BARBAR ÇARKLARI VE ÜTOPYA İHTİYACI

Söz konusu küstahlık, Berlin Duvarı'nın yıkılışı ile Sovyetler Birliği'nin çöküşünün arkasından, şaşkınlıkla politik sersemleşmenin bir arada olduğu bir ortamda başladı.[1] Doğu Avrupa'da onlarca yıl sürmüş bir devletçiliğin sonuçları kafaları karıştırmıştı. Özgürlüksüz ve piyasa ekonomisinden uzak

1) Bkz. Ignacio Ramonet, "Besoin d'utopie", *Manière de voir*, Septembre/Octobre 1998, sy. 41, s. 6-7.

bir sistem, adaletsizlikleriyle beraber trajik bir aptallık içinde görünüyordu. Belli bir ölçüde, sosyalist düşüncenin yanı sıra, geleceği mutlak olarak planlama iddiasındaki bir ilerleme örneği de göçüp gitmişti.

Sol'un içinde, toplumu radikal biçimde değiştirme umudunun dibini oyup çökertecek şu dört yeni görüş belirdi. Şöyle deniyordu: Piyasa ekonomisi olmaksızın hiçbir ülke ciddi olarak gelişemez; üretim ve mübadele araçlarının sistemli olarak devletleştirilmesi, savurganlık ve kıtlıklara yol açmaktadır; eşitlikten yana ısrar, başlı başına bir hükümet programı olamaz; fikir ve söz özgürlüğü, zorunlu bir koşul olarak, belli bir ekonomik özgürlüğü gerektirir.

Buna karşılık, komünizmin iflası ile sosyalizmin çatlaması, asıl besini antikomünizm olan geleneksel sağ'ın ideolojik parçalanmasına yol açarken, "yeni liberalizm"i Doğu-Batı çatışmasında zafer kazanmış tek ideoloji olarak ilan edip tahta oturttu. Dinamiği yüzyılın başlarından beri dizginlenmiş bu yeni görüş, başlıca hasımlarının ortadan çekildiği bir ortamda, daha da artmış bir enerjiyle, dünya çapında açılıp serpilebilirdi artık. Düşünde de şu vardı: Kendi ütopyası olan dünya görüşünü, tek bir fikir olarak bütün bir yerküreye dayatmak!

Bu dünyayı ele geçirme girişiminin adı, "küreselleşme"dir: Sermaye akışının mutlak özgürlüğü, gümrük engelleri ile kısıtlamaların ortadan kaldırılması, ticaret ve serbest mübadelenin yoğunlaştırılması yoluyla, bütün ülkelerin ekonomilerinin gitgide daha sıkı biçimde birbirine bağlanmalarını öğütlemektedir ve akıl hocaları da, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, İktisadi İşbirliği ve Gelişme Örgütü ile Dünya Ticaret Örgütü'dür.

Mali ekonomi ile reel ekonomi arasında bağlılık bir kopukluğa uğratılır: Dünya çapında günlük mali mübadeleleri temsil eden ortalama 1.500 milyar doların sadece yüzde biri yeni zenginliklerin yaratılmasına ayrılmıştır; geri kalanı ise spekülatif niteliktedir.

Yeni liberalizmin böylesine boy atmasına, en gelişmiş ülkelerde bile, parlamentolardan başlayarak kamu yaşamında rol oynayanların göze çarpar gerilcyişi eşlik etmektedir; onlara, çevrenin yağmalanışını, eşitsizliklerin ayyuka çıkışı ile kitlesel yoksulluğun ve işsizliğin geri gelişini de katmalı. Bütün

bunlar modern devleti ve yurttaşlığı da yadsıyan olumsuzluklardır.

Ayrıca, yeni haberleşme teknolojilerindeki gelişim ile toplumun ilerleme kavramı arasında köklü bir ayrışma karşısındayız. 60'lı yılların başından beri, enformatikteki gelişme, teknik sistemin genel istikrarını artık bozmuştur. Söz konusu sistemi devletin denetlemesi de gitgide daha çetin bir iş olup çıkmıştır. Sonuç da şudur: Siyasal sorumlular, teknobilimlerdeki bu hızlanışın tehditlerini ölçmede yetersiz kalıyorlar. Üstelik bu sorumluların kendileri de, gölgede kalıp hükümet kararlarını yönlendiren ama seçimden çıkmayan uzmanlara bağımlı hale geliyorlar.

Enformatik devrim, çağdaş toplumu çatlatmıştır; ve enformatik ekonominin yayılışı ile küreselleşmeyi desteklemiştir. Söz konusu küreselleşme, dünyanın bütün ülkelerini tek bir topluma zorlamıyor henüz, ama hepsini dünya çapında bir ağın içine sokarak başkalaşmaya itiyor; bu ağların oluşturduğu bir tür liberal sosyal bağ yaratırken, insanlığı da bir hiperteknolojik evrende birbirinden soyutlanmış bireylere dönüştürüyor.

Bunun sonucu da şudur: Eşitsizlikler derinleşiyor. Dünyanın en zengin ülkesi olan Birleşik Devletler'de 60 milyondan fazla yoksul var; önde gelen bir ticaret gücü olan Avrupa Birliği'nde 40 milyondan fazla. Birleşik Devletler'de nüfusun yüzde biri, ülke zenginliğinin yüzde 39'una sahip. Ve, dünya çapında bir gerçektir, dolar milyarderi en zengin 358 kişinin serveti en yoksul insanların yüzde 45'inin yıllık gelirinden fazladır ki, o yoksullar da 2,6 milyarlık bir kitle...

Gelişmeler sadece bunlardan ibaret de değil: Rekabet mantığı, toplumun doğal emredici kuralı sırasına çıkarılmıştır. Bu mantık, "birlikte yaşama"nın, nimetlerden "ortaklaşa yararlanma"nın anlamını yok etmeye götürüyor. Üretimde kazançların dağılımı sermayenin yararına ve emeğin zararına işlerken, dayanışmanın pahası takatın üstünde görülerek sosyal devletin yapısı çökertilmiştir.

Bütün bu değişmelerin sertliği ve ansızın olmalarının karşısında, işaret noktaları kaybolmakta ve belirsizlikler yığışmaktadır; dünya donuk bir renk almışa benzer, tarih de bir çözümleme için ele avuca gelir olmaktan uzaklaşmış gibidir.

Vaktiyle Antonio Gramsci'nin "Eski öldüğünde, yeni de doğmakta duraksadığında," derken; ya da Tocqueville'in "Geçmiş geleceği aydınlatmaz olmuş, akıl da karanlıklarda yürüyor," derken kastettiği anlamda, yurttaşlar bunalımın tam kucağındadırlar.

Çoğu yurttaş için, Batı mutlak özgürlük koşullarında yaşayabilecek olgunluktadır düşüncesi, mutlak eşitlik arkasındaki devrimci tutkusu kadar ütopik ve aynı zamanda dogmatiktir. Bu insanlar geleceği nasıl düşünmeleri gerektiğini kendilerine sorup duruyorlar. Ve ister istemez, bir başka ütopya, dünyayı yeniden aklileştirme ihtiyacını duyuyorlar. Bir tür siyasal peygamberlik, gelecekle ilgili durmuş oturmuş bir tasarı, üstünde uzlaşılmış bir toplum vaadi bekliyorlar.

Peki, Sovyetler Birliği'nin harabeleri ile yeni liberal barbarlığın darbesini yemiş toplumlarımızın yıkıntıları arasında, bir yeni ütopya adına boş bir alan var mı bugün? İlk bakışta pek az bir olasılık taşıyor bu: Çünkü, büyük siyasal tasarılar karşısında genel bir güvensizlik yaygındır; onun yanı sıra, siyasal temsil büyük bir bunalım yaşarken, teknokrat seçkinlerle medyatik aydınlar korkunç bir itibar kaybına uğramışlardır; ayrıca, büyük medya ile onun izleyicisi kitle arasında derin bir kopuş olmuştur.

Seçimlerle ilgili yoklamalar ne olursa olsun, çekimserlik artarken, beyaz oy kullanma ve seçim listelerine yazılmama artıyor. Örneğin Fransa'da, 25 yaşın altında üç gençten biri, seçimlerde kayıtlı değil; siyasal militanların sayısı seçmenlerin yüzde 2'sini aşmıyor ve aktif ücretlilerin sadece yüzde 8'i bir sendikaya kayıtlı ki, bütün Batı'da en zayıf rakamlardır bu son ikisi. Sol'da, Sosyalist Parti, halk tabakalarından doğan kadrolara hemen hemen hiç sahip değil uygulamada; Komünist Parti'nin ise siyasal kimliği yok artık ve sosyolojik kimliğini de kaybetmiştir neredeyse.

Bununla beraber, yığınla yurttaş, yeni liberalizmin barbar çarkları içine biraz insanlık sokmanın özlemi içindedirler; bir bahane arıyorlar, bir topluca eylem arzusu duyuyorlar. Bu insanlar, sorumluları, et ve kemik olarak iyice belirlenmiş halde bir yakalasalar, eleştirilerini, kaygılarını ve sıkıntılarını onların üzerine boca edecekler; ama öte yandan iktidar da alabildiğine soyut, görünmez, ulaşılmaz olup çıkmıştır. Bu insanlar, bugün

bile politikanın her şeye yanıt verebildiğine inanmak isterler; oysa politika, toplumun karmaşık sorunlarına yalın ve berrak yanıtlar vermekten gitgide daha fazla uzak. Öyle de olsa, söz konusu insanlar, yeni liberalizmin kudurganlığına karşı bir kale olarak, dünya çapında bir karşı-tasarı, bir karşı-ideoloji, bugün egemen modelin zıddı olabilecek bir kavramsal yapı oluşturmanın zorunluluğunu duyuyorlar.

Ne var ki, pek kolay değil bunu yapmak: Çünkü, yolun başında neredeyse boş bir levha var elimizde; geçmişin ilerleme fikri üzerine kurulu ütopyaları, çoğu kez otoritarizmin, baskının ve düşünceleri çığırından çıkarmanın içine gömülüp tükettiler kendilerini. Öyle olunca, paketlenip sicimlenmiş bir toplum tasarısı için değil, toplumu çözümleyecek bir bakış biçimi elde etmek ve anarşist-liberal ideolojiyi sonunda yıkacak yeni bir ideoloji ortaya koymak amacıyla, düşünen hayalcilere ve düş kuran düşünürlere ihtiyaç kendini dayatıyor bir kez daha. Bunu yapmalı; çünkü, söz konusu anarşist-liberal ideoloji, bölünüp parçalanmanın yollarını açarak bencil bir toplum üretiyor.

Böylece, geleceği taşıyan kolektif bir çabayı işin içine sokmak zorunludur; ve bu kolektif eylem de, partiler ya da sendikalar kadar, dernekler marifetiyle olacak artık. Örneğin Fransa'da şu son yıllarda, işsizliğe, konut hakkına kadar uzanan yığınla derneğin kurulup etkinliğe geçtiğini görüyoruz; Greenpeace, Amnesty International, Dünya Hekimleri gibi hükümet dışı uluslararası büyük örgütlerin yerel dallarını da zikretmeli.

Siyasal partilerin, öteki niteliklerinin yanı sıra, iki özellikleri var ki, saygınlıklarını kısıtlıyor: Genelde kalıyorlar, yani toplumun bütün sorunlarını düzenleme iddiasındalar ve etkileri bir bakıma yerel olup müdahaleleri ülkenin sınırlarında duruyor. Buna karşılık, derneklerin etkinliği, partilerden farklı olarak, belli temalardadır; toplumun işsizlik, konut, çevre vb. gibi tek bir sorununa el atıyorlar ve sınırların ötesine, bütün dünyaya sesleniyorlar.

Politikayı yerli yerine oturtabilmek için, şu noktayı da göz önünde tutmalı: Dernekler, sivil toplumun zenginliğinin bir tanığı olarak tabanda doğuyor ve sendikalizmle partilerin eksikliklerini gideriyorlarsa da, kimi zaman sadece birer baskı gru-

budurlar ve amaçlarına ulaşabilmek için seçimin sağladığı demokratik meşruluktan da yoksundurlar. Politika, şu ya da bu anda devreye giriyor ister istemez. Böylece, derneklerle partiler arasındaki ilişkinin kurulması pek önemlidir.

Bu dernekler, radikal bir demokrasi anlayışına dayanarak dünyayı değiştirmenin mümkün olduğuna inanmayı sürdürüyorlar; ve Avrupa'da politik eylemin yenilik mekânlarını oluşturuyorlar kuşkusuz. Militanları da, "Ütopya, yarının gerçeğidir," diyen Victor Hugo'nun sözlerini doğrulamak üzere, insanlar adına, başka gökler altında, başka bayraklarla, başka mücadelelerde yeniden ortaya çıkacaklardır büyük bir olasıkla.

Nelerin kavgasını yapmak için örneğin?

Birleşmiş Milletler örgütünü, sürekli bir barışı kararlaştırmaya ve dayatmaya yeterli bir duruma getirmek için; uluslararası mahkemelerin, insanlığa karşı, demokrasiye ve ortak iyiliğe karşı suçları yargılamada yeniden donatılmaları için; kitlelerin ayartılmasının önüne geçmek için; kadınların ayrımcılığa tabi tutulmalarına son vermek için; çevresel nitelikte yeni haklar tanıtmak için; sürdürülebilir kalkınma ilkesini yerleştirmek için; mali cennetlerin varlığını yeryüzünden silmek için; bir dayanışma ekonomisini yüreklendirmek için...

Bu hedeflerin listesi daha da uzatılabilir.

1968 Mayıs'ında, Paris'te duvarlardaki afişlerden birinde şöyle deniyordu: "Kimselerin giremediği yollara gir yürü; kimselerin düşünmediği fikirlere aç kafanı!" Bir gelecek ahlakı kurmak istiyorsak, bugün içinde bulunduğumuz durum, aynı cesur tavırlara çağırıyor bizi.

Hangi konularda örneğin?

YENİ BİR EKONOMİ, YENİ BİR YURTTAŞLIK VE YENİ UFUKLAR

Yeni bir ekonomi üstünde düşünmek zamanıdır.[2]

1998 yazında dünyanın bütün mali merkezlerini çarpan borsa fırtınası, bir dayanışma ekonomisine doğru gelişmeleri

2) Bkz. aynı dergi, s. 9 vd.

gösteriyor. On yılı aşkın bir süreden beri, paketlenip insanların önüne sürülmüş olan mali ekonominin temelleri üzerinde düşünmek, özellikle ölçüsüz bir iktidar kazanmış olan piyasaları silahlarından arındırmak gerekiyor. Uğraşların merkezine insanı oturtan yeni bir ekonomi, daha dayanışmacı bir ekonomi icat etmeli. Zenginliklerin yeniden dağılımı; herkes için geçimi sağlayacak bir gelir, çalışma süresinde bir azaltma; para ve piyasa ekonomisini –hiç olmazsa bir bölümüyle– bir bağış ve karşılılık ekonomisi yararına tartışmaya açma; bütün bu konulardaki gelişmeler, yeni bir "birlikte yaşama sanatı" yaratacak.

Gerçekten, eskinin kelimeleriyle yeni bir dünya düşünmek imkânsızdır. İnsanı düşüncelerin merkezine koymak, başkalarının kaygısında bir yurttaş düşünmek, ekonomi için ekonomi anlayışıyla bağları koparmak: İşte, farklı bir geleceğin çerçevesini çizme olanağı verecek kurallar!

İnsanlık tarihinin dönemlerinden her biri, şu üç ekonomi biçiminden birine ayrıcalık tanıdı: Bunlar da pazar ekonomisi; el koyma ve yeniden dağıtıma sunma ekonomisi; ve son olarak da paraya değil dayanışmaya dayanan bir ekonomidir. İçinde yaşadığımız bunalım dönemi, bu sonuncusunu yeniden yaşama geçirmenin saati değil midir?

Gerekçeleri de var bunun: Batılı devletler hiçbir zaman bu denli zengin olmadılar, toplumlar da bu denli eşitsizlikler içine düşmediler. Bu çelişmeden sıyrılıp çıkmak için, hem çalışmayı azaltıp yeniden örgütlemek hem de paraya dayanmayan bir dayanışma ekonomisini geliştirmek zorundayız.

Sonra, sosyal koruma sistemlerini tartışılır hale getiren bir kitlesel işsizliği yaşıyoruz. Böylesi bir anda, gelirlerin gerçek bölüşümünü sağlayan yeni yolları arayıp bulmalı. Herkese, asgari bir gelir düzeyi sağlamanın araçlarından biri de budur.

"Çalışmayan da yiyecek": Bir asgari gelir ilkesini –şu ya da bu biçimde– savunanların tezlerini böyle özetlemek mümkün. Bu tez, geliri çalışmanın bir karşılığı olarak gören modern toplumların dogmalarından birini altüst etmektedir.

Hayır, emeğin ve çalışmanın son bulduğu bir noktaya doğru gitmiyoruz. Örneğin, Fransa'da bu kadar ücretli asla görülmedi: imkânsız ütopyaları düşlemek yerine, çalışmayı, piyasanın aralıksız egemenliğine karşı mücadelelerin başlıca cephesi

haline getirmeli. Emek, sosyal kavganın önde gelen cephesidir her şeyden önce.

Yeni bir yurttaşlık üstüne düşünmek zamanıdır.[3]

Demokrasi, ulus-devlet'in zayıflamasının ve Birleşik Devletler'den Japonya'ya değin siyasetten sorumlu olanları çarpan skandalların sonucu olarak, bunalım içinde. Bununla beraber, Kuzey'de olduğu kadar Güney'de de, yığınla ülkede, yurttaşların daha genişliğine katılımına dayanan deneyimler görülüyor. Fransa'da ve Avrupa'da derneklerin çoğalması, İskandinavya'da komünlerin seferber oluşu, Brezilya'da Porto Alegre'de "katılımcı bütçe" yeni bir yurttaşlık anlayışının hayata geçirilişini gözler önüne seren örneklerdir. Her yanda, hem bireysel hem de kolektif –ek– insan hakları elde ediliyor ve bunlar, bir başka geleceğin çerçevelerini çiziyorlar.

Gerçekten, politika karşısında tiksinti yoğunlaştıkça, dernekler, milyonlarca yurttaşı daha da fazla seferber eder halde. Ne var ki, şu son onlu yıllarda rolleri de gelişti ve kimi zaman göğüs göğüse gelecek biçimde iktidar karşıtı duruma dönüşüyorlar gitgide.

Öte yandan, bunalımın kamçısını olanca sertliğiyle tatmış olan İsveç'in sosyal devleti, açıklarını azaltmak zorunda kaldı. Öyle olunca da, merkeziyetçilikten uzaklaşmak adına, yığınla sosyal hizmet ve önemli kamu hizmeti örgütü elden çıkarıldı. Kimi belediyeler, sosyal protestoyu yükseltirken, yerel demokrasinin yeni biçimlerini yarattılar.

Avrupa'nın büyük merkeziyetçi devletlerine tepki olarak ortaya çıkmış olan İsviçre Konfederasyonu, zengin bir federalist deneyimi geliştirmeyi bildi. Avrupa'nın inşa edildiği bir saatte, İsviçre, bölgesel kimliklerin –özellikle de dilde– çoğulculuğu ve gelişmesine dayalı bir model sunabilecek durumda.

İşçi Partisi'nden üç belediye başkanının arka arkaya seçimleri kazanması, on yıldan beri Brezilya'da Porto Alegre'de, "katılımcı bütçe" adı verilen örnek bir deneyimi sergiliyor. Bir tür halk iktidarına benzer bir çalışma yapısı içinde önemli etkinlikler oluyor ve istendiğinde halk kararlara katılıyor.

3) Bkz. aynı dergi, s. 33 vd.

Son bir örnek de, insan hakları konusunda: İnsansoyunun XX. yüzyılda çektiği büyük acıların sonunda, insan haklarına verdiği önemi hatırlatmaya gerek yok. Bu haklar, 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden başlayarak, daha birçok bildiride dile getirilmiş, zenginleştirilmiş, ayrıntılara gidilmiştir. Devlet iktidarının mutlak saygı duyacağı klasik hak ve özgürlüklerle yetinilmemiş; devlete görevler yükleyen iktisadi, sosyal ve kültürel haklardan da yararlanıyor bireyler. Son yıllarda onlara çocukluk hakkı, çevre hakkı, halkların gelişmesi hakkı da eklenmiştir. Helsinki İlkeleri ile, Kopenhag Ölçütlerinin getirdiği önemli ayrıntılar da unutulmamalı. Bütün bunlar, aynı zamanda hukuk devletini tamamlayan öğeler. Ayrıca, söz konusu hakların yaşama geçirilmelerinde, toplumun belli bir gelişmişlik düzeyine kavuşturulması da gerekli görülüyor; ve bu gelişmişlik, sadece iktisadi kalkınmadan ibaret değil, gelişmenin amacı nesnelerin çoğalmasından çok insanların –erkek ve kadın– özgürlüklerine kavuşmalarına yönelik. Bu çok boyutlu hareket, bugün ülkeden ülkeye yoğunluk farkı gösterse de, yurttaşları, sosyal hareketleri, kamuoyunu yakından ilgilendiriyor.

Güney'in verdiği örnekler de var.(4)

Güney'den her şeyden önce, savaş, kıtlık ve doğal afetler üstüne haberler geliyor. Ne var ki, iktisadi, sosyal, politik bütün alanlarda, yığınla girişim, "azgelişmiş" denen bu ülkelerde yurttaşların varlığını gösteren olağanüstü bir dinamizmin kanıtıdır. Örneğin medyanın Afrika'dan yansıttıkları, çoğu kez karnı şiş çocuklar ve kentlerle köyleri yerle bir eden savaşlarla özetlenir. Bununla beraber, bu acı veren gerçekliğin yanı sıra, bir başka Afrika örgütlenmektedir: Halktan gelen girişimlerin, hükümet dışı örgütlerin, yardımlaşmaların Afrika'sıdır bu. Mali'de yurttaşların örgütlenişi, Sahil'de kooperatiflerin kuruluşu, Senegal'de okuryazarlık seferberliği böyledir. Brezilya'da, 7 ile 17 yaş arasındaki çocuklar, evsiz-ocaksız halkın en büyük bölümüdür; sokaklarda yaşar bu insanlar ve faşist grupların da hedefleri arasındadırlar. Bu masum insanları kurtarmak ve onları topluma katmak amacıyla, ülkenin birçok ken-

4) Bkz. aynı dergi, s. 51 vd.

tinde çeşitli tasarılar geliştirildi. Bu tasarılar, Brezilya'da olduğu kadar ondan da fazla dışardan yardım görüyor. Son bir örnek de, Asya'dan: Bangladeş'te, Grameen Bank, ülkenin 37.000 köyünde, genel olarak da kadınlara, küçük miktarlarda borç para vererek, geleneksel banka sisteminin dışında kalan bu çaresiz yığınla insana, kendi alınterleriyle yoksulluktan kurtulmalarının olanağını sağlıyor. O yüzden, "yoksulların bankası" diye ad takılmış kendisine. Bütün bu örnekler, çoğu kez en çaresiz insanları hedef alıyor, gelişme de onlara bağlı olacak; yeter ki, Bangladeş'te Grameen Bank'ın şaşırtıcı deneyiminin gösterdiği gibi, ellerinden tutulsun, desteklensinler...

Bir başka dünya, eğitime dayanacak önce.(5)

Eğitimin anlamı ise bir yüzyıldan beri derinden derine değişmiştir. Göz önünde tutulması gereken ilk gerçek ise şudur: Dünya, büyük bir değişikliğe uğramak zorunda olduğundan, okul, yalnız bir mesleğe hazırlama amacında olamaz; tüm yaşam boyunca çeşitli bilgileri bütünleştirici bir eğitimin dönemeç noktası olmalıdır o; eğitim, ister istemez süreklidir. Öyle olduğu için de, yaşamı, sürekli bir çıraklık haline getirmelidir.

Halk eğitimi yeni baştan örgütlenmelidir.

Toplumda yaşamın her alanı değişmenin etkisine uğrayacaktır; bu gelişmede, bilgilenmenin bütün teknolojileri –özellikle de internet– başta gelen bir rol oynayacaktır. Arzu edilir ki, söz konusu değişmeler, piyasanın kanunlarının ağırlığını taşımasın! Bunun gibi, ortak yaşamın yeni ufuklarını da keşfetmeli; bu arada, tüm dışlanmışlara söz hakkı verilmeli!

Bir gelecek ahlakı kurmak, yeni bir hümanizma üstünde düşünmeyi de gerektirmiyor mu?

YENİ BİR HÜMANİZMA

Hümanizma deyince, insanı, akıl sahibi bir varlık olarak en yüce, en saygın değer diye gören fikir akımı anlaşılır.(6) İn-

5) Bkz. aynı dergi, s. 71 vd.

6) Bkz. "Humanisme", Elisabeth Clément ve başkaları, *La Philosophie de A à Z*, Hatier, Paris, 1994. Ayrıca, Alphonce Dupront, *Qu'est-ce que Les Lumières?*, Gallimard, Paris, 1996; Henri Lefebvre, *Le Marxisme*, PUF, coll. "Que sais-je?", 19e éd., Paris, 1980.

sana böylesi bir yaklaşımın düşünce tarihinde, ilk kez Avrupa'da, XV. ve XVI. yüzyıllarda ete-kemiğe büründüğünü hatırlatmaya gerek yok. Hareket, önce İtalya'dan başlayarak, Fransa'da, İngiltere'de, Almanya'da, kiliseye ve despotluğa karşı insanın fikir özgürlüğü ve bağımsızlığı adına ortaya çıkar. Hoşgörüsüzlüğe karşı "hoşgörü"yü, ilahiyata karşı "felsefeyi ve akılcılığı", durup donmaya karşı "ilerleme"yi savunuyordu. İnsana, yeteneklerini serbestçe geliştirmede ve tam bir bilgeliğe ulaşmada kültürün ve eğitimin önemini belirtiyordu. Hem bu konularda hem de kilisenin yetkesini kırıp parçalamada ve eleştirici düşünceyi geliştirmede pek yararlı görüldüğü için, eski Yunan ve Roma kültürünün yeniden canlandırılmasına büyük çaba harcanır. O yüzyılların büyük hümanistlerinin, Erasmus'un, Rabelais'nin, Montaigne'in ve daha başkalarının yaptıkları budur; ve aynı zamanda laik bir dünya görüşünün temellerini atan hareketin arkasında, o çağın yükselen sınıfı olan burjuvazinin bulunduğu hatırlatmaya da gerek yok.

XVIII. yüzyılın Aydınlanma felsefesi, insana güven duyarken; onun mutluluğunu sağlamayı, siyasal ve dinsel karanlıkçılığa karşı insan haklarını savunmayı gündemine alırken, belli bir ölçüde hümanist felsefeyle tekrar buluşur. Bu "burjuva hümanizması", denebilir ki, doruğuna, o yüzyılda Ansiklopediciler'in eserlerinde erişti. Fransız Devrimi'nin göğsünü gere gere haykıracağı "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" sloganları, söz konusu filozofların kitaplarında ete kemiğe bürünmüşlerdi.

Buraya kadar söylediklerimizi daha da genelleştirerek diyeceğiz ki, hümanizma, insanı "en yüce değer" olarak sunarken, onun saygınlığının dinsel olsun, ideolojik, siyasal ya da ekonomik olsun, her türlü bağımlılığa karşı korunması gerektiğini de belirtir. Bu anlamda hümanizma, Hıristiyan ya da tanrıtanımaz, idealist ya da materyalist, yani pek farklı düşüncede filozoflarca savunulmuştur ve bu arada eleştirilmiştir de.

Gerçekten, en güzel dile getirildiği anlarda bile, akım, "burjuva" niteliğini ister istemez belli ediyordu; yani özel mülkiyet ve bireyciliğe dayanıyordu. Öyle olunca da, hümanistlerin sloganlarıyla onların kapitalist bir toplumun gerçekliği için-

de büründükleri durum arasında üstü örtülemez ve çözümü imkânsız bir çelişme ortaya çıkıyordu.

Nitekim, hareket daha doğduğunda, hem de kendi bağrında, başını Thomas Morus'ün, Campanella ile Münzer'in çektikleri ütopyacı düşünürler, daha sonra ütopyacı sosyalistler, kapitalist toplumun antihümanist niteliğini belirtiyor ve malların eşitliğini istiyorlardı; ancak tarihin nesnel yasalarını bilmedikleri için, adaletin hüküm süreceği bir toplumun nasıl gerçekleşeceği konusunda bir şey söyleyemiyorlardı.

Marksist felsefe, bu açığı kapatmak ister.

Marksizme göre, kapitalizmin gelişmesi içinde, Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan burjuvazi-proletarya çatışması, insanlık tarihinde son sınıf çatışmasıdır; ve proletaryanın burjuvaziyi devirip toplumu "sınıfsız" hale getirmesiyle, yalnız bu iki sınıfın çatışması değil bütün tarihi kaplamış olan sınıf çatışmaları dönemi de sona erecektir. Daha da önemli olan, devrimin sonunda doğacak olan yeni düzenin niteliğidir: Devrim, emekçileri yalnız siyasal ve sosyal her türlü baskıdan kurtarmakla kalmayacak, komünist topluma giden yolun taşlarını döşeyecektir ki, insanların tam ve ahenkli gelişmesi ancak onunla mümkündür; gerçek özgürlük orada tadılacaktır. Sosyalizm, özel mülkiyeti kaldırırken, aslında insanın insanı sömürmesine son vermiş olur ve insanlar arasında gerçekten insansal ilişkileri kurar: İnsan, insan için bir dost, bir kardeş olur. Böylece, hümanizmanın en yüce biçimi komünizmdir, öyledir çünkü o toplumdadır ki, her türlü eşitsizliğin izi kaybolur; ve "Herkesten kendi yeteneğine göre, herkese de kendi ihtiyacına göre" ilkesi orada gerçekleşir ve bireyin ahenkli gelişmesinin koşulları orada bir araya gelir. Bir başka deyişle, asıl hümanizma sosyalist hümanizmadır.

Marksizm, insanın bu kurtuluşunu daha da ince bir çözümlemeye başvurarak anlatır ki, konumuz bakımından önemlidir: Sınıflı toplumlar, özellikle kapitalist burjuva düzeni, insanın kendi kendisinden kopmasına, asıl bilincinden, asıl sorunlarından uzaklaşmasına yol açmakta, onu başkalaştırmakta, evrenin yüce varlığı olmaktan çıkarıp "insanlığından uzaklaştırmaktadır." Örneğin, çalışan bir işçi tutsak olmuş algılabildiğine sömürülmektedir; insanın doğaya karşı mücadelesinin bir

ürünü olan zenginlik, sermaye, özel mülkiyet yoluyla belli bir sınıfın eline geçmiş, çalışanları baskı altında tutmaya yaramaktadır ve çalışanların emeği demek olan para, bu emekten ayrı tutularak çalışanların efendisi durumuna gelmiştir. İşte, insanın kendi yarattığı şeylerden kopmasını; bunları kendi dışında birer soyut varlık, üstün birer güç gibi görmesini; bunların karşısında kendi kişiliğinden, insanlığından olmasını, onların boyunduruğu altına girmesini, Karl Marx, "yabancılaşma" (*aliénation*) terimiyle dile getirir. Bütün yabancılaşmaların temelinde iktisadi yabancılaşma vardır. Dinler, daha genel bir deyimle, egemen sınıfların "ideoloji"si, aslında bu yabancılaşmaya hizmet etmektedir.

Sınıflı bir toplum olarak, kapitalist burjuva düzeninde hüküm süren yabancılaşmanın ortadan kaldırılması ancak devrimle mümkündür. İşçi sınıfının kuracağı komünist toplumda, bireyin, özellikle sınıflı toplumlarda görülen kısıtlı, kusurlu, eksik ve sakat yaşamının yerini; tam gelişmiş, toplum yaşamına egemen ve özgür insan yaşamı alacaktır. Marksist düşüncede, bu duruma, "bütünsel insan"a varmak denir. Marx, gençlik eserlerinde, tarihsel gelişmenin amacını da, işte bu "bütünsel insan"a ulaşma olarak görüyordu.

Yabancılaşma kavramı, Marksist düşüncenin bir hümanizma olmasını sağlayan kavramdır. Bu kavram, köklerini, ekonominin ve tarihin saptanmasından alarak "ahlaksal" bir görüşe yönelir; insan yaşamının yetkin ve mutlu bir hale gelişinin "koşullar"ını ve bu koşullara ulaşmak için yapılması gereken "eylem"i açıklar.

Marksist hümanizma üstüne bu söylediklerimizin önce Sovyetler Birliği'nde, sonra da İkinci Dünya Savaşı'nın arkasından kurulan Marksist rejimlerde ne ölçüde gerçekleştiğini, gerçekleşememişse bunun nedenlerini burada anlatmanın yeri yok. Ancak şunu hatırlatmak gereklidir: Bu rejimlerden Avrupa yakasında olanlar çöküp gitmiş, geriye kalanı da örnek olmaktan çıkmıştır. Ama Marksizmin "yabancılaşma" adına söyledikleri geçerliliğini koruyor; kapitalizm ayakta kaldıkça da koruyacak. Ayrıca çağımıza bakış "diyalektik" olursa, gerçekleri kavramamız mümkün olabilir; yeni bir hümanizma da, ancak bu yolla ete kemiğe bürünebilir. Böyle bir aranışta, XX.

yüzyılın sonlarına doğru birtakım gelişmeleri de göz önünde tutmak gerekiyor.

Önce, bilim ve tekniğin uygulanışındaki sapmalar, yalnız insanı değil, aynı zamanda o insanın yaşadığı yerküreyi de tehlikeye atmış bulunuyor. Daha önce de birçok kez örnekleriyle belirttiğimiz gibi, dünyamızın fiziksel ve doğal ortamı hızla çaptan düşmektedir. Bizzat doğadan gelen işaretler, geleceğimiz üzerinde kara bulutların dolaştığını gösteriyor. İnsan, o doğanın dışında ve üstünde değildir; tersine, söz konusu doğanın bir ürünü, bir parçasıdır ve o doğayla beraber varlığını sürdürebilecektir. Böylece insanın, kendi varlığı üstüne bilinç, "çevresel bilinç"le tamamlanmalıdır; insan üstüne düşünmek, çevre üstüne düşünmeyi de gerekli kılıyor. Daha doğrusu, her şeyi dünya çapında düşünmek zorundayız. Ünlü düşünür Edgar Morin, buna "çevresel düşünme biçimi" diyor ki, bir yerde yeridir; ama daha da güzeli, diyalektiğin bir dayatmasıdır.(7)

Bu gereklilik, kalkınmada yöntem başta olmak üzere, her şeyi gözden geçirmemizi bize zorluyor. Daha önce de söylediğimiz gibi, çevresel sorun, "toplumların ve bütün insanlığın gelişme sorunuyla iç içedir." Gelip vardığımız noktada, hümanizma, sadece insanla yetinemez; maddi ve canlı doğayı da gündemine almalıdır; bütün insanları kendi aralarında ve hepsini de doğaya, bu arada hayvanlara bağlayacak –dünya çapındaki– yeni dayanışma biçimini yaratmak gibi bir görevi vardır onun.

Aydınlanmanın da bir yüzü budur artık!

Son yıllardaki bir teknik gelişme de, bizi yeniden hümanizma üzerine eğilmeye götürmüştür. Gerçekten, "canlının devrimi", "biyolojik" ya da "genetik" devrim diye adlandırılan, *in vitro* döllenmeden Dolly adlı koyunun kopyalanmasına kadar çarpıcı örnekler ortaya koyan bir dizi teknik devrimi duymayan kalmamıştır. XX. yüzyılın ikinci yarısında, ekolojik alanda şu sorunun yanıtına çevrilmişti gözler: "Gezegenimizin yazgısı ne olacak?" Bu soruya, şimdi, daha da derinlere inen şu soru eklenmiştir: "Türümüzün geleceği ne olacak?"

Bu sorular önemlidir: Çünkü söz konusu teknik gelişmeleri, özüne inerek, ama yeni bir hümanizmaya dayanacak bir ma-

7) Bkz. "Dünyamız Yağmalanıyor" bölümünde, özellikle s. 31 vd.

nevi ve siyasal bilgeliğe de vararak izlemeliyiz; yoksa, "insanlık ötesi" (*post-humanité*) adına tezlerin, bireyi bir araç ve ticaret metaı haline getirmeleri tehlikesi vardır. Nitekim böylesi görüşler, ilerici hümanist geleneğe karşı, onun yeminli düşmanlarınca değil, bizzat hümanist çevrelerce de ileri sürülmektedir.[8]

Ancak, hümanizma da dahil bütün bu dinamikler, küreselleşmenin ve kimlik kıvranışlarının aldatıcı etkisinden uzak, yeni bir enternasyonalizmin kurulmasını da gerektirmiyor mu?

ENTERNASYONALİZMİ YENİDEN KURMAK

İçinde yaşadığımız paradoksa diyecek yoktur: Küreselleşmenin alabildiğine çarpıcı hale geldiği, iletişim araçlarının bizi dünyanın şu ya da bu noktasıyla anında temasa geçirdiği ve dünyamızı dolaşan yolcu sayısının hiçbir zaman bu denli çok olmadığı bir sırada, medyada "dışişleri"ne, uluslararası ilişkilere ayrılan yer gitgide silinir halde. Bir Paris'te, bir Washington'da, bir Londra'da, bir Madrid'de, yani önde gelen ülkelerde bile görülen bu. Tek istisnası bunun, Tokyo'da, Wall Street'te, Seul'deki borsa dalgalanışlarıdır; borsa spekülasyoncularının durumu, "küresel köy"ün tek "sosyal bağ"ı olup çıkmıştır. Ama öte yandan, 60'lı ve 70'li yıllarda, bütün dünya gençliğini harekete geçiren uluslararası dayanışmanın dev dalgaları artık hatırlanmaz olmuştur. Bosna, 90'lı yılların "İspanya Savaşı" olmadı. Cezayir'deki yırtılışlar, ateşli polemiklere yol açsa da, farklı yaklaşımlar konuyu piç edip gitti.

Ancak, öyle de olsa, her ülkeyi yakalayıp pençesinde kıvrandıran güçlük ve acıların kaynağı bir.[9] *Komünist Parti Bildirisi*'nin, bir 150 yıl önce "küreselleşme" üstüne söyledikleri, büyük bir güncellik taşıyor. Karl Marx'la Friedrich Engels, şöyle yazıyorlardı: "Burjuvazi, dünya pazarını sömürme yoluyla, bütün ülkelerin üretim ve tüketimine kozmopolit bir

8) Bkz. Patrik Viveret, "Un humanisme à refonder", *Le Monde diplomatique,* Fevrier 2000, s. 26-27. Ayrıca, Bruno Jarrosson, *Humanisme et technique,* PUF, coll. "Que sais-je?", Paris, 1996.

9) Bkz. Alain Gresh, "Recréer l'internationalisme", *Manière de voir,* Septembre/Octobre 1998, sy. 41, s. 96-97.

nitelik veriyor. Gericilerin umutsuzluğu pahasına, sanayinin altından ulusal temeli çekip almıştır. (Eski sanayiler)in yerine yeni sanayiler geçmiştir ve onların kabulü, bütün uygar ülkeler için bir hayat-memat sorunu olmuştur; söz konusu sanayilerin ürünleri de sadece aynı ülkede değil, dünyanın her yanında tüketilir. Ulusal ürünlerin giderdiği eski ihtiyaçların yerine, yeni ihtiyaçlar doğar ve giderilmeleri için en uzak diyarların ve iklimlerin ürünlerini ister. Kendi kendilerine yeten eyalet ve ulusların eski soyutlanmışlıklarının yerine, evrensel ilişkiler, ulusların dünya çapında birbirlerine bağımlılıkları geçer..." Ve şöyle bağlıyorlardı sözlerini: "Ulusal darlık ve bir kenara çekilmişlik gitgide imkânsız hale geliyor." Onların şu son söyledikleri, çağımızın içe kapanmış –her şeyden önce de "etnik"– kimliklerini, çok önceden görmüş bir peygamberlikten başka ne ki?

Bu kimlik humması dünyayı dolaşırken, aynı zamanda şu da olur: Fransa'da, hemen hemen bütün Avrupa'da, kuşaklar boyu ulusal ve yabancı göçmen emekçileri birleştirip onları kapitalist sömürüye karşı ortak bir mücadelenin içine sokmuş olan dayanışma etkisini yitirir. 30'lu yılların bunalımı da, yaşlı kıtada aşırı sağ'ın bir gövde gösterisine yol açmıştı. Ancak, asıl yeni olan şudur: Sol, ilk kez olarak, enternasyonalist ve kardeşliğe dayanan ilkelerinden ödün verir. Faşist Ulusal Cephe'ye karşı mücadele ve milleti savunma bahanesiyle, daha önce sağ'ın yaptığı gibi, dışardan gelen göçü siyasal tartışmanın merkezi yapar ve kitlesel işsizlikle yabancılar arasında bir ilişkinin olduğunu savunan düşünceye rağbet sağlar. Arkasından göç dalgalarını denetlemek üzere son bir kanun, sınır denetimleri, uçakla gerisin geriye yollamalar gelir ve Fransa da kurtarılmış sayılır... Oysa ister çevre, ister kitle imha silahlarının yayılışı olsun, ister AIDS ve biyoteknolojiler, kadınların dışlanması, sefalet ve eşitsizlikler, savaşlar ve sığınmacılar olsun, benzeri daha yığınlı sorun vardır ki, sadece ulusal çözümlerle üstesinden gelinebilecek türden değildirler.

"Dünya proletaryasının merkezi" Komünist Enternasyonal sona ermiştir ve devrimin "gizli yöneticisi" fikri, olsa olsa düşman aranışındaki birkaç içişleri bakanının huzurunu kaçırır haldedir; ama paranın enternasyonalizmi, onun keyfine diye-

cek yoktur: "Politik bürolar"ı vardır onun, tartışma makamları, propaganda mercileri... Artık Avrupa Komisyonu'nda, Dünya Bankası'nda, Uluslararası Para Fonu'nda, Dünya Ticaret Örgütü'nde, İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nde, çoğu kez alabildiğine gizlilikle, milyarlarca insanın yaşamını etkileyecek kararlar alınmakta, fermanlar çıkarılmaktadır. Örneğin İktisadi Güvenlik Konseyi kurulması gibi birçok önerilere karşın, ekonomik rolü hep sınırlı tutulmuş olan Birleşmiş Milletler, çoğu kez Amerika Birleşik Devletleri'nin kayıt bürosu durumundadır. Öyle olduğu için de, maliye ve sanayi lobileri Brüksel'de ve Washington'da yerleşmişlerdir. Hal böyleyken, sosyal mücadelelerin dağınıklığından, ulusal sendikaların dar görüşlülüğünden, antiliberal direniş hareketlerinin uluslararası bir boyut kazanmakta karşılaştıkları güçlüklerden hayrete düşmemek imkânsızdır. Ulus-devlet, Fransa'da 1995 Kasım ve Aralık'ındaki dev sosyal hareketin de gösterdiği gibi, bu direnişin çerçevelerinden biridir kuşkusuz. Ama onun bile, tarihte olduğu gibi bugün de, çoğu kez nasıl dar sınırların içine kendisini hapsettiği bir gerçek.

Öyle olunca, başkaldırının merkezleri ve biçimleri küresel çapta nasıl kurulacak?

Uluslararası Af Örgütü ve Greenpeace gibi hükümet dışı başka örgütlerden söz edilecektir ki, artık geniş anlamda anlaşılan insan haklarının savunulması yolunda dünya çapında nasıl bir örümcek ağı örme yeteneğinde olduklarını ispatlamışlardır. Özellikle Uluslararası Af Örgütü, çokuluslu kuruluşlar, bir Uluslararası Para Fonu ya da Dünya Bankası, bir Avrupa Komisyonu ya da Birleşmiş Milletler nezdinde nasıl hareket edileceğini artık biliyor. Avrupa'da işsizlerin gösterileri, birbirine koşut olarak her ülkede, aynı zamanda Brüksel'de, Avrupa Parlamentosu'nda hareket edebilecek ağlar kurabilen ve Avrupalı kurumların yığınla olanağından yararlanan ilk küçük adımdır. İnternet başta olmak üzere, modern iletişim araçları sayesinde, dünya çapında ağlar kolayca kurulabilmekte, harekete geçirilmektedir...

Ancak, yerel ve küresel hareketleniş, küresel düşünmek, yine de "evrensel bir örgütleniş"i gerektiriyor; bu evrensellik de –Alain Gresh'in yerinde hatırlatışıyla– Batılı beyaz insanların değerleri içine sığışmamış olmalıdır.

Sovyet durağanlığı, arkasından da komünist sistemin çöküşü, enternasyonalizmin belli bir biçiminin saygınlığını bozmuştur. Savaş ve felaketler karşısında birden harekete geçip imdada koşan ve milyonlarca erkek ve kadını bir araya toplayabilmiş "hümaniter" ideoloji de, Bosna ve Ruanda'daki uygulamalarda, çeşitli nedenlerle, en başta da işlenen cinayetler karşısında sessiz kalan siyasal otoriteler yüzünden, çabucak soluk soluğa geldi. Bununla beraber, köktendincilikler ve kimlik kıvranışları karşısında, ya da gitgide çevrelerine duvar ören etnik topluluklar arasındaki çatışmalarda, halklar "birlikte yaşama"nın ve "beraberce mücadele etme"nin –daha önce görülmemiş– biçimlerini bulup yaratacaklardır. Bu ideal doğrultusunda, onların kaybedecekleri hiçbir şey yoktur; tersine, Marx'la Engels'in sözlerini biraz genişleterek söylemiş olalım, "kazanacakları bir dünya vardır."

BİTİRİRKEN

DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEK İÇİN...

Sözleri ve seçimleri bir uzun zamandır kısılıp sindirilmiş yurttaşlar, dünyanın neresinde olursa olsun, gitgide seslerini yükseltiyorlar: "Yeter artık!" Küreselleşmeye bir yazgı olarak bakmaya yeter; seçmenlerin yerine piyasanın geçip karar vermesine yeter; dünyanın, bedenlerin ve fikirlerin metaya dönüştürülmesine yeter; uymaya, katlanmaya, boyun eğmeye yeter!

Bir dizi hükümet dışı örgütü, yığınla derneği, sendikayı ve çeşitli ülkelerden toplulukları bir araya getiren, uluslararası bir sivil toplum nüvesi yerine oturur gibi günden güne.

Gerçekten, küreselleşme olgusu ve siyasal yöneticilerin gevşekliği, son on yıl boyunca, derin bir iktidar değişikliğine yol açtı. Dünyanın gerçek sahipleri, siyasal iktidarı görünüşte ellerinde tutanlar değil; mali piyasaları denetleyenler, artık dünya çapında medya grupları, iletişimin "otoyolları", enformatik sanayiler ve genetik teknolojilerdir.

Bu küresel gözetleme konseyinin gözetimi altında, dünya çapında bir tür direktuvar yönetimi yerleşmiş durumda. Dünyanın gerçek hükümeti bu şimdi ve belli başlı beş aktörü de şunlar: Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, Dünya Ticaret Örgütü, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü, yani NATO.

Vaktiyle büyük sanayi devletlerinin yaptıkları gibi, dev özel gruplar, şimdi çevreyi kuşatmış, ölçüsüz araçlarla soyup yağmalamaktadırlar onu. İnsanlığın ortak hazinesi olan doğanın zenginliklerinden kazanç sağlıyorlar; ve bunu, hiçbir engel tanımadan hayâsızca yapıyorlar. Yer yer çevresel bunalımlara da yol açıyorlar: Kirliliği alabildiğine artırıyor; sera etkisini kamçılıyor, çölleşmeyi yaygınlaştırıyor, "kara gelgitler"i tekrarlıyor, yeni salgınları (AIDS, Ebola virüsü, Creutzfeldt-Jacop hastalığı vb.) yayıyorlar yeryüzüne.

Demokratik tartışmaya kayıtsız ve geneloya tabi olmayan bu gayriresmî iktidarlar gezegeni yönetiyor aslında ve dünyamızın sakinlerinin yazgısını istedikleri gibi belirliyorlar. Onların kararlarını düzeltecek, değişikliğe uğratacak ya da reddedecek hiçbir karşı-iktidar yoktur: Çünkü, bütün karşı-iktidarlar (parlamentolar, partiler, sendikalar), ya pek yereldirler ya da alabildiğine suça ortak. Böylece, bu dünya çapındaki uygulamalara bir tepkide bulunabilmek için, herkes, bulanık da olsa, bir dünya çapında sivil karşı-iktidarın ayakları üzerine dikilmesi ihtiyacını duyuyor.

Uluslararası itirazın meşalesini yeniden ele alan günümüz protestocuları, Seattle'da, Washington'da, Cenova'da, Cenevre'de, Porto Alegre'de, Prag'da seslerini yükseltmişlerdir ve şimdi de söz konusu sivil karşı-iktidarı kurmaya girişmişlerdir. Dünya çapında bir yeni temsil alanının –bir tür– ilk taşını koyma girişimidir bu; uluslararası sivil toplum, işte bunun içinde merkezi bir yer tutacak.

Bütün bunlar şunun için de yapılıyor: Çünkü, kelimelerin ve nesnelerin, bedenlerin ve fikirlerin, doğanın ve kültürün –gitgide genellik kazanan– metalaşması, eşitsizlikleri de sivriltmiştir: Temel beslenme ürünlerinin dünya çapındaki üretimi ihtiyaçların yüzde 110'undan fazlasına ulaştığı halde, her yıl 30 milyon insanın açlıktan ölmesi sürüyor ve 800 milyondan fazla insan da eksik besleniyor. 1960'ta, dünya nüfusunun en zenginleri olan yüzde 20, en yoksul yüzde 20'nin gelirinden 30 defa daha yüksek bir gelire sahipken, bugün o zenginlerin geliri aynı yoksul yüzdesininkinin 82 katına çıkmıştır. Gezegenimizdeki 6 milyar insanın hemen hemen 500 milyonu gönenç içinde yaşarken, 5,5 milyarı ihtiyaç içindedir. 1,2 milyardan fazla insanın, yani insanlığın neredeyse dörtte birinin, giyinmek, barınmak, yer değiştirmek, hastalandığında iyileşmek ve yemek-içmek için, harcayabileceği olsa olsa 1 doları vardır günde...

Neyi anlatır bu rakamlar?

Şunu: Dünyamız, tepesi yerde, ayakları havada yürüyor.[1]

Bütün bunlara bakıp, insanlığın uzun tarihi boyunca kabarıp ilerlemiş olan dalga gibi, bugün de bir adalet ve eşitlik iste-

1) Ignacio Ramonet, "Pour changer le monde", *Manière de voir*, Juillet-Août 2000, sy. 52, s. 6-7.

minin yeniden doğup yükselişine şaşılabilir mi? Hele hele yeni tehlikelerin boy gösterdiği bir sırada mümkün mü bu? Gerçekten, son yirmi yıl süresince, sermayenin ve iktidarın temerküzü, enformasyon teknolojisindeki devrim nedeniyle alabildiğine hızlanırken; içinde bulunduğumuz yeni bir bin yılın başlarından kalkarak, doğrudan doğruya yaşamı kullanan yeni genetik tekniklerle, ileriye doğru yeni bir sıçrayış gerçekleşecek gibi.

Özellikle 26 Haziran 2000'de Washington'dan haber verildiği günden beri, insan genomunun neredeyse tamamı, yani bizim genetik varlığımızın temel zincirleri okunmuştur. Araştırıcılar, ADN'de bulunan on binlerce genin araştırılmasına koyulmuşlardır artık: İnsansoyunun biyolojik belleğini oluşturanlar bu genler olduğu gibi, gelecekteki tıbbın temeli de onlar. Onların görevleri tanındığında, yeni ilaçlar ortaya çıkacak ve gensel ve hücresel yeni sağaltım biçimlerine gidilecek. Bu açılış, ilaç sanayisinin stratejilerini altüst ediyor ve etik ve ticari tartışmalara yol açıyor. Böylece genlerimiz, onları okumuş olanlar için pek büyük kazançların potansiyel kaynağı durumunda.

Nedir anlamı bunun?

Şu: İnsan genomundan ticari amaçlarla yararlanma ve canlıyla ilgili beratlar dizisi, kapitalizmin daha da semirmesi için yeni olanakların kapısını açıyor. Yaşama ve doğaya ilişkin bir büyük özelleştirme alanı hazırlanıyor ve görünüş o ki, tarihte bugüne değin görülmüş olanlardan çok daha mutlak bir iktidara yol açacak. Öyle olduğu için de, siyasal haklar, arkasından da sosyal haklar elde etmiş olan yurttaşlar, bütün bu yeni tehditler karşısında –bu kez kolektif– bir yeni haklar kuşağı ile donanmak istiyorlar: İçinde barış hakkı, korunmuş bir doğa hakkı, kent hakkı, enformasyon hakkı, çocukluk hakkı, halkların gelişmesi hakkı... var bu kuşağın.

Buradan kalkarak, doğmakta olan sivil toplumun, gelecekteki uluslararası büyük görüşmelere iyiden iyiye katılmaması düşünülemez; düşünülemez çünkü, bu görüşmelerde, çevreye, sağlığa, mali üstünlüğe, insancıl yardıma, kültürel çeşitliliğe, genetik işlemlere vb. ilişkin sorunlar tartışılacak.

O yüzden de, dünyayı değiştirmek için, farklı bir geleceği kurmak gerekiyor artık. İçinde, bir milyar insan sefaletle baş başa yaşarken 1 milyarın gönençle sarmaş-dolaş yaşadığı bir dünya ile yetinemeyiz.

Ne yapmalı?

Daha dayanışmacı, sürdürülebilir bir kalkınma ilkesine dayanan ve insanı da her türlü düşüncenin başına oturtan yeni bir ekonomiyi kurmanın zamanıdır. Bunun için de, mali iktidarın silahlarını elinden almakla işe başlamalı: Söz konusu iktidar, son yirmi yıl boyunca, demokrasinin çerçevesini kaygılandırıcı biçimde daraltmak pahasına, politikanın alanını kemirmeyi elden bırakmadı. Mali gücün parçalanması, sermayenin gelirleri, özel olarak da para piyasaları, borsalar üstüne anlamlı bir vergi konulmasını gerektiriyor. Bunun gibi, vergi cennetlerini; banka sırlarının hüküm sürdüğü ve aşırtıları ve öteki mali suçları gözlerden saklamaya hizmet eden bölgeleri boykot etmeli, dahası yok etmeli!

Bunun gibi, çoğulcu bir ekonomide, yani piyasanın sadece ve sadece bir bölümü işgal edeceği; onun yanı sıra bir dayanışma sektörü ile, gitgide daha önem kazanan bir serbest zamanın yer alacağı bir ekonomide, emekle gelirlerin yeni bir dağılımını tasarlamalı!

Bireye daha doğar doğmaz bağlanmış, ailevi ya da mesleksel hiçbir kayda tabi tutulmadan, herkes için kayıtsız-şartsız bir temel gelir sağlanmalı! Böylesi bir gelir, yaşamak için değil insan olmaktan dolayı düşünüldüğünden, ilke olarak devrimci bir nitelik taşımaktadır. Böyle bir gelirin sağlanması şu fikre de dayanmaktadır: Bir toplumun üretim yeteneği, geçmiş kuşaklarca biriktirilmiş bütün bir bilimsel ve teknik bilginin sonucudur. Öyle olduğu için de, bu ortak mamelekin meyvelerinden, insanların hepsi, bir kayıtsız-şartsız temel gelir biçimi altında yararlanmalıdır. Şu ya da bu ülke ile de sınırlı kalmayacak ve bütün insanlığa yaygınlaştırılacaktır bu; çünkü, hakkaniyete uygun olarak dağıtılmış bir dünya üretimi, gezegenin bütün insanlarına rahat bir yaşam sağlamaya yetecektir.

Bu bakımdan, Güney'in yoksul ülkelerine hak ettikleri yeri yeniden vermeli: Yapısal ayarlama politikalarına nokta

koyarak, borçlarının büyük bir bölümünü silerek, kalkınmalarına yardımı artırarak... Onların, ekolojik olarak desteklenir yanı olmayan Kuzey'in modelini izlemeleri beklenmemeli. Okullarına, konutlarına ve sağlıklarına kitlesel olarak yatırımda bulunmalı. Bir de, içlerinde 1,5 milyar insanı, yoksul oldukları içecek suya kavuşturmalı! Son olarak, özellikle Kuzey'de, Güney'den getirttikleri ürünler üstüne bir sosyal ve çevresel himaye vergisi koymalı; Güney'in emekçilerinin çalışma koşullarıyla, doğal çevrenin korunmasında bir güvence olacaktır bu.

Söz konusu dünyayı değiştirme programına, şu ivedilikleri de eklemeli: Uluslararası Ceza Mahkemesi; kadının dünya çapında kurtuluşu; çevre konusunda ve genetik her türlü sapmalara karşı önlem alınması ilkesi... Bunlar, geçmişin ütopyası olan konulardı; başlayan yeni bir yüzyıl için somut siyasal hedefler olup çıkmışlardır. Peki, her şey onlarla gerçekleşecek ve ütopyanın kaynağı da kuruyacak demek midir bu?

"Başkalarının mutluluğunu zevk edinmek": XXI. yüzyılda zaferini umduğumuz asıl ütopya bu olabilir mi? Ve "Kardeşlik"in de yeni adı diyebilir miyiz ona?

Jacques Attali'ye sorarsanız, evet![2] Çünkü, ne piyasa, hatta ne demokrasi, barışı, sosyal adaleti, gelecek kuşakların korunmasını, onların hiçbirini güvenceye bağlayabilmiş değiller. Üstelik, küreselleşme demokrasiyi öldürmektedir. Böylece toplumu, liberalizmin ve sosyal demokrasinin ötesinde ele alıp bir başka türlü düşünmenin zamanı gelmiştir. Çocukluk hakkı üstünde düşünmek, konukseverliğin anlamı üstünde durmak, gelecek kuşakların hakkını güvenceye bağlamak vb. dünya çapında ve kardeşçe bir demokrasinin hem gerekliliğini hem de ivediliğini gösteriyor. Ama hangi çalkantıların ve eylemlerin arkasından gerçekleşecek bu? Şu kadarını hatırlatmak yeter: En yüce gönüllü bir politika bile, sadece iyi duygularla yapılmaz. Ütopya, bir yerde, reformlara verilecek addan başka bir şey değildir; ama, onların gerçekleş-

2) Jacques Attali, *Fraternités. Une nouvelle utopie,* Fayard, Paris, 1999. Ayrıca, André Gorz, *Misère du présent, richesses du possible,* Galileé, Paris, 1997.

mesi devrimlere de çağrı çıkarıyor, çıkarabiliyorsa ütopya adına layıktırlar...

"Bugünün sefaleti"nden "mümkün zenginlikleri"ne götürecek olanlar da onlardır.

Gelecek ise ardına değin açıktır önlerinde...

EKLENTİ

XXI. YÜZYILIN EŞİĞİNDE DÜNYA VE TÜRKİYE

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde evrensel çapta iki büyük olaydan biri, Rusya'da 1917 Bolşevik Devrimi ise, ötekisi Türkiye'de 1923 Devrimi'dir. Her ikisi de tarihe, topluma ve insana farklı açılardan baksalar da, ortak oldukları bir nokta, emperyalizme karşı oluşlarıdır. Söz konusu farklılıklara karşın, her ikisinde de iki büyük "inşa" hareketi olmuştur: Rusya'da komünizmi kurma yolunda dev atılımlara girişilmiştir; Türkiye'de olan da, iktisadi, sosyal ve kültürel köklü dönüşümlerle yeni bir toplum, yeni bir insan yaratmaya yönelmedir.

XXI. yüzyıla girerken, Rusya'da yeni rejimden eser yoktur. Ama Türkiye, Cumhuriyet'in 75. yılını onurla kutlamış bir ülkedir. Birincisini, dış etkenlerden çok içerdeki yanlışlar çökertmiştir; ikincisi ise, dışarıda ve içerde esen muhalif rüzgârlara karşın, ayakta kalmayı sürdürüyor. Bu ayakta kalış da "zoraki" değildir. Temelleri vardır: Türkiye, başka geri kalmış ülkelerle kıyaslanamayacak denli köklü bir kültüre, eski ve büyük bir tarihe sahiptir; bölgesel bir liderliğin potansiyel gücü, kalkınmanın insan ve hammadde olarak zengin kaynakları var elinde. Böylece, "ayrıcalıklı" bir konumdadır. Dahası, 1923 Devrimi, yapısındaki ustalık ve işçilik kadar, ileriye dönük, gelişmelere açık, yenilikleri hemen özümseyecek bir ideolojik temel üzerine oturtulmuştur. Mayasında "donma" ve "kemikleşme" yok. Ölümcül bir hastalıkla yatağa düşmüyor; bunalımlarla karşılaşsa da er geç atlatabiliyor onları.

Ama söylemeli: Büyük sorunlarla yüz yüze ülke. Çözümleri elinde de olsa, ekonomik, sosyal ve kültürel dev sorunlarla boğuşuyor. İşin bir başka gerçeği, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından, hatta XX. yüzyılın ortasındakilerden çok daha başka dünya koşulları içindedir Türkiye. Tekniğin ve küreselleşmenin daha da güçlendirdiği kapitalizmin nankör dalgalarına karşı bağımsızlığından, ekonomisinden, insanından ve kim-

liğinden daha fazla fedakârlıkta bulunmadan, yeni yüzyılda yerini bulması gerek. Bu arada, şanslarını iyi kullanmalıdır. XXI. yüzyılın demokrasi ve insan hakları yolunda çıkardığı çağrılara –iyiden iyiye– kulak vermesini hatırlatmaya da gerek var mı?

Kimi noktalarda ayrıntılara girmeliyiz.(1)

DEVRİMDEN KARŞI-DEVRİME

XX. yüzyılda, Türkiyeli insanların görkemli bir başlangıcı olmuştur: Çöken bir imparatorluktan arta kalan son toprak parçasında, Anadolu'da, önce emperyalizme karşı bir ulusal kurtuluş mücadelesi vermek; arkasından, Cumhuriyet'i ilan edip devleti ve toplumu çağın aydınlığına açan bir devrim hareketini başlatmak, yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşti.

"Yıldızın parladığı anlar"dır o anlar...

Öykünün durak noktaları pek bellidir: Mustafa Kemal, yeniden örgütlenmiş bir orduyla –Profesör Bülent Tanör'ün güzel deyimleriyle söylemiş olalım– "haklı" ve "halklı" bir Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan zaferle çıkar. Ona dayanarak, Sevr'e karşı, 1923'te Lozan'da yeni bir antlaşma dayatır: Kapitülasyonlardan yakasını sıyıran Türkiye "tam bağımsız" bir devlettir artık. "Ulusal" bir devlettir de. Arkasından, "Kemalizm" adını alacak bir dizi ilkeyle yeni rejimi örgütler.(2) Aslında, Attilâ İlhan'ın deyimleriyle daha da kapsayıcı olarak söylersek, iç içe "üç büyük eylem"i vardır Mustafa Kemal'in: "Emperyalizme karşı kurtuluş savaşı", "padişaha karşı demokratik devrim", toplumun "ümmet" aşamasından "millet aşaması"na dönüşümü.(3) Bu üç eylemin üçü de, Türkiye'de "Aydınlanma"nın doruk noktasını temsil ederler. Neredeyse

1) Türkiye üstüne yazılmış topluca ve en son bir eser olarak bkz. Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye. 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı,* Remzi Kitabevi, 23. basım, İstanbul, 1999. Ayrıca, Erol Manisalı, *2000'li Yıllara Başlarken Dünya ve Türkiye,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 2000.

2) Bkz. Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1998.

3) Attilâ İlhan, "Kemalist Kime Derler?", *Hangi Laiklik,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s. 109-111.

bir yüzyılı aşkın bir modernleşme çabası, onunla, yeni bir ivme de kazanarak, yeni bir "uygarlık tasarısı" sunar topluma; "akla" ve "bilim"e öncelik tanıyan ve "laik temeller"e dayanan bir tasarı.

Siyasal, sosyal ve kültürel dönüşümler vardır: Devlette egemenliğin kaynağı, gökten yere indirilmiştir, "millet"tedir o ve böylece, demokratik bir rejimin ilk harcı konmuştur; Medeni Yasa kabul edilerek, özellikle kadın-erkek eşitliğinin temeli atılmıştır; alfabe değiştirilerek, okuryazarlığın önündeki en önemli engellerden biri kaldırılmıştır.

Bunlar, akla ilk gelen örneklerdir.

Siyasal ve sosyal değişikliklere ekonomik değişiklikler eklenir: Yeni rejim, iktisadi alanda –bir tarihten sonra– "devletçi"dir. Özellikle 1929-30 büyük ekonomik bunalımının bütün dünyayı sarstığı bir dönemde, zorunludur da bu seçim. Türkiye'nin bekleyecek zamanı yoktur: Yeniliğin, çağdaşlaşmanın yolları otoriter yöntemlerle döşenirken, devlet, sanayileşmenin temellerini de bizzat atacaktır.

Tarihsel gerçeklik duygusundan yoksun birtakım kalemlerin, niçin demokratik değil de otoriter yöntemler diye sorup o günkü rejimi –sanki suçmuş gibi!– Jakobenlikle suçlamaları karşısında, bir saygın kalemin, Metin Toker'in şu sorusunu burada bir kez daha hatırlatmakta yarar vardır: "Jakoben olmayacaktık da, ne yapacaktık?"(4)

Özetle, pek nankör koşullarda yürür işler...

Bununla beraber, rejimin başındaki kişinin, Atatürk'ün saygınlığı dünyada büyüktür; onun laik reformları, tutucu ve gelenekçi çevreleri irkiltmiş olsa bile, Müslüman dünya da saymaktadır kendisini. Bunun sonucudur ki, Kemalist Türkiye, uzun süre komşularınca örnek olarak alınacak ve emperyalist saldırganların çabalarını boşa çıkaran bir ülke olarak taklit edilecektir.

Ne var ki, karşı-devrim de çıkıp gelmekte gecikmez.

Başta Atatürk'ün ölümü (1938) ve hemen arkasından gelen İkinci Dünya Savaşı, karşı-devrimin palazlanıp kökleşmesinde

4) Bkz. Metin Toker, "Jakoben Olmayacaktık da, Ne Yapacaktık?", *Milliyet*, 19 Mart 2000.

büyük rol oynar.[5] Daha önceki yılların umutlu başlangıçları, özellikle ekonomide olumlu sonuçlarını daha da verecekken, korkunç bir savaşın yarattığı yokluklar, o savaşın dışında –İsmet İnönü sayesinde ustalıkla– kalmış olsa bile, Türkiye'yi etkisi altına alır ve kalkınma programını ister istemez köstekler.

Savaş bittiğinde soluk soluğadır ülke.

İktidardaki devrimci-reformcu sınıfın, daha doğrusu burjuvazinin sivil-asker aydın kadrolarının yapısı da değişikliğe uğramıştır: Milliyetçi-tutucu bir ideolojinin etkisi, oraya kadar bulaşmıştır. O kadar öyledir ki, savaş ertesinde, çok partili yeni bir dönemi açmak gerektiğinde, demokrasinin özüne aykırı bir yola sapılır: "Sol'suz bir demokrasi"de karar kılınır; sosyalist partiler kapatılır ve yeni demokrasi deneyimi, savaş yıllarının daha da palazlandırdığı tutucu sınıf ve zümrelerin yanı sıra, 1923 Devrimi'ne öteden beri düşman çevrelerin temsilcisi Demokrat Parti'nin muhalefetine terk edilir; ve o da, elini kolunu sallaya sallaya –14 Mayıs 1950'de– iktidara gelir.

Nedir yaptığı Demokrat Parti'nin?

Toplumu, tarihi ve kültürü bir yağmaya açmak; gerici çevreleri okşamak ve İslamcı akımı palazlandırmak; plansız-programsız bir gidişle bir kalkınma hevesine kapılıp ülkeyi ekonomik darboğazlara getirip sokmak ve dış borçlara boğmak; başta da, Türkiye'yi emperyalizmin düpedüz hizmetine koşmak; sıkışınca da, zaten sınırlı olan demokrasiyi daha da sınırlandırıcı çıkmazların içine atmak! Türkiye'yi "Küçük Amerika" yapmak ve "her mahallede bir milyoner yetiştirmek", Demokrat Parti iktidarının sloganları arasındadır. Demokrat bir kisveyle iktidara gelen partinin daha ilk adımda yaptığı da şudur: Yıllardır Türkçe okunan ezanı Arapçaya çevirmek ve Türk Ceza Yasası'nda sola, giderek fikir özgürlüğüne karşı olan maddeleri daha da şiddetlendirmek!

1950-1960 yılları, kaybedilmiş bir dönemidir ülkenin.

Devrime bir parça saygı, ekonomik yürüyüşte bir parça hesaplı-kitaplı davranış, kısacası bir parça uzak görüşlülük, Türkiye'ye çok şey kazandırırdı ve ülkeyi ve politik yaşamı da bir kördövüşünün uzağında tutardı.

---

5) Dönemin genel bağlamı için bkz. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi. Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (1938-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

Ama olmaz, 27 Mayıs'a davetiye çıkarılır.

O da gelir, hiçbir şey yapmasa, tarihin akışına saygı duyarak, ülkeye bir "hukuk devleti"nin çağdaş çerçevesini oluşturacak bir anayasa armağan eder: 1961 Anayasası, Cumhuriyet'in temel değerlerinin altını tekrar çizer; demokrasiyi, özellikle insan hak ve özgürlüklerini yeni bir yelpaze ile zenginleştirir ve hukuk güvencesine bağlar. Demokrasi hukukunun temel kurumları, sosyal devlet, hukuk devleti, Anayasa Mahkemesi, yargı denetiminde seçim, yargıç bağımsızlığı, sendikacılık, toplusözleşme, fikir özgürlüğü, bütün bunlar 1961 Anayasası ile gelir Türkiye'ye.

Neresinden bakılsa dev bir eserdir bu!

Ne var ki, daha da fazlasını yapar 27 Mayıs, bilerek ya da bilmeyerek yeni bir "fikri rönesans"ın kapılarını açar: 1961 Anayasası'nın yarattığı –görece– özgürlük ortamında, o tarihlere kadar yasaklanmış bir dünya görüşünün, Marksizmin gelişi, fikir yaşamına "çok boyutluluk" getirir. 60'lı yıllarda, bunun, özellikle Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kuruluşu ve 1965'te de parlamentoya girmesiyle politikaya kadar yansıyacak olumlu sonuçları filizlenir: Türkiye'nin siyasal yaşamında ilk kez, partiler "sınıfsal" kökenleri belli olarak mücadelede yerlerini alırlar; Demokrat Parti'nin yerine geçmek üzere kurulan Adalet Partisi (AP) burjuvaziyi, tekelci sermayeyi temsil ederken, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) daha çok orta sınıfların ve "ortanın solu"nun partisi olarak sivrilir ve TİP de emekçi halkın, bu arada özellikle işçi sınıfının ve onun dünya görüşü olan sosyalizmin adına konuşmaya başlar. Böylece, Batılı siyasal yelpaze, geç de olsa bizde de gerçekleşmiş olur.

Büyük bir yenilik ve ilerlemedir bu!

Aradan bir kırk yıl geçtikten sonra, 27 Mayıs'ın boyutlarını bugün daha iyi değerlendirebiliyoruz.(6) 27 Mayıs, Cumhuriyet'e sahip çıkmak isteyen kimi ordu mensuplarının, üniversite, gençlik ve "bir kısım basın"la birlikte, serbest seçimle gelse de karşı-devrimciliğe dönüşen bir gidişe karşı, "demokrasiyi devrimci temellere oturtma girişimi"dir. Bu girişim, kuşkusuz

6) Bu konuda özellikle bkz. İlhan Selçuk, "40 Yıl Önce, 40 Yıl Sonra", *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 2000; Mümtaz Soysal, "Bitmeyen 27 Mayıs", *Hürriyet*, 28 Mayıs 2000. Apayrı ve zıt bir görüş için, Taha Akyol, "27 Mayıs", *Milliyet*, 27 Mayıs 2000.

daha da başarılı olabilirdi; bir anayasa ile yetinilmeyip ekonomik ve sosyal yapıda köklü değişikliklere gidilebilirdi. Ne var ki yine de, 27 Mayıs'ın getirdiği kimi kurum ve kavramlar bugün –silinemez biçimde– belleklerde yer etmiştir; Anayasa Mahkemesi ve sosyal devlet başında gelir bunların. Ama 27 Mayıs'ı hâlâ ilginç kılan bir şey varsa, o da, Mümtaz Soysal'ın dediği gibi, Türkiye'nin koşullarında "demokrasi ve devrimcilik kavramları arasındaki bağlantı"yı kurmamızda yardımcı olmasıdır. Yine onun dediği gibi, bugün, "Kemalist devrimin ilkeleriyle demokrasinin getirdikleri arasındaki sürtüşme sürüyor; demokrasinin ancak tam laik bir zeminde ve ekonomik bakımdan tam özgürleştirilmiş bir toplumda işleyebileceği anlaşılıncaya, devrim gerçek demokrasi hedefine varıncaya kadar" sürecek de.

Böylece, bu anlamda, 27 Mayıs "henüz bitmemiştir."

1960'ların Türkiye'sinde, İlhan Selçuk'un dediği gibi, çoğunluğu "eşraf, ağa, mütegallibe, aşiret reisi" güdümünde yaşayıp dinci görüşlerin baskısı altında bulunan köylü çoğunluğuna, 1961 Anayasası bir şey söylemiyordu. Proletarya ise hem zayıf hem de örgütsüzdü. En başta bu nedenlerle, seçim sandığından 27 Mayıs'a karşıt güçler çıkıp iktidara geldiler. TİP'in sosyalizmi ve CHP'nin "ortanın solu" politikası, sosyal muhalefeti yükselişe geçirince bu güçler haykırır oldular: "Bu anayasayla memleket yönetilemez", "Bu anayasa lükstür!" 12 Mart 1971'de, ordunun tutucu çevreleri de, "Sosyal muhalefet umulanı aşmıştır," deyince, 1961 Anayasası'nda ilk budamaya gidilir; bu arada TİP de kapatılır.

1973 seçimlerinde, ortanın solu politikasını bayrak edinen Bülent Ecevit'in CHP'si zafer kazansa da, bir dinci partiyle, Milli Selamet Partisi'yle hükümet kurmak zorunda kalır, fazla bir şey yapamaz. İktidar, CHP ile başta Süleyman Demirel'in AP'si ve öteki partiler arasında alınıp verilir. Bir terör bataklığına da itilmiştir Türkiye; başta faşist güçlerin rol oynadığı bir boğazlaşma 1980'e kadar sürer. İşin içine kimi sol güçlerin ufuksuzluğu da gelip girer ve neredeyse hep birlikte 12 Eylül 1980 iktidarına davetiye çıkarılır: O da gelir, bir kışla talimnamesinden farksız anayasasıyla, yasaklamaları, askerî mahkemeleri ve cinayetleriyle yalnız faşist çehresini ortaya koymak

la kalmaz, iktidarı sağcı güçlere, başta da dinci sağ'a açarak Devrimci Cumhuriyet'in ilke ve kurumlarını çiğner ve çiğnetir.

Savrulma yalnız bu kadarla da kalmaz: Devletin, politikanın ve toplumun kapıları ve ahlakı yağmacı, köşe dönmeci, vurguncu bir anlayışın saldırısına açılıp onlara terk edilir. Liberalizm ve özelleştirmecilik böyle başlar, "Özalcılık" böyle palazlanır.

90'lı yıllar, hele hele küreselleşme rüzgârları daha da hızla esmeye başlayınca, bu politikalara, iktidardaki merkez sağ tartışmasız sahip çıkar. Zaman zaman sosyal demokrat çevrelerden de destek görür. Devletin elindeki –yılların sabrı ve emeğiyle kurulmuş– KİT'ler, daha rasyonel ve verimli hale getirilecekken ve bu mümkünken, yapılmaz, haraç-mezat özel girişime satılır. Faili meçhul cinayetler, mafya-tarikat ve politika ortaklıkları, sosyal demokrat çekişmeleri, sol cephedeki aymazlıklar, üstelik bir terör ve dinci gericilik ortamında, bir yüzyılın son yılları da çökertilir ve –içinden çıkılması güç– sorunların burgacına atılır ülke. Yüzyıl biterken yapılan –18 Nisan 1999– seçimlerinin ortaya çıkardığı tabloda, başını dinci sağ'ın çektiği, milliyetçi ve tutucu güçler ağırlıktadır; hükümeti de onların bir bölümü kurar.

Ama hepsinin ortak çizgisi "karşı-devrimci" oluşlarıdır.

Mümtaz Sosyal, onları, ünlü bir yazısında, "karşı-devrimin gülleri" diye adlandırır.(7) Yazarın anlatışıyla, "Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye'de yavaş yavaş üreyen karşı-devrim güllerinden şimdi tam bir bahçe oluşmuştur"; içinde her renk ve türden, neredeyse tam bir "gül tarlası"! Medyada, gazete ve televizyon öbeklerinde de bu güllerden var ama, asıl "hasbahçe" bugünkü parlamentodadır: Karşı-devrimci türün en doğal ve kolay anlaşılır örneği "irtica gülleri"dir; onların yanı sıra, müthiş bir çeşitlilik içinde "kırma" gül türleri, "liberal güller", "muhafazakâr kılıklı Prezidan Bush taklitçileri", "arsız ot benzeri güller" görülüyor; yeni ama anlaşılması güç, daha da karışık türde olanı da var...

Sormanın sırasıdır: Türkiye'nin sorunlarına bu "hasbahçe"de bir çözüm getirilebilir mi?

Ama her şeyden önce nedir o sorunlar?

---

7) Bkz. Mümtaz Sosyal, "Karşı-Devrimin Gülleri", *Hürriyet*, 13 Ağustos 1999.

SORUNLARIN BURGACINDA...

Türkiye, yeni yüzyıla bir dizi ağır sorunla girmiştir.

Bu sorunları istediğimiz kadar artırabiliriz: Bir çeyrek yüzyılda köylerin boşalarak kentlere akışıyla ortaya çıkan istihdam, sağlık ve konut sorunlarının yanı sıra, kentlerin, bu arada başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere, büyük kentlerin aşırı ve plansız büyümeleri, dokularını ve estetiklerini yitirmeleri bir sorundur; yine aynı süre içinde başta doğumların aşırı artışıyla, nüfusun ikiye, üçe katlanışı bir sorundur; Avrupa'ya da taşmış gurbetçi insanlarımızın, orada artık kem gözle görülmeleri, gerici akımların elinde oyuncak olurken ırkçı ve yabancı düşmanı hareketlerin hedef tahtası haline gelmeleri bir sorundur; kadının birinci sınıf insan, birinci sınıf yurttaş olamayışı, örneğin Türk politikasında –birkaç şirketin dışında– kadının adının hâlâ geçmeyişi bir sorundur;[8] daha hüzünlendirici bir örnek olarak, "çalışan sokak çocukları", hani şu 15 yaşından sonra işlerini değiştirip de, ya çetelere, ya fuhuş sektörüne geçen binlerce çocuk bir sorundur.[9]

Bu sorunlara daha başkalarını da katabiliriz.

Kıyılarının yağmalanmasından tarihsel mirasının göz göre göre yok edilişine kadar...

Ancak, bu sorunları, en önemlilerini başa alarak şöyle de sıralayabiliriz: Sosyal sorun, eğitim sorunu ve son olarak da Kürt sorunu.[10]

Dilimizde vaktiyle, "içtimai mesele" olarak adlandırılan "sosyal sorun", bir toplumda yaratılan zenginliği bütün sınıf ve zümrelerin hakça, yani katkıları oranında paylaşması demektir. Kapitalist düzende, kentlerde, işçi sınıfı diye çalışan bir sınıf olduğuna göre, sosyal sorun, en başta onların hakkını teslim etmeyi hedefler.

---

8) Bkz. Feride Acar, "Kadının Acı Bayramı" (Nilgün Cerrahoğlu'yla söyleşi), *Milliyet*, 5 Mart 2000; Zülâl Kılıç, "8 Mart Bayram Değil" (Naki Özkan'la söyleşi), *Milliyet*, 7 Mart 2000.

9) Bu konuda özellikle bkz. Abdullah Karatay'ın "İstanbul'un Sokakları ve Çalışan Çocuklar" adlı araştırması ve onun üstüne Nuran Çakmakçı'nın yazısı, *Hürriyet*, 9 Eylül 2000.

10) Genel ama ilginç bir döküm için bkz. Sedat Ergin, "Yeni Yüzyılda Cumhuriyeti Bekleyen Sınavlar", *Hürriyet*, 2 Ocak 2000.

Oysa, pek bilinen bir gerçektir, Türkiye, gelir dağılımında adil bir bölüşümün olmamasının yarattığı bir "sosyal dengesizlik"i yaşamaktadır: Nüfusun yüzde 20'lik varlıklı bir grubu, ulusal gelirin yüzde 56'sını almakta, en alt gelir grubundaki yüzde 20'lik grubun gelirden aldığı pay ise yüzde 5'i geçmemektedir.

Böylece sınıflar arasında bir uçurum vardır.

Bu uçurum, ülkenin doğusuna, güneydoğusuna doğru daha da göz tırmalayıcı olmaktadır.

Vaktiyle Türkiye'de bir orta sınıfın varlığı pek bilinirdi. Özalcı politika, "Ben zengini severim" deyip sınıfsal tabloyu darma-duman ederken, belki en ağır darbelerden birini, bu zümreye vurmuştur.

Ayrıca, büyük kentlerin "varoş"ları vardır: Köyden gelmiş, kentte de aradığını bulamamış ya da onunla bütünleşmeye çalışan, elbette bütünleşemeyip özlemlerini –kimi zaman yıkıcı yöntemlerle– haykıran ve daha da haykıracak olan bu insanlar bir sorundur.

Öte yandan, Türkiye'de emekçiler, başta da işçiler, son çeyrek yüzyılda okkanın altına daha çok gitmişlerdir; dış ve iç sermaye onları daha çok ezmiş ve yollarının üstüne de olanca yasağı getirip yığmıştır. 12 Eylül'ün emekçilerin hakları üzerine yürüyüşü, "sosyal devlet"i yerle bir edişine bakıp bir Türk kapitalisti, "Vaktiyle bizim anamızı ağlattılar, şimdi de onların anası ağlasın!" diyerek seviniyordu. Söylemeye hacet yok, emekçilerin anası o kapitalistin anasından daha çok ağlamıştır. Ama önemli olan, anaların ağlamamasıdır. Uygar dünya –kapitalist düzen için– bunun ilkesini de bulmuştur: "Emek-sermaye dengesi"ni sağlamaktır bu. Bu –görece– dengenin sağlanmadığı yerde, sağlıklı bir toplumun geleceği tehlikeye girdiği gibi, o zemin üzerinde demokrasi de kurulamaz.(11)

Liberal tezin umurunda değildir bu, ama öyledir.

---

11) İşçi kesimindeki durumla ilgili son bir gözlem için bkz. Mümtaz Soysal, "Duyulmayan İşçi Sesi", *Hürriyet,* 18 Temmuz 2000. Ayrıca, Güngör Uras, "Ne Ezen, Ne Ezilen Hakça, İnsanca Düzen", *Milliyet,* 29 Haziran 2000.

İkinci olarak, Cumhuriyet'i kuranlar, "Fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür kuşaklar" yetiştirmeyi rejimin geleceği için elzem gördüklerinden, eğitim konusuna daha da büyük bir duyarlıkla eğilmişlerdi. Onu, önce kayıtsız-şartsız "laik" bir zemin üzerine oturtmak ve bu niteliğiyle, köylere varıncaya değin yurt düzeyine yaymak, yüzünü üretime çevirmek, önde gelen bir kaygı olmuştur. Örneğin, 40'lı yıllardaki Köy Enstitüleri deneyimi bu kaygının ürünüdür.

Ne var ki, 1950'lerle beraber, eğitim adım adım bu niteliğinden sıyrılmıştır. Önce, laik-dinci olmak üzere "iki başlı" bir eğitim yeniden yaratılmış; son olarak, 12 Eylül Anayasası, laik eğitimi de "zorunlu din dersleri" ile özünden uzaklaştırmıştır. Öte yandan, bugün eğitim, yöntemiyle olduğu kadar konulara bakış açısıyla da pedagojiye uzak ve çağdışıdır. Üstelik, "Parası olan okusun!" deyip eğitimi paraya bağladığı için, fırsat eşitliğini de yok etmektedir, yani demokratik de değildir. Bunun sonucu olarak, ülkenin en önemli değeri olan insan kaynağından azami biçimde yararlanılamamakta, bu kaynak tam olarak harekete geçirilememektedir.(12)

Eğitimi süratle laik, demokratik ve çağdaş bir zemin üzerine oturtmak zorundayız.

Bunu gerçekleştirecek olan da, eğitimde köklü bir reformdur.

Özetle, neler yapılmalı?

Türkiye'de laikliğin, özellikle de eğitim için taşıdığı yaşamsal anlam göz önünde tutulursa, yapılacak ilk iş, eğitimi, Cumhuriyet'i kuranların istedikleri gibi, "tek başlı" hale getirmek; Tevhid-i Tedrisat (Öğrenim Birliği) Kanunu'nu kayıtsız şartsız uygulamaktır.

Bu cümleden olmak üzere, köktendinci akımların değirmenine su taşıyan bir mecraya gelip girmiş bulunan imam hatip okulları salgınına son vermeli; bu okullar, "din hizmeti"ne yarayacak bir bölümü saklı tutularak, sekiz yıllık temel eğitim sonrasında yeniden birer meslek okulu durumuna getirilmeli ve –ilahiyat fakültesi dışında– üniversitelere açılan kapılar da

12) Eğitime 12 Eylül'ün indirdiği darbeler için bkz. *1980 Sonrası Eğitimimiz (Sempozyum Bildirileri)*, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara, 1999. Daha da özel olarak, Nail Güreli, "İrticanın Görünmeyen Yüzü" (Siyaset-Eğitim-Vakıf Üçgeni), *Milliyet*, 15-18 Mart 2000.

kapatılmalı; geri kalanı teknik okullara dönüştürülmelidir. İmam hatiplerin bir bölümü saklı tutulmalı derken, laik bir devletin bir din ya da mezhebin hizmetlilerini yetiştirmek gibi bir görevi olmadığını da hatırlatmış olalım.

Ne yapıp ettikleri belli olmayan İslam Enstitülerini en aza indirmeli; sayısı otuza yaklaşmış ilahiyat fakülteleri salgınına da son vermeli.

Bu arada, anayasaya sokulmuş "din kültürü ve ahlak öğretimi" dersi, metinden mutlaka çıkarılmalıdır. Bu konular, tarih, sosyoloji, hele hele felsefe derslerinde işlenen konulardır; laik bir devletin, okullarında "din öğretmek" gibi bir görevi olmaması gerekir.

Laik eğitimin demokrasi için de taşıdığı önem göz önünde tutularak, bu konularda alabildiğine kararlı olunmalıdır.

Öte yandan, "Parası olan okusun!" sloganının arkasına takılıp eğitimi alınıp satılan bir meta olarak görmek yanlıştır; eğitim, devletin temel görevleri arasındadır ve parasız olmalıdır. Ayrıca, devleti bu temel görevinden gitgide soyutlayıp, o görevi –liberalleşme şarkılarıyla– "piyasa güçleri"ne, bu arada dinci çevrelere terk etmekten daha tehlikeli başka bir şey tasarlanamaz. Bunun gibi, Türkiye'de eğitimin "bölgeler arası eşitsizlik" gösterdiği bir gerçektir. Bu nimeti "eşitlik temelinde" dağıtmak; bu arada Kürtçenin ve Kürt kültürünün varlığını da göz önünde tutarak barışçı, gerçekçi ve çağdaş önlemler almak gerekir.

Bunları yaparken şu pek önemli noktayı da unutmamalı: Türkiye'de eğitimin "yöntem"ini değiştirmeli; onu ezberci, yaşamdan kopmuş, öğrencileri sorgulayıcı değil edilgin kılan, evrensel değerlerle kucaklaştıracak yerde şoven duygular aşılayan niteliklerinden kurtarmalı. Başka kültürlere saygısı olmayan bir eğitimin, kendi ulusal kültürüne de saygısı olamaz; bir eğitim evrensele açılırken geleceğe de açılır.

12 Eylül rejiminin darbesini –daha da ağırlığına– yemiş olan yükseköğretimle, üniversitelerle ilgili sorunlar, üzerlerinde ayrıca durulacak kadar önemlidir. Türkiye'de üniversiteler, içinde bilim üretilmeyen birer "tabela üniversitesi" durumundan bir an önce kurtarılmalı ve yeniden yapılandırılmalıdır; başta da akademik, yönetsel ve mali özerkliğe sahip olarak...

1997 yılı, ülkemizde eğitim sorunu üzerinde, bardak taştığı için olacak, daha da ciddi biçimde durulan bir yıl oldu. "8 yıllık kesintisiz temel eğitim" yolunda atılmış önemli adımı özellikle zikretmeli ve ödünsüz uygulamalı.

Ama daha da önemli olanı, şu sıraladıklarımıza uyulmadığında doğacak sonuçtur. Türkiye'de ekonomi politikası konusunda öneriler geliştirmek amacıyla 1994 yılında bir grup iktisatçı tarafından kurulan Ekonomi Politikaları Çalışma Grubu'nun bir hatırlatması pek ürkütücüdür; diyor ki: "Türkiye'de yukarıda bazılarına değinilen noktalarda bir eğitim reformu yapılmadığı takdirde, ülke XXI. yüzyıla, ancak sahip olacağı düşük nitelikli işgücü ile uluslararası piyasalarda rekabet etmeye mahkûm bir ülke konumunda girecektir."

Bu, konunun ekonomik yanı; ya fikri ve insansal yanı?

Türkiye'nin ilerici, demokrat ve aydınlık güçlerinden başka, kim görebilir bu bütünlüğü ve kim çözüme kavuşturabilir?

Böylece, sorun politikdir de...

Son olarak, "Kürt sorunu" diye bir sorunumuz var.

Bu sorun, Sedat Ergin'in sıcak ve sevecen söyleyişiyle, bir yerde, "ülkenin güneydoğusunun tam anlamıyla kucaklanamamış olması"dır. Yirmi yıllık bir terör belasının arkasından, şimdi yaraları sarma ve sosyal barışı kardeşlik temelleri üzerine kurmaya sıra gelmiştir. Öyle olunca da, kimi konuların altını daha da belirgin olarak çizmek gerekiyor.

Doğu, uzun yıllar bir "mahrumiyet bölgesi" olarak görülmüş; her şey, sanki bir yazgıymış gibi o deyimin doğrultusunda yürümüştür. Ne var ki, aradan geçen onca zamana karşın o bölgede değişen fazla bir şey olmamıştır. Gerçekten, neredeyse alıştığımız istatistiklerdir ve gazetelerde sık sık yayınlanır: Doğu'nun ve Güneydoğu'nun ulusal gelirden aldığı pay, giderek eğitimden sanata değin hissesine düşen, Türkiye'nin Batı'sına oranla devede kulaktır. Bu pay, terör nedeniyle daha da düşmüştür, ama terör öncesi de ahım-şahım değildi.

İşte, başta bunu değiştirmek gerekiyor!

"Mahrumiyet bölgesi" olmak yazgı değildir; onu, "gönenç bölgesi"ne dönüştürmenin yolları üzerinde düşünmeli. İlk ya-

pılması gereken de, oraya fabrikalar götürmek, enstitüler açmak, üretim çiftlikleri kurmak; Ceylanpınar'daki yetmez, sayılarını çoğaltmak! GAP'taki girişime diyecek yoktur, ama nerede çevresini donatacak sanayi?

İnsanlar, yaşamak için iş ve aş isterler.

Bir yerde, onları bulamadıkları için de dağlara çıkmış değiller mi?

Bütün bunları yapmak sermayeye bağlı; o sermaye devlette vardır. Ne var ki devlet, elindeki parayı, girişimci havalarıyla karşısına çıkanlara kaptırıyor. Onlar da parayı alıp, göstermelik de bir temel attıktan sonra, sıvışıyor. Elindeki parayla Batı'da tezgâhını kurarak işini çeviriyor.

Yıllardır görülen bu!

Kalkınma paketleriydi, teşvik tedbirleriydi, hepsinin gelip vardığı durak bu oluyor.

Ne yapmalı peki?

Şunu: Devlet, bizzat gidip fabrikayı kurup ve rasyonel ölçülere de dikkat ederek, işletecektir. Bu söylediklerimiz, kimi çevrelerin liberal mezhebine dokunur ama, budur doğrusu! Doğu ve Güneydoğu, bizzat devlet öncülüğüyle kalkınacaktır, yoksa kalkınamayacaktır.[13] Kalkınamayınca da, Apo saf dışı mı edildi, yeni bir Apo çıkacaktır ortaya.

İşin yasası bu!

Şunu da anlamış olmalıyız: Doğu ve Güneydoğu'daki sorun, sadece bir iktisadi ve sosyal kalkınma sorunu değildir. O bölgede yaşayan insanların çoğu Kürttür. Dini, dinimizden ayrı olmasa da, dili ve kültürü farklıdır ve dahası, bir kimliğe sahiptir. Bunlara, saygı duymalı. Hele yasaklarla çözülecek konular değildir bunlar. Tarih boyunca aynı yazgıyı bölüştük Kürtlerle, daha da bölüşeceğiz. Ama ortak yaşama bilinci, elle tutulur temellere de dayanmalıdır toplumda; oluşması için öyle, sürmesi için öyle...

En önemli sorunlarımız arasında laiklik ve demokrasi de var.

---

13) Bu konuda uyarıcı ilginç bir yazı için bkz. Türker Alkan, "Doğu'nun Makus Talihini Yenmek", *Radikal*, 6 Kasım 1999. Ayrıca, Şükrü Elekdağ, "Güneydoğu'ya 'Master' Plan mı?", *Milliyet*, 21 Şubat 2000.

CUMHURİYETİN İKİ TEMEL KURUMU: LAİKLİK VE DEMOKRASİ

Türkiye'de Cumhuriyet sıradan bir cumhuriyet olarak doğmadı; onun iki büyük temeli var: Biri, genel olarak din ve devlet ayrılığı diyebileceğimiz laiklik; öteki de, devletin ana kurumlarının halk oyundan çıkması ve özgürlük rejimi diyebileceğimiz demokrasi. Cumhuriyet onlarla beraber doğdu ve yaşamın dayattığı kurumlardır bunlar. Laiklik, daha ilk günden yaşama geçirildi; demokrasi içinse, önce bir demokratikleşme aşamasından geçildi, bir dizi reformla ortam hazırlandı, neyin ne kadar hazır olduğunu anlamak için bir iki deneme de yapıldı. İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde demokrasiye kesin geçiş artık bir zorunluluktu. 1950 iktidar değişikliğinin ve sonraki gelişmelerin, sonunda bir karşı-devrime dönüşüp soysuzlaşması, Türkiye'nin gerçek demokratlarını demokrasi davasından hiçbir zaman vazgeçirmedi, geçiremezdi de. Nitekim 27 Mayıs parantezi, buna bir örnektir.

Ne var ki, laiklik de demokrasi de sorunlar içindedir.

Laiklikle ilgili sorunlar, en başta, onun Batı'da ve bizde birbirinden pek farklı koşullarda doğduğunun bilinmeyişinden ileri geliyor. Laikliğin, "din konusu ile dünya işlerini birbirine karıştırmamak ya da dünya işlerini din işlerinden ayrı tutmak" biçiminde yapılagelen tanımlaması soyut olarak ele alınmakta, belli koşullara bağlı tarihsel oluşumu ve onun her iki toplumdaki farklılığı –bilerek ya da bilmeyerek– göz ardı edilmektedir. Öte yandan, din olgusuna "mistik" ya da "metafizik", yani inanç yönünden yaklaşmanın veya "bilimsel" yönden eğilmenin, laiklik konusunda verdiği ipuçları kuşkusuz vardır. Ama asıl önemlisi, Profesör Aydın Aybay'ın bir yazısında pek güzel açıkladığı gibi,[14] din olgusuna "politik yönden" bakmaktır. Bunu ise şöyle özetleyebiliriz: Din, sosyal bir kurumdur; toplumdaki bütün ilişkileri kucaklayan ve bu ilişkilerin oluşumunda, biçimlenmesinde etkisi ve iddiası olan bir kurumdur. Politikanın konusu da bu olduğuna göre, her iki kurum arasında

14) Aydın Aybay, "Şeriatı Hukuka Sokma Çabaları", *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1999.

kaçınılmaz bir "kesişme" vardır. Kendi alanında birinin ötekini yok saymasına olanak yoktur. Şu halde, bunları birbirinden ayırabilir miyiz, ayırabilirsek nasıl?

Tarihte, sosyal yapıyı değiştirmek, ya da sosyal ilişkileri belli bir politik amaca göre yeniden biçimlendirmek isteyen devrimci hareketlerin baş sorunu işte bu ayrım sorunu olmuştur. Kimi yerde, din kurumunun "ortadan kaldırılması" ya da "özünün değiştirilmesi"ne gidilmiştir. Dinin, politik alanda yapılmak istenen işlerin engeli olmaktan çıkarılması için başvurulan bu yolun başarıya ulaştığını gösteren bir örnek yoktur. İkinci bir yöntem ise, söz konusu ayrımı, "politikanın alanını genişletmek, din kurumunun etki alanını ise daraltmak" yoluyla gerçekleştirmektir. İşte, laiklik adı verilen ilke, bu yöntemin uygulanmasından doğmuştur. Özetle laiklik, bir "politik yeğleyiş"tir.

Söz konusu yeğleyiş, ilk kez Batı'da uygulanmış, yüzyılları alan bir süreç içinde, "din devleti" ya da "dine dayalı (teokratik) devlet" tipinden "laik devlet"e geçilmiştir. Orada, başta sınıfsal olmak üzere yığınla neden bu geçişte rol oynamış ve dinin etki alanını daraltmıştır; böylesi bir yeğleme, ayrıca bir "sosyal onay"a da dayanmaktadır Batı'da. Bu ülkelerde, kiliseye bağlı okulların bulunması, nikâhın dinsel törenle kıyılması, devlet başkanının kutsal kitap üzerine and içmesi türünden olgular kuralı bozmayan istisnalardır ve bir geriye dönüşle ilgisi de yoktur.

Bizde, laiklik adına ortaya çıkan siyasal yeğleme ise, Batı'dakinden farklı bir sürecin ürünüdür. Gerçekten, Cumhuriyet öncesinde devlet düzeni din kurumuna bağlıdır. Kimi alanların sultanın müdahalesine açık tutulması, kuralı bozmaz. Kurala göre ise, hukuk "şeriat"tır. Üstelik, siyasal iktidar da din kaynaklı ve dayanaklıdır.

İşte Cumhuriyeti kuranlar, yeni bir devlet ve toplum yaratmaya girişiklerinde, sosyal değişim zorunluluğu ile kendilerinden önceki yapı arasındaki çelişkiyi görmüş ve bunu çözme sorunu ile karşı karşıya kalmışlardır. Ülkede, Batı'da olduğu gibi, yüzyıllarca sürmüş bir gelişmenin ürünü olan ve üstelik sosyal bir onaya kavuşmuş ve kökleşmiş bir yeğleme bulunmadığı için, bunun, devrim uğruna, "tepeden" yapılması gerekmiştir. Bu davranışın yadırganacak ya da kınanacak bir yönü

de yoktur. Kendi temelini "bilim"e, "akla" ve "özgürlüğe" dayandırma iddiasıyla siyaset sahnesine çıkanlar, ister istemez dinin dünyasal ilişkilere uzanan alanını daraltmak zorundaydılar; politik eylemin alanını genişletmek için bu şarttı. Yapılanlar da işte bu gereğin sonucudurlar.

Eklemeliyiz de: Bu yeğleme yapılırken, din kurumunu büsbütün kaldırmak ya da özünü değiştirmek, kimsenin aklından bile geçmemiştir. O kadar ki, din hizmetlerinin yerine getirilmesi, önceki gibi bir kamu hizmeti niteliğinde görülmüş ve devletçe bir görev olarak üstenilmiştir: Diyanet İşleri Başkanlığı bunun sonucudur.

Laiklik, sıradan bir yeğleyiş değil, yaşamın dayattığı çağdaş bir tavırdır da.

Günümüzde karşı-devrimcilerin Cumhuriyet'e karşı çıkarken başta laiklik ilkesine saldırmaları boşuna değildir. İstenen de, dinin sosyal ilişkiler ve kurumlar üzerindeki egemenlik ve etkinliğini tekrar kurmak ve bunu yaparken de, politikanın alanını daraltmaktır. Söz konusu girişimin bir yüzü, Cumhuriyet'i kuranların, giderek Cumhuriyet'in meşruluk temellerini ortadan kaldırmak ise, öteki yüzü, laiklik ilkesi çevresinde oluşmaya başlayan sosyal onayı engellemektir. "İrtica" dediğimiz budur ve tehlikelidir.

Sonuç olarak, din özgürlüğü maskesi altında yürütülen etkinliklerin belli bir hedefi vardır: Türkiye'de din özgürlüğüne karşı çıkan kimse yoktur ve bu özgürlük zaten vardır ve anayasanın güvencesi altındadır. Böylece amaç, bu tür bir özgürlüğü elde etmek değil, onu kullanarak, "siyaset alanını işgal etmek"tir. Soruna bu açıdan bakıldığında, anayasaya bağlılık andı içmiş bütün politikacılar için tutulacak tek yol, Cumhuriyet'in temel yeğleyişi olan laiklik ilkesini "ödün vermeden", ısrarla savunmaktır.

Profesör Aydın Aybay, sözünü ettiğimiz yazısını, bu kanıtlamaların arkasından şöyle bitiriyor: "Bu açıdan okullara zorunlu din dersi koymak, tarikatlara göz kırpmak, öğrenim birliğinin yıkılmasına yol açacak uygulamalara çanak tutmak ne kadar yanlış olmuşsa, şeriat hükümlerini şöyle ya da böyle mevcut laik sisteme "entegre" ederek karma yapılı bir hukuk düzeni kurma önerisi de o kadar yanlış olacaktır. Politik kadrolar, din özgürlüğü konusu ile laiklik ilkesini birbirine karış-

tırmakta devam ederlerse, çok geçmeden, üzerinde koşuşup durdukları politika zemininin altlarından kayıp gittiğini ve geriye siyasal varlıklarının devamını gerektirecek hiçbir desteğin kalmadığını göreceklerdir."

Bu anlatılanlardan çıkan sonucu şöyle de dile getirmek mümkün: Cumhuriyetimiz laiklikle iç içe, etle tırnak gibi birbirine bağlı. Laiklikten yoksun bir Cumhuriyet, içi boş bir kılıftır sadece ve bütün tarihsel anlamını yitirir. Ama aynı iç içelik, laiklikle demokrasi arasında da söz konusu. Demokrasi, laik bir zeminde oynanan bir oyunun adıdır. Müslüman dünyada, demokrasi –olabildiği kadar– sadece Türkiye'de varlığını sürdürebiliyorsa, 70 yılı aşkın bir laik cumhuriyet deneyiminin bunda büyük payı vardır. Ne var ki, demokrasinin olmadığı bir ülkede laiklikle cumhuriyet de çağdaş işlevlerini yitirirler. Buradan kalkarak diyeceğiz ki, Cumhuriyet, laiklik ve demokrasi, bu üç kavram, birbirini tamamlıyor; üçü de bir bütün.

Demokrasi, kaynağını halktan alan bir yönetim biçimi olduğu kadar, bir özgürlükler düzeni de. Söz konusu yönetimin sadece "seçim"e dayanması yetmiyor; demokrasi, halkın ve fikirlerin etkisini bir süreklilik halinde yaşatıyor, yaşatabiliyorsa görevini yerine getirmiş olur. Bu sürekliliği sağlayan da başta yetkin ve güvenceli bir özgürlükler düzenidir. Bu özgürlükler de durmadan artıyor ve içerikleri zenginleşiyor; İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, insanlık üçüncü özgürlük kuşağıyla donanmanın çabasında.

27 Mayıs ve onun anayasası, bu bakımdan Türkiye'nin bir şansı oldu: O anayasa sadece "klasik" hak ve özgürlüklerle yetinmedi; onlara "iktisadi ve sosyal haklar"ı da katarak, güvenceli bir özgürlükler düzeni kurdu. Ama arkasından, 12 Eylül ve onun anayasası, bütün bir Cumhuriyet ilke ve kurumlarını çiğnerken, özgürlükler düzenini de allak bullak etti: Çağımızda özgürlüğün felsefesi, bireyi devlete karşı korumak iken, devlet bireylere karşı yetkilerle donatıldı. Buradan kalkarak diyeceğiz ki, Türkiye, yeni yüzyılda daha fazla gecikmeden, bir "polis tüzüğü"nden farksız olan bu metnin yerine, çağımıza ve insanlarımıza yakışır bir anayasaya kavuşmalıdır. İlerici, demokrat ve aydın güçlerin sorumlulukları arasında bu da vardır.

Demokrasimizin en önemli sorunlarının başında da, Profesör Erol Manisalı'nın altını çizdiği şu sorun geliyor belki: "Kimin demokrasisi"dir demokrasimiz?[15] Gerçekten, Türkiye'de siyasal gücü ellerinde tutanlar, daha doğrusu karar verenler ve verdirenler, ülkedeki sosyal ağırlıkları yansıtmıyorlar. İşçi, çiftçi, memur, esnaf ve küçük işletmeler, toplam nüfusun yüzde 90'ını oluşturuyor; kimi araştırmalara göre, 65 milyon nüfusun 60 milyonunu işte bu sosyal katmanlar meydana getiriyor.

Şimdi şu soruları sorabiliriz: Hükümetlerin aldıkları kararlar, parlamentodaki partilerin tutumları, 60 milyon ve 6 milyon oranlarını ne ölçüde yansıtıyor? Kararları veren siyasal güç, 60 milyonun siyasal gücü mü? Bu sorunun yanıtını, ortaya çıkan sonuçlardan anlayabiliriz: Gelir bölüşümü bozuluyor, orta sınıf kayboluyor, dış ekonomik ilişkiler 60 milyonun değil 6 milyonun gönencini artıracak biçimde değişiyor; 6 milyonun kullandığı mallar daha fazla ithal ediliyor, döviz buna harcanıyor. Ekonomide "makro dengelerin düzeltilmesi" bile, 60 milyona değil de 6 milyona yarar sağlayacak bir yapıda.

Terslik nerede? Terslik ve bozukluk, Profesör Manisalı'ya göre, "toplumsal demokrasinin sağlanamamasından" kaynaklanıyor. Geniş çıkar grupları siyasal sistem içinde ağırlıkları oranında yer alamıyorlar, karar mekanizmasında etkili olamıyorlar, kendi çıkarlarını koruyamıyorlar. Batı Avrupa'da son elli yılda ortaya çıkan gelişmelerin tam tersidir yaşadığımız: Orada, orta sınıf, toplumda "egemen" duruma gelmiş, parlamento içinde ve dışında kendi çıkarını rahatça savunabiliyor, "gelir-siyasal güç dengesi" kurulmuş; gelir bölüşümü –görece– iyileşmiş, kamunun sosyal güvenlik harcamaları artmış, işsizlik oranı azalmış ve dünya karşısında, daha güçlü konuma gelinmiştir.

Bizdeki gelişmeler ise bunun tam tersi: Ekonomi büyüyor, ama gelir bölüşümü de bozularak büyüyor; orta sınıf zayıflıyor, kutuplaşma artmış, işsiz sayısı azalmamıştır. 60 milyon ile 6 milyon arasında hem ekonomik farklılık büyüyor hem de siyasal güç dengesi –üstelik daha da– bozuluyor. İçerde büyükler

15) Bkz. Erol Manisalı, "Kimin Demokrasisi?", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 2000.

ile toplumun geniş katmanları arasındaki kutuplaşma, hem ekonomik hem de siyasal olarak derinleşiyor. Buna, büyük sermayenin dışarıdaki güç odakları ile "yoğunlaşan işbirliği" eklenince, iç ve dış dengedeki bozukluklar, birbirleri üzerinde tamamlaşma sağlayarak durumu daha da kötüye götürüyor. Dış dengedeki bozukluk da 60 milyonun değil 6 milyonun yararına işlemeye başlıyor. Dış alımın bileşimine baktığımızda, artan dış borçların kimi finanse ettiği ve bunun bedelini kimin ödediğini incelediğimizde; batık bankaların kime yarar, kime zarar sağladığını ele aldığımızda, yararlananın 6 milyon olduğunu, bedelin de 60 milyonca ödendiğini açıkça görüyoruz.

Peki çözüm nerede? Nasıl çıkılabilir bu kısırdöngüden?

Profesör Manisalı'ya göre, Türkiye'nin bu kısırdöngüden çıkabilmesi için, "toplumsal demokrasi"ye geçmesi gerekir; geniş çıkar grupları, siyasal güç-ekonomik güç sistemi içinde, kendi sosyal ağırlıkları oranında etkili olmalıdırlar. Türkiye, iç yapısında ekonomik, siyasal ve sosyal dengeleri kurmakta zorlanıyor. "Toplumsal demokrasi", bu dengeleri sağlamak için gerekli; ama böyle bir demokrasi olması için de, "gelir (paylaşım) ve siyasal güç arasında uyum ve denge" gerekir. İçeride bu sosyal denge sağlanabilirse dış ilişkiler de dengeye kavuşur; dış ekonomik –ve siyasal– ilişkiler de, dar bir çıkar grubunun istediği yönde değil, geniş sosyal katmanların çıkarları doğrultusunda işlemeye başlar. İçeride toplumsal demokrasi, dış ilişkilerde de Türkiye'nin ulusal çıkarlarının korunmasını, dengeli ve karşılıklı çıkarlara dayanan bir ilişki düzeninin oluşturulmasını zorunlu kılar.

Demokrasi, geniş halk kitlelerinin ve ulusun mutluluğu, ekonomik gönenci için değil midir? Oysa, bugün Türkiye'de bu amacın önündeki en büyük engeller, dışardaki güç odaklarının dayatmak istediği "küreselleşme"nin yanı sıra, o odaklarla yazgı birliği içine girmeye başlayan içerideki tekelci güç odaklarıdır.

Profesör Erol Manisalı, sözünü ettiğimiz ilginç yazısını şöyle bitiriyor: "Türkiye'de demokrasiyi gerçekten yürütmek ve geliştirmek istiyorsak, ülkemizdeki toplumsal demokrasi eksikliğini ortadan kaldırmak zorundayız. Biçimsel değişiklikler hiçbir çözüm getirmez. Aksine, toplumsal kutuplaşmayı daha da artırır."

Ayrıca unutmayalım: Demokrasi, seçim sandıkları başında eşitliği sağlayan sıradan ya da biçimsel bir rejimin adı değildir. O, aynı zamanda ulusal gelirden, herkesin emeği ve alınteri oranında hakkını alabilmesini de örgütlemesi gereken bir rejim olmalıdır. Demokrasi, yeryüzünde onca yıkılışın arkasından kitlelerin gözünde bugünkü rağbeti kazanmışsa, en başta bu konuda uyandırdığı umut yüzündendir de. Türkiye'de demokrasi, bu umudu boşa çıkardığı gün, asıl bu yüzden yıkılır; ya da bir bezirgân saltanatının oyuncağı haline gelir, özünü yitirip soysuzlaşır. Liberal şarlatanlığın umurunda değildir bu, ama demokrasinin dostları bu konuda dikkatli olmalıdırlar.

Bir dikkat edilecek konu da "Avrupa ile bütünleşme"dir.

AVRUPA İLE BÜTÜNLEŞMEK

Avrupa kapılarında bekleşiyoruz. Kışta kıyamette Canossa Şatosu'nun kapısında bekleşmek gibi bir şey bu. Yazgımız, içerden gelecek hükümran sese bağlı. Şimdilik, Avrupa Birliği'nden içeriye girmeye "aday" durumundayız. Kılığımıza kıyafetimize biraz çekidüzen verirsek, "tam üye" olarak içeri alınabiliriz. Her şey, karşımızdakilere bağlı olduğu kadar, bize de bağlı. Tek sorunumuz var: İçeri girmek! O olursa düğün bayram...

Gerçek mi bu?

Önce, bir tarihsel doğrunun altını çizmeli: Çağdaşlaşma tarihimizde yüzümüz hep Avrupa'ya yönelik oldu. Kurtuluşun reçetesi onun elindeydi. Avrupa, temelde neydi? "Şark meselesi" deyip üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nu bölüp parçalama stratejisini gündemine almış bir sistemin ne olup ne olmadığını bilmeden, onda, perdeye yansıyan çekici görünüşlere takılıp kaldık: Teknik, hukuk, eğitim, edebiyat, bunların başında gelir. Ne var ki onlarla beraber, Avrupa düşüncesinin akılcılık, bilim, ilerleme, insan hakları, demokrasi gibi birtakım değerleri de gelip girdi. Hiçbiri de yakınılacak şeyler değildir. Çağdaş tarihimiz, gitgide bir demokratikleşme ve laikleşme tarihi olmuşsa, işte bu süreç sayesindedir.

Sistemin asıl yüzünü fark edişimiz ise, pek trajik koşullarda, imparatorluk yıkılıp Anadolu'da Milli Mücadele gündeme geldiğinde olur. Emperyalizme karşı bağımsızlıkla böyle tanışırız. Kurtuluşun arkasından yeni bir kuruluşa geçtiğimizde, onun harcında ister istemez Cumhuriyet, laiklik, demokrasi olacaktı. XX. yüzyılın ilk yarısı, bağımsız bir Türkiye'de laik ve demokratik bir düzen kurmanın kavgasıyla doludur. Yüzyılın ikinci yarısı ise, böyle bir düzene ters düşecek gelişmelere tanıklık eder.

Şimdi, çığrından çıkarılmış bir toplum var elimizde.

Avrupa da, yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerin içinde yer almış; onlardan etkilendiği kadar onları etkilemiş bir dünya olarak, eski Avrupa değildir. Özellikle insan hakları ve demokrasi söz konusu olduğunda önemli noktalara varmış bir kıtadır. Öyle olduğu için de, çatısı altına girecek bir toplumda –haklı olarak– bu değerleri arıyor; kurallara bağladığı ölçütler var, onlara uyulmasını istiyor.

Bu konularda ise biz ayıplar içindeyiz.

Avrupa Birliği'ne girmek, bu ayıplardan kurtulmanın yolunu bir bakıma açacaktır ister istemez. Karşımızdaki sistem, Profesör Bülent Tanör'ün deyişiyle, "kırbaçlayıcı" bir rol oynayarak gelişmeleri hızlandırabilir.

İnsan haklarına uyan ve demokratik bir rejimde yaşamak güzel değil mi?

Ancak, gönül isterdi ki bunu biz, Avrupa istiyor diye değil, kendimiz ihtiyaç duyduğumuz için gerçekleştirmiş olalım. Yine de halkı ve aydınlarıyla böyle bir gereksinme içindeyiz ve bunun kavgasını sürdürüyoruz.

Ama Avrupa, sadece bu da değil!

XX. yüzyılın özellikle sonlarına doğru kapitalist sistemin içine gelip girdiği çığırı, "küreselleşme" çığırını hatırlatmaya gerek yok. Avrupa Birliği, dünden daha çok ivedilik kazanmışsa kaynağında bu var. Kapitalist sistem, ileri teknolojinin açtığı yeni olanakları da yedeğine alarak, dünya üzerindeki egemenliğini daha da pekiştirmek istiyor. Avrupa o sistemin içinde önemli bir yumaktır; Kuzey Amerika'nın, Japonya ve beraberlerindeki ülkelerin oluşturdukları yumakların yanında bir yumak.

Kapısında bekleştiğimiz dünyanın bir özelliği de bu!

Ama küreselleşen sistemin, yoksullar dünyasının kanı ve iliği ile semireceğini söylemek hiç de ideolojik bir çarpıtma değildir; kapitalizm küreselleştikçe, yoksullar dünyasının işinin daha da güçleşeceğini söylemek de kehanet değil. Sorun, namusluca dile getirmek isteniyorsa şudur: Küreselleşme güzel de, onun nimetleri dünyada adil biçimde bölüşülecek mi?

Buradan kalkarak diyeceğiz ki, çağrıldığımız sofra bir "kurtlar sofrası"dır. O sofrada asıl aslan payını yiyecek olan, bizler olmayacağız. Böylece, Türkiye'de "liberalleşme" türküleri çağıranlar, işin bu yanını görmüyorlarsa görüp öğrenmelidirler; yok bilerek bunu yapıyorlarsa, tarih onun adını başka türlü koyabilir.

Küreselleşmeye amenna; ama ulusal çıkarların, başta da emeğin ve alınterinin hakkını koruyup gözeterek...

Avrupa kapılarında bekleşmek belki hiç de o kadar uzun sürmeyecek. Ama içeriye girmek, bizim için her yönden düğün bayram da demek değil. Türkiye'nin burjuvaları bir şeyler yapmak istiyorlar, ancak yapmak istediklerinin ülkeye ne getirip ne götüreceğinin de yeterince bilincindeler mi?

Bizi, bu aşamada asıl kahreden, bu sorunları tartışıp halkı da uyandırarak önüne düşecek gerçek sol güçlerden yoksun oluşumuzdur.

Belki en çok ihtiyacımız olan bir sırada...

Açıkça görünen de o ki, Türkiye, AB'ye katılmayı, Batı Avrupa ile bütünleşmeyi bir devlet politikası olarak benimsemiş, bu amaca ulaşmak için de büyük bir çaba harcamaktadır.[16] AB tekellerinin olduğu kadar Türkiye burjuvazisinin çıkarlarının da bir gereğidir bu. Böylesi bir katılma, ülkenin kalkınmasına, modernleşmesine, toplumun barış ve esenliğe kavuşmasına, giderek demokratikleşmesine gerçekten ne getirecektir? Konuyu soyutta bırakmamak, hele hele sapla samanın birbirine karışmasını önlemek gerekir.

Bir de, her şeye karşın yoğurdu üfleyerek yemek...

---

16) Bu konudaki gelişmeler, siyasal partilerin tavırları ve tartışmalar için bkz. Aydın Fındıkçı, "Helsinki Zirvesi Sonrası Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Yeni Oluşumlar", *Mülkiye*, Mayıs-Haziran 2000, c. XXIV, sy. 222, s. 7-70.

Nitekim, daha şimdiden ortaya çıkmış sorunlar vardır. Örneğin onca tartışmaya, bu arada kimi saptırmalara yol açan "Kopenhag Ölçütleri" neyin nesidir?

Bunlar, Mümtaz Soysal'ın belirttiği gibi,[17] AB'nin 1993 Haziran'ındaki Kopenhag doruk toplantısında, özellikle aday olmaya heveslenen Doğu ve Orta Avrupa ülkeleri için "ölçüt" olarak sözü edilip Aralık 1995'teki Madrid doruk toplantısında onaylanan birtakım ilkeler. İçlerinde, demokrasiyi güvence altına alan istikrarlı bir kurumsal yapı, hukukun üstünlüğü ve azınlık haklarına saygı gibi siyasal; iyi işleyen bir pazar ekonomisi, AB içindeki piyasa mekanizmalarının rekabetine dayanabilme gücü gibi ekonomik nitelikte olanlar var. Ama hepsi de sadece birer ilke demeti; yani, içeriği doldurulmamış, tartışmaya açık, yorumu bakış açısına, yere ve zamana göre değişen, değiştirilen, tamamlanmaya, geliştirilmeye muhtaç soyut cümleler.

Öyleyken, Profesör Erol Manisalı'nın bir yazısında dile getirdiği gibi,[18] AB'nin Helsinki'de Türkiye'yi aday göstermesinin arkasından, "adaylığın gereği budur" deyip dinsel ve etnik siyasallaşmalar yolunda girişimler olmuştur. AB çevrelerinde buna çanak tutanlar da görülmüştür. AB'nin, Türkiye'nin pek duyarlı olduğu iki konuda, yani ülkeyi ortaçağ karanlığına itme, ya da bölüp parçalama gibi bir amacı herhalde olmamak gerekir.

Bir başka önemli konu da şu: AB, uluslararası değil uluslarüstü bir kuruluş. Bu şu demektir ki, devletler, egemenliklerini –büyük ölçüde– AB'ye devretmek, örneğin ulusal kalkınma stratejileri bakımından oranın kararlarına boyun eymek zorundalar. Ulusal egemenliği bizim gibi en başa almış bir ulusun, bu çapta bir değişikliği içine sindirebilmesi kolay olabilir mi?

Konunun ayrıntısına girdiğimizde, gerçek daha da ürkütücü oluyor. Nitekim, Kopenhag Ölçütleri arasında, topluluğa girişte istenen ve ilk bakışta pek akla yakın gözüken bir koşul da şu: AB'nin "müktesebat"ını, yani bugüne değin çeşitli karar ve kurallarla oluşturulmuş "kazanım"ını benimseme. Ülkedeki

17) Mümtaz Soysal, "Kriterler Neyin Nesi?" *Hürriyet*, 28 Haziran 2000.
18) Erol Manisalı, "Asker-Sivil Çatışması mı? Yoksa...", *Cumhuriyet*, 2 Şubat 2000.

–anayasa da dahil– kuralların üstüne bunlar da çıkacak; her şey, bir yerde bu "müktesebat"a da uydurulacak. Böylece, yalnız yargının yönünü "bağımsız" Türk mahkemelerinden çok Avrupa Mahkemesi belirlemekle kalmayacak, birçok konuda yürütmenin karar sorumluluğunu cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu yerine Brüksel'deki kurullarla komisyonlar üstlenecek; yasama yetkisini de, "Türk milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisi" değil, AB organları kullanacaktır. Böylesi bir egemenlik devrinin ulusal çıkarlar bakımından ne anlama geldiği göz ardı edilebilir mi?

Böylece konu, ne yanından bakılsa önemli.

Mümtaz Soysal'ın kaygısını paylaşarak, sorduğu soruya biz de katılacağız: Şimdi, "Ne var bunda? İnsan hakları bakımından uluslarüstülüğü zaten kabullenmedik mi? Ortak egemenliğe katılmak da kendi egemenliğimizle olmuyor mu?" diyerek, kurulması için bunca uğraşılmış bir ulusal devletin Avrupalılık uğruna yıkılışını mantık oyunlarıyla gizlemek dürüstlüğe sığar mı? Hele "milliyetçi" geçinenlerin ulusalcılığına?(19)

İşte bütün bu kaygı ve düşünceleri göz önünde tutarak, bir genel yaklaşım çerçevesi çizmek gerekirse diyeceğiz ki, Türkiye, yer aldığı coğrafyada, kendine özgü iç koşulları ve dengeleri olan bir ülkedir; ve ülke için esas hedef, "bir bütünlük içinde, laik, daha demokratik ve daha gelişmiş bir düzeye ulaşmak"tır. Bu gerçeği gözden uzak tutacak her girişim, daha baştan başarısızlığa mahkûmdur.

Ama bunu söylemek, hukuk devletine ve insan hakları yolundaki çağdaş gelişmelere sırtını dönmek anlamına gelmemeli. Nitekim, AB'nin üyelik için öngördüğü hukuk devleti, insan haklarına saygılı düzen, bizim yabancısı olduğumuz değerleri taşımıyor. Onları biz, en geç 1961 Anayasası'ndan beri tanıyoruz; çiğnenen bir şeyler olmuşsa, 12 Eylül'ün anayasasının marifetidir. AB'nin öngördüğü düzen, bizim de ideallerimiz arasındadır; öyledir, çünkü Türkiye, "çağdaşlaşma"yı siyaset felsefesinde daima saklı tutar; "muasır medeniyet", ona ulaşmak, hatta onu aşmak, bir Cumhuriyet ülküsüdür: Bu yolda adımlar atmak, AB istemeseydi de bizi ilgilendiriyordu. Türkiye, bu-

19) Mümtaz Soysal, "Pusudaki Şok", *Hürriyet*, 13 Eylül 2000.

nun kıran kırana mücadelesini yaşıyordu ve yaşamaktadır. AB, olsa olsa bir vesiledir.

Böylece sorun, Türkiye'nin gerçekleriyle AB'nin ilkelerini ustaca uzlaştırmaktır.

Türkiye'deki sistemin, hukuk devleti, insan hakları, giderek demokratik kurallar açısından –anayasasından başlayarak– önemli eksikleri olduğu aşikârdır. Bu bakımdan, yeni ve çağdaş bir anayasa yapmak şarttır.[20] Yetmez: Medeni Yasa ile Ceza Yasası'ndan kalkarak, bütün kanunlar ciddi bir reforma uğratılmalıdır.[21] Bireyin hakları ve kimliği çiğnenmemeli, insan işkence görmemeli ve ölüm cezasına çarptırılmamalıdır. Sadece bu da değil: Farklı ulusal toplulukların kimlik, dil ve kültürel hakları tanınmalıdır. Özellikle Kürtlerin, "evrensel boyutlu çağcıl bir demokrasinin öngördüğü, eşit haklı vatandaşlık temelinde kimlik, dil, kültür ve anadilde eğitim hakları"nı sağlamak, iç barış adına da önemlidir.[22] Kürt sorununun öteki yüzü, Doğu'nun ve Güneydoğu'nun kalkınması ise, yaşamsal bir önem taşıyor; bu, bugün bir bölgeyi aşan yurt çapında bir sorun olarak algılanıyor ki, doğrusu da budur. "Etnik siyasallaşma"nın önüne de olsa olsa böyle geçilebilir.

Laik sistemde de kimi noktaların altı –sistemin sağlığı adına– çizilmeli: Örneğin, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir fetva kurumuna dönüşmüş olmasına son verilmeli, din dersleri lise-

---

20) Bu konudaki tartışma ve gelişmeler için bkz. Bülent Tanör, "Türkiye Rüştünü İspatladı" (Leyla Tavşanoğlu ile söyleşi), *Cumhuriyet,* 13 Şubat 2000. Ayrıca, "Sivil Anayasa Girişimi"nin yol açtığı tartışmalar için, "Sivillik mi, Dalkavukluk mu?", *Hürriyet,* 16 Mart 2000.

21) Böylesi bir reformun bugünkü durumu ile ilgili olarak bkz. Şükrü Elekdağ, "İçi Boş Sembolik Bir Jest", *Milliyet,* 14 Ağustos 2000. Ayrıca, İsmet Berkan, "Yumurta Kapıya Geldi", *Hürriyet,* 21 Eylül 2000.

22) Bkz. Tarık Ziya Ekinci, "Sol, Türkiye ve Dünyada Geleceği Tartışıyor" soruşturmasına verdiği yanıt, *Cumhuriyet,* 9 Nisan 2000; farklı bir görüş için, Mümtaz Soysal, "AB'nin Kürt Kartı", *Hürriyet,* 1 Mart 2000. Baskın Oran'ın son bir araştırması (bkz. *Cumhuriyet,* 11-12 Ağustos 2000), AB'nin istediği insan ve azınlık haklarının çoğunun, daha 1923'te Lozan Antlaşması ile kabul edildiğini ortaya koyuyor. Söz konusu antlaşma, sadece gayrımüslimlere değil Müslüman yurttaşlara da haklar getirmiştir: Her yurttaş mahkemede anadilini kullanır ve istediği dilde yayın yapar. Böylece, Lozan'daki Türk heyetinin, İmparatorlukta her türlü dilin konuşulmasının –hatta, Bağdat'ta Arapça dilekçe verilmesinin– normal sayıldığı bir devirde, Müslüman etnik gruplara dilsel haklar vermekten çekinmediği anlaşılmaktadır.

lere değin zorunlu olmaktan çıkarılmalıdır. Laik bir devlet, okullarında din dersi veremeyeceği gibi, bir meslek olarak "din adamı" yetiştirmeyi de görev edinemez. Din, vicdanlara ait bir konudur; onu oradan çıkarıp ortaya salmak, dini sömürmenin kapılarını açtığı gibi, bizzat dini de sokağa düşürüyor ve iç barışı tehlikeye atıyor. "Dini siyasallaştırmak" ise, devrimci Cumhuriyetin temellerini yıkmanın meşrulaştırılması demektir. Açık söylemeli: İslamcı akım inanç özgürlüğü adına ortaya çıkmadı, çünkü böyle bir sorunu yoktu, bugün de yoktur. Yapmak istediği, Cumhuriyetin temellerine su üşürmek ve kurumlarını içten içe kemirip yozlaştırmaktır. Bu yolda, vaktiyle başka partilerden destek buldu, bir süredir de tek başına yürümek istiyor. Bu, "ılımlı İslam" ya da Batı'nın Hıristiyan Demokrat partileri gibi, "Müslüman Demokrat Partisi" kılıfı ile giderilecek, ya da gözden saklanacak türden bir tehlike değildir...

Bütün bu söylediklerimiz, bizi bir yerde aydınlar, sivil örgütler ve gençlik konusuna da götürmektedir.

AYDINLAR, GÖNÜLLÜ ÖRGÜTLENİŞ VE GENÇLİK

Sorunları çözmek, sadece bir iyi niyet sorunu değil, her şeyden önce bir "iktidar sorunu" olmuştur. Bu, bizim için de böyledir. Ve ilk karşılaştığımız soru da şudur: Sorunları bugünlere kadar getirip –böyle dağ gibi– yığanlar, Türkiye'nin yarım yüzyılında yer almış sınıflar ve onların siyasal kadrolarıdır; bugün de iktidarda olanlar, o sınıflar ve onların siyasal kadrolarının uzantılarıdır. Böyle olunca, sorunları zaten onlar yarattıklarına göre, nasıl çözüm bekleyebiliriz kendilerinden?

"Eşyanın tabiatı"na aykırı düşmez mi bu?

Buradan kalkarak diyeceğiz ki, Türkiye'de sorunları gerçekten çözecek olanlar, herkesten önce ilerici, sol ve demokrat siyaset kadrolarıdır. Yapılacak iş de onları iktidara taşımaktır. Kuralları, böylesi bir sürece göre yeniden düzenlemeliyiz. Ülkemize has ve insanlarımıza layık yeni ve çağdaş bir anayasayı yapıp yürürlüğe koyacak olanlar; her alanda ciddi ve köklü bir reform hareketini başlatıp sürdürecek olanlar da işte bu siyaset kadroları olacaktır.

Söz konusu kadroların iktidara yürüyüşünde, ülkemizdeki koşullar dünkünden farklıdır: Önce Türkiye, dünyadaki gelişmelere de uygun olarak, büyük bir "değişim sancısı"nı yaşamaktadır.

Sonra, artık sadece partilerin değil, "sivil girişim"in de ağır bastığı bir ülkede yaşıyoruz.

Özellikle 1980'lerle beraber olumsuz yığınla etkiye karşın, sapmalardan –mümkün olduğu kadar– uzak kalabilmiş, soran ve sorgulayan bir "gençlik kesimi" var ve çoğunlukta.

Bütün bu dinamikleri göz önünde tutmalı!

Konuya önce aydınlardan başlayalım.

Eskisinden çok daha geniş ve renkli bir "fikri coğrafya"mız olduğu bir gerçek. Ona bağlı olarak aydınlarımız da çeşit çeşit: Dincisi, liberali, İkinci Cumhuriyetçisi, sosyalisti, sosyal demokratı, Kemalisti var; Türkçüsü, Kürtçüsü, bu arada maskeli faşisti var. Bunlar, büyük çoğunluğuyla partiler arasında bölüşülmüş haldeler; bir yüzyıl biterken, onların fotoğrafını ya da röntgenini çekmek güzel olurdu.

Yeni bir yüzyılın eşiğinde, onca kavganın sonucunda kalburun üstünde kalabilmiş doğrular arasında göze en çok çarpanı, "laik ve demokratik Cumhuriyet" gerçeğidir. Bağımsız Cumhuriyet, demokrasi ve laiklik: Aslında etle tırnak gibi ayrılmaz bir bütün haline gelmiş bu ilkelere dayanarak yürüyeceğiz yeni yüzyılda ve sorunlarımızı da onların aydınlığında çözmeye çalışacağız.

Aydınlarımız arasında bu bütünlüğü fark edenler çoğunluktadır diyebilir miyiz?

Dinci/şeriatçı eğilimde olanlar, çağlarıyla ilgili olarak yığınla göremedikleri bir yana, İslamcı akımın, örneğin son yarım yüzyılda, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de hızla gelişip sonra da çöktüğünü fark etseler de, bunun nedenlerini kavrayabilmiş değiller. "Şeriat devleti fikri doğruydu, ne var ki uygulamada yanlışlar yapıldı," demeye getiriyorlar. Profesör Türker Alkan da haklı olarak soruyor: Dine, şeriata, ümmet anlayışına dayalı teokratik bir devlet yapısının çağımızın küreselleşen dünyasında ne şansı olabilir ki? Din, bireysel bir seçim ve inanç sistemi olarak varlığını sürdürecektir. Ama "beşer aklına" dayanmayan din kurumunu, özellikle çağımız dünyasında

devlet yönetiminin temeli yapabilir miyiz? Eğer "yapamayız" diyorsak, o zaman son on yılda dinci akımın gerilemesinin "taktik" değil, yapısal nedenlerden kaynaklandığını; bunun geçici bir yenilgi değil sürekli bir yenilgi anlamına geldiğini ve dinin gerçek yerinin devlet yönetimi değil birey vicdanı olduğunu kabul etmemiz gerekmez mi?(23)

Yerinde sorulardır bunlar, ama metafizik saplantıdan akılcı yanıtlar beklemek doğru mudur?

Liberal aydınlar çeşit çeşit: İlericisi, ortadan gideni, tutucusu ve gelenekçisi var. Esen liberal rüzgârlar karşısında savrulmuşluk hepsinde ortak nitelik; ama devletçiliğe karşı çıksa da "sosyal devlet"i sahiplenmeyi sürdürenler de görülüyor. Ne var ki, içlerinde en geride kalıp en çok şamata yapanı, "tutucu ve gelenekçi" kanat: "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler"i, "sosyal devlet" de dahil her alanda –pervasızca– savunuyor; aynı tasfiyeyi laiklik için de düşünüyor, onu da "liberalleştirme" aşkıyla –içeriğini boşaltarak– her türlü tarihsel gerçekliğe sırt dönmüş durumda; liberalizmin –her şeye karşın– bir Aydınlanma çocuğu olduğunu unutarak, dinsel ideoloji ile hesaplaşma başta onun görevi iken bunu Marksistlere bırakıp, dinsel ideoloji ve kurumlaşmayı "anlamak" uğruna onlara teslim oluyor ve bu arada sapla samanı birbirine karıştırıp "irtica" karşısında bir parça titizliği "paranoya" olarak karşılayıp "türban" ve "yeşil sermaye"yi modernleşme ve sekülerleşme belirtisi diye sunuyor. Uzak ve yakın tarihe bakarken de –sırılsıklam– tutucu. Küreselleşme rüzgârları eserken bile yürütülen aranışlardan mutlak habersizlik içinde, "piyasa demokrasisi"ni savunuyor; liberalizmdeki katılığına da bakıp bir "Hayek döküntüsü" sıfatından başka ne yakıştırılabilir bu insanlara?

"İkinci Cumhuriyetçiler"in, bireysel özgürlük sözünü dillerinden düşürmedikleri düşünülürse, asıl benimsemeleri gereken belge 1961 Anayasası olmalıydı; ancak, sonucu ilerici de olsa, her asker etkisine karşı duydukları tepki buna engel oluyor. Zaten Fransa'daki bütün "cumhuriyetçilikler" ile bizdeki İkinci Cumhuriyetçilik arasındaki önemli farklardan biri, ora-

23) Türker Alkan, "İslami Hareket Neden Geriliyor?", *Radikal*'den naklen *Hürriyet*, 27 Mart 2000. Ayrıca, Ruşen Çakır, "Kimi Demokrasiye Kimi Lumpenliğe...", *Milliyet*, 11 Ağustos, 2000.

dakilerin her fırsatta 1789 Devrimi ile gelen ilkelerden söz etmelerine karşılık, bizimkilerin "devrim"den, yalnız olgu olarak değil kavram olarak da öcü görmüş gibi kaçmalarıdır. Buradan kalkarak, şu farklılık giderek eksiklik pek çarpıcı halde: Almanya'yla birlikte bugünkü Avrupa bütünleşmesine önayak olan Fransa'nın ulus kavramını çoktan terk etmiş olacağı sanılırken, tersine ulusal çıkarına ve onuruna sahip çıkma, orada cumhuriyetçiliğin her türünde hâlâ güçlü. Bizimkilerde ise ulusalcılığa tepki, neredeyse bilinçaltına işlemiş durumda ve hemen her konuda. Bu tutumların hiçbiri, 1920'lerin Anadolu İhtilali sonrasında doğan Cumhuriyetin kuruluş felsefesiyle bağdaşamaz. Hele özgürlük ve demokrasi adına şeriatçılarla işbirliği çizgisine düşmek cumhuriyetçiliğin hiçbir türüyle bağdaşır bir şey değil. Bütün bu kanıtları sıraladıktan sonra Mümtaz Soysal, "Bunların nereleri cumhuriyetçi?" diye soruyor.(24) Hasan Pulur'un "numaracı cumhuriyetçiler" deyimi, bu soruya verilmiş belki en yerinde yanıt değil mi şimdilik?

9 Nisan 2000 tarihinden başlayarak, *Cumhuriyet*'te, Oral Çalışlar ile Barış Doster'in önayak olmasıyla, "Sol Geleceği Tartışıyor" adıyla bir soruşturma dizisi yayınlandı. "Baskının, eşitsizliğin, sömürünün ve haksızlığın sürdüğü bu dünyada sol'un ve sosyalizmin hâlâ gerekli olduğuna" inanarak bu dizi tertiplenmişti ve "sol'un yaşadığı bunalımı aşarak insanlığın önüne yeni çözümler bulacak güce yeniden ulaşması" dileğinde bulunuluyordu. Soruşturmaya verilen yanıtlardaki onca alaca-bulacalık ve farklılıklara bakıp sol'un yaşadığı bunalımı nasıl aşacağını düşünmeden edebilir mi insan?

Son olarak Atatürkçülere gelince... Kemalizmi, bir Aydınlanma hareketinin bütünlüğü içine yerleştirip ona, Cumhuriyet, demokrasi ve laikliğin bir sentezi olarak bakanların yanı sıra, sapla samanı birbirine karıştırıp, otoriter, totaliter ve faşizan bir nitelikte sunanlar da var onu; Profesör Bülent Tanör'ün dediği gibi (*Milliyet* / 28 Ekim 1999), böylesine modernist bir dünya görüşünü tutucu, "her yerde düşman var", "vatan tehlikede" biçiminde panik yaratıcı, moral bozucu, kutuplaşmaları besleyici, faşizan bir kimliğe büründürmek, yanlışlığı

24) Bkz. Mümtaz Soysal, "İkincilerin Eksik Tahtası", *Hürriyet*, 28 Temmuz 2000.

bir yana, bu devrime gönülden bağlı olanları fazlasıyla üzmez olur mu?

Sivil toplum, daha yerinde bir söyleyişle, "hükümet dışı örgütleniş", yaşadığımız dünyanın çarpıcı gerçeklerinden biridir. Resmî örgütlenişin dışında, ona asla tabi olmayan bir "yurttaş uyanışı" görülüyor. Deyim yerindeyse bir başka küreselleşmedir bu ve gitgide yaygınlaşıyor.(25) Çevreden başlayarak şehirciliğe, sanayiden başlayarak tarıma, tarihten başlayarak sanata ve kültüre kadar, militan bir anlayışla el atıyor ve sahipleniyor. Ekonomi de umurunda: Piyasanın, toplumların asıl düzenleyicisi olduğu iddiasına, olgulara ters düştüğü için karşı çıkıyor; yarın için "insanca bir ekonomi" var düşünde. Gerçek bir demokrasiyi de gündemine almış halde: Bu yoldaki mücadelesinden zaferle çıktığında, devleti de, ticari ve mali çıkarların sultasından kurtarabilir ve onu geniş anlamda "sosyal çıkarlar"ın bir temel aracı durumuna getirebilir. Belki de gerçek anlamda bir "halk demokrasisi", işte böyle böyle doğacak. Hükümet dışı örgütler, birkaç yıl önce, Seattle'da sahnenin önüne geldiler; 2000 Eylül'ünde de, dünya çapında sömürünün temsilcilerine karşı Prag'da idiler; o tarihlerden beri de, dünya çapında ağlarını örüyorlar.

Türkiye'nin de bir olgusudur bu.

Bergama köylülerinin, siyanürle altın arayan bir uluslararası şirkete karşı mücadelesi, daha önceden başlamış bir gelişmeyi sahnenin önüne doğru sürmüştü. Ama, sahneye asıl çıkış, bir felaket dolayısıyla, 17 Ağustos 1999 depremiyle olur. Yığınla sivil örgüt, devletten de önce, insanların acılarına koşarlar anında. Yalnız yerel ya da ulusal çerçevede de kalmaz hareketleniş; başta Yunanistan olmak üzere, dış ülkelerdeki örgütler de imeceye katılırlar. O günlerdeki dayanışma neredeyse efsaneleşmiştir.(26)

Ne var ki, Türkiye'de bu yoldaki gelişmeler, devletten gelen engellerle karşılaşıyor. Nitekim, Bergama'daki olayda, po-

25) Bkz. L'autre mondialisation: L'éveil citoyen, *Le Courrier de l'UNESCO*, Septembre 2000.

26) Bkz. Oktay Ekinci, *Rant Demokrasisi Çöktü. Deprem Yazıları*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1999. Ayrıca, *Ay Sallanıyor. PEN'in Deprem Kitabı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999.

lis ve jandarma bir rapor hazırlayarak, bu eylemleri destekleyen kimi kişilerin bir "gizli örgüt kurdukları" iddiasıyla savcılığı harekete geçirmiş durumda. Daha da yakın günlerde, Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin Çanakkale'de düzenlediği bir gençlik kampının devlet yetkililerince dağıtılışının yankıları sürüyor.

Devlet, sosyal dinamizmin, dünyamızdaki gitgide yaygınlaşan örgütlenişi ve yayılışı karşısında böylesi tutuk ve tutucu davranışlardan vazgeçmelidir. Dünya çapında bir "yurttaş uyanışı"na Türkiye de katılıyor. "Açık rejim, açık toplum", giderek demokrasi adına sevindiricidir bu; engellenecek yerde desteklenmelidir. "Modernite aşılırken siyaset" yapmanın bir sorumluluğu vardır, bunu öğrenmeliyiz.(27) Bir başka küreselleşme ete-kemiğe bürünüyor yarınlar için, sessiz kalmayalım!

Son olarak, Türkiye'nin yarınları için hazırlanan bir gençlik var.

Nüfusun en genç, dinamik ve çoğunlukta olan bir kesimi bu; 1980 sonrasının yozlaştırıcı bütün eğilimlerine, saptırıcı bütün işmarlarına karşın, gençliğin şanından olan idealizmle dolu ve aranış içinde; toplumu buralara alıp getirmiş ve çıkmazlara sokmuş politik kadroların kirinden-pasından ister istemez uzak. Gelecek için hazırlanışta önlerinin açık olmasını beklemek onların hakkı. En başta çağdaş ve demokratik, herkesin eşitçe gelip katılabildiği bir eğitim bekliyorlar devletten.

Ne var ki en başta bu yol tıkanmış halde.

Cumhuriyet'i kuranların en çok övündükleri eser, eğitim kurumu idi. Çok partili demokrasi, bu eseri daha da geliştireceği yerde, en başta onu çökertmiştir. Eğitim akılcı, bilime dayanan ve laik içeriğinden soyutlanmış ve yozlaştırılmıştır; yöntemi çağdışıdır ve her kademesi derin sorunlar içindedir. Okulu, üniversitesine kadar her yönüyle çağa, yaşama ve topluma açmak, başta bir devlet görevidir. Gençler, bu görevin yerine getirilmesini istiyorlar ve bekliyorlar.

Bunu onlardan esirgeyemeyiz.

---

27) Bkz. İlhan Tekeli, *Modernite Aşılırken Siyaset*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

Ne var ki, eğitim soyutta alınamaz. Başta laiklik olmak üzere, Cumhuriyet'imizin değerleri vardır ve hepsi de bir bütündür ve hepsi de, bir 200 yıllık Aydınlanma hareketinin ürünüdürler. Asıl korkunç olan, o değerlerin, hatta bizzat Cumhuriyet'in mezar kazıcıları türemiştir. Bu insanlar, bir yandan "ideolojiler öldü!" derken, bir yandan da Cumhuriyet'in değerlerinin içini boşaltacak bir ideolojik etkinliği sürdürüyor; gençlerin gözlerinin önüne bir duman perdesi çekip, her şeyi metalaştıran bir piyasa ideolojisi ve onun "tek düşünce"si ile genç beyinleri uyuşturmak istiyorlar.

Ve "uzlaşma"ya çağırıyorlar onları liberalizm adına.

Gençler, elbette bu oyuna gelmeyecekler, gelmemeliler de: Çünkü, Cumhuriyet'in üzerine kurulu olduğu değerleri uzlaşma pazarına sürdüğümüz an, o değerlerin bir yerde "harcı âlem meta" haline gelmelerinin, giderek ayaklar altına alınıp çiğnenmelerinin de yolunu açmış oluruz. 1950'lerden başlayarak Türkiye'de olan budur.

Gençler, Cumhuriyetçi değerlerin aydınlığında yarınlara yürüyecekler: Aklın ve bilimin meşalesini elden bırakmadan; dar ve kısır fraksiyon kavgalarına sapmadan; fikir ve inançlara karşı hoşgörüyü sürdürerek; tartışmanın zevkine vararak ve onun getirdikleriyle zenginleşerek; bencil değil bir özveri ahlakını, halktan yana olmayı ve yurtseverliği başa alarak ve ne olursa olsun idealist kalarak...

Yeni bir yüzyılda, Türkiye'yi mutlu insanların ülkesi yapmak elimizde; insanların insanca yaşayacakları barış içinde bir toplum kurmak bir düş değil. Bunun bütün olanakları var ülkede. Aklın, bilimin, özgürlüğün, demokrasinin nimetleriyle donatılıp yolu açılacak bir Türkiye, dünya ulusları arasında kendine özgü kimliği ve bağımsızlığı ile –vaktiyle tuttuğu yeri– yeniden elde edebilir. Bu yolu ona açacak olanlar da, gerçekten ilerici, demokrat ve aydınlık güçlerdir. O güçlerin de hiçbir zaman soyu tükenmemiştir yurdumuzda ve tükenmeyecektir.

Gençlik de onlar arasındadır...

GENEL KAYNAKÇA

Attali, Jacques, *Dictionnaire du XXIe siècle,* Fayard, Paris, 1998.

Attali, Jacques, *Fraternités. Une nouvelle utopie,* Fayard, Paris, 1999.

Beaud, Michel (sous la direction de), *Mondialisation. Les mots et les choses,* Karthala, Paris, 1999.

Bindé, Jérôme (dirigé par), *Les clés du XXIe siècle,* Editions Unesco/Seuil, Paris, 2000.

Bloch, Ernst, *Héritage de ce temps,* Payot, Paris, 1997.

Bloch, Jean-Richard, *Destin du siècle,* PUF, Paris, 1996.

Bodin-Rodier, Dominique / Blanchet, Jacques, *La stratégie agro-alimentaire mondiale. Les enjeux du XXIe siècle,* Armand Colin, Paris, 1997.

Bourdieu, Pierre, *Contre-feux, Editions Raisons d'Agir,* Paris, 1998.

Bourdieu, Pierre, *Les structures sociales de l'économie,* Seuil, Paris, 2000.

Brunel, Sylvie / Bodin, Jean-Luc, *Géopolitique de la faim. Quand la faim est une arme...,* PUF, Paris, 1998.

Brunel, Sylvie, *La faim dans le monde. Comprendre pour agir,* PUF, Paris, 1999.

Gassen, Bernard / Liem Hoang, Ngoc / İmbert, Pierre-André (sous la direction de), *Contre la dictature des marchés,* La Dispute / Syllepse / VO Editions, Paris, 1999.

Chesnais, François, *La mondialisation du capital,* Syros, Paris, 1997.

Chomsky, Noam, *The New Military Humanism. Lessons from Kosovo,* Common Courage Press, Monroe, 1999.

Cordellier, Serge (sous la direction de), *Le nouvel état du monde,* La Découverte, Paris, 1999.

Defarges, Philippe Moreau, *La mondialisation,* PUF, 2e éd., Paris, 1998.

Delaunay, Jean-Claude (sous la direction de), *La mondialisation en questions,* L'Harmattan, Paris, 1999.

Delsol, Chantal, *Le souci contemporain,* Editions Complexe, Bruxelles, 1996.
Dumont, René / Paquet, Charlotte, *Un monde intolérable. Le libéralisme en question,* Seuil, Paris, 1998.
Erlich, P. R. et A. H., *The Population Explosion,* Simon and Schuster, New York, 1990.
Finkielkraut, Alain, *L'Humanité perdue. Essai sur le XXe siècle,* Seuil, Paris, 1996.
Fossaert, Robert, *Le monde au 21e siècle. Une théorie des systèmes mondiaux,* Fayard, Paris, 1991.
Fukuyama, Francis, *La fin de l'histoire et le dernier homme,* Flammarion, Paris, 1992.
Gollain, Françoise / Gorz, André, *Une critique du travail. Entre écologie et socialisme,* Galilée, Paris, 2000.
Gorz, André, *Misère du présent, richesses du possible,* Galilée, Paris, 1997.
Hobsbawm, Eric J., *L'Age des extrêmes. Histoire du court XXe siècle.* 1914-1991. Ed. Complexe / Le Monde diplomatique, Bruxelles, 1999.
Hobsbawm, Eric J., *Les Enjeux du XXIe siècle. Entretien avec Antonio Polito,* Ed. Complexe, Bruxelles, 2000.
Huntington, Samuel P., *Le Choc des civilisations,* Ed. Odile Jacob, Paris, 2000.
Jacquard, Albert, *L'Explosion démographique,* Flammarion, Paris, 1993.
Jonas, Hans, *Le Principe Responsabilité. Une éthique pour la civilisation technologique,* Ed du Cerf, Paris, 1990.
Jonas, Hans, *Evolution et liberté,* Editions Payot et Rivages, Paris, 2000.
Kennedy, Paul, *Naissance et déclin de grandes puissances,* Payot, Paris, 1989.
Kongar, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye. 2000'li Yıllarda, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
Leclerc, Gérard, *La mondialisation culturelle. Les civilisations à l'épreuve,* PUF, Paris, 2000.
Liem, Hoang Ngoc, *Sommes-nous condammés au libéralisme?* Arles, Paris, 1989.
Manent, Pierre, *Histoire intellectuelle du libéralisme,* Hachette Littératures, Paris, 1997.

Manent, Pierre, *La Cité d l'homme,* Fayard, Paris. 1994.
Manisalı, Erol, *2000'li Yıllara Başlarken Dünya ve Türkiye,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 2000.
Maréchal, Jean-Paul, *Le Rationnel et le Raisonnable. L'Economie, l'emploi et l'environnement,* Presses Universitaires de Rennes, 1997.
Mattéi, Jean-François, *La barbarie intérieure. Essai sur l'immonde moderne,* PUF, Paris, 1999.
Mattelart, Armand, *La mondialisation de la communication,* PUF, Paris, 1998.
Mattelart, Armand, *Histoire de l'Utopie planétaire. De la cité prophétique à la société globale,* La Découverte, Paris, 1999.
Michiels, Jean-Pierre (sous la direction de), *Mondialisation et citoyenneté,* L'Harmattan, Paris, 1999.
Morin, Edgar, *Penser l'Europe,* Gallimard, Paris, 1987.
Morin, Edgar, *Les sept savoirs nécessaires à l'éducation du futur,* Ed. du Seuil, Paris, 2000.
Oran, Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar,* Ankara, 1998.
Passet, René, *La Société pure. De Darwin à Hitler.* Flammarion, Paris, 2000.
Polanyi, Karl, *La Grande Transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps,* Gallimard, Paris, 1994.
Ramonet, Ignacio, *Géopolitique du chaos,* Galilée, Paris, 1997.
Ramonet, Ignacio, *La Tyrannie de la communication,* Galilée, Paris, 1999.
Rifkin, Jeremy, *La Fin du travail,* La Découverte, Paris, 1996.
Rifkin, Jeremy, *Le Siècle Biotech. Le commerce des gènes dans le meilleur des mondes,* La Découverte, Paris, 1989.
Roman, Joël, *La Démocratie des individus,* Calman-Lévy, Paris, 1998.
Schnapper, Dominique, *Qu'est-ce que la citoyenneté?,* Gallimard, Paris, 2000.
Serres, Michel, *Le Contrat naturel,* François Bourrin, Paris, 1990.
Sertel, Yıldız, *Savaş Rüzgârı. Savaşlar, Türeselleşen Emperyalizm, Bunalım,* Belge Yayınları, İstanbul, 1999.

Soysal, Mümtaz, *İdeoloji Öldü mü?,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995.
Tanör, Bülent, *Kuruluş Kurtuluş,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1998.
Tekeli, İlhan, *Modernite Aşılırken Siyaset,* İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
Touraine, Alain, *Pourrons-nous vivre ensemble? Egaux et différents,* Fayard, Paris, 1997.
Wacquant, Loïc, *Les Prisons de la misère,* Editions Raisons d'Agir, Paris, 1998.
Wieviorka, Michel, *Le Racisme. Une introduction,* La Découverte, Paris, 1998.

KİŞİLER VE KAVRAMLAR DİZİNİ

Acar, Feride, 416.
Agacinski, Sylviane, 282.
Akyol, Taha, 413.
Alberti, Rafael, 107.
Albright, Madeleine, 350.
Alembert (d'), 108.
Alkan, Türker, 421, 435, 436.
Allègre, Claude, 260.
Anden, Wystan H., 360.
Annan, Kofi, 283, 330.
Arendt, Hannah, 111.
Arhenius, Svante, 21.
Aristoteles, 45, 48, 111.
Arşimedis, 44.
Astray, Millan, 360.
Atatürk, Mustafa Kemal, 236, 410, 411, 415, 437.
Atlan, Henri, 48.
Attfiel, Robin, 29.
Augustinus, Ermiş, 111.
Aybay, Aybay, 422, 424.

Bachelard, Gaston, 48.
Bacon, Francis, 28, 36, 40.
Badinter, Elisabeth, 282, 299.
Barcelo, Miguel, 192.
Barrès, Maurice, 380.
Baudelaire, 379.
Baudrillard, Jean, 111.
Baume, Renaud de la, 163.
Bazargan, 236.
Beauvoir, Simone de, 295-299.
Beck, Ulrich, 265.
Beckenbauer, Frantz, 206.
Benda, Julien, 297.
Bentham, 29.
Berendonk, Brigitte, 210.
Berkan, İsmet, 433.
Bergson, Henri, 48.
Berlusconi, 163, 310.
Bernanos, Georges, 360.
Berthelot, 46.
Bertolus, Jean-Jérôme, 163.
Besançon, Alain, 370.
Blanc, Louis, 112.
Bloch, Marc, 355.
Blum, Léon, 359.
Braudel, Fernand, 129.
Brejnev, Leonid, 329, 339.
Broglie, Louis de, 47.
Bromberger, Christian, 191, 202.
Brown, Lester, 25, 26.
Building, Kenneth, 21.
Bupaşa, Cemile, 275.
Burke, Edmond, 372.
Bush, George, 305, 415.
Bush, George W., 343.
Butros-Gali, Butros, 330.

Caillat, Michel, 208.
Campanella, Tommaso, 31, 40, 111, 394.
Camus, Albert, 190, 223, 379.
Carlos, John, 218.
Carpentier, Alejo, 360.
Castoriadis, 179.
Charlemagne, 308.
Cerrahoğlu, Nilgün, 416.
Churchill, Winston, 216.
Clausewitz, 353.
Clinton, William, 305, 306, 339, 341, 343, 350.
Comte, Auguste, 41.
Condorcet, 373.

Coubertin, Pierre de, 198, 201, 213, 217.
Courtois, Stéphane, 369.

Çakır, Ruşen, 436.
Çakmakçı, Nuran, 416.
Çalışlar, Oral, 380, 437.

Darwin, 29, 46.
Daudet, Léon, 139.
Dean, James, 303.
Delors, Jacques, 245, 252, 253.
Demirel, Süleyman, 414.
Descartes, René, 28, 36, 40.
Dewey, John, 270.
Diderot, Denis, 108, 112.
Disney, Walt, 306, 316.
Dominique, Janicaud, 64.
Dos Passos, John, 360.
Doster, Barış, 437.
Dreyfus, Alfred, 377, 378, 379, 380.
Dumont, René, 26.

Eccles, John C., 48.
Ecevit, Bülent, 414.
Eco, Umberto, 380-382.
Edison, 302.
Eflak, Michel, 236.
Einstein, 47, 228.
Ekinci, Oktay, 438.
Ekinci, Tarık Ziya, 433.
El-Cundî, Sami, 236.
Elekdağ, Şükrü, 421, 433.
Erasmus, 393.
Ergin, Sedat, 416, 420.

Faure, Edgar, 245, 251-253, 255.
Faust, 40, 43.
Fénelon, 374.
Fındıkçı, Aydın, 430.
Fichte, 248.
Fisk, Robert, 163.
Ford, Gerald, 204.
Forges, Jean-François, 369.
Foucault, Michel, 48, 111, 228.
Fouque, Antoinette, 299.
Fourier, Charles, 41, 108.
France, Anatole, 282.
Franco, General, 204, 352, 357, 358, 359, 360.
Freud, 109, 249.
Fuentes, Carlos, 191.
Fukuyama, Francis, 336, 337.

Galbraith, John Kenneth, 185.
Galilei, Galileo, 40, 44, 45.
Gandhi, 236.
Gates, Bill, 306.
Geffré, Claude, 242.
Gide, André, 190.
Giono, Jean, 379.
Gorbaçev, Mihail, 75, 238.
Gracq, Julien, 297.
Gramsci, Antonio, 386.
Gutenberg, 169.
Güreli, Nail, 418.

Haeckel, Ernst, 32.
Hamaney, Ali, 239.
Hatemi, Muhammet, 238-239.
Havel, Vaclev, 189.
Heidegger, 109.
Heisenberg, 47.
Helvétius, 249.
Hemingway, Ernest, 360.
Hervieu-Léger, Danièle, 240, 241.
Hippodamos, Miletli, 111.
Hitler, 45, 46, 156, 198, 201, 204, 221, 303, 359, 362, 366, 367, 369.
Hobsbawm, Eric, 9, 103.
Hruşçov, 367.
Hubble, 47.
Hugo, Victor, 96, 308, 378, 388.
Hume, David, 29.
Humeyni, 203, 236.

Huntington, Samuel, 336-337.
Huxley, Aldous, 43, 99.

İlhan, Attilâ, 410.
İnönü, İsmet, 412.
İvens, Joris, 360.

Jaud, Jean-Paul, 198.
Jean-Paul II, 240.
Johnson, Ben, 205, 209, 217.
Julliard, Jacques, 62, 379.

Kafka, 190.
Kanapa, Jean, 298.
Kant, İmmanuel, 29, 249.
Kaplan, Robert D., 337.
Karatay, Abdullah, 416.
Karmen, Roman, 360.
Kennedy, John, 304.
Kennedy, Robert, 304.
Kepel, Gilles, 235, 237.
Keynes, 306, 374.
Kılıç, Zülâl, 416.
King, Martin Luther, 304.
Kissinger, Henri, 204.
Kocsis, 204.
Koestler, Arthur, 360.
Kohl, Helmut, 314.
Kollontay, Alexandra, 275.
Kongar, Emre, 410.
Kopernik, 44, 228.
Koyré, Alexandre, 48.

Lang, Fritz, 92, 192.
Laplace, 45, 46.
Las Casas, Bartolomé de, 16.
Lavosier, 45, 46.
Lecourt, Dominique, 41, 44, 377.
Lefebvre, Henri, 96, 111, 392.
Lenin, 369, 370.
Lenoir, Frédéric, 243.
Leopold, Aldo, 29.
Levy-Lebond, Jean-Marc, 64.
Lewis, Bernard, 337.
Lewis, Carl, 205.
Lewis, Sinclair, 156.
Loach, Ken, 356.
Locke, John, 373, 374, 375.
Lorca, Federico Garcia, 360.
Lown, Bernard, 135.
Luxemburg, Rosa, 370.

Mably, 374.
Mahfuz, Necip, 236.
Malcolm X, 304.
Mallarmé, 379.
Malraux, André, 360, 379, 380.
Malson, Lucien, 248.
Manisalı, Erol, 152, 426, 427, 431.
Mann, Thomas, 156, 192, 223.
Mao-Zedong, 85, 165, 190.
Marcou, Lilly, 369.
Margolin, Jean-Louis, 369.
Maritain, Jacques, 360.
Marx, Karl, 108, 395.
Marx, Karl/Engels, Friedrich, 111, 145, 355, 383, 397, 400.
Mathiez, Albert, 373.
Mattelart, Armand, 172.
Mauriac, François, 297, 298, 360, 379.
McCarthy, 298.
Medenî, Abbasi, 202.
Mendes, Chico, 23.
Michelet, Jules, 166.
Miltiades, 195.
Milza, Pierre, 203, 318.
Milosevic, Slobodan, 329, 332.
Minc, Alain, 172.
Mitterrand, François, 361.
Molotov, 361.
Monroe, Marilyn, 303.
Montaigne, 261, 393.
Montesquieu, 372, 374.
Montherlant, Henri, 379.
Morin, Edgar, 32, 42, 44, 180, 188, 260, 261, 396.

Morris, William, 31.
Morus, Thomas, 107, 111, 394.
Mounier, Emmanuel, 297.
Musaddek, 236.
Mussolini, Benito, 156, 196, 199, 204, 357, 359.
Münzer, Thomas, 243, 394.

Nair, Sami, 229, 234.
Napoléon Bonaparte, 46, 139, 308.
Nasr Abu Zeyd, 380.
Nazazi, Josée, 204.
Necker, 375.
Nehru, 236, 319.
Neruda, Pablo, 360.
Newton, 45, 47, 160, 228.
Nimier, Roger, 297.
Nixon, Richard, 339.
Norton Bryan, 29.
Nye, Joseph S., 337.

Oppenheimer, 49.
Oran, Baskın, 433.
Orwell, George, 99, 360.
Owens, Jesse, 201.

Özal, Turgut, 415, 417.
Özkan, Naki, 416.

Palissy, Bernard, 45.
Papon, Maurice, 355.
Paracelsus, 40.
Parks, Rosa, 275.
Pascal, Blaise, 40.
Pausanias, 209.
Payne, Stanley G., 359.
Penfield, W., 48.
Petro (Büyük), 365.
Piaget, Jean, 48, 249.
Pinochet, Augusto, 329.
Planck, 47.
Platon, 31, 48, 111.
Platter, 303.
Plutarkhos, 374.
Presley, Elvis, 303.
Prometheus, 40, 188, 189, 193.
Proudhon, 111, 112.
Pulur, Hasan, 437.
Putin, Vladimir, 341.
Pythagoras, 61.

Queneau, Raymond, 191.

Rabelais, 393.
Reagan, Ronald, 338, 339, 340, 342.
Reboul, Olivier, 247.
Renan, Ernest, 139.
Riegel, Alois, 109.
Rippentrop, 361.
Robespierre, 373, 374, 375, 376.
Robles, José Maria Gil, 357.
Robinson, 40.
Rodman, Denis, 217.
Roosevelt, 303.
Rossanda, Rossana, 190.
Rouart, Jean-Marie, 379.
Rousseau, Jean-Jacques, 30, 31, 249, 372, 374, 375.
Ruskin, 139.
Rutherford, 47.

Sainte-Beuve, 139.
Saint-Just, 375.
Samaranch, Juan Antonio, 200.
Sartre, Jean-Paul, 190, 295, 296, 298, 378, 379.
Sauvy, Alfred, 70, 318.
Schumacher, Harald, 207.
Selçuk, İlhan, 413, 414.
Serres, Michel, 28, 30, 48.
Sertel, Yıldız, 353.
Simpson, Tom, 206.
Singer, Peter, 29.
Sirinelli, Jean-François, 378.
Smith, Adam, 29, 229, 375.
Smith, Tommie, 218.

Soysal, Mümtaz, 413, 414, 431, 432, 433, 437.
Speery, R., 48.
Stalin, 196, 303, 363, 364, 365, 366, 367, 369.
Steiner, George, 189, 190.
Suruş, Abdülkerim, 380.
Swift, Jonathan, 95.
Szombati, Alexandre, 220.

Şarlken, 308.
Şeriati, Ali, 236.

Taha Hüseyin, 236.
Tanör, Bülent, 410, 429, 433, 437.
Tansley, 32.
Tavşanoğlu, Leyla, 433.
Tekeli, İlhan, 439.
Testart, 49, 57.
Tito, 319.
Tocqueville, Alexis de, 143, 144, 145, 386.
Toffler, Alvin, 322.
Toker, Metin, 411.
Tommaso, Aquinolu, 111.
Touraine, Alain, 265.
Treitschke, 377.
Turan, Şerafettin, 412.
Turgot, 374, 375.

Unamuno, Miguel de, 360.
Uras, Güngör, 417.

Vahid, Abdurrahman, 246.
Vernadsky, 21.
Verne, Jules, 40.
Voltaire, 378, 379.

Wallon, 249.
Ward, B., 21.
Werth, Nicolas, 369.
Willmann, Helmut, 338.
Winock, Michel, 140, 378, 379.

Yeltsin, Boris, 341, 342.
Yesales, Charles, 208.

Zola, Emile, 377, 378.

İÇİNDEKİLER

I

DÜNYAMIZ YAĞMALANIYOR

İnsanlığın zenginliği ve yağmacılar (12)
Yerkürenin yıkımı üstünc pek kısa bir rapor (15)
Uyarılar, önlemler ve çözümler (23)
Bir demokratik zincir (28)
Ütopyaların saati (31)

II

BİLİM VE TEKNİK NEREYE GİDİYOR?

Faust'un eşiğinin ötesi (40)
Bugün bilimden ne anlaşılmalıdır? (44)
Neyi geliştirmek, kimin için geliştirmek? (50)
Yaşamı zorlamak... (56)
Bir düşünme zamanı (62)

III

İNSANLAR ÇOĞALIYOR, SORUNLAR DA...

Nüfusun coğrafyası, cins ve yaş (68)
Doğurganlık ve yaşam umudu (73)
Nüfus, ekonomik kalkınma ve çevre (77)
Doğurganlığı nasıl dizginlemeli? (83)
Adil ve sürdürülebilir bir kalkınmaya yönelmek (87)

IV

HER YERDE KENT VE HER YERDE DE BUNALIMDA

Kentler niçin bunalımdadır? (92)
Büyük kopuşlar ve gerilimler ortamı (96)
Kuzey'in kentleri, Güney'in kentleri (101)
Kenti düşünmek ya da düşlemek (107)
İnsan, kent ve demokrasi (112)

V

KAPİTALİZM VE KÜRESELLEŞME

Yeni bir fetih çağı (115)
Küreselleşmenin mantığı (119)
Asya'ya karşı küreselleşme (125)
Dünya çapında bir sosyal anlaşma (129)
Küreselleşmeye karşı çıkmanın diyalektiği (135)

VI

DEMOKRASİNİN İŞİ DAHA DA GÜÇLEŞMİŞTİR

Demokrasinin zaferi (140)
Eşitsizlikler dizboyu ve dünya çapındadır (146)
Liberalizm özgürlüklere karşı (151)
Medya, yalan ve demokrasi (157)
Demokrasiyi derinleştirmek (163)

VII

KÜLTÜR, İDEOLOJİ VE TOPLUM

Dünyanın metalaşması ve pazarlanması (167)
Günümüzün ideolojisi (172)
Kültüründen hasta toplumlar ve Amerikan modeli (177)
Direnişler ve seçenekler (183)
Narkissos ile Prometheus (189)

VIII

SPOR, SAVAŞ VE POLİTİKA

Sporda, değişen ve değişmeyen (196)
Spor, politika ve ulusal tutkular (200)
Kasların pazarlanması (205)
Demokratik bir spor adına ne yapmalı? (210)
Cangıldan çıkmak (216)

IX

HOŞGÖRÜSÜZLÜĞÜN KAYNAKLARI

Irkçılık ve maskeleri (219)
Dinlerin jeopolitiği (224)
Milliyetçilikler ve köktendincilikler (229)
İslam ve demokrasi (234)
Tanrısız dinler çağına mı gidiyoruz? (240)

X

EĞİTİM, GENÇLİK VE GELECEK

Eğitimin özü ve boyutları (245)
Eğitimi yeniden düşünmek (251)
Okul yol ağzındadır (256)
Yükseköğretim, peki sonra? (262)
Eğitim ve demokrasi (267)

XI

KADINLARIN UZUN YOLU

Feminizmin yüz yılı (274)
Yüzyılın başlarında kadın gerçekliği (278)
Yoksulluk ve şiddete karşı (283)
Zamanı yeniden paylaşmak (289)
Simone de Beauvoir'ın katkısı (295)

XII

DÜNYAMIZIN YENİ SAHİPLERİ

Amerikan gücünün doğuşu ve geleceği (302)
Avrupa, yaralı ütopya (307)
İki Titan: Almanya ile Japonya (312)
Kuzey ve Güney zıtlığı (318)
Piyasanın diktatörlüğü (321)

XIII

ZENGİNLERİN BARIŞI, YOKSULLARIN UMUDU

Uluslararası ilişkilerin yeni çerçevesi (327)
Batı bir "total düşman" arıyor (333)
Yeni tasarılar, yeni silahlar (338)
Nasıl bir "Birleşmiş Milletler"? (343)
"Öteki" Savaşları unutmamak (348)

XIV

TARİH HER ZAMAN ÖĞRETİCİDİR

Geçmiş, bugün ve gelecek (355)
Sovyetler Birliği'nin yükselişi ve çöküşü (361)
"Komünizmin Kara Kitabı" ne söylüyor? (367)
Jakobenizmi nasıl yorumlamalı? (372)
Muhalifler, militanlar, aydınlar (376)

XV

"DAHA İNSANCA BİR DÜNYA" MÜMKÜNDÜR

"Yeni Liberalizm"in barbar çarkları
ve ütopya ihtiyacı (383)
Yeni bir ekonomi, yeni bir yurttaşlık
ve yeni ufuklar (388)
Yeni bir hümanizma (392)
Enternasyonalizmi yeniden kurmak (397)

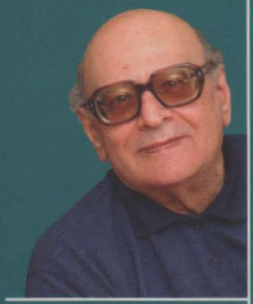
BİTİRİRKEN
DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEK İÇİN... (401)

EKLENTİ
XXI. YÜZYILIN EŞİĞİNDE DÜNYA VE TÜRKİYE

Devrimden karşı-devrime (410)
Sorunların burgacında (416)
Cumhuriyetin iki temel kurumu: Laiklik
ve demokrasi (422)
Avrupa ile bütünleşmek (428)
Aydınlar, gönüllü örgütleniş ve gençlik (434)

GENEL KAYNAKÇA (441)

KİŞİLER VE KAVRAMLAR DİZİNİ (445)

SERVER
TANİLLİ

İNSANLIĞI NASIL BİR GELECEK BEKLİYOR?

Yeni bir yüzyılın başlarındayız.

Yüzyıl neler hazırlıyor? İnsanlığı nasıl bir gelecek bekliyor?

Geçmişin öyküsünü bilsek de, bu sorulara hemen yanıt veremeyiz; ama dünyamızın karşı karşıya bulunduğu sorunların dökümünü yapmak elimizde. Onlara bakarak ufkumuz aydınlanabilir.

İlk akla gelenler de şunlar: Dünyamız yağmalanıyor, nasıl önlemeli? Bilim ve tekniğin uygulanışında büyük sapmalar var; onları gidermenin yolu nedir? İnsanlar hızla çoğalıyor; kentler, hastalıklı bir büyüyüş içinde; kapitalizm, küreselleşmeyi de arkasına alarak yeni bir fetih çağına girmiştir; eşitsizlikler diz boyu ve dünya çapındadır; demokrasi fikir olarak zafer kazanmıştır ama, "piyasanın diktatörlüğü" kurulmuştur; hoşgörüsüzlüğün kaynakları, en başta da ırkçılık ve köktendincilik ayakta. Liberalizm şarkılarıyla çözülecek sorunlar mıdır bunlar? Medya fikirleri saptırıyor, kadın sorunu çözülmüş değil, Kuzey-Güney zıtlığı devam ediyor, barış bugün de "savaş ağaları"nın insafına kalmış halde. Bu ortamda demokrasiyi derinleştirmek nasıl mümkün olacak? Bütün insafsız koşullara karşın "daha insanca bir dünya" kurmak mümkün deniyor; yeter ki dünyayı değiştirelim. Ama nasıl, hangi yönde, kimlerin aracılığıyla? Aydınlara düşen ne bu konuda?

Yaşamsal, ancak çözümsüz de olmayan sorunlar.

Okuyunuz göreceksiniz...

ISBN 978-605-4083-88-3
9 786054 183883
10.34.Y.0298.017

24 TL

Cumhuriyet Kitapları